

ზოგადი ენათმეცნიერების კათედრის შრომები. 2

სერგი ჟენტი

ქართული ენის
ფონეტიკა

სტალინის სახელოვის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა

თბილისი
1956

წ ი ნ ა ს ი ტ უ მ ა ო ბ ა

წინამდებარე „ქართული ენის ფონეტიკას“ საფუძვლად დაედო ჩვენ მიერ სხვადასხვა დროს გამოქვეყნებული გამოკვლევები: „ქართული ვოკალიზმი“ (საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. VIII, № 4, 1947 წ.), „ქართული აფრიატების შედგენილობა ექსპერიმენტული მონაცემებით“ (საქ. სსრ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. VI, № 2, 1945 წ.), „ქართული ლიტერატურული წარმოთქმის ძირითადი თავისებურებანი“ (სტალინის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 51, 1953 წ.), „ქართული სალიტერატურო ენის აქცენტუაციის ძირითადი საკითხები“ (იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. V, 1953 წ.).

ქართული ენის ფონეტიკის ბევრი საკითხი ჩვენ წინაშე სრულიად ასლებურად დაისვა მას შემდეგ, როდესაც მონოგრაფიულად შევისწავლეთ ქართულის მომპე ენების სვანურისა და ჭანურ-მეგრულის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები¹. ამიტომ შედარებას ამ შრომაში ფართო ადგილი აქვს დათმობილი.

ჩვენში ფონეტიკური შეცნობების განვითარებისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა პროფ. გ. ასულედიანის კაპიტალურ შრომებს: „ზოგადი და ქართული ენის ფონეტიკის საკითხები“ (1938 წ.) და „ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები“ (1949 წ.). წინამდებარე შრომაში პროფ. გ. ასულედიანის ბევრი ასალი იდეა ექსპერიმენტული მონაცემებითაა დადასტურებული.

გარდა საკუთარი ექსპერიმენტული მასალისა, შესადარებლად გამოვიყენეთ და ბევრ შემთხვევაში დავეყრდენით კიდევ გ. დოლიძის, ჯ. გამსახურდიასა და ნ. ქუთელიას ექსპერიმენტულ მასალებს. ყველა ასეთ შემთხვევაში მითითებულია სათანადო ადგილას.

„ქართული ენის ფონეტიკა“ ივარაუდება ქართული ენის კურსის დამსმარე სახელმძღვანელოდ ფონეტიკურ ნაწილში ფილოლოგიური ფაკულტეტებისათვის.

¹ იხ. ჩვენი: სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, 1949 წ., ჭანურ-მეგრულის ფონეტიკა, 1953 წ.

გარდა ამისა, ეს შრომა დახმარებას გაუწევს „ენათმეცნიერების საფუძვლებისა“ და „ქართველურ ენათა შედარებითი გრამატიკის“ სასწავლო დისციპლინებს.

ჩვენ შევეცადეთ შრომაში მოცემული ეთიმოლოგიური, ზოგადი ფონეტიკისა და ქართველური ენათმეცნიერების განვითარების თანამედროვე ეტაპის მიღწევები.

აპტორი

შემოკლებათა ზანმარტება

- ალავ. — მ. ალავიძე. ლეჩხუმური ლექსიკონი, 1938 წ.
- ვ. ბერ. — ვ. ბერიძე. სიტყვის კონა იმერულ და რაჭულ თქმათა, 1912 წ.
- ლ. გ. — ლეილა გამსახურდია: „Сравнительный анализ фонем грузинского и английского языков“, 1953 (საკანდიდატო დისერტაცია, მანქანაზე გადაბეჭდილი).
- განმ. ლექს. — ქართული ენის ზანმარტებითი ლექსიკონი I, II, III, IV ტ. ტ.
- გ. დ. — გივი დოლიძე. ქართული ენის თანზომუნები, 1954 წ. (საკანდიდატო დისერტაცია, მანქანაზე გადაბეჭდილი).
- მენტ. — სტ. მენტეშაშვილი. ქიზიყური ლექსიკონი, 1943 წ.
- საბა — სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, 1928 წ.
- სიმფ.-ლექს. — ი. იმნაიშვილი. ქართული ოთხთავის სიმფონია-ლექსიკონი, 1949 წ.
- ფონეტ. დავ. — ვ. თაფურია. ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში.
- ნ. კ. — ნათელა ქუთელია. ჰარმონიულ კომპლექსთა ორი სისტემა ქართულში, 1955 წ. (საკანდიდატო დისერტაცია, მანქანაზე გადაბეჭდილი).
- ყოფ. — II. Кипшидзе. Грамматика мингрельского (инверского) языка с хрестоматией и словарем, 1914 г.
- შარაშ. — გ. შარაშიძე. გურული ლექსიკონი, 1938 წ.
- შდრ. ლექს — არნ. ჩიქობავა. კანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, 1938 წ.
- ჩუბ. — Д. Чубнинов. Грузино-русский словарь, 1887 г.
- ბ. წერ. — ბ. წერეთელი. ზემოიმერული ლექსიკონი, 1938 წ.

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

§ 1. ენათმეცნიერების წინაშე დიდი ხანია დგას საკითხი იმის შესახებ, თუ რატომ არის, რომ ცოცხალ მეტყველებაში მრავალფეროვანი ბგერადობა არსებობს, რომელთაც წარმოთქმაში უფრო ხშირად ვერც მოლაპარაკე ამჩნევს და ვერც მსმენელი, მაგრამ ურთიერთგაგებინებას კი მხოლოდ ბგერობრივი ტიპები ანუ ფონემები ემსახურება, რომელშიც გაერთიანებულია სხვადასხვა სახის ბგერადობა. მაგ., ქართული უ არტიკულაციურად განსხვავებული იქნება იმის მიხედვით, მას წინა რიგის ხმოვნების წინ წარმოვთქვამთ, თუ უკანა რიგის ხმოვნების წინ. სიტყვებში ყანა, ყაყაჩო, ყიყინი, ყელი, და მისთანებში უ უფრო წინ წამოწეულია არტიკულაციურად (და მისი აკუსტიკური ნიუანსიც განსხვავებულია), ვიდრე სიტყვებში: ყოფა, ყორანი, ყოჩი, ყუა, ყური და მისთანებში. ო-სა და უ-ს წინ ყ-ს ოდნავ ლაბიალიზებული ელფერიც ემატება, მაგრამ ეს ბგერობრივი ნიუანსები მის ფონემურ მნიშვნელობას ვერ ცვლის. ისე როგორც ყ-ს წინ წარმოთქმულ ა, ე, ი ხმოვნებს რამდენიმედ უფრო მაგარი ელფერი ექნება, მათი არტიკულაციური გადაწეულობის გამო, მაგრამ ეს მათ ფონემურ მნიშვნელობას ვერ შეცვლის.

ყოველი ფონემა ხორციელდება. ბგერადობაში, ყოველი ფონემა ბგერაა, მაგრამ ყოველი ბგერადობა არაა ფონემა. ამიტომ ფონემათა რიცხვი ყოველ ენაში განსაზღვრულია და მხოლოდ ისინი ემსახურებიან „სიტყვათა და მათი ფორმების დიფერენციაციას“ (ლ. შჩერბა). ბგერათა რიცხვი კი ყოველ ენაში გაცილებით უფრო მეტია, ვიდრე ფონემათა რიცხვი, მაგ., ქართულ წარმოთქმაში ზოგჯერ გვეხვით ფ (მაგ. ფფიქობ), ე (მაგ., შორისდებულებში), მაგრამ ეს ბგერები ქართულში დამოუკიდებელ ფონემებს არ წარმოადგენენ, ისე როგორც რუსულ წარმოთქმაში ზოგჯერ შეიძლება გვეხვოდეს ლ (მაგ. лаять), ძ, ჯ, მაგრამ არც ერთი მათგანი

რუსულში ფონემას არ წარმოადგენს. ამის მიხედვით მეტად საყურადღებო დასკვნა გამომდინარეობს: ფონემა მხოლოდ ამა თუ იმ კონკრეტული ენის ბგერითს სისტემაში არსებობს და ამ სისტემის გარეშე მას აზრი არა აქვს. ფონემები ყოველ ენაში თავისებურ, სპეციფიკურ ბგერითს სისტემას ქმნიან.

§ 2. კოარტიკულაციას შეუძლია ფონემის მოდიფიკაცია მოგვეცეს და ამის საფუძველზე წარმოიშვას ფონემის ვარიანტები. მაგალითად, რამ და რომ ერთმანეთისაგან განსხვავდება ა და ო ფონემების მიხედვით, მაგრამ ცნობილია — აპარულსა და ინგილოურში რომ წარმოითქმის რუმ-ის სახით. უ ამ შემთხვევაში ო-ს მოდიფიკაციის შედეგია, მის სახესხვაობას წარმოადგენს: გ-ს გავლენით ო დავიწროვდა და მოგვცა უ (შდრ. ხ ო მ → ხ უ მ).

ავილოთ კიდევ ასეთი მაგალითი: სასაუბრო მეტყველებაში ხშირად მივმართავთ დადასტურების გამომხატველ სიტყვას დ ი ა ხ. იმის მიხედვით, თუ როგორ წარმოვთქვამთ მას — გაჯავრებით, ალერსით, სრული კმაყოფილებით, უკმაყოფილებით, დაბეჯითებით და ა. შ., არტიკულაციურად და აკუსტიკურად განსხვავებული იქნება ამ სიტყვის შემადგენელ ბგერათა წარმოთქმა. განსაკუთრებით მრავალფეროვანი იქნება ტონის მოძრაობა ა და ი ხმოვნებში. არტიკულაციურად და აკუსტიკურად განსხვავებული იქნება ეს სიტყვა, თუ მას წარმოვთქვამთ გახანგრძლივებით: დ ი ა ხ., ან კიდევ ფუძის განმეორებით: დ ი ა ხ-დ ი ა ხ. ამ სიტყვის ბოლოკიდური ხ ისტორიულად მიღებულია ღ-საგან აბსოლუტურ ბოლოში დაყრუების გზით, მაგრამ არც ეს უშლის ხელს, რომ ეს სიტყვა გამოვიცნოთ და განვასხვაოთ სხვა სიტყვებისაგან (შდრ. და დ ე გ → და დ ე ქ); ამ სახის ფონემური ცვლილება აბსოლუტურ ბოლოში მნიშვნელობას ვერ ცვლის ქართულში. მაგრამ თავკიდურ პოზიციაში ღ-ს წარმოვთქვამთ, თუ გ-ს ხმოვნის წინ, ამის მიხედვით განსხვავებულ სიტყვებს მივიღებთ, მაგ. ღ ა რ ი — ხ ა რ ი. თუმცა იგივე ღ, თავკიდურ პოზიციაში რომ მოხედა, ყრუ ფშინიერის მეზობლობაში, ღ → გ-ს, მაგ., ღ ვ თ ი ს → გ ვ თ ი ს (იმერ., გურ.) → გ თ ი ს (ქართლ.). ამის მიხედვით ნათლად ირკვევა, რომ გადამწყვეტი მნიშვნელობისაა ის, თუ რა პოზიციაშია ბგერა და რა ბგერების გარემოცვაშია იგი მოქცეული.

§ 3. ბგერა შესაძლებელია მოექცეს ძლიერ ან სუსტ პოზიციაში. ძლიერ პოზიციაში ფონემა მთელ თავის სრულ სახეს გამოავლენს სხვა ფონემებთან დასაპირისპირებლად. სუსტ პოზიციაში კი ფონემა სხვა ფონემებთან დასაპირისპირებელ ნიშნეულობას კარგავს, შესაძლებელია დეფონოლოგიზაცია კი მოხდეს. ამ შემთხვევაში

ფონემის ბუნებას განსაზღვრავს მისი განპირობებულობა. მაგ., ქართულში Ω ძლიერ პოზიციაში სიტყვის ფუძეში სრული სახით წარმოითქმის: მაწონ-ი, მიწდორ-ი, ნიგოზ-ი და სხვ. მისთანები, მაგრამ სუსტ პოზიციაში იგივე Ω სპირანტ თანხმოვან ვ-დ იქცევა: მაწვენ-ის, მიწდვრ-ის, ნიგვეზ-ის... წოდებითი ბრუნვის ნიშანი Ω ლიტერატურულ წარმოთქმაში ორ- და მეტმარცვლიან სიტყვებში აბსოლუტურ ბოლოში ვ-დ იქცევა: დედავ (← დედა-ო), მამავ (← მამა-ო) და მისთ. მოხეურში წოდებითის Ω წარმოდგენილია უ-ს სახით. მაგ.: მათიაუ, ნინიაუ, მარტიაუ, ბალდაუ და მისთ. საფიქრებელია, რომ ეს უ აბსოლუტურ ბოლოში უფრო უმარცვლო უ-საკენ იყოს გადახრილი, ვინაიდან პარალელურად გვაქვს ქალავ, ელგუჯავ და სხვ. შდრ. ი. ქაქავაძე: ზაქარიავ, არა გრცხვენიან (გლახ. ნაამბ., 53), პეკიავ, კაცო, შენა ხარ (იქვე, 106), თათიავ, ქარა გატირებს (უღელტეხილი, 441).

მეორე თურმეობითის აღწერით ფორმებში მესამე პირის ნიშნად Ω წარმოითქმის ლიტერატურულ ენაში: ყოფილიყო, წასულიყო; მოხეურში $\Omega \rightarrow$ ვ-ს წინაშეაღ ხმოვანზე მახვილის დასმის გამო: მოხ. „ერთ მონადირე ყოფილიყვ... სანადიროდ წასულიყვ“ და სხვ.

Ω -ს ფონემური მნიშვნელობა შესაძლებელია ნულამდე დავიდეს სუსტ პოზიციაში, მაგ., ფოთოლ-ი — ფოთლ-ის; გოდორ-ი — გოდრ-ის; ობოლი — ობლ-ის და ა. შ.

§ 4. ფონემა ისტორიული კატეგორიაა, ისე როგორც ყოველი ენობრივი მოვლენა. შესაძლებელია ისტორიულად ფონემის მნიშვნელობა, მისი გამოყენების არე დავიწროვდეს. მაგ., ძველ ქართულს ჰქონდა ფარინგალური ხშული ჯ და უკანაენისმიერი სპირანტი ხ-ც, მაგრამ XVI საუკუნიდან ჯ-ს ფონემური მნიშვნელობა თანდათანობით ვიწროვდება, ფარინგალურ ხშულ ჯ-ს თანდათანობით სცვლის უკანაენისმიერი სპირანტი ხ, და ეს პროცესი იმით დამთავრდა, რომ ხ-მ სალიტერატურო ენიდან სავსებით განდევნა ჯ და წარმოთქმაშიც და გრაფიკაშიც მისი ადგილი დაიკავა ხ-მ. ჯ დღეს ნაშთის სახითაა შემონახული მხოლოდ რამდენიმე ქართულ კილოში, უმეტესად მთაში. ამ პროცესმა ხელი შეუწყო ქართულში რამდენიმე ომონიმის წარმოშობას, მაგ.: ქართული ხერხი (მოხერხება, რომელიც მომდინარეობს ფორმისაგან: ქერკი) და ხერხი (იარაღი); ხელი (რომელიც მომდინარეობს ფორმისაგან: ჯელი) და ხელი (გიეი) და სხვ.

ასევე ქართულში ისტორიულად შევიწროვდა ჰაეს ფონემური

მნიშვნელობაც. ჰაეს ძველ ქართულში ფართო გამოყენება ჰქონდა ზმნებში როგორც II სუბ. და III ობიექტ. პირების ნიშანს ხმოვანთა და თანხმოვანთა წინ; აგრეთვე იგი იხმარებოდა სახელებში როგორც ძირისეული ფონემა (მაგ., ჰამბავეი, ჰაზრი, ჰამო, ჰასაკი, ჰურია, ჰამბორი და სხვ. მისთ.). როგორც ცნობილია, II სუბ. და III ობიექტ. პირების გამოხატვა ჰაეზე აღრე ხ-ს ჰქონდა დაკისრებული. ამ პროცესის შესახებ ა. შანიძე წერს: „ხანმეტობა ახასიათებდა ქართულ სალიტერატურო ენას V — VII სს.-ში... ა) II პირის სუბ. ნიშნად (ხ-ზი, ხ-დგა, ხ-იხილო), ბ) III პირის ობ. ნიშნად ირიბი მიმართებისას (ხ-ერქუა, ხ-ესმა, ხ-აქუს), გ) ინიან ვნებითში (ხ-იყო, ხ-იქმნების და დ) უფროობით ხარისხში (ხ-უმეტესი-ი, ხ-უმჯობესი-ი).

VIII საუკუნიდან ხანმეტობა ჰაემეტობამ შეცვალა: ყველგან, სადაც უძველეს ძეგლებში „მეტი“ ხ იყო, ამ ხანიდან სალიტერატურო ენაში ჰ გვაქვს. ჰაემეტობამ ენაში დიდხანს ვერ გასტანა, — მალე დაიწყო ჰ-ს დაკარგვა ხმოვნების წინ და მისი ს-დ ქცევა კბილისა და ნუნისმიერი ბგერების წინ. IX ს-ში უკვე დასრულებული ჩანს ეს ფონეტიკური ცვლილებების პროცესი. დღევანდელი სალიტერატურო ენის სათავე აღნიშნული პრეფიქსების ხმარების საკითხში ჰაემეტი ძეგლების ენაა.

ჰ-ს ს-დ გადაქცევა ერთბაშად ვერ მოხდებოდა: გარდამავალი საფეხური მათ შორის უნდა ყოფილიყო ბგერა, რომლის დასაწყისი ჰ არის და დასასრული ს. მსგავსი რთული ბგერა დღესაც მოისმის აქა-იქ კილოებში (ფშაურში, კახურში, ქართლის ზოგიერთ კუთხეში). ის ზოგჯერ IX — X სს.-თა ძეგლებშიც გვხვდება და ჰს ჯგუფის სახითაა წარმოდგენილი¹.

ზემოთქმულის მიხედვით ჰ-სა და ჰაესათვის შეიძლებოდა გვეწოდებინა არასრულფასოვანი ფონემები, ვინაიდან დღეს მათი ფონემური მნიშვნელობა ასე თუ ისე მაინც დაეიწროვებოდა.

როგორც ცნობილია, მეორე სუბიექტურისა და მესამე ობიექტური პირის ნიშნები ერთი და იგივე ბგერებია, ისინი ომონიმებს წარმოადგენენ, ფუნქციონალურად კი სხვადასხვა პირს გამოხატავენ.

შიშინა ბგერების წინ კიდევ ჰაესაგან განვითარებული ს ზოგჯერ ახალ ვარიანტს იძლევა უ-ს სახით: უ-ჰამ, უ-ჯდები, უ-ჩიჩქნი და მისთ.²

¹ ა. შანიძე. ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 178 — 179.

² იქვე, გვ. 178.

§ 5. ლ. შჩერბას ფონემის თეორიის თანახმად ფონემას არა მარტო შეიძლება გაუჩნდეს ვარიანტი, არამედ ვარიანტი თავის მხრივ ისტორიულად შესაძლებელია იქცეს დამოუკიდებელ ფონემად. ასე, მაგალითად, ქართულ სალიტერატურო ენას არა აქვს უმლაუტიანი რ და უ, მაგრამ ინგილოურსა და მოხეურ კილოებში ისინი განვითარებულან როგორც მეორეული მოვლენა, მაგ., ინგილ.: ქრყანაჲ, თქონ, კორცხ(ი), ქრშ (ქვეშ), თრჲ (თვე); წრულ, წუმა, შუდ(ი) და სხვ. მისთ.¹ მოხეური: ჯრლა (= ხველა), ზლონი (= ძლენი), დრგრსველებს (= დაგვა-სველებს), შრგრხოწა (= შეგვეხვეწა), ფეჯიშრლაჲ (= ფეხ-შიშველა); ქუთკირი (= ქეთკირი), წუტსქული (= წისქვილი), სურცხული (= სირცხვილი), სული (= სვილი — პლ-რეულია) და სხვ. მისთ.

აღსანიშნავია, რომ ეს პროცესი სვანურში საკმაოდ სწრაფად განვითარებულა და უმლატიანი ხმოვნები დღეს დამოუკიდებელ ფონემებს წარმოადგენენ. მაგ.:

აქაჩ — მოქრა (ხე)	აქაჩ — მოსქერ
ანჯაბ — მოხარშა	ანჯაბ — მოჰხარშე
აპრდ — გაყიდა	აპრდ — გაჰყიდე
აკრც — დაქრა	აკრც — დასქერ
აშხუნ — შეინახა	აშხუნ — შეინახე
აშდულუ — დამარხა	აშდულუ — დაჰმარხე და სხვ. მისთ. ²

(შდრ. გერმ. Rachen — ხახა; rächen — შურისძიება; Handel — ვაჭრობა; Händel — დავა, უსიამოვნება და სხვ.).

გ ბგერა ქართულში არ განვითარებულა³. სამაგიეროდ გ, როგორც დამოუკიდებელი ფონემა, ახასიათებს სვანურის ოთხივე დიალექტს და იგი მეგრულის ზუგდიდურ-სამურზაყანულ კილოკავში დასტურდება მხოლოდ. ამ კილოკავში იგი ი, უ და ზოგჯერ ო ფონემათა ვარიანტების საფუძველზე განვითარებული ჩანს, მაგ., ქკრი ← ქირი — ქორი; ნკკ ← ნუკუ — ნიკაპი; ქკნ ← ქინუ — წნელი; ქკმორთუ ← ქომორთუ — მოვიდა; ქკღკვოგი ← ქოდოვოგი — დაეგე, დეასე და ა. შ. გ, როგორც წესი, მეგრულში სიტყვის თავში არ დასტურდება. იგი გვხვდება

¹ გ. იმნაიშვილი. უმლაუტი ინგილოურში, იბერ.-კავკ. ენათმეცნ. ტ. V, 1953, გვ. 65 — 81.

² ა. შანიძე. უმლაუტი სვანურში, არილი, 1925 წ., გვ. 211.

³ ნიშანი გ შემოიღო ანტონ I-მა როგორც თანხმოდანთ გასაყარი.

ზიტყვის შუაში და ბოლოში.¹ გ სვანურისათვის უფრო მკვიდრი ჩანს და დასტურდება სიტყვის ყველა პოზიციაში: თავში, შუაში და ბოლოში.

§ 6. ერთიანი ლიტერატურული ენის სრულყოფილად დამუშავება პირველ რიგში ორთოეპიისა და ორთოგრაფიის საკითხების საფუძვლიან შესწავლას გულისხმობს. ცნობილია, რომ ლიტერატურული ენა ისევე საკვიროებს სწორი წარმოთქმის საკითხების დამუშავებასა და მოწესრიგებას, როგორც მართლწერის საკითხებისას.

ლიტერატურული სწორი წარმოთქმის პრობლემას არასდროს არ ჰქონია ისეთი დიდი პრაქტიკული მნიშვნელობა, როგორც დღეს აქვს მას. ლიტერატურული ენის ფართო მასებში გავრცელებისათვის არასდროს არ ყოფილა ისეთი ხელსაყრელი პირობები, როგორც ამჟამად არის. ლიტერატურული ენა დღეს ქალაქად და სოფლად ფართოდ ვრცელდება პრესის, სკოლის, თეატრის, ხმოვანი კინოს, რადიოს, ლექცია-მოხსენებებისა და სხვა საშუალებებით.

სოციალისტური მშენებლობის ყველა უბანზე ჩვენ ვისმენთ ლიტერატურულ ენას, რომელიც წარმოთქმის მხრივ უნდა იყოს სრულყოფილად დამუშავებული და უნაკლო.

§ 7. ქართული ლიტერატურული ენა იყო და არის ერთადერთი საერთო და ერთიანი ლიტერატურული ენა ყველა ქართველური და, ნაწილობრივ, არა ქართველური ტომებისათვის. დღეს ქართული ლიტერატურული წარმოთქმა საერთო, ერთიანი და სავალდებულოა ყველა მათთვის, ვინც ბავშვობიდან შეითვისა ქართული კილოების, მეგრულის, სვანურისა და კიდევ სხვა ენათა დიალექტების წარმოთქმის თავისებურებანი. ამიტომ ლიტერატურულ წარმოთქმაზე დიალექტალური წარმოთქმის გავლენის გარკვეული კვალიც შეიმჩნევა. ეს გავლენა ჩანს ხშირად როგორც ცალკეულ ბგერათა წარმოთქმაში, ისე ბგერათა შეერთების, შერთვისა და შერწყმის მოვლენებში, აგრეთვე აქცენტუაციასა და ინტონაციაში.

ლ. შჩერბა სამართლიანად აღნიშნავდა, რომ უმართებულო წარმოთქმა არა მარტო კომიკურ შთაბეჭდილებას ახდენს, არამედ ზოგჯერ მეტყველებას ძნელად გასაგებს ან გაუგებარს ხდისო. ის, ვინც საწარმოთქმო მოქმედების ნკათიობობას ყურადღებას არ აქცევს, მისი წარმოთქმის გაგონებითი ეფექტიც არადამაკმაყოფი-

¹ А. Цагарели. Мингрельские этюды, II. გვ. 17.

ლებელია - თუ ამას ზედ ერთვის მეტყველების აჩქარებული ტენ-
პიც, მაშინ ასეთი მეტყველება მეტად ძნელი მოსასმენი და აღ-
საქმელია.

§ 8. როგორც ცნობილია, არსებობს წარმოთქმის სხვადასხვა
სტილი, ეს იმის მიხედვით, თუ ვის მივმართავთ, რა პირობებში
ვლაპარაკობთ ან რა მიზნით. მაგ., სხვადასხვა სტილით წარ-
მოვთქვამთ, როცა ბავშვს მივმართავთ ან ჩვენთვის ნახლობელ
პირს, ერთ კაცს ველაპარაკებით, თუ ღილ აუდიტორიასთან გვაქვს
საქმე. ლ. შჩერბა აღნიშნავს, რომ სხვადასხვა სტილი ერთმანე-
თისაგან განსხვავდება არა მარტო ლექსიკურად და სინტაქსუ-
რად, არამედ ფონეტიკურადაცო¹.

ლ. შჩერბა წარმოთქმის ორგვარ სტილს ასხვავებს: ჩვეულებ-
რივ სალაპარაკოსა და სრულს ანუ, როგორც ავტორი უწოდებს,
სიტყვის „იდეალურ ფონეტიკურ შედგენილობას“. ეს უკანასკნე-
ლი გულისხმობს ისეთ წარმოთქმას, როცა არტიკულაცია განსა-
კუთრებით მკაფიოა, სიტყვის ყოველი მარცვალი წარმოითქმის ზუს-
ტად და გამოკვეთილად. ლ. შჩერბა წერს: „სიტყვის იდეალური
ფონეტიკური შედგენილობა იქ არის, სადაც იგი არ უპირისპირ-
დება მშობლიური ენის ფონეტიკას“².

ქართულ ლიტერატურულ წარმოთქმას ძირითადად სრული სტი-
ლი ახასიათებს. ეს საკითხი უფრო მწვავედ დგას რუსულისა და
სხვა ევროპული ენების მიმართ. მაგრამ ე. წ. ჩვეულებრივი სალა-
პარაკო სტილის ნიმუშებს საკმაო რაოდენობით ვხდებით ქარ-
თულში, მაგ.: ბ ძ ე ნ ი, ბ ძ ა ნ ე ბ ა, გ ა ზ დ ი ლ ი, ა ხ ა ლ გ ა ზ რ დ ა,
ს ა დ ლ ე გ რ ძ ე ლ ო, შ ე ე ბ რ ძ ო ლ ა და სხვ. — ნაცვლად სრული სტი-
ლისა: ბ რ ძ ე ნ ი, ბ რ ძ ა ნ ე ბ ა, გ ა ზ რ დ ი ლ ი, ა ხ ა ლ გ ა ზ რ დ ა,
ს ა დ ლ ე გ რ ძ ე ლ ო, შ ე ე ბ რ ძ ო ლ ა და სხვ. რედუცირებულად
წარმოითქმის დ გვარისსახელში: გ ვ ე რ (დ) წ ი თ ე ლ ი ნ ა ც ვ ლ ა დ
გ ვ ე რ დ წ ი თ ე ლ ი ს ა. რედუცირებულია ლ შემდეგ სიტყვათა
წარმოთქმაში: „ც ო ტ ა უ კ (ლ) დ ა“, ძ ა ლ (ლ) ს („ძ ა ლ ს დაუძა-
ხე“) (შდრ. ს ა ჯ (ლ) ს (ს ა ხ (ლ) შ ი), კ ა ი (კ არ გ ი), ძ ა ა ნ (ძ ა ლ ი ა ნ),
ჯ ა მ თ ე ლ ი (ჯ ა ნ მ რ თ ე ლ ი). სრული სტილით წარმოითქმის: უ ა რ ი,
შ უ ა გ უ ლ ი, ს ა შ უ ა ლ ო, ჩვეულებრივი სალაპარაკო სტილით
წარმოითქმის: ვ ა რ ი, ს ა შ ვ ა ლ ო, შ ვ ა გ უ ლ ი.

¹ Л. В. Щерба. Фонетика французского языка. 1953, гл. 21.

² Л. В. Щерба. О разных стилях произношения и об идеальном
фонетическом составе слова: Записки нефилологического общества при
СПб. универ., VIII, 1915, гл. 344.

ქართული სალიტერატურო ნორმების მიხედვით უნდა იწერებოდეს და წარმოითქმოდეს: ვუთხარი, ვულკანი, გავოცდი, შევუდექი, თავური და სხვ. მისთანები. ჩვეულებრივი სალაპარაკო სტილით წარმოითქმის: (ვ)უთხარი, (ვ)ულკანი, გა(ვ)ოცდი, შე(ვ)უდექი, თა(ვ)ური და სხვ.

რათქმა უნდა, გამორიცხული არაა ჩვეულებრივი. სალაპარაკო სტილის გავლენა წარმოითქმის სრულ სტილზე, და პირიქით. ეს გავლენა ზოგ შემთხვევაში განსაკუთრებით საგრძნობია. ასე, მაგალითად, ჩვეულებრივი სალაპარაკო სტილის შენატანი წვლილია ლიტერატურულ წარმოთქმაში:

მაგ. კაი: „კაი სანადირო ადგილები იყო (გლ. ნაამბ., 33);
„ლუკმა მაშინ არის ტკბილი, როცა კაი კაცობით არის ნაშოენი“ (გლახ. ნაამბ., 54).

რეები: „ეგ რეები ჩაგიდენია“ (გლახ. ნაამბ., 96).

საზღო: „ამათში არც ბინა იყო არსად, არც საზღო“ (მარგალიტი ლექში, 429).

ცოდო: „ცოდო ვარ, შეილო, ცოდო“ (ოთარ. ქვრ., 326);
„დილიდამ შუალამემდინ ფეხზე იღვა“ (კაც. ადამ., 132); „შესყიდულმა ტყვიამ აქამდისინ ვერ მიპოვა“ (გლახ. ნაამბ., 39).

მა: „მა რა არის, როცა უდრო-დროა“ (ოთ. ქვრ., 277).

ბძანდეები: „მართალი ბძანდეები“ (გლახ. ნაამბ., 30); „დედოფალი შებძანებულა“ (კაცია ადამ., 140).

ამ რიგისაა, ვფიქრობთ, ლიტერატურულ ენაში გაბატონებულ ე. წ. დისიმილირებული ფორმები, როცა ფუძეში ორი რ ვეაქვს: მაგ., იმერულ-ი, მეგრულ-ი, გორულ-ი, გრიგოლ, ნაცვლად: იმერურ-ი, მეგრურ-ი, გორურ-ი, გრიგორისა ან კიდევ: რბილი, ლერწამი. ნაცვლად: ლბილ-ი, ლელწამისა და სხვ. მისთანები. სადაურ (სულიერზე) ნაცვლად სადა(ვ)ელი'სა და სხვ.

§ 9. ქართული ლიტერატურული წარმოთქმის საკითხებს ბევრი ავტორი შეხებია სხვადასხვა დროს და საყურადღებო მოსაზრებანი გამოუთქვამთ. ამ საკითხებს შეეხებიან სილ. ხუნდაძის, გ. ახვლედიანის, ა. შანიძის, არნ. ჩიქობავას, ვ. თოფურიას, ს. გორგაძისა და სხვა ავტორთა შრომები. გ. ახვლედიანის შრომებში: „ზოგადი და ქართული ენის ფონეტიკის საკითხები“ (1938 წ.), „ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები“ (1949 წ.) და სხვა სპეციალურ წერილებში ქართული ლიტერატურული წარმოთქმის ბევრი საკითხია დასმული და მეცნიერულად გადაწყვეტილი. ა. შანიძე ქართული

ლიტერატურული წარმოქმნის საკითხებს ეხება თავის „ქართული გრამატიკის საფუძვლებში“ (1953 წ.), „სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზნებში“ (1920 წ.) და სხვა სპეციალურ გამოკვლევებში.

ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია აგრეთვე „სალიტერატურო ქართულის ნორმები“ I. (1936 წ.), ვ. თოფურიასა და ივ. გიგინეიშვილის „ორთოგრაფიული ლექსიკონი“ (1947 წ.), „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი“ (I, II, III, IV ტ.ტ.). პირველ ტომს დართული აქვს არნ. ჩიქობავას „ქართული ენის ზოგადი დახასიათება“, სადაც ქართული ლიტერატურული წარმოქმნის საკითხებზე სათანადოდ არის გამახვილებული ყურადღება.

მიუხედავად არსებული მდიდარი ლიტერატურისა, ქართული ლიტერატურული წარმოქმნის ბევრი თეორიული და პრაქტიკული საკითხი ჯერ კიდევ სათანადოდ დამუშავებული არ არის და სპეციალურ კვლევას საჭიროებს.

§ 10. ქართულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში „ორთოგრაფიის“ შესატყვისად იხმარება „სწორი წარმოთქმა“ ანუ „მართლწარმოთქმა“. ანტონ I იყენებდა ტერმინს „მართლუბნობა“. სილ. ზუნდაძე კიდევ ხმარობდა ტერმინს „სწორენა“. ს. ზუნდაძის შრომას ასეც ჰქვია: „ქართული მართლწერისა და სწორენის ძირითადი საფუძვლები“ (1927 წ.).

როგორც ცნობილია, წარმოთქმის საფუძველს, მისი სპეციფიკის არსს შეადგენს საწარმოთქმო მოქმედება და გაგონებითი ეფექტი.

საენათმეცნიერო ლიტერატურაში „წარმოთქმის“ ორგვარი გაგება არსებობს — ვიწრო და ფართო¹. ვიწრო გაგებით „წარმოთქმა“ გულისხმობს როგორც ცალკეული ბგერების წარმოთქმას, ისე ბგერათა შეერთების, შერთვისა და შერწყმის საშუალებებს, რომლებიც ყოველ ენაში თავისებურია. ფართო გაგებით „წარმოთქმა“ გულისხმობს მოცემული ენის შინაარსის ენობრივი გამომხატველობის საშუალებებსა და მათი გამოყენების დამახასიათებელ ხერხებს, რომლებსაც ურთიერთგაგებინებისათვის ვიყენებთ. ამ ფართო გაგებით, „წარმოთქმა“ გულისხმობს მოცემული ენის დანაწევრებული ბგერების შეერთებას, შერთვასა და შერწყმას სიტყვასა და წინადადებაში, მათთვის დამახასიათებელი წარმო-

¹Р. И. Апанесов. Русское литературное произношение, 1954. გვ. 6-8.

თქმის რიტმიკულობითა და მელოდიკური. სტრუქტურით (აქცენ-ტუაციითა და ინტონაციით) და ა. შ.

ქვემოთ ჩვენ ტერმინ წარმოთქმას ფართო გაგებით ვიყენებთ.

§ 11. აღსანიშნავია ისიც, რომ, თუ ლიტერატურული ენა საერთო და ერთიანია, ეს არ შეიძლება ითქვას ყოველთვის წარმოთქმის შესახებ. ლიტერატურულ ენათა განვითარების ისტორია გვიჩვენებს, რომ ერთიან ლიტერატურულ ენას შესაძლებელია მსხვილი ცენტრების მიხედვით გამოუმუშავდეს რამდენიმე განსხვავებული წარმოთქმა. ასე, მაგალითად, გარკვეული ხნის განმავლობაში, მოსკოვეური წარმოთქმისაგან განსხვავებით, ლენინგრადში წიგნური „ასობრივი“ წარმოთქმის გავლენით გამომუშავდა ოდნავ თავისებური წარმოთქმა. ლ. შჩერბა ამის შესახებ შემდეგს წერდა: „მართლაც, თუ ლიტერატურული ენა მთელი თავისი მრავალფეროვნებით წარმოადგენს უდავოდ რალაც ერთიანს, ასევე არ შეიძლება ითქვას წარმოთქმის შესახებ. ეს სამართლიანია ფრანგული ენის მიმართ ისევე, როგორც რუსულის მიმართაც. ლენინგრადში, მაგალითად, ამბობენ: *нежи, дежи, ხოლო მოსკოვში ამბობენ (ყოველ შემთხვევაში ამბობდნენ) *нежьжи, дежьжи*, ერთნი ამბობენ *кунался, чесался*, მეორენი კი — *кунался, чесался*; ერთნი ამბობენ *вожжи*, მეორენი — *вожжи*, მესამენი — *вожджи*; ზოგი ამბობს *киришчичий*, ზოგი — *киришпий*. ერთნი ამბობენ *ташчи*, მეორენი — *ташчи* და სხვ.¹*

რაც შეეხება ქართულ ლიტერატურულ წარმოთქმას, მას დღეს ასეთი განსხვავებული ცენტრები არა აქვს, სამაგიეროდ, ლიტერატურული წარმოთქმიდან გადახვევა ხდება იმ შემთხვევაში, თუ მოლაპარაკე მშობლიური დიალექტის ძლიერ გავლენას განიცდის და არ არის სათანადოდ დაუფლებული ქართული ლიტერატურული წარმოთქმის ძირითად წესებს.

უნდა ვივარაუდოთ, რომ ისტორიულად რამდენიმე ლიტერატურული ცენტრის არსებობამ გარკვეული კვალი დაამჩნია ქართული ლიტერატურული წარმოთქმის ნორმების შექმნასა და განვითარებას². ასევე ანტონ I სკოლამ თავისებური კვალი დაამჩნია ზედმეტად ხელოვნური ნორმალიზაციით ქართული ლიტერატურული წარმოთქმის განვითარებას. ეს საკითხები არაა სათანადოდ

¹ Л. В. Щерба. Фонетика франц. яз., 1948. გვ. 15.

² შდრ. ა. შანიძე. გიორგი მთაწმინდელის ენა, 1946 წ.; მისივე: ნ. ბართაშვილის ენა, 1939 წ.

შესწავლილი და იგი სპეციალურ კვლევას მოითხოვს. შესაძლებელია, ძველ ქართულში დადასტურებული ერთი და იმავე სიტყვის დაწერილობისა და წარმოთქმის ვარიანტების არსებობის ერთ-ერთი მიზეზი ესეც იყოს.

§ 12. ცნობილია ისიც, რომ წარმოთქმა ერთ ადგილზე კი არ დგას, არამედ ევოლუციას განიცდის, ვითარდება თანდათანობით. ამიტომ ამა თუ იმ ენის წარმოთქმის ნორმები ყოველთვის მუშავდება ლიტერატურული ენის განვითარების მთელ მანძილზე. რამდენადაც ლიტერატურული ენა მდიდარი და მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის მქონეა, იმდენად მისი წარმოთქმითი მხარე უფრო დამუშავებული და დახვეწილია, ისე როგორც მისი გრამატიკული წყობაც.

ქართული ლიტერატურული წარმოთქმის ისტორია ამ მხრივ მეტად საყურადღებო მდიდარ მასალას იძლევა. ქართული ლიტერატურული წარმოთქმის ფონეტიკური ნორმა სხვადასხვა ეპოქაში სხვადასხვაგვარი იყო, რამაც ხელი შეუწყო წარმოთქმის ვარიანტების წარმოშობას. როგორც ირკვევა, მათი რიცხვი გაცილებით უფრო მეტი ყოფილა ძველსა და საშუალო ქართულში, ვიდრე ახალ ქართულში. ამ მხრივ საკმარისია მიუთითოთ საბას ლექსიკონზე, სადაც წარმოთქმის ასეთი ვარიანტებია დადასტურებული: ს ი ტ კ ბ ო || ს ი ტ ყ ბ ო; ბ უ ვ ი || ბ უ; ბ უ წ ი კ ი || ბ უ წ ყ ი „დაბალი ჩირგვი“ (საბა); გა ნ ბ ძ ა რ ვ ა || გა ბ ზ ა რ ვ ა; გ ზ ლ ა რ ბ ი || გ ძ ლ ა რ ბ ი; და ს დ ე ბ ე ლ ი || და ზ დ ე ბ ე ლ ი „ესე არს სიტყვა შეწყობილი საქმისა მისთვის თქმული“; მ დ დ ე ლ ი; ქ ე ლ ა მ უ შ ი || ფ ე ლ ა მ უ შ ი || თ ე ლ ა მ უ შ ი (შდრ. მ თ ქ ნ ა რ ე ბ ა || ფ თ ქ ნ ა რ ე ბ ა), ხ ლ დ ო მ ა || ხ ლ ტ ო მ ა და სხვ. მისთ.

ივ. იმნაიშვილის მიერ შედგენილ „ქართული ოთხთავის სიმფონია-ლექსიკონში“ წარმოთქმის ასეთი პარალელური ფორმებია დადასტურებული: ა დ გ ი ლ დ - ა დ გ ი ლ დ || ა დ გ ი დ - ა დ გ ი დ; და ს ჯ ა || და შ ჯ ა; და შ დ ო მ ა || და შ თ ო მ ა; და ქ შ ვ ა || და ქ ს ვ ა; მა ს კ უ ლ ა ვ ი || ვ ა რ ს კ უ ლ ა ვ ი; მ ქ ჯ შ ა. || ქ ჯ შ ა; და და დ - ყ ო || და და ტ - ყ ო; კ უ რ ქ ე რ ი || კ უ რ ქ ე ლ ი და სხვ. მისთ.

ქართული ლიტერატურული ენის ისტორიის ფაქტები ნათლად მოწმობენ, რომ ფონეტიკური სტილი ისტორიულად საგრძნობლად შეცვლილია; საკმარისია დაეხედეთ ნაწილობრივ და ჰაემეტი ძეგლების არსებობა, რაც ამავე დროს ლიტერატურული წარმოთქმის სხვადასხვა ნორმაზე მიუთითებს:

მაგ.,

ხანმეტი
ტექსტებით:
ხიყო
ხდევ
ხუპატიოსნეს
დახეცეს
ნუ დახწერ

ჰანმეტი
ტექსტებით:
ჰიყო
ჰდევ
ჰუპატიოსნეს
დაჰეცეს
ნუ დაჰწერ და სხვ.

გარდა ამისა, ძველი ქართული ენის წარმოთქმის ნორმა რომ მნიშვნელოვნად განსხვავდება ახალი ქართული ენის წარმოთქმის ნორმისაგან, ეს ნათლად ჩანს შემდეგი შედარებიდან:

ძველი ქართული:

ფერჯი
კერჯი
მფრინველი
ტრედი
ბერძული (ენა)
განსქდა
ვეცხლი
ზროხა
ზახილი
სიზრქე
წინაწარმეტყველი
იწრაფა
ტფილი
წმიდა
მოსპოლვა
მოწყუედა
გზლარბი || გძლარბი
გრგოლი
კიცვ
გრკალი
გრწყილი
გრჯლა
კრკიალა „საჩინოდ სანახაეი“
მკრქალი „ფერნაკლები“
ქრცხილი
ანგაპრება

ახალი ქართული:

ფეხი
ხერხი (მოხერხება)
ფრინველი
მტრედი
ბერძნული
გასკდა
ვერცხლი
ძროხა
ძახილი
სისქე
წინასწარმეტყველი
ისწრაფა
თბილი
წმინდა
მოსპობა
მოწყვეტა
ზლარბი
რგოლი
კვიცი
რკალი
რწყილი
რჯლა
კრიალა
მკრთალი
რცხილა
ანგარება

ძველი ქართული:

ჰამბავი

ჰავი

ჰაზრი

ჰარე

ჰასაკი

ჰრული „მცირე რამ ძილი“

ღღემღე

ყივიღმღე

სოფლითგან

სახლსა ზედა

სახლსა შინა

კაცმან

ძმამან

ახალი ქართული:

ამბავი

ავი

აზრი

არე

ასაკი

რული

ღღემღე

ყივილამღე

სოფლიდან

სახლზე

სახლში

კაცმა

ძმამ და სხვ. მისთ.

§ 13. საენათმეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება ზოგიერთი ენის წარმოთქმის სიძნელისა და ზოგიერთის კიდევ წარმოთქმის სიადვილის შესახებ. ამ შემთხვევაში მხედველობაში აქვთ ის, თუ მოცემული ენის წაკითხვის წესები მართლწერის რომელ ძირითად პრინციპს შეეფარდება — ფონეტიკურს, მორფოლოგიურსა თუ ისტორიულს. მაგ., ინგლისური წარმოთქმა ითვლება ძნელ წარმოთქმად, ვინაიდან ინგლისურში დამწერლობას, რომელიც ისტორიულ პრინციპზეა აგებული, საკმაოდ დაშორდა წარმოთქმა. ამ მხრივ ქართულში განსაკუთრებული ვითარება გვაქვს. ქართული ორთოგრაფია იმდენად სრულყოფილია, რომ იგი ძალიან ახლოს დგას ორთოეპიასთან. „ინტონაციის გარდა, რასაც არა აქვს წერილობითი ნიშანი, — წერს გ. ახვლედიანი, — ორთოეპიის თითქმის ყველა საკითხი შესაძლებელია გადაწყდეს ორთოგრაფიის საკითხების გადაწყვეტასთან ერთად“¹.

ქართულში წაკითხვის წესები გაადვილებულია იმის გამო, რომ, როგორც იწერება თითქმის ისე წარმოითქმის ან, პირიქით, როგორც წარმოითქმის, ისე იწერება. ქართული მართლწერისა და მართლწარმოთქმის ასეთი სიახლოვე ქართული ანბანის მაღალი ღირსების მაჩვენებელია და ქართულ ლიტერატურულ წარმოთქმას იგი ტრადიციულად ყოველთვის ახასიათებდა.

¹ გ. ახვლედიანი. ზოგადი და ქართული ენის ფონეტიკის საკითხები, 1938, გვ. 87.

ქართული გრაფიკა და ორთოგრაფია

ა. ქართული გრაფიკა

§ 14. ილია ქავჭავაძე, რომელმაც ქართული ორთოგრაფიისა და ორთოეპიის საკითხების დამუშავებასა და განვითარებას უდიდესი ამაგი დასდო, ქართული ანბანის მაღალ ღირსებას ყოველთვის ხაზგასმით აღნიშნავდა. იგი პ. კ. უსლარსაც იმოწმებდა და წერდა: „არ არის ქართულში არც ერთი იმისთანა სიტყვა, რომ ზედმიწევნით, უმეტ-ნაკლებობით გამოსათქმელად შესაფერი ასო არაჰქონდეს. ამიტომაც მართლწერა ქართულისა ისე გაადვილებულია, რომ სხვა ეგეთი ანბან-სრული ენა ქვეყანაზე არ მეგულება. სავსეობა და სისრულე ანბანის ამაშია და სხვა არარაში“.

ქართულ დამწერლობას თხუთმეტ საუკუნეზე მეტი ისტორია აქვს. ამ ხნის განმავლობაში როგორც ქართულმა გრაფიკამ, ისე წერის სისტემამ მნიშვნელოვანი ცვლილებები განიცადა. ქართული დამწერლობის პირველი სახე მრგვლოვანი იყო (IX საუკუნემდე), შემდეგ მრგვლოვანი შეცვალა ნუსხა-ხუცური (კუთხოვანმა) დამწერლობამ (X — XI ს.ს.), ხოლო ნუსხა-ხუცური კიდევ მხედრულმა დამწერლობამ შეცვალა (XI ს.), რომლის განვითარებასა და სრულყოფილ სახეს თანამედროვე ქართული ანბანი წარმოადგენს.

დღევანდელ სალიტერატურო ენაში 33 ასო იხმარება. აქედან ხუთი — ხმოვნების გამოსახატავად, ოცდარვა — თანხმოვნებისათვის. ეს ანბანი საესებით ზუსტად და სრულყოფილად ასახავს ქართული სალიტერატურო ენის ფონემურ შედგენილობას და გრაფიკულად მთელი რიგი თავისებური ნიშნებით ხასიათდება. ყოველ ცალკეულ ფონემას (როგორც ხმოვანს, ისე თანხმოვანს) ერთშედგენილიანი და ერთი მნიშვნელობის ნიშანი აქვს. ამაშია ქართული ანბანის ერთ-ერთი განსაკუთრებული ღირსება. მაგრამ ქართული დამწერლობის სისტემას ასეთ სრულყოფილ სახემდე რომ მიეღწია-

რომელიც მას დღეს აქვს, ისტორიულად ნაწილობრივი რეფორმებისა და ცვლილებების ჩატარება შეიქნა აუცილებელი.

§ 15. ანტონ I-ის „ქართულ ღრამმატიკაში“ ორმოცამდე ნიშანია მოცემული ქართული ბგერითი სისტემის გამოსახატავად. ანტონი წერდა: „ვისაკიროეთ მომატებაჲ ვმოვანისა ახლისა, რომელა ჳ და კჳალად დავრთენით ვმოვანთა ესენი: ̄, ̅, ̆ და ყოველნივე ცხრა ვყვენით და თანად ყოველნივე შევაორომოცეთ“-ო¹.

ამ ორმოცი ნიშნიდან:

ა) ̄ ანტონის მიერაა შემოღებული და მის ფუნქციას შეადგენდა ერთად მიჯრილ თანხმოვანთა გაყოფა: „̄ — ესე არს ახალ პოვნილი ჩჄნგან ასოჲ ვმოვანი, რომელიცა მრავალთა უჯმოთა ლექსთა შინა უჯმოვანოდ ერთად მდებარეთა მარცჳალ-ჰყოფს...“².

ბ) ̅ ევროპული ენების გავლენით იქნა შემოღებული ამ ენებიდან ნასესხები სიტყვების დაწერილობისათვის (მაგ., ფილოსოფია, ფიზიკა და მისთ.). ეს ასო საბა ორბელიანს შემოუღია. მანამდე ̅-ს ნაცვლად ̆ იწერებოდა.

გ) ̆ ასევე ევროპული ენების გავლენით იქნა შემოღებული, კერძოდ, ბერძნულს გავლენით. იგი იხმარებოდა ერთადერთ შორისდებულში: ჳი და იკითხებოდა ასე: ჰოი. გარდა ამისა, მას იყენებდნენ სათვალავის აღსანიშნავად, უდრიდა 10,000.

დ) დღეს ხმარებიდან გადავარდნილი დანარჩენი ასოები: ̇, ̈, ̉ და ̊ ქართულ დამწერლობას დასაბამითგან მოჰყვებოდა.

§ 16. თანამედროვე ქართული და სხვა ქართველური ენების დიალექტების ბგერითი სისტემების გამოსახატავად საჭიროა ყველა ის ასო, რომლებიც ახალ ქართულ სალიტერატურო ენაშია ხმარებული. გარდა ამისა, დამატებითი ნიშნებია საჭირო.

ხმოვნებისათვის: ̋, ̌, ̍, ̎, ̏, ̐ (ე. წ. პოზიციური სიგრძის აღსანიშნავად თუშურში, მეგრულში, სვანურის ბალსზემოურსა და ლაშხურ დიალექტებში); უმლაუტიანი ̑ და ̒ (ინგილოურში, მოხურში, თუშურში; სვანურის დიალექტებში: ̑, ̒, ̓); მაგარშემართვიანი (და დამართვიანი) ხმოვნები: 'ა, 'ე, 'ი, 'ო, 'უ (თუშურში, კანურ-მეგრულში); ფშვინვიერშემართვიანი ხმოვნები: ̑ა, ̑ე, ̑ი, ̑ო, ̑უ (ძველ ქართულში, ინგილოურში, სვანურის ბალსზემოურსა და ბალსქვემოურ დიალექტებში, კანურის ვიწურ-არქაბულ კილოკავში) და ̑ სვანურის დიალექტებისა და მეგრულის ზუგდიდურ-სამურზაყანული კილოკავისათვის.

¹ ანტონ I. ქართული ღრამმატიკა, გვ. 116.

² იქვე, 118.

თანხმოვნებისათვის: ჯ (ხევესურულში, მოხეურში, თუ-
შურში, ფშაურში, მთიულურში, ქიზიყურში, ინგილოურში, სვანუ-
რის დიალექტებში).

ჟ და ჯ ასოებით გამოხატული ბგერები ქართველურ ენათა თი-
თქმის ყველა დიალექტში იპოვება, ოღონდ მათი წარმოთქმისას-
დიდ რყევას აქვს ადგილი.

ბ. ორთოგრაფია

§ 17. ქართული ორთოგრაფიის ძირითადი პრინციპია ფონე-
ტიკური. უმთავრესად როგორც წარმოვთქვამთ, ისე ვწერთ ან, სხვა-
გვარად რომ ვთქვათ, როგორც ვწერთ ისე წარმოვთქვამთ.

ფონეტიკური წერის კარგ ნიმუშებს იძლევა შემდეგი სიტყვების
დაწერილობა: ცამეტი, რომელიც მიღებულია აქედან: ათ +
სამ + მეტი. თავიდაც ა-ს დაკარგვის შემდგომ (შდრ. თორ-
მეტი ← ათ + ორ + მეტი) თ + ს შერწყმამ ქართული ფონეტი-
კური კანონის საფუძველზე მოგვცა ც, ორი გ-ს გამარტივებით მი-
ვიღეთ: ცამეტი. ამ გზითაა მიღებული: ჩვიდმეტი ← ათ +
შვიდ + მეტი. აგრეთვე ქვითკირი, რომელიც შედგენილი
სიტყვაა და მიღებულია ქვით + კირი¹საგან. ასნიმლატით —
კვიტკირი. დღეს ასე წარმოითქმის და იწერება ეს სიტყვა.
სიტყვა თავი ძველ ქართულში ვინით იწერებოდა. შედგენილ-
სიტყვაშიაც თავყანისცემა (თავ + ყანის + ცემა = თავის
„ყანაზე“ („მიწაზე“) მიცემა, მდაბლად დაუკრა თავი) ვინი იწერებო-
და. მას შემდგომ, რაც ამ სიტყვაში ბგერათგადაღსმა მოხდა და ადგი-
ლები შეიცვალეს ვ-მ და უ-მ; უ-ს შემდეგ იწერებოდა არა ვ, არამედ
უმარცვლო უ: თავყანისცემა. ესა და სხვა ამგვარი მაგალი-
თები ფონეტიკური წერისათვის დამახასიათებელი ნიმუშებია.

ქართულში დღეს მორფოლოგიური დაწერილობის ნიმუშებიც
დასტურდება. მაგ., მიმართულებით ბრუნვაში დასმული სახელები
იწერება ღონით და არა თანით, მაგ. მეზობლად, მეგობრად,
ქალაქად... (შდრ. ხშირად, კარგად, კერძოდ და სხვ. მისთ.).
ამ შემთხვევაში აბსოლუტურ ბოლოში წარმოითქმის არა ღ, არა-
მედ ყრუ *mediae*¹. ასევე ზმნებში -ებ და -ობ სუფიქსები იწერება
აბსოლუტურ ბოლოში და არა -ეფ და -ოფ (შდრ. ე. ნინოშვილი:
ნუ მიაკარეფ შენს გულს, I, 2, 5; ნუ მაყურებიეფ, I, 272, 1;
ნუ ექვიანოფ, I, 4, 4 და სხვ.).

იწერება მისდევს, ერფგული, მაგრამ წარმოითქმის მი-

¹ გ. ახვლედიანი. ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 353-357.

ზღვეს, ერდგული და სხვ. მისთ. ამ სიტყვათა დაწერი-
სას წარმოთქმაში მომხდარი ცვლილებანი არაა ასახული დაწერი-
ლობაში. ამ შემთხვევაში მორფოლოგიურ ელემენტებს, მორფე-
მებს, ეძლევა უპირატესობა წარმოთქმასთან შედარებით.

§ 18. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, დღეს ქართულში ყოველი
ასო ერთშედგენილიანია და ერთი მნიშვნელობა აქვს, მაგრამ ისტო-
რიულად ეს ყოველთვის ასე არ იყო. მაგალითად, ძველ ქართულში
უ ხმოვნის გამოსახატავად იწერებოდა ორი ნიშანი ოვ, ხოლო უ
გამოხატავდა უმარცვლო უ-ს ანუ უბრჯგუს. საშუალო საუკუნეებ-
ში ამ უ-ს დიაკრიტიკული ნიშანი გაუჩინეს უმარცვლო უ-ს გა-
მოსახატავად, იგი ერთადერთი დიაკრიტიკული ნიშანი (ორშედგე-
ნილიანი) ასო იყო ქართული წერის სისტემაში.

გარდა ოვ-სა, სხვა შემთხვევაშიც დასტურდება ერთი ფონემის
გამოსახატავად ორი ნიშნის გამოყენება.

ქართული დამწერლობის ისტორიაში დადასტურებულია ისეთი
ფაქტები, როდესაც ჰს კომპლექსი გამოხატავდა არა ორ ფონე-
მას, არამედ ერთ ფონემას — ს-ს და რომელიც ჰაესაგან მიღებულ
პირის ნიშანს წარმოადგენდა. როგორც ა. შანიძე ფიქრობს, ეს
რთული ბგერა უნდა ყოფილიყო, რომლის დასაწყისი ჰ არის და
დასასრული ს. მსგავსი ბგერა დღესაც მოისმის აქა-იქ კილოებში:
ფშაურში, კახურში, ქართლის ზოგიერთ კუთხეში¹.

როგორც ა. შანიძის გამოკვლევებიდან არის ცნობილი, ჰს იხ-
მარებოდა ჯერ კიდევ ადრინდელ ძეგლებში: ადიშის სახარებაში,
ათონის და ტბეთის სახარებაში, იოანე ბოლნელის ქადაგებან'ში
და სხვ. განსაკუთრებით ხშირია მისი ხმარება IX — X საუკ. ძეგ-
ლებში. ეს ფაქტი იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ „ჰაეს მთლად
არ უნდა ჰქონოდა დაკარგული თავისი ბგერითი სახე, მაგრამ იმ-
დენად უნდა ყოფილიყო დაახლოებული გამოთქმის მხრივ სანთან,
რომ ახალი ბგერის გამოსახატავად ერთი საგანგებო ნიშნის მა-
გივრად ორი უხმარიათ ჰს“².

ანტონ I-ის სკოლამ განსაკუთრებით გააბატონა ჰს ს ფონე-
ნემის გამოსახატავად ზმნებში, ზმნისსართებსა და სახელებშიც.
ამის გავლენას ნ. ბარათაშვილისა და გ. ერისთავის ენაშიც უხ-
ვად ეპოულობთ; მაგ. ნ. ბარათაშვილთან: ჰსცოდა, ჰსცემ, დაჰსცი-
ნით, მოჰსძახიან, დაჰსდგა, ჰსთქვი, ჰსუფევს; მჰსწრაფლად, ჰსჯუ-

¹ ა. შანიძე. ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 179.

² ა. შანიძე. ჰაემეტობა ადიშის სახარებაში: ტფ. უნ-ტის მოამბე, ტ. II, გვ. 420.

ლი, ჰსწორისა, ჰსწორე, გუშინჰსწინ, წინაჰსწარ და სხვ. მისთ¹.
 გ. ერისთავის ენაში: ჰსცადე, ჰსჯავრობთ, ჰსცოდნიათ, ჰსწყდება,
 ჰსწერამს, ჰსწორეთ და სხვ. მისთ².

განსაკუთრებით საყურადღებოა ს-ს მაგიერად ორი ნიშნის
 ჰს-ს ხმარება ი. ჭავჭავაძის ხელნაწერებში. ქ. ძოწენიძეს ქუთაისის
 ისტორიის მუზეუმში დაცული „მგზავრის წერილებისა“ და „გლახის
 ნაამბობის“ ხელნაწერებიდან მოაქვს გრძელი სია იმ სიტყვებისა,
 რომლებიც ნაბეჭდში სანით არის წარმოდგენილი, ხოლო ხელნა-
 წერში ჰს კომპლექსით³. აი ეს სიტყვები:

ნ ა ბ ე კ დ შ ი :

ჩასწყვეტია (მგზ.წერ., 9)
 ჩასწყდომია (იქვე, 11)
 შესწყვეტა (იქვე, 12)
 შესცვალა (იქვე, 13)
 სჯობიან (იქვე, 15)
 წარმოსტევა (იქვე, 17)
 სქირდა (გლ. ნაამბ., 81)
 სთხოვა (იქვე, 82)
 მისცემოდა (იქვე)
 სცოდნია (იქვე, 85, 95)
 გასცემ (იქვე, 88)
 ჩასძვრებოდეს (იქვე, 90)
 მისცემია (იქვე, 95)
 მისჯდომოდა (იქვე, 97)
 მისწვდა (გლ. ნაამბ., 98)
 შემასწრებს (იქვე)
 სტირი (იქვე, 105)
 დასცალეზია (იქვე, 107)
 დაჰსწყვილეს (იქვე)
 სჩანს (იქვე, 117)
 მისწყდება (იქვე, 119)
 სწვევია (იქვე, 120)
 დასტუქსა (იქვე)
 გასცა (იქვე, 222)

ხ ე ლ ნ ა წ ე რ შ ი :

ჩაჰსწყვეტია (მგზ.წერ., თ. 1)
 ჩაჰსწყდომია (იქვე, 2)
 შეჰსწყვეტა (იქვე, 2)
 შეჰსცვალა (იქვე, 3)
 ჰსჯობიან (იქვე, 4)
 წარმოჰსტევა (იქვე, 6)
 ჰსსქირდა (გლ. ნაამბ., თ. 1)
 ჰსთხოვა (იქვე, 2)
 მიჰსცემოდა (იქვე)
 ჰსცოდნია (იქვე, 3)
 გაჰსცემ (იქვე, 3).
 ჩაჰსძვრებოდეს (იქვე, 4)
 მიჰსცემია (იქვე, 6)
 მიჰსჯდომოდა (გლ. ნაამბ., 8)
 მიჰსწვდა (გლ. ნაამბ., 7)
 შემაჰსწრებს (იქვე)
 ჰსტირი (იქვე, 10)
 დაჰსცალეზია (იქვე)
 დაჰსსწყვილეს (იქვე)
 ჰსჩანს (იქვე, 14)
 მიჰსწყდება (იქვე, 15)
 ჰსწვევია (იქვე)
 დაჰსტუქსა (იქვე)
 გაჰსცა (იქვე) და სხვ.

¹ ა. შანიძე. ნ. ბარათაშვილის ენა, გვ. 152 — 153.

² კ. გიგინეიშვილი, გ. ერისთავის კომედიების ენა: რუსთაველის სახ. ბათუმის პედინსტიტუტის შრომები, 1950 წ., გვ. 183.

³ ქ. ძოწენიძე. ქართლურ-კახური ფონეტიკურ-გრამატიკული თავისებუ-

როგორც ცნობილია, ანალოგიური ფონეტიკური ფაქტები ი. ჰავკავაძის ნაბეჭდ თხზულებებშიც დასტურდება¹, მაგ.,

- „ერთი შოთი ერთს შიჰსცა“ (მარგალიტი ლექში, 144);
- „მან ხმა არ გაჰსცა“ (კოლა, I ვარიანტი, 151);
- „ცხარე მზე ჰსწევავდა ქვეყანასა“ (მარგალიტი ლექში, 142);
- „სამი ცხენი ხარბადა ჰსძოვდა“ (კოლა, I ვარიანტი, 147);
- „თვალეზი თათლს ჰსთხოვს“ (დიამბეგობა, III შავი ვარიანტი, 292);
- „ხან ერთს წაჰსწვდებოდა, ხან მეორეს, ჰსცემდა, სტყეპნიდა უანგარიშოდ“ (კოლა, II ვარიანტი, 225);
- „ჰსჩქეფდა ცივი წყარო“ (კოლა, I ვარიანტი, 147);
- „ცხადად ჰსჩანდა“ (იქვე, 155) და სხვ.

§ 19. ქართული დამწერლობის ისტორიაში დასტურდება ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც ერთი ნიშნით გამოიხატებოდა ორი ფონემა:

ა) ნიშანი z გამოხატავდა ორ ფონემას — უმარცელო უ-სა და ი-ს, მაგ. რიცხვ, თავვ, მოგვ, ძარღვ, ფესვ, ლელვ; ზღვსა, სხვსა, თთვთა, თვსი, სვნიდისი, ტვნი, მახვლი, წვმა, ღვძლი, შვდი, ეფთვმე, გვრვზნი, მოგვტანა, მოგვყვანა, ვთქვ, გვჩუენნა და სხვ. მისთ.

ბ) აგრეთვე ψ ნიშნით გამოიხატებოდა ორი ფონემა: $\psi = \varphi + \alpha$: ძ ψ (= ძ $\varphi + \alpha$), ხ ψ (= ხ $\varphi + \alpha$), მეორ ψ (= მეორ $\varphi + \alpha$); პეტრ ψ (პეტრ $\varphi + \alpha$), პავლ ψ (= პავლ $\varphi + \alpha$) და სხვ. მისთ.

აღსანიშნავია, რომ ეს ასო ზოგჯერ ჰქავს ნაცვლადაც იხმარებოდა. მაშასადამე, მას ორი ფონოლოგიური მნიშვნელობა ჰქონდა. ა. შანიძე აღნიშნავს, რომ „ ψ ბარათაშვილის ნაწერებში ორგვარი მნიშვნელობის მქონება: ერთი მხრით, იგია ψ : ψ ე ცაო, ცაო ψ , 14; ψ ე მწირო 36, 25; ψ ე ძმანო 30, 27. აქ იგი წოდებითში დაყენებულ სიტყვებს მიუძღვის. „ ψ ე“ ჯგუფი ასე უნდა წავიკეთხოთ: „ ψ ე“ (შეადარეთ: ჰეი შაბამ 20, 28, სადაც „ი“ ზედმეტია); მეორე მხრით, იგია ψ ბგერა უბრჯგუს შემდეგ: თქ ψ სნ შ ψ სნიერს (1 წერ.), იკითხე: თქუენ შუენიერს)“².

§ 20. დღევანდელი წერის სისტემა ბევრად უფრო გამარტივებულია. ქართული ორთოგრაფია კიდევ უფრო დაახლოებულია

რებანი ილია ჰავკავაძის ენაში: აღ. წულუკიძის სახ. ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XIII, 1955 წ., გვ. 19 — 20.

¹ ც. კალაძე. ობიექტური III პირის გამოხატვა ზმნებში ი. ჰავკავაძის ენის მიხედვით: სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, წიგნი, V, 1950 წ. გვ. 180 — 188.

² ა. შანიძე. ბარათაშვილის ენა, გვ. 151.

ქართულ ორთოეპიასთან ი. ჯავახიშვილის, ა. წერეთლის, ი. გოგებაშვილისა და სხვა ჩვენი დიდი მწერლებისა და საზოგადო მოღვაწეების მეშვეობით. დღეს უკვე დამწერლობაში არ გვაქვს ისეთი შემთხვევები, რომ ორი ნიშანი იხმარებოდეს ერთი ფონემის გამოსახატავად ან ერთი ნიშანი იხმარებოდეს ორი ფონემის გამოსახატავად.

ყოველი ენის მართლწერის შესწავლის დროს მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული ის კანონი, რომლის მიხედვითაც ბგერითი ენა, წარმოთქმა, წერაზე უფრო სწრაფად იცვლება. ამიტომ ჩვენ სავსებით სწორად მიგვაჩნია მ. პეტერსონის დებულება იმის შესახებ, რომ ორთოგრაფიული საკითხების შესწავლა, ერთი მხრით, უნდა წარიმართოს წერიდან წარმოთქმისაკენ, ხოლო, მეორე მხრით, წარმოთქმიდან წერისაკენ (პირველი თვალსაზრისი გულისხმობს მკითხველს, მეორე კი — მას, ვინც წერს)¹.

გ. ძართული ისტორიული ფონეტიკური

ტერმინოლოგიისათვის

§ 21. ქართული ენის ფონეტიკის შესახებ ისტორიულად შექმნილია მდიდარი ლიტერატურა. ბევრს ავტორს საყურადღებო შენიშვნები და დაკვირვებანი მოეპოვება ქართული ენის ბგერითი სისტემის შესახებ.

ქართული ისტორიული ფონეტიკური ტერმინები მდიდრად არის წარმოდგენილი ანტონ I-ის „ქართულ ლრამმატიკაში“. იქ მოცემული ტერმინებით ქართული გრამატიკული ლიტერატურა თითქმის საუკუნე ნახევრის მანძილზე სარგებლობდა.

ანტონ I გრამატიკის გაგების ტრადიციულ გზას მიჰყვებოდა. მისი აზრით, გრამატიკა არის სწავლება „მართლ-უბნობისა და წესიერი წერის“ შესახებ. ამის გარეშე ყოველგვარი სიბრძნის შეძენა შეუძლებელიაო, შენიშნავს ანტონი.

ანტონ I-ის „ქართულ ლრამმატიკაში“ და ამ გრამატიკის გავლენით შექმნილ გრამატიკულ ლიტერატურაში ქართული ბგერითი სისტემა გაყოფილია: ხ მოვნიებად და უ ხ მოვნიებად. ტერმინი „უხმო“ ნიშნავს „თანხმოვანს“.

„ხმოვანსაცა“ და „უხმოსაც“ ძირი საერთო აქვს — „ხმა“. როგორც ცნობილია, ხმოვნის წარმოთქმისათვის აუცილებელია ხმის მონაწილეობა. თანხმოვანთა წარმოთქმის დროს ხმას კარბობს

¹ М. Н. Петерсон. Система русского правописания, 1955, гл. 3—4.

ჩქამი, იგი „უხმოა“. „თანხმოვანი“ წარმოადგენს კალკს ლათინ. consonans, რუს. соизгласный-ისა.

ანტონი „ხმოვნებსა“ და „უხმოებს“ შორის განსხვავებას კოლობს იმ მხრივ, რომ „ხმოვნები“ წარმოითქმიან გ რ ძ ლ ა დ (ე. ი. ხანგრძლივად), ხოლო „უხმოები“ — მოკლედ (ე. ი. მეყსეულად)¹.

ანტონ I-ს „წარმოთქმის“ შესატყვისად გამოყენებული აქვს რამდენიმე ტერმინი: „გამოლება“, „გამოხმობა“ „იოხრუს“ (შდრ. „აღმოოხურა ასოთა“; 290). „გამოლება“ შეიძლება იყოს „წყლტუ“. მაგ., „წყლტულ გამოიღების“ ხმოვნები. „გამოლება“ შეიძლება იყოს „ხორკლიერი, მქისე“, მაგ., გ, მ.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ანტონის მიერ გამოყენებული ტერმინები: „ლბილნი“, რომლებიც ენის წვერის (ანტონის ტერმინოლოგიით „ენის მწუჭრვალის“) სასის მიმართ ნარნარით წარმოითქმის². „ლიტონნი“ — ეს ისეთი ბგერებია, რომლებიც არა ენის წვერის („ენის მწუჭრვალის“) ნარნარით, არამედ ფართო შეხებით წარმოითქმიან. „ბრჯგუნი“ წარმოითქმიან ხორხში „მქირსედ“.

§ 22. ანტონ I-ს თავის „ღრამმატიკაში“ სპეციალური ფონეტიკური ნიშნებიც აქვს მოცემული და ახსნილი, ანტონი ფონეტიკური ნიშნების კლასიფიკაციასაც კი იძლევა. ასე, მაგალითად, იგი გამოყოფს შემდეგ ფონეტიკურ ნიშნებს:

I. ღ რ ა მ ნ ი შ ა ნ ნ ი გ ა მ ო ხ მ ო ბ ი ს ა

ს ა ხ ე თ ა ნ ი ⁴

- ა) „მახვილი“, მისი ფონეტიკური ნიშანია /
- ბ) „მოხრილი“, რომელიცა კითხვთა შინა ვმეულ არს⁵;
მისი ფონეტიკური ნიშანია ƀ

II. ღ რ ა მ ნ ი შ ა ნ ნ ი ს უ ლ ი ს - ქ უ ე თ ი ს ა

ს ა ხ ე თ ა ნ ი ⁵

- ა) „ბრჯგუჲ“, მისი ფონეტიკური ნიშანია Ɔ
- ბ) „ლიტონი“, მისი ფონეტიკური ნიშანია T
- გ) „ლბილი“, მისი ფონეტიკური ნიშანია Ƨ

¹ ანტონ I. ქართული ღრამმატიკა, გვ. 290. შდრ. თ. ჟორდანია. ქართული გრამატიკა. 1889 წ., გვ. 19.

² ანტონი I, იქვე, გვ. 291.

³ იქვე, გვ. 292.

⁴ იქვე, გვ. 286.

⁵ იქვე.

III. „ღრამნიშანნი დროებითისა სახეთანი“

- ა) „გრძელი“; მისი ფონეტიკური ნიშანია —
ბ) „მოკლე“; მისი ფონეტიკური ნიშანია o

სპეციალური ფონეტიკური ტერმინებისა და ფონეტიკური ნიშნების გამოყენება ნათლად ადასტურებს ანტონის საფუძვლიან ცოდნას იმდროინდელი ფონეტიკური ლიტერატურისას.

§ 23. გარდა ამისა, ქართულ გრამატიკულს ლიტერატურაში თანამედროვე „დიფთონგის“ შესატყვისად ნახმარია „ორხმოვანი“¹.

პ. იოსელიანი მახვილიან მარცვალს უწოდებს „გრძელ მარცვალს“. „გრძელი მარცვალი არს იგი, რომელსა ზედაცა ამაღლდების ხმა“².

თ. ეორდანი მახვილიან მარცვალს უწოდებს „გრძელ ანუ მაღალ მარცვალს“. ასეთი მარცვლები „სხვებზე უფრო გამოჩენით და მაღლა წარმოითქმიან“³.

მ. ჯანაშვილი ხმის ამაღლების ანუ მახვილის ნაცვლად იყენებს ტერმინს „დასაკვეთს“. მისი აზრით, „ორმარცვლოვანსა და სამმარცვლოვან სიტყვაში დასაკვეთი დაერთვის პირველ ხმოვანს თავიდგან“⁴.

მ. ჯანაშვილს აგრეთვე ხმარებული აქვს „პერიოდი ანუ ნაკვთი უბნობისა“. „პერიოდად იწოდება აზრის შემოფარგულა, აზრის გამოთქმა აღზევებით, ენა-მზეობით და მორქმულად, პერიოდი იგივე ნაკვთია უბნობისა, ნაწერისა, სიტყვისაო“⁵.

მ. ჯანაშვილს სხვა საინტერესო ფონეტიკური ტერმინებიც აქვს ნახმარი, მაგ., წინაენისმერ სისინა თანხმოვნებს (ს, ზ; ც, ძ, წ-ს) იგი უწოდებს „ენისმიერ მსტეინავს“, ხოლო ენანუნისმიერებს (შ, ჟ; ჩ, ჯ, ქს) — „ენისმიერ შიშინას“. გაუგებარია ტერმინი „ენისმიერი თანაბარი“, რომელსაც ავტორი იყენებს გ, კ, ქ; ლ, ხ-ს აღსანიშნავად.

¹ ს. დოდაშვილი. შემოკლებული ქართული გრამატიკა, 1830 წ.

² პ. იოსელიანი. პირჟმლ-დაწყებითნი კანონნი ქართულისა ღრამმატიკისა, 1863 წ. (მესამე გამოც.), გვ. 128.

³ თ. ეორდანი. ქართული გრამატიკა, 1889 წ., გვ. 25.

⁴ მ. ჯანაშვილი. ქართული გრამატიკა, 1906 წ., გვ. 5.

⁵ იქვე, გვ. 154.

დ. კარიკაშვილი თავის „ქართული ენის გრამატიკაში“ ყრუ სპირანტ ჰ-ს უწოდებს „ყელითმქროლავ“ ბგერას, ხოლო სპირანტ ვ-ს — „ბაგითმქროლავ“ ბგერას და ა. შ.¹.

---

¹ დ. კარიკაშვილი. ქართული ენის გრამატიკა, 1930 წ., გვ. 5.

ვ რ ქ ა ლ ი ზ მ ი

§ 24. ქართული ენის ფონეტიკური სისტემა მხოლოდ მაშინ შეიძლება სრულყოფილად გამოვლინდეს, თუ ზუსტად გავითვალისწინებთ ქართული ენის მრავალფეროვანი ცოცხალი დიალექტების, ახალი და ძველი სალიტერატურო ქართულის ფონეტიკურ ფაქტებს და აგრეთვე ქართულის ახლო მონათესავე ენების — ქანურ-მეგრულისა და სვანურის ბგერითი სისტემების მონაცემებს. ენაიდან ყოველი ენის ფონეტიკური აგებულების საფუძვლიანი შესწავლა გულისხმობს არა მარტო ძველი ფონეტიკური სისტემის ახალთან შედარებას, არამედ განხილვას იმ რთული და მრავალფეროვანი ურთიერთმიმართებისა, რომელსაც ახლო მონათესავე ენებს შორის აქვს ადგილი.

მონათესავე ენათა ბგერათშესატყვისობანი არ გამორიცხავენ განვითარების თავისებურებებს. შედარებით-ისტორიული მეთოდის გამოყენებით შესაძლებელია არა მხოლოდ ქართველურ ენათა საერთო მოვლენების ჩვენება, არამედ იმ სპეციფიკური თავისებურებებისაც, რომლებიც ყოველ ცალკეულ ქართველურ ენას ახასიათებს. ამ მეთოდის გამოყენებით შესაძლებლობა გვეძლევა უფრო დავაზუსტოთ ფონეტიკურ და გრამატიკულ პროცესთა ქრონოლოგია და ბევრ შემთხვევაში შევაგსოთ ის მონაცემები, რომლებსაც იძლევიან ძველი ქართულის წერილობითი ძეგლები. ცნობილია, რომ საუკეთესო შემთხვევაშიც კი დამწერლობას არ შეუძლია ზუსტი რეგისტრაცია მოგვეცეს ყველა იმ თანმიმდევრულ ცვალებადობათა, რომელთაც წარმოთქმაში აქვს ადგილი¹.

§ 25. ქართულ ხმოვანთა სისტემა თანხმოვანთა სისტემასთან შედარებით მეტად მარტივია. ქართულს ისტორიულად გამოუმუშავებია თანხმოვანთა რთული სისტემა, რომელიც წარმოთქმაში ეყრდნობა სულ ხუთიოდე მარტივი ხმოვნის კომბინაციურ გამო-

¹ А. Мейс. Сравнительный метод в историческом языкознании, 1954, гл. 15.

ყენებას. კომბინაციის ძირითადი ფორმებია: თანხმოვანი + ხმოვანი, თანხმოვანთა კომპლექსი + ხმოვანი, ხმოვანი + თანხმოვანი ან თანხმოვანთა კომპლექსი და ა. შ. (მაგ., დე + და, მა + მა: რწყი + ლი, ქყლე + ტა, ა + წყნა + რებს და სხვა მისთ.).

ლიტერატურულ ენაში 28 თანხმოვნის კომბინაციურ შეერთებას თუ შევადარებთ ხუთი მარტივი ხმოვნის კომბინაციურ შეერთებასთან, ნათლად დავრწმუნდებით, რომ სიტყვაში ხმოვანთა გამოყენების ხვედრითი წონა გაცილებით უფრო მცირეა. ამას ისიც ემატება, რომ სალიტერატურო ენაში ძლიერ არის განვითარებული ე. წ. ხმოვანთა რედუქცია — აფიქსის დართვის შედეგად სუსტდება და ამოვარდება ფუძისეული ხმოვანი. ამის გამო ქართულში ორმარცვლიანი სიტყვები იქცევიან ერთმარცვლიანებად, სამმარცვლიანი — ორმარცვლიანებად, ოთხმარცვლიანი — სამმარცვლიანებად და ა. შ. ეს მოვლენა განსაკუთრებით უწყობს ხელს სიტყვაში თანხმოვანთა შეჯგუფებას (შდრ. წყალ-ი — წყლის, წყლ-ით; ბალ-ი — ბლ-ის, ბლ-ით, ძმარ-ი — ძმრ-ით; საქმელ-ი — საქმლ-ის, საქმლ-ით; მეზობელ-ი — მეზობლ-ის, მეზობლ-ით და ა. შ.).

ირკვევა, რომ ქართულს საკმაოდ ძლიერი ტენდენცია ახასიათებს ე. წ. სრულხმოვნობის მოშლისა და თანხმოვანთა შეჯგუფებისა (შდრ. ძამა(ნ) → ძმა; თათალ → თათლ-ი და ა. შ.).

სპეციალურ ლიტერატურაში დამაჯერებლად არის დასაბუთებული, რომ ის ვითარება, რომელიც ქანურ-მეგრულს ამჟამად აქვს სრულხმოვნობის მხრივ, უფრო ძველი ვითარებაა და ამოსავალია ყველა ქართველური დიალექტისათვის¹.

საკითხავია, ასეთ ვითარებაში ქართული ლიტერატურულ წარმოთქმაში ხმოვნები როგორ აღწევენ სათანადო აკუსტიკურ ეფექტს? ამის მიზეზი თვით ხმოვნების წარმოთქმაში უნდა ვეძიოთ. ლიტერატურულ წარმოთქმაში ქართულ ხმოვანთა ერთ-ერთი თავისებურება იმაში მდგომარეობს, რომ ყოველი ხმოვანი სათანადო კუნთების დაკნინულობის შედეგად წარმოითქმის სრული სახით, მკაფიოდ და გამოკვეთილად, სრული სტილით. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის, რომ ლიტერატურულ წარმოთქმაში ადგილი არა აქვს არც რედუცირებულ ხმოვნებს, არც დიფთონგებსა და დიფთონგოიდებს.

როგორც ირკვევა, ძველ ქართულს ამ შემთხვევაში სხვა ფონეტიკური ნორმა ჰქონდა, ვინაიდან მასში დასტურდებოდა დიფთონგები (შდრ. გზად, წყაროდ, ქუყყანად, სახედ (სახც), ძედ (ძც), ღვნოდ, უკუეთუ, ძლუენი და სხვ. მისთ.).

¹ ან. ჩიქობავა. სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, გვ. 111.

§ 26. ლიტერატურულ წარმოთქმაში, მეტი აკუსტიკური ეფექტი რომ შეიქმნეს, ხმოვნებთან ერთად თანხმოვნებს ეხმარებიან ე. წ. სონანტები რ, ლ, მ, ნ, ვ, რომლებიც აკუსტიკურად ხმოვნებთან უფრო ახლოს დგანან, ვიდრე თანხმოვნებთან. როგორც კვემოთ დავრწმუნდებით, ქართული ენა სონანტებს მოხერხებულად ანაწილებს სიტყვაში, რომ ამით თანხმოვნები, განსაკუთრებით ყრუ ფშვინვიერები და მკვეთრები, უკეთ ემსახურონ ურთიერთგაგებინებას.

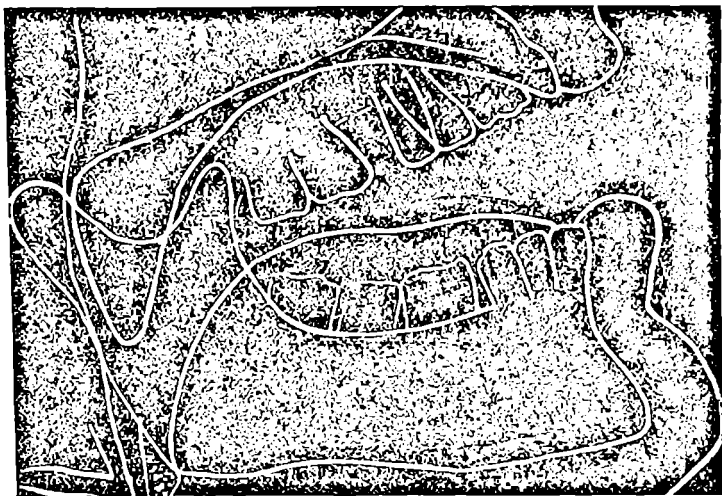
ნახ. 1

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ანუამად ქართული ფონეტიკური სტილისათვის დამახასიათებელია ხმოვანთა მკაფიო და გამოკვეთილი წარმოთქმა. რაც შეპირობებულია სიტყვისა და ფრაზის თავისებური აქცენტუაციით (იხ. თავი VII. აქცენტუაცია).

ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურადღებოა ქართულ ხმოვანთა ცალკეულ სიტყვებსა და წინადადებებში წარმოთქმის ექსპერიმენტული მონაცემები. ეს ექსპერიმენტული მონაცემები მოპოვებულია გრაფიკული, პალატოგრამული და რენტგენოგრამული მეთოდებით. თითოეული ამ მეთოდით მოპოვებული შედეგთაგანი ერთმანეთს ავსებს და ქართულ ხმოვანთა პროფილების სრულ სურათს იძლევა.

§ 27. ქართულში ხმოვან ა-ს, როგორც მაქსიმალურად ღია ხმოვანს, წარმოთქმაში გარკვეული ვარიაცია ახასიათებს იმის მიხედვით, თუ რა ფონეტიკურ გარემოცვაში წარმოვთქვამთ მას. არტიკულაციურად ქართულ ა-ს ტენდენცია აქვს საშუალო ანუ ნეიტრალურობიდან წინ წამოწეულად წარმოითქვას. ამ ტენდენციას ნათლად ადასტურებს რენტგენოგრაფიული სურათი (ნახ. 1)¹:

ასეთია ქართული ა-ს პროფილი სიტყვებში: დანა, დაბა, მამა და მისთანებში. რენტგენოგრაფიის მიხედვით ნათლად ჩანს, რომ ენის წვერი თავისუფლად ძევს ქვედა საკრელ მედიალურ კბილებთან. ენის ტანი საგრძნობლად წინ არის წამოწეული. ამიტომ

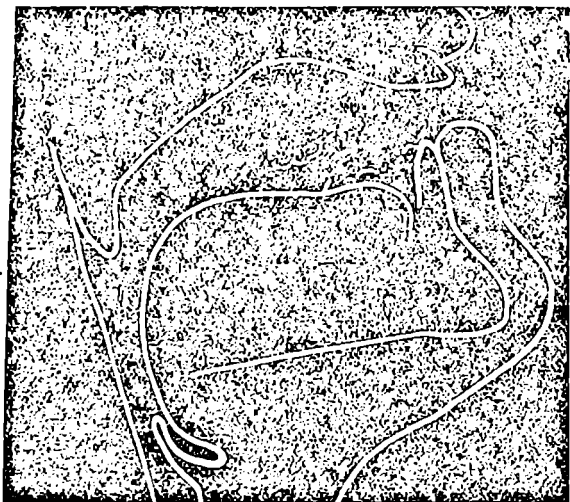
ნახ. 2

ქართული ა ხმოვნის ელფერი ოდნავ დახურული ხმოვნის შთაბეჭდილებას ახდენს. ენის წინა ნაწილის ოდნავი ჩაზნექილობა მის დაკიმულობაზე მიუთითებს. ამიტომ ახასიათებს ქართულ ა-ს „ფოლადისებური“ ბგერადობა რამდენიმედ მაღალ ტონებში.

¹ ჩვენი ცდის პირი გ. თ. კარგადაა დაუფლებული ქართულ ლიტერატურულ ენას და გაწვრთნილია წარმოთქმაშიც. თითოეული ხმოვნის გადაღებას, როგორც წესი, ვაწარმოებდით ორჯერ-სამჯერ.

საშუალოზე უფრო წინ წამოწეულობის ტენდენციას ადასტურებს გ. დოლიძის ქართული ა-ს პროფილიც (ნახ. 2)¹.

ქართული ა-ს ერთ-ერთ ვარიანტს წარმოგვიდგენს ლ. გამსახურდიას ა-ს პროფილი (ნახ. 3)², რომლის მიხედვითაც ირკვევა, რომ საშუალო ანუ ნეიტრალური ტიპის ა არის წარმოთქმული. რა თქმა უნდა, ქართულში ა-ს ასეთი ვარიანტიც წარმოითქმის (შდრ. ყაყაჩო, ხახა და მისთ.). მაგრამ ტიპოლოგიურად

ნახ. 3

ქართული ა-ს წარმოთქმას ახასიათებს ტენდენცია ნეიტრალურობიდან უფრო წინ წამოწეულად წარმოითქვას, რაც განსაკუთრებით დასტურდება ენობრივი ფაქტებით.

ლ. გამსახურდიას ცდის პირის რენტგენოგრაფა სავესებით იმეორებს ჩვენი ცდის პირის ა-ს რენტგენოგრაფის სურათს (ნახ. 4): ქართული ა-ს პროფილი თვისებრივ სიახლოვეს გვიჩვენებს

¹ გ. დოლიძის ექსპერიმენტული მასალა მოტანილია მისი სადისერტაციო შრომიდან: „ქართული ენის თანამოვნები“, 1954 წ.

² ლ. გამსახურდიას ექსპერიმენტული მასალა მოტანილია მისი სადისერტაციო შრომიდან: „Сравнительный анализ фонем грузинского и английского языков“, 1953 г.

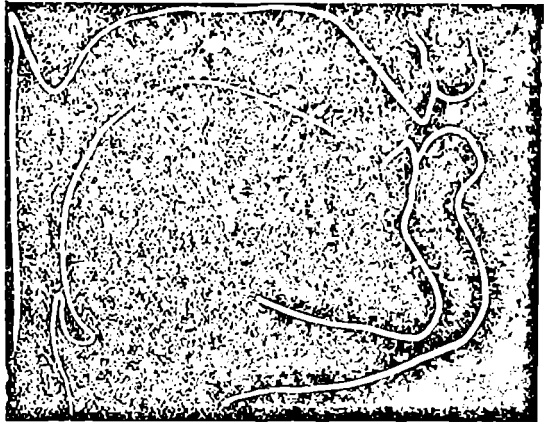

ლ. შჩერბას რუსული ა-ს პროფილთან სიტყვაში „аааа“¹. ამ რუსულ სიტყვაში ა წინ წამოწეული ხმოვანია. როგორც ლ. შჩერბა შენიშნავს, ამ ტიპისაა ფრანგული წინ წამოწეული ა ხმოვანიც.

საერთოდ კი, როგორც ეს ლ. შჩერბას გამოკვლევებიდან არის ცნობილი, რუსული მახვილიანი ა საშუალო წარმოებისაა (შდრ. иаа-иа), თუქცა, როგორც ამას თვით ავტორი შენიშნავს, ბევრი რუსულში ა-ს უკან წარმოთქვამს². ლ. შჩერბას მიერ აღწერილი უკანა წარმოების ა ქართულში არ დასტურდება. იგი უფრო ახასიათებს ევროპულ ენებს³. ქართული ა-სა და რუსული ა-ს არტიკულაციურსა და აკუსტიკურ განსხვავებაზე მიუთითებს

გ. ახვლედიანი. მისი აზრით, ქართული ა უფრო წინ არის წამოწეული რუსულისაგან შედარებით და, ძლიერ უახლოვდება წინა რიგის ე-ს⁴.

ს. ჯანაშია „სალიტერატურო ქართულის ნორმებში“ წერდა, რომ „ქართ. ა არის შედარებით ვიწრო ხმოვანი. ეს განსაკუთრებით კარგად

ნახ. 4.

ჩანს იმ ენებთან შედარებით, სადაც ან რამდენიმე სხვადასხვა ა მოიპოვება, ან არადა ერთადერთ ა-ს აქვს უფრო ღია გამოთქმა, როგორც, მაგ., რუსულში“. ქართული ა-ს „სივიწროვეში“ უნდა ვიგულისხმობთ არტიკულაციური წინ წამოწეულობის ტენდენცია. ეს რომ ასეა, ს. ჯანაშიას შემდეგი სიტყვებიდან ჩანს: „რუსულ-ქართული მრავალრიცხოვანი პარალელები ცხადად მოწმობენ, რომ ქართ. ა სწორედ თავისი სივიწროვის გამო ძალიან ხშირად თავის შესატყვისად რუსულში პოვებს არა „ა“-ს, არამედ „ე“-ს, და პირუქუ“⁵.

¹ М. В. Щерба. Фонетика франц. яз., გვ. 40.

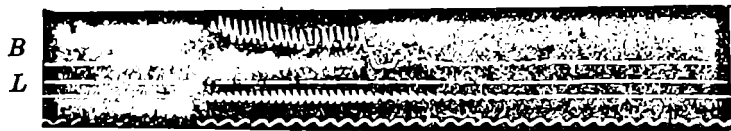
² იქვე, გვ. 41.

³ O. Jespersen. Lehrbuch der Phonetik, 1932, გვ. 162.

⁴ გ. ახვლედიანი. ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 66.

⁵ სალიტერატურო ქართულის ნორმები, 1, გვ. 62.

თავისი მოსაზრების დასადასტურებლად ს. ჯანაშიას მოჰყავს ისტორიული წყაროებიდან ამოკრეფილი მრავალი ფაქტი. მათგან დავასახელებთ რამდენიმეს:

ნახ. 5 (გ. დ.)

ქართულიდან რუსულში ნასესხები

სიტყვები:

შვერდა	Шверда
მაქავარიანი	Мечеварианов
ზაგემი	Зегемь
შარვაშიძე	Шервашидзе
ათაბაგი	Атабек
ფეშანგი	Пешенга
ოჩამჩირე	Очмчире
ბასლათი	Беслетка და სხვ.

ანალოგიური სახის შესატყვისობა აქვს დადასტურებული ს. ბერნშტეინს რუსულის ა-სა და გერმანულის e-ს შორის.

ნახ. 6 (გ. დ.)

ს. ბერნშტეინის მტკიცებით. იმის გამო, რომ რუსული ა საშუალო ან ზოგჯერ წინა წარმოებისაა და რადგან გერმანულში ანალოგიური ხმოვანი არ მოიპოვება, ამიტომ გერმანულში მას აღიქვამენ როგორც e-ს¹.

¹ Сергей Бернштейн, Вопросы обучения произношению. Москва, 1937, გვ. 14.

ქართული ა-ს წარმოთქმისას მაგარ სასასთან ენის გვერდითი კიდეების შეხების კვალი ვერ მივიღეთ მისი სიფართოვის გამო.

ქართული ა-ს არტიკულაციის ენერგიულობა, მისი სიძლიერე და კუნთების დაქიმულობის ხარისხი რომ გავეთვალისწინოთ სიტყვის ინლაუტსა და აუსლაუტში, აქვე განვიხილავთ რამდენიმე კიმოგრამას.

ასე, მაგალითად, სიტყვა „ზარი“-ს კიმოგრაფიული მრუდის მიხედვით (ნახ. 5) ნათლად ჩანს ინლაუტის ა-ს წარმოთქმის შესამჩნევი ენერგიულობა, რაზედაც მიუთითებს პირის ჰაერის მოძრაობისა (*B*) და ყელში სახმო სიმების რხევათა ფორმები (*L*).

ნახ. 7 (გ. დ.)

ასე შესამჩნევი ენერგიულობითა და სიძლიერით წარმოითქმის აუსლაუტის ა სიტყვაში „ცა“ (ნახ. 6). ამას ხელს უწყობს, ალბათ, ის გარემოება, რომ ერთმარცვლიან სიტყვაში ა ღია მარცვალშია მოქცეული. ღია მარცვალში კი, როგორც ცნობილია, ხმოვნები თავიანთ სრულ სახეს ავლენენ.

ა-ს ინტენსიობა ინლაუტსა და აუსლაუტში უფრო რელიეფურად არის წარმოდგენილი „პაპა“-ს კიმოგრაფიულ მრუდზე (ნახ. 7).

ნახ. 8 (გ. დ.)

ამის მიხედვით ნათლად ირკვევა, რომ ინლაუტის ა უფრო მეტი ინტენსიურობით წარმოითქმის, ვიდრე აუსლაუტის ა. როგორც ჩანს, აუსლაუტის ა თუ სონორის წინ მოხვდება, იგი უფრო მეტ ინტენსიობას ინარჩუნებს. ამას ცხადად ადასტურებს სიტყვა „ხენა“-ს კიმოგრამა (ნახ. 8), გარდა ამისა, ა აქ ღია მარცვალშიც არის მოქცეული.

რაც შეეხება ა-ს ხანგრძლიობის ექსპერიმენტულ მონაცემებს, ინლაუტსა და აუსლაუტში ასეთი სურათი გვაქვს: სიტყვაში „მა-მა“ თავიდან პირველი ა-ს ხანგრძლიობა უდრის 112,5 მს, მეორე ა-ს ხანგრძლიობა კი უდრის — 125 მს. როგორც ირკვევა, ამ ორ ა-ს შორის ხანგრძლიობის მიხედვით განსხვავება უმნიშვნელოა, რაც მათი მკაფიოდ და გამოკვეთილად წარმოთქმის შედეგია. ოლონდ სიმალლისა და სიძლიერის მომენტების მიხედვით ეს ორი ა ერთმანეთისაგან საგრძნობლად განსხვავებულია. აქცენტუაციურად ინლაუტის ა ტონის უფრო გაძლიერებით და მსუბუქად ამალღებით წარმოითქმის, ვიდრე აუსლაუტის ა. ეს იმიტომ, რომ ინლაუტის ა მახვილიანია. აუსლაუტის ას წარმოთქმაში საგრძნობლად შემცირებულია სიძლიერის მომენტი.

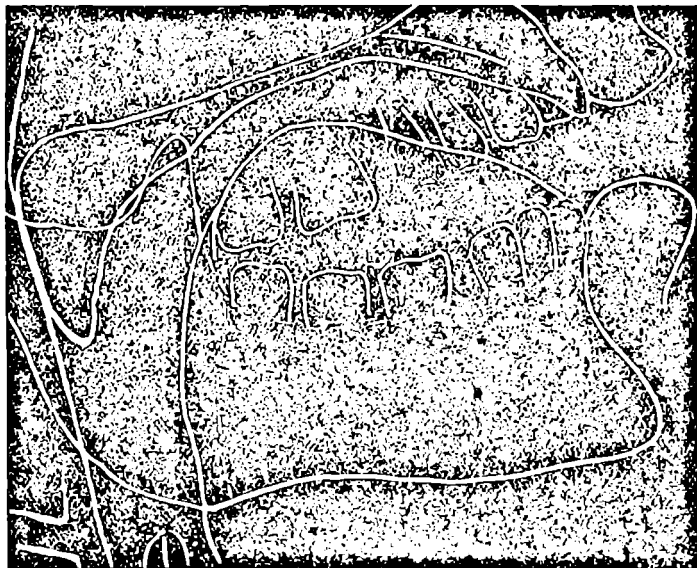

ნახ. 9

ამ მხრივ კიდევ უფრო საყურადღებოა ოთხმარცვლიანი სიტყვის „გალავანი“ ექსპერიმენტული მონაცემები. თავიდან პირველი ა-ს ხანგრძლიობა უდრის 100 მს, მეორე ა-ს ხანგრძლიობა — 75 მს, მესამე და პირველი ა-ს ხანგრძლიობის მონაცემები სავსებით ემთხვევა ერთმანეთს (100 მს.), შედარებით ნაკლები ხანგრძლიობა აქვს მეორე ა-ს (75 მს), მაგრამ სიძლიერისა და სიმალლის მიხედვით სამივე ა თითქმის თანაბარზომიერად წარმოითქმის, რაც

ქართული ლიტერატურული წარმოთქმის ერთ-ერთ არსებობს მო-
მენტს შეადგენს.

ქართული ა-ს შედარება კანურ-მეგრულია და სვანური ა-ს
პროფილებთან¹ ნათლად გვიჩვენებს, რომ ქართული ა ტიპოლო-
გიურად უფრო წინ წამოწეული ხმოვანია, ვიდრე კანურ-მეგრუ-
ლისა და სვანურის ა. ქართული ა ხმოვნის ასეთ ტიპოლოგიას
განსაზღვრავს ენის წინა და შუა ზურგის შესამჩნევად უფრო მე-
ტი ამოზნექილობა, ვიდრე ეს კანურ-მეგრული და სვანური ა-ს

- ნახ. 10

წარმოთქმისას გვაქვს. კანურ-მეგრული და სვანური ა საშუალო
ტიპის ხმოვანია და ზოგჯერ უფრო უკანა წარმოებითაც ხასიათ-
დება. ერთგვარი ინდივიდუალურ დიალექტური განსხვავება კანუ-
რისა და მეგრულის ა-ს შორისაც ჩანს.

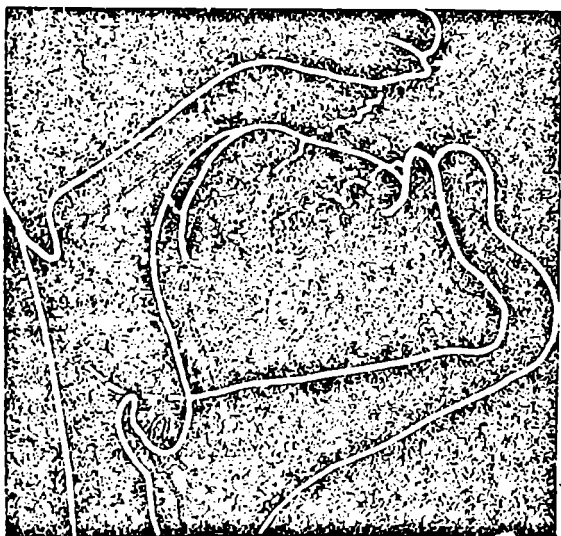
§ 28. ქართული ე ხმოვნის რენტგენის სურათით (ნახ. 9) ირ-
კვევა, რომ ენის წვერი, მსგავსად ა-ს წარმოთქმისა, ქვედა საკ-

¹ ჩვენი: კანურ-მეგრულის ფონეტიკა, გვ. 18 და სვანური ენის ფონეტიკის
ძირითადი საკითხები, გვ. 50.

რელ ნედიალურ კბილებთან ძვეს. ენის ტანი წინ არის წამოწეული ისე, როგორც ა-ს წარმოთქმისას იყო, ოღონდ ენის წინა და შუა ნაწილის ზურგი უფრო მაღლაა აწეული ა-ს წარმოთქმასთან შედარებით. ამიტომ პირის ღრუს წინა ნაწილში სარეზონანსო არე საგრძნობლად არის შემცირებული ა-ს წარმოთქმასთან შედარებით.

ენის შუა ნაწილის ზურგი უფრო აწეული ჩანს ქართული ე-ს წარმოთქმისას გ. დოლიძის მიხედვით (ნახ. 10).

ამ მონაცემებს ადასტურებს ლ. გამსახურდიას რენტგენოგრაფული მონაცემებიც (ნახ. 11).

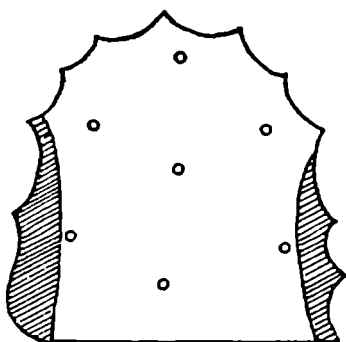

ნახ. 11

ქართული ე-ს პალატოგრამის მიხედვით ირკვევა, რომ ენის გვერდითი კიდეების შეხება მაგარ სასასთან გარკვეულ კვალს ტოვებს. შუა ენის ზურგი, ა-სთან შედარებით, იწევს კიდევ უფრო მაღლა, სასის წინა ნაწილისაკენ, და ენის გვერდითი კიდეები მოიცავს მაგარი სასის გვერდებს მცირე ძირითადი პირველი წყვილი კბილებიდან ხელოვნური სასის ბოლომდის (ნახ. 12).

ასეთია ე სიტყვებში: დევს, წევს, ევმს და სხვ. ამის მიხედვით ირკვევა, რომ ქართული ე წინ წამოწეული და ოდნავ დახურული ხმოვანია. ამიტომ არის, რომ იგი ხშირად დიალექტებში დიფთონგოიდად იქცევა (შდრ. გურ.-აქარ-აერი კაცი).

ამ პალატოგრამულ მონაცემებს საესებით იმეორებს გ. დოლიძის პალატოგრამული მონაცემები (ნახ. 13).

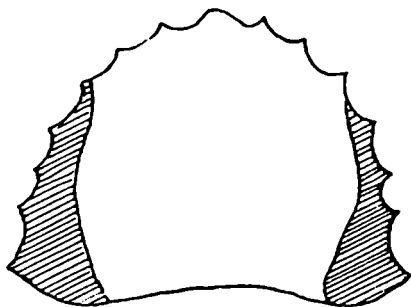

ნახ. 12

არც ისე დახურულია, როგორც რუსული იოტიანი e არის. ქართულ ე-ს საშუალო ადგილი უჭირავს ლ. შჩერბას მიერ დადგენილ ენის აწეულობის მესამე და მეოთხე საფეხურებს შორის². ყველაზე უფრო ფართო ქართული ე ღია ერთმარცვლიან სიტყვებში დასტურდება: ხე, ძე, „შეკაცო“ და მისთ. დახურულ მარცვლებში იგი ოდნავ უფრო ვიწროა, მაგ., შენ, ბედს, ჩემს და სხვ. მისთ.

ზოგჯერ დიალექტებში, ა ხმოვნის წინ, ე-ს სივიწროვე სიტყვის თავში და ბოლოში

ი-ს სივიწროვემდე აღწევს და ი-დ იქცევა, მაგ., ეა → ია: მი ა-ძა, გი ა-მა, ია მა (=მეამა, გეამა, ეამა); ფშაურში და ვაჟას ენაში: სამარე გაეუთხარ ია (=გაეუთხარ ეა)³.

ნახ. 13

¹ ლ. შჩერბა. დასაბ. ნაშრ., გვ. 37.

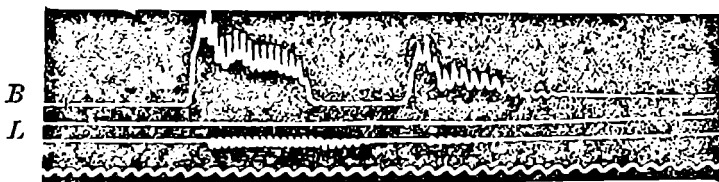
² იქვე, გვ. 305. აკად. ლ. შჩერბას ხმოვანთა ძირითადი ტიპებისათვის დადგენილი აქვს ენის აწეულობის ექვსი საფეხური. ქვემოთ ენის აწეულობის საფეხურების ჩვენებისას მასზე იქნება მითითებული.

³ ა. შანიძე. ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 28.

რაც შეეხება ე ხმოვნის წარმოთქმის ენერგიულობასა და ინტენსიობას, იგი ნათლად ჩანს სიტყვა „ღედა“-ს კიმოგრამის მიხედვით (ნახ. 14).

პირის ჰაერის მოძრაობისა და სახმო სიმების რხევები ქართული ე-ს საკმაოდ მკაფიო და გამოკვეთილ წარმოთქმაზე მიუთითებს, იგი სრული სტილითაა წარმოთქმული.

ე-ს ხანგრძლიობა ინლაუტსა და აუსლაუტში შემდეგს იძლევა: სიტყვაში „პეპელა“ თავიდან პირველი ე-ს ხანგრძლიობა უდრის 100 მს, მეორე ე-ს ხანგრძლიობა — 112,5 მს. ორივე ე თითქმის ერთნაირი სიძლიერითა და სიმაღლით წარმოითქმის. ამ შემთხვევაშიც ქართული წარმოთქმის კანონზომიერება კარგად არის ასახული.

ნახ. 14

სიტყვაში „არემარე“ ანლაუტის ე-ს ხანგრძლიობა უდრის 137,6 მს, ინლაუტის ე ს ხანგრძლიობა — 100 მს, ინლაუტის ე-ს ხანგრძლიობა — 150 მს. აუსლაუტის ე-ს ხანგრძლიობა უდრის 100 მს. ბოლოდან მესამე ხმოვანი ე აქცენტუაციურად ამაღლებული ტონით წარმოითქმის, ვინაიდან იგი მახვილიანი ხმოვანია. ინლაუტისა და აუსლაუტის ე-ს ხანგრძლიობის ექსპერიმენტული მონაცემები ერთნაირია. სამაგიეროდ აუსლაუტის ე-ს როგორც სიძლიერეს, ისე სიმაღლის მომენტები საგრძნობლად შემცირებული აქვს.

ქართულ ლიტერატურულ წარმოთქმაში ორი სახის ე — ღია და დახურული — არ დასტურდება, ისე როგორც ამას ადგილი აქვს ქანურ-მეგრულსა და სვანურში¹.

ქართული ე-ს პროფილის ქანურ-მეგრულისა და სვანურის ღია

¹ ჩვენი: ქანურ-მეგრულის ფონეტიკა, გვ. 18; სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, გვ. 54.

ე-ს პროფილებთან შედარება გვიჩვენებს, რომ ქართული ე არტიკულაციურად უფრო წინ წამოწეული ხმოვანია და უფრო ვიწრო, მაგრამ არც იმდენად ვიწრო, როგორც ქანურ-ნეგროლისა და სვანურის იოტიანი ე არის.

§ 29. ი ხმოვნის რენტგენოგრამის მიხედვით (ნახ. 15) ირკვევა, რომ ენის წვერი ისევ ქვედა საკრულ მედიალურ კბილებთან ძვეს. ენის წინა და შუა ნაწილის ზურგი კიდევ უფრო ზევითაა აწეული, მაგარი სასისაკენ, ვიდრე ე ს წარმოთქმისას, და ამიტომ

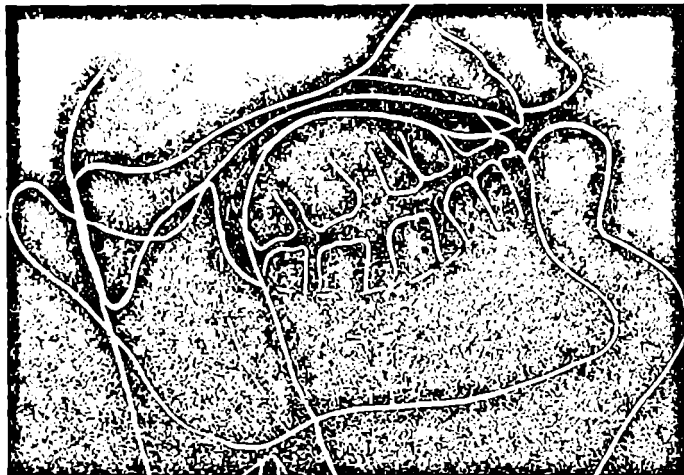
ნახ. 15

პირის ღრუს წინა ნაწილში კიდევ უფრო შემცირებულია სარებონანსო არე, ვიდრე ე-ს წარმოთქმისას იყო. ასეთია ი სიტყვებში: დიდი, თითი, შიში და მისთ.

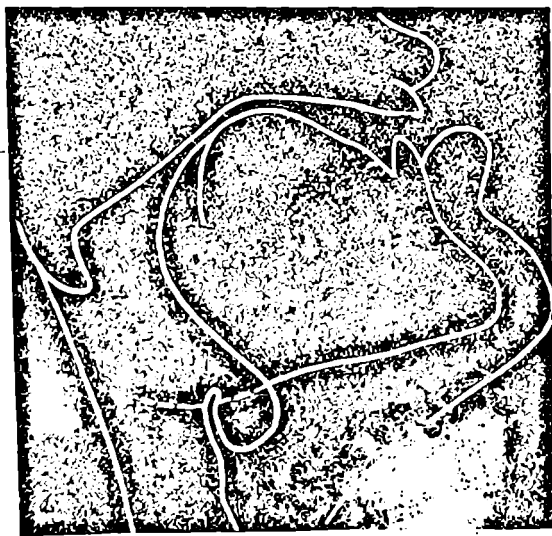
ზემოთ განხილულ რენტგენოგრაფულ მონაცემებს სავსებით ადასტურებს გ. დოლიძის ი ს პროფილი სიტყვაში: ია (ნახ. 16).

ამ მონაცემებს სავსებით ადასტურებს აგრეთვე ლ. გამსახურდიას რენტგენოგრაფული მონაცემიც (ნახ. 17).

ი ხმოვნის პალატოგრაფული სურათი (ნახ. 18) გვიჩვენებს, რომ ენის ტანი საგრძნობლად უფრო წინაა წამოწეული, ვიდრე

5a. 16

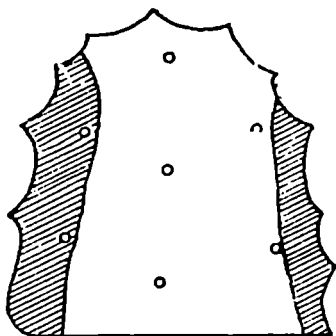
6a. 17

ე-ს წარმოთქმისას. გარდა ამისა, ენის წინა და შუა ნაწილის ზურგი, ე-სთან შედარებით, კიდევ უფრო მალლა იწევეს მაგარი სასის წინა ნაწილისაკენ და უახლოვდება მას. ამიტომ ენის გვერდითი კიდეების შეხება მაგარ სასასთან ბოლოდან თითქმის ეშვებასაც შოიციავს. ენის გვერდითი კიდეების მაგარ სასასთან შეხების სიფართოვეც, ე-სთან შედარებით, გაცილებით უფრო დიდია.

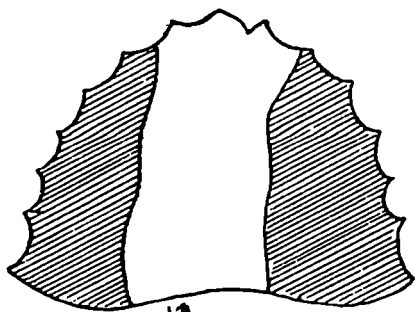
ი-ს პალატოგრამის ამ მონაცემებს სავსებით ადასტურებს გ. დოლიძის პალატოგრაფული მონაცემები (ნახ. 19).

ი-ს ინტენსიურობა კარგად ჩანს კიმოგრამის მიხედვით (ნახ. 20) სიტყვაში ძიძა:

ენის აწეულობის მიხედვით ი. ლ. შჩერბას სქემაში დაახლოებით ზემოდან მეორე საფეხურს იკავებს. ი სრული სახით წარმოითქმის ღია ერთმარცვლიან სიტყვაში კი. ქართული ი არტიკულაციულოდ იმდენად მკაფიო და გამოკვეთილია, რომ მის წინ თანხმოვანთა პალატალიზაცია ჩვეულებრივ არ წარმოიშევა.

ნახ. 18

ი-ს ინტენსიურობა უფრო შემცირებულია აუსლაუტში სიტყვაში: წა ლ დ ი (ნახ. 21),

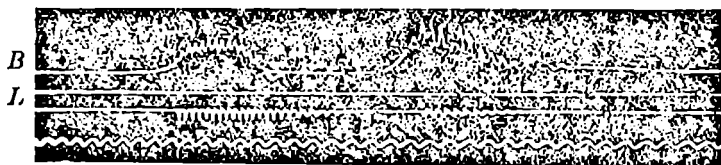
სიტყვაში „სიცილი“ თავიდან პირველი ი-ს ხანგრძლიობა უდრის 125 მს. მეორე ი-ს ხანგრძლიობა — 100 მს, აუსლაუტის ი-ს ხანგრძლიობა უდრის 150 მს. სიძლიერისა და სიმაღლის მომენტები ინლაუტის ორივე ი-ს თითქმის ერთნაირი აქვს. აუსლაუტის ი-ს სიძლიერისა და სიმაღლის მომენტები საგრძნობლად შემცირებულია.

§ 30. ქართული ი ინტენსიურობის მიხედვით (ნახ. 22) ირკვევა, რომ ენის წინა ნაწილი უფრო მაგარად მოცილებულია ქვედა საკრულ

მედიალურ კბილებს; ამიტომ ენის ტანი ო-ს წარმოთქმისას არაა იმდენად უკან გადაწეული, როგორც ეს, მაგ., რუსულშია.

ქართული ო-ს წარმოთქმისას ხახის კედელსა და ენის უკანა ნაწილს შორის საკმაო სიდიდის სარეზონანსო არეა შექმნილი. ასეთია ო სიტყვებში: ორი, ოდა, სორო და მისთ.

ნახ. 20 (გ. დ.)

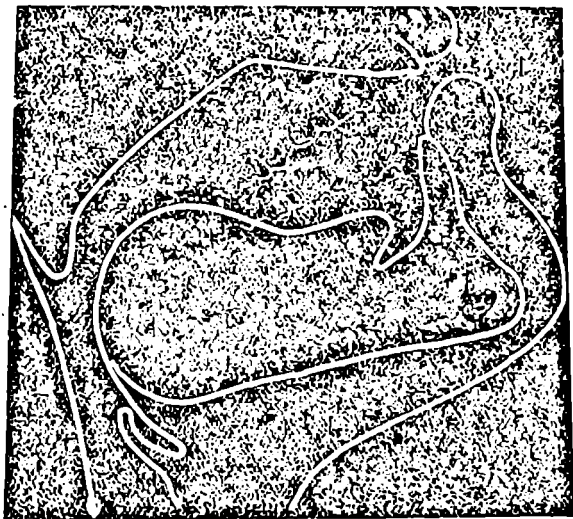
ნახ. 21 (გ. დ.)

ნახ. 22

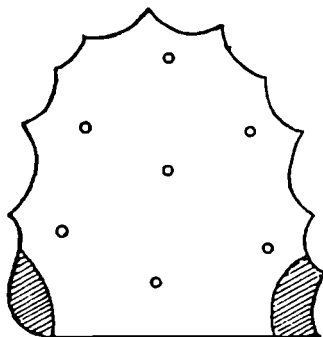
6sb 23

6sb. 24

ამდენად ქართული ო უკანა რიგის წინ წამოწეული ხმოვანია. ო-ს ამ ექსპერიმენტულ მონაცემებს ადასტურებს გ. დოლიძის ო ს პროფილიც (ნახ. 23).

ლ. გამსახურდიას ო-ს რენტგენოგრამა (ნახ. 24) ასახავს, ღრმად უკანაენისმიერ ო-ს, რომლის მსგავსი ო ქართულს არ ახასიათებს. ამ ტიპის ო უფრო ევროპული ენებისთვისაა დამახასიათებელი.

ნახ. 25

პალატოგრამით (ნახ. 25) ირკვევა, რომ ო-ს წარმოთქმისას უკანა ენის ზურგი მაგარი სასის ბოლოზე შეხების გარკვეულ კვალს ტოვებს. ენის გვერდითი კიდეების შეხება მოიცავს სიბრძნის კბილების არეს და ნაწილობრივ ძირითადი მეორე წყვილი კბილების არესაც. ქართული ო-ს პალატოგრამა ნათლად გვიჩვენებს, რომ ქართული ო უფრო წინ წამოწეული ხმოვანია, ვიდრე რუსული ი. ვ. ბოგოროდიცკი შენიშნავს, რომ მის წარმოთქმაში

ზოგჯერ ხდება ენის უკანა ნაწილის შეხება სიბრძნის კბილების არეში და ზოგჯერ არა¹.

ქართული ო-ს წარმოთქმისას კი ასეთ რყევას ადგილი არა აქვს. შეხების კვალს მაგარ სასასთან ყოველთვის ვლდებულობდით. აღსანიშნავია ისიც, რომ ლ. შჩერბას მიერ რუსული ი-ს წარმოთქმისას ენა მაგარ სასასთან შეხების კვალს არ ტოვებს², ისე როგორც არც ქანურ-მეგრული და სვანური ო-ს წარმოთქმისას ტოვებს ენა შეხების კვალს ხელოვნურ სასასთან³.

ქართული ო არტიკულაციურად ოდნავ დახურული ხმოვანია, ალბათ, ეს უწყობს ხელს დიალექტებში მის დიფთონგიოდალ ქცევას (შდრ. ვორი, ვორმო, ვოცი და სხვ. მისთ.).

ლ. შჩერბას აღწერილობით, ნორმალური რუსული ი დიფთონ-

¹ В. А. Богородицкий. Фонетика русского языка в свете экспериментальных данных. Казань. 1930, გვ. 76.

² Л. В. Щерба. Русские гласные в качественном и количественном отношении. 1912, გვ. 66.

³ ჩვენი: ქანურ-მეგრულის ფონეტიკა, გვ. 22; სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, გვ. 13.

გოიდურია. მისი ელფერი შემართვისას მოგვაგონებს ფართო ყ-ს და შემდეგ ეწყობა ორგანოები ი-ს წარმოსათქმელად¹.

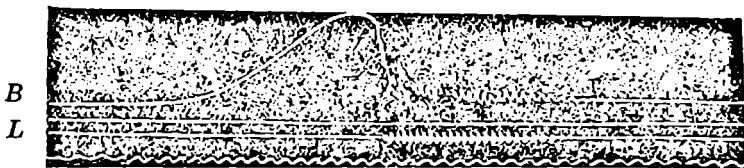
ამის მიხედვით ირკვევა, რომ ქართული Γ არტიკულაციურად უკანა რიგის წინ წამოწეული ხმოვანია. რაც შეეხება ბაგეების მოქმედებას, ქართული Γ -ს წარმოთქმისას იგი ოდნავ მომრგვალებული და სუსტად აქტიურია. საერთოდ, ქართულისათვის არ არის დამახასიათებელი ბაგეების ენერგიული მოქმედება.

ქართულში Γ ფართო ხმოვნის ა-ს წინ რომ მოექცევა, ტენდენცია აქვს უ-დ იქცეს, მაგ., ძალუა ← ძალოა; განსაკუთრებით საკუთარ სახელებში: ბერუა, გიგუა, ნინუა, ვასუა, სანდრუა და მისთ.²

ნახ. სორო 26 (გ. დ.)

როგორც აღნიშნული იყო, Γ აბსოლუტურ ბოლოში ორზე მეტ მარცლიან სიტყვებში იქცევა უმარცვლო უ-დ, ან ვინად (იხ. § 3) (შდრ. სვან. ასვ ← ასო) და სხვ.

ნახ. ჰო 27 (გ. დ.)

Γ -ს ინტენსიობა და წარმოთქმის ენერგიულობა ინლაუტსა და აუსლაუტში ნათლად ირკვევა „სორო“ სიტყვის კიმოგრამის მიხედვით (ნახ. 26).

ასევე Γ -ს საკმაოდ ძლიერი ენერგიულობა ახასიათებს აუსლაუტში, ისიც ჰაეს შემდგომ შორისდებულში: ჰ Γ (ნახ. 27).

¹ ლ. შჩერბა. დასახ. ნაშრ., გვ. 50.

² ა. შანიძე. ქართული გრამატ. საფუძვლები, გვ. 29.

სიტყვაში „სამშობლო“ ა-ს ხანგრძლიობა უდრის 87,5 მს, ინ-ლაუტის ო-ს ხანგრძლიობა — 75 მს, აუსლაუტის ო-ს ხანგრძლიობა უდრის 75 მს. აქცენტუაციურად ა წარმოითქმის ძირითადი ტონის გაძლიერებითა და სათანადო მსუბუქი ამალღებით, ვიდრე დანარჩენი მარცვლები, — მიუხედავად იმისა, რომ ინლაუტისა და აუსლაუტის ო ხასიათდება სიძლიერისა და სიმალლის მომენტების საგრძნობი შეპცირებით.

სიტყვაში „კოჯორი“ თავიდან პირველი ო-ს ხანგრძლიობა უდრის 100 მს, მეორე ო-ს ხანგრძლიობა — 137,5 მს, აუსლაუტის ო-ს ხანგრძლიობა უდრის 87,5 მს. აქცენტუაციურად პირველი და მეორე ო თანაბარზომიერი სიძლიერით წარმოითქმის, ტონის ოდნავი მსუბუქი ამალღება ახასიათებს პირველ ო-ს, ვინაიდან იგი მახვილიანია.

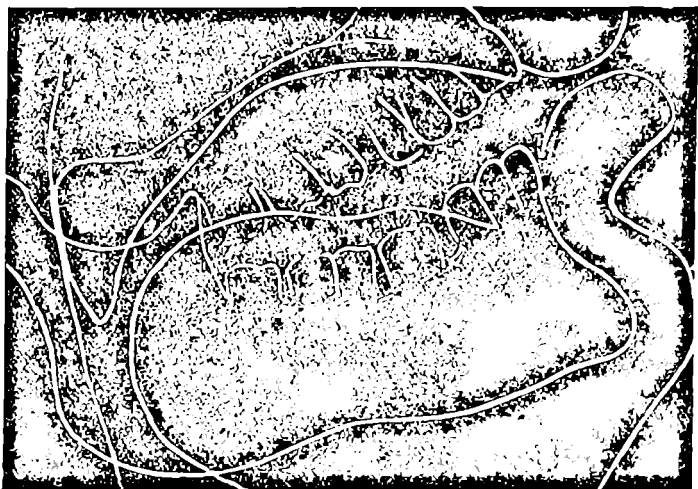
ნახ. 28

§ 31. უ-ს რენტგენოგრამის მიხედვით (ნახ. 28) ირკვევა, რომ ენის წვერი ოდნავ მოცილებულია ქვედა საკრელ მედიალურ კბილებს — მსგავსად ო-ს წარმოთქმისა, ისე რომ ხახის არეში საკმაო სიდიდის სარეზონანსო არეა შექმნილი. ეს იმაზე მიუთითებს, რომ ქართული უ უკანა რიგის წინ წამოწეული ხმოვანია. რენტგენო-

გრამის მიხედვით ნათლად ჩანს აგრეთვე ენის უკანა ნაწილის აწეულობა და რბილ სასასთან უფრო მიახლოება ო-სთან შედარებით.

ქართული უ უკანა რიგის წინ წამოწეული ხმოვანი რომ არის, ეს ნათლად ჩანს გ. დოლიძის უ-ს პროფილის მიხედვითაც. ენის წვერის დაცილება ქვედა საკრელი კბილებიდან უმნიშვნელოა, ეს კი განსაზღვრავს უ-ს არტიკულაციის წინ წამოწევას (ნახ. 29).

ნახ. 29 (გ, დ.)

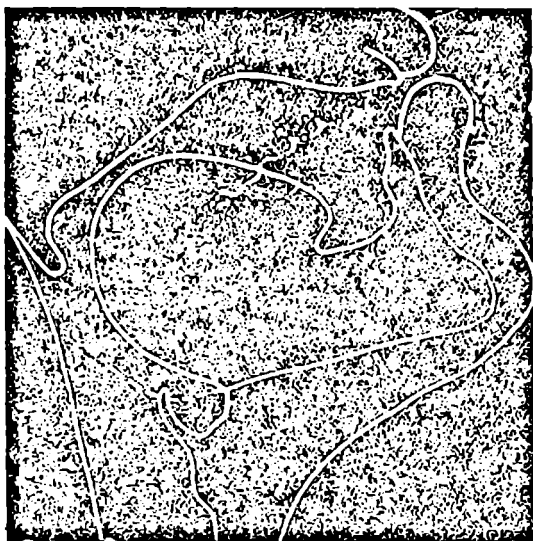
ლ. გამსახურდიას მიერ წარმოთქმული უ (ნახ. 30) უფრო უკანაენისმიერი ჩანს, ვიდრე ჩვენი ცდის პირისა. სამაგიეროდ ჩვენი ცდის პირის უ-ს რენტგენოგრამას ემთხვევა ლ. გამსახურდიას ცდის პირის უ-ს რენტგენოგრამა (ნახ. 31).

ქართული უ-ს პროფილი შესამჩნევად განსხვავდება ლ. შჩერბას რუსული ყ-ს პროფილისაგან¹. რუსული ყ ღრმად უკანაენისმიერია.

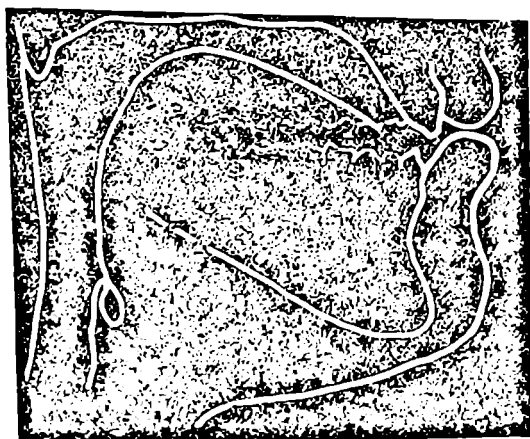
უ-ს რენტგენოგრამულ მონაცემებს სავსებით ადასტურებს პალატოგრამული მონაცემებიც (ნახ. 32). უ-ს არტიკულაციის წინ

¹ ლ. შჩერბა. დასახ. ნაშრ., გვ. 46.

წამოწეულობაზე მიუთითებს მაგარი სასის არეში ენის გვერდითი
კიდეების ფართო შეხების კვალი.

ნახ. 30 (ლ. გ.)

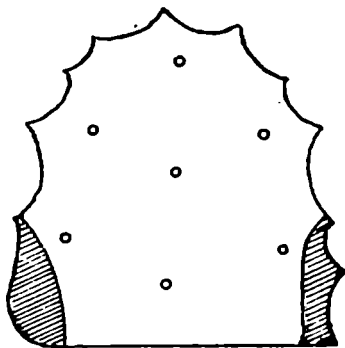

ნახ. 31 (ლ. გ.);

უ-ს წარმოთქმის ენერგიულობა კარგად ჩანს „კური“ სიტყვის კიმოგრამის მიხედვით (ნახ. 33). ინლაუტში უ-ს საკმაოდ ენერგიული რხევები ახასიათებს.

ასევე ენერგიული წარმოთქმა აქვს უ-ს აუსლაუტშიც ღია ერთმარცვლიან სიტყვაში: ღ რ უ (ნახ. 34).

§ 32. ქართულ ენას გრძელი ხმოვნები არ აქვს. არც იმის ნიშანია, რომ ოდესმე ჰქონდა ასეთი ხმოვნები, არც ქართულის მოძმე კანურ-მეგრულს ახასიათებს ხმოვანთა სიგრძე. რაც შეეხება სვანურს, მის ორ დიალექტს — ბალს-ზემოურსა და ლაშხურს — აქვს კომპინაციურ ნიადაგზე მიღებული პოზიციურად გრძელი ხმოვნები, რომელთაც ფონემური მნიშვნელობა არა აქვს. ამდენად ისინი მეორეული წარმოშობის არიან¹. ასეთი ხმოვნების ჩამოყალიბების ტენდენცია მეგრულსაც აქვს².

ნახ. 32

ნახ. 33 კური (გ. დ.)

ქართული ენის კილოებიდან პოზიციურად გრძელი ხმოვნები აქვს თუშურ კილოს, სადაც სიგრძე მონოფონემური კი არაა, არამედ ორი ხმოვნის შერწყმითაა მიღებული, ე. ი. ბიფონემურია.

იოკვევა, რომ თუშურში ხმოვანთა შერწყმა სვანურისებურია და პოზიციურად მიღებულ გრძელ ხმოვანს განვითარებია ამავე დროს მაგარი შემართვა და დამართვა. მაგ., ინგილ. ეე ხ ლ ა ხევის.: ეე ხ ლ ა, თუშ.: ე ე ხ ლ. თუშურში შერწყმის გზით მიღებულ გრძელ ე-ს განვითარებული აქვს მაგარი შემართვა და დამართვა

¹ ჩვენი: სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, გვ. 69 — 95.

² ჩვენი: კანურ-მეგრულის ფონეტიკა, გვ. 53 — 56.

(შდრ. სენ. (ბზ.) ქაჩად (← ქა + აჩად) — გავიდა; სგანჯაღბ (← სგა + ანჯაღბ) — შემოვიდნენ; სგოხეზე (← სგა + ოხეზე) — შეუბა და მისთ.).

თუ შური: შეცხრაღ (← შეებრაღა); შეცქამ (← შეექამა); გაცჩენს (← გააჩენს); გაცქეთებს (← გააქეთებს); მუტანს (← მოუტანს); გეცხდებ (გაეზრდება); გეცინებ (← გაეყინება); დუცახლოვღ (← დაუახლოვღა). არის შემთხვევა, როდესაც ვინის გაუჩინარების შედეგად წარმოიშვება გრძელი ხმოვანი, მაგ., წონცთაღ (← წოვათაღ); წონცნი (← წოვანნი) და სხვ. (შდრ. ლაშხ. ყარ (← ყავარი); ბზ. კიღ (← კივილი და მისთ.)¹).

როგორც ცნობილია, მაგარშემართვიანი ხმოვნები აქვს დღეს ქანურ-მეგრულს. განსაკუთრებით მასობრივად ახასიათებს იგი ქანურის კილოკაეებს (იხ. ჩვენი: ქანურ-მეგრულის ფონეტიკა, გვ. 34 — 38).

B
L

ნახ. 34 ღრუ (გ. დ.)

ქართული ვოკალიზმის სისტემის ქანურ-მეგრულისა და სვანური ვოკალიზმის სისტემებთან შედარება გვიჩვენებს, რომ ისტორიულად ქართული ვოკალიზმის სისტემას უფრო ნაკლები ცვლილება განუცდია, იგი ყველაზე უფრო უახლოვდება თავდაპირველ ვითარებას. ქანურ-მეგრულსა და სვანურში მეორეული წარმოშობისა ე. წ. ხმოვანთა ფონეტიკური ვარიანტები, როგორცაა იოტიანი ხმოვნები (ქანურ-მეგრულსა და სვანურში), მაგარშემართვიანი ხმოვნები (ქანურ-მეგრულში), შერეული ანუ უმლაუტიანი და პოზიციურად გრძელი ხმოვნები (სვანურსა და ნაწილობრივ მეგრულში) და ა. შ.

იოტაციის გაძლიერების ტენდენცია განსაკუთრებით ჩანს ქანურ-მეგრულსა და სვანურში. იოტაცია წინამავალი თანხმოვნის

¹ თუშური მაგალითები ამოღებულია თ. უთურგაიძის, „ქართული ენის თუშური“ კილოდან“, 1953 წ. (საკანდიდატო დისერტაცია),

შერბილების მაჩვენებელია, ხოლო მომდევნო ხმოვნის იოტიან შე-
მართვაზე მიუთითებს. ამის შედეგად ქართველურ ენებში ხშირ
შემთხვევაში ძირითად ბგერათა მოდიფიკაცია მომხდარა და რიგ
შემთხვევაში თვისობრივად ახალი ბგერა მოუცია.

§ 33. ზემოთ განხილული ქართულ ხმოვანთა რენტგენოგრაფი-
ბის, პალატოგრაფებისა და კიმოგრაფების პროფილების ანალიზი-
დან შემდეგი დასკვნები გამომდინარეობენ:

1. ქართული ა-ს წარმოთქმას ყველაზე მეტი ვარიაციები ახა-
სიათებს სხვა ხმოვნებთან შედარებით იმიტომ, რომ იგი უფრო
ფართო ხმოვანია. ქართული ა ტიპოლოგიურად საშუალო
წარმოების წინ წამოწეული ხმოვანია. მის წარმოთქმას
ტენდენცია აქვს საშუალო წარმოებიდან წინ წამოწეულობისაკენ.
ა ხმოვნის წარმოთქმის ეს ტენდენცია უკვე განსაზღვრავს წინა
რიგის ხმოვნების ე, ი-ს არტიკულაციურად უფრო წინ წარმოე-
ბას. ამ მხრივ გარკვეული კანონზომიერება შეინიშნება ქართულ
უკანა რიგის ხმოვანთა წარმოებაშიც. ტიპოლოგიურად ქართული
ო და უ უკანა რიგის წინ. წამოწეული ხმოვნებია, ასეთია მათი
წარმოთქმის ტენდენცია.

2. ქართულ ხმოვანთა წარმოთქმის ერთ-ერთ სპეციფიკურ ნი-
შან-თვისებას წარმოადგენს ენის ზურგისა და საერთოდ მთელი
საწარმოთქმო კუნთების დაკიმულობა. ამაზე მიუთითებს ენის წი-
ნა ნაწილზე დაკიმულობის შედეგად მიღებული კოვზისებური ჩა-
ღრმავება. ოდნავი ჩაზნექილობა წინა ენის ზედაპირისა შეიმჩნევა
ა ს წარმოთქმისას, უფრო მეტად შესამჩნევია იგი ე-ს წარმოთქმი-
სას და კიდევ უფრო თვალსაჩინოა და რელიეფური ი, ო და უ
ხმოვნების წარმოთქმისას. წინა ენის ზედაპირის ეს ჩაზნექილობა
კარგად შეიმჩნევა 2, 3, 10, 11 16, 23 და 24 პროფილების მიხედვით.
დაკიმულად წარმოთქმის შედეგია ქართულ ხმოვანთა მკაფიოდ და
გამოკვეთილად წარმოთქმა და მათი „ფოლადისებური“ ბგერობა
თუ ძღერა. ამის გამო ე-სა და ი-ს წინაც კი ყოველი თანხმოვანი
ლიტერატურულ წარმოთქმაში მაგარია (შდრ. დი დი, ტი ტი-
ნი, ლი ლე, ლე ლო და სხვ. მისთ.).

სრული სახით წარმოთქმულ ი-ს ყველაზე ნაკლები ვარიაციე-
ბი აქვს. ი-ს გადახრა იოტისაკენ შესაძლებელია ხმოვანთა წინ
ან ხმოვანთა შემდგომ, როგორც ამას ზოგიერთი დიალექტის წარ-
მოთქმაში აქვს ადგილი.

ლიტერატურულად წარმოთქმული ქართული ხმოვნები სუფთა
და შეურეველია. იგი თავისუფალია როგორც ფშვინვიერი, ისე

ძლიერი შემართვა-დამართვისაგან. ლიტერატურულ წარმოთქმაში ყველა ქართული ხმოვანი ხასიათდება ნელი შემართვა-დამართვით¹.

3. ქართული ხმოვნების გრაფიკული მეთოდით შესწავლამ ნათლად დაგვარწმუნა, რომ ქართულ ხმოვანთა წარმოთქმის ენერგიულობა და ინტენსიობა იმდენად დიდია, რომ ლიტერატურულ წარმოთქმაში ქართული ხმოვნები არსებითს რაოდნობრივ ცვლილებას არ განიცდიან. ლიტერატურულ წარმოთქმაში ქართულ ხმოვანთა რაოდნობრივი განსხვავება იმდენად უმნიშვნელოა, რომ ჩვეულებრივი ჯოსმენით მისი დაჭერა შეუძლებელია. ქართულ ხმოვნებს სრული სახე და გამოკვეთილობა ახასიათებს არამც თუ ანლაუტსა და ინლაუტში, არამედ აუსლაუტშიც კი, სადაც ხმოვნის სიძლიერისა და სიმაღლის მომენტები საგრძნობლად შემციობებულია. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ეს, რომ ე. წ. რიტმიკული მახვილის მოქმედების გამო მახვილიანსა და უმახვილო ხმოვნებს შორის, გამოკვეთილობის თვალსაზრისით, არ არის არსებითი განსხვავება.

ქართული ლიტერატურული წარმოთქმის კანონზომიერება კარგად ჩანს ისეთი მრავალპარცვლიანი სიტყვების ანალიზიდან, როგორცაა: მ ა ს წ ა ვ ლ ე ბ ე ლ ი, ა ღ მ ა შ ე ნ ე ბ ე ლ ი და მისთანები.

„მასწავლებლის“ ინტენსიობისა და ხანგრძლიობის ექსპერიმენტული მონაცემები ასეთია: თავიდან პირველი ა-ს ხანგრძლიობა უდრის 100 მს., მეორე ა-ს ხანგრძლიობა — 75 მს., ე-ს ხანგრძლიობა — 62,5 მს, ე-ს ხანგრძლიობა — 87,5 მს, აუსლაუტის ი ს ხანგრძლიობა — 75 მს. სიძლიერისა და სიმაღლის მიხედვით თითქმის თანაბარზომიერად წარმოითქმიან ბოლოდან მესამე და შემდეგი წინა მარცვლები. ძირითადი ტონის სიძლიერისა და სიმაღლის საგრძნობი შემციობება იწყება მესამე მარცვლიდან და გრძელდება მეორე და პირველ მარცვლებზე, ასეთსავე კანონზომიერებას გვიჩვენებს ტონის მოძრაობა სიტყვაში: ა ღ მ ა შ ე ნ ე ბ ე ლ ი; ანლაუტის ა-ს ხანგრძლიობა უდრის 100 მს, მეორე ა-ს ხანგრძლიობა 85,5 მს, ე-ს ხანგრძლიობა — 50 მს, ე-ს ხანგრძლიობა — 62,5 მს, ე-ს ხანგრძლიობა — 50 მს, აუსლაუტის ი-ს ხანგრძლიობა — 75 მს. ამ ექვსმარცვლიან სიტყვაში ბოლოდან მესამე, მეოთხე, მეხუთე და მეექვსე მარცვლები თითქმის თანაბარზომიერი სიძლიერითა და სიმაღლით წარმოითქმიან. ტონის მოძრაობის გარდატეხა იწყება ბოლოდან მესამე მარცვლის შემდეგ, მეორე და პირველ მარცვლებზე.

¹ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 107.

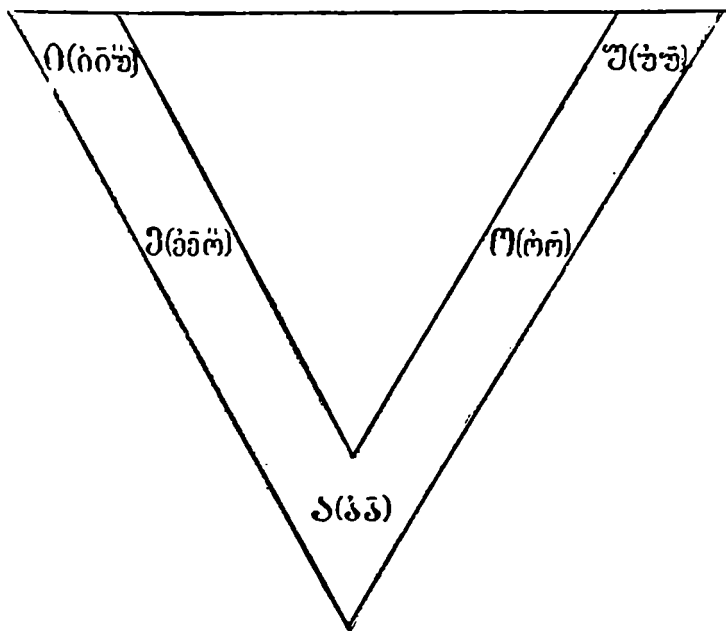
4. ქართულ ხმოვანთა წარმოთქმის ერთ-ერთ სპეციფიკურ თავისებურებას იხილ შეადგენს, რომ მათ არ ახასიათებს თანხმოვნებთან შეგუების ტენდენცია, როგორც ეს სვანურში დასტურდება¹. არც სონანტებისა და ზოგი სხვა თანხმოვნის ხმოვნებთან შეგუება და შერწყმა ახასიათებს ქართულ წარმოთქმას, განსაკუთრებით ლიტერატურულ წარმოთქმას, როგორც ამას ქანურ-მეგრულში აქვს ადგილი². ქართულ წარმოთქმაში ხმოვნისა და თანხმოვნის ე. წ. კონტრასტულ დაპირისპირებას აქვს ადგილი და ურთიერთგაველენის ტენდენცია არ შეინიშნება. ამიტომაც, რომ ქართული ხმოვნები წარმოთქმაში არსებითს რაოდენობრივ ცვლილებას არ განიცდიან.

---

¹ ჩუენი: სვან. ფონეტიკა, გვ. 69 — 116

² ჩუენი: ქანურ-მეგრულის ფონეტიკა, გვ. 16, 31, 35, 46 — 78 და შემდ.

ტაბ. I. ქართულ ხმოვანთა კლასიფიკაცია

შენიშვნა: ძირითად ხმოვანთა გვერდით ფრჩხილებში ჩასმულია არაძირითადი ხმოვნები, რომლებიც, როგორც ზემოთ ითქვა, ქართულ კილოებში დასტურდება. ასეთებია მაგარშემართვიანი, პოზიციურად გრძელი და უმლაუტიანი ხმოვნები.

ქ მ ნ ს მ ნ ა ნ ზ ი ზ მ ი

§ 34. რამდენადაც ქართულ ხმოვანთა წარმოთქმა მარტივია, იმდენად უფრო მეტი სირთულის შემცველია თანხმოვანთა წარმოთქმის ნორმები. ქართულ თანხმოვანთა სისტემა წარმოთქმის მხრივ მთელი რიგი სპეციფიკურობით ხასიათდება.

ქართულ თანხმოვანთა სისტემა იყოფა სამეულებად, წყვილულებად და ცალეულებად.

ქართულში, ისე როგორც საერთოდ ქართველურ ენებში, თანხმოვანთა სისტემაში გაბატონებული, ცენტრალური ადგილი უკირავს ხშულთა სამეულებს.

შედარებით უფრო ღარიბია სპირანტთა სისტემა.

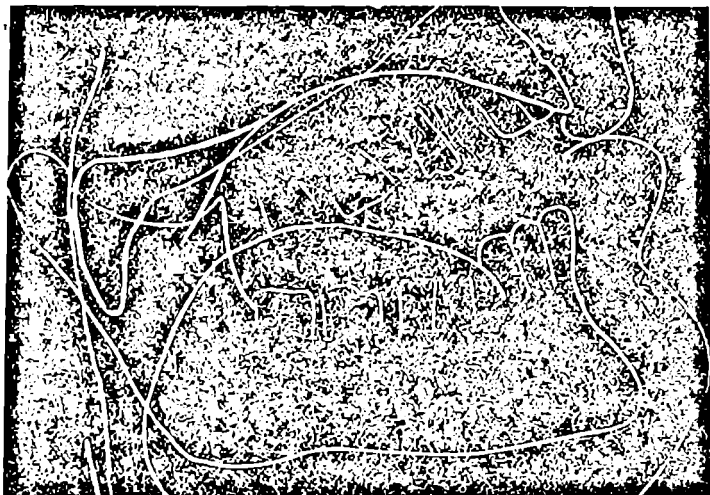
თანხმოვანთა სამეულებრივი სისტემა ქართული წარმოთქმის ერთ-ერთ სპეციფიკურ თავისებურებას შეადგენს.

ბ ფ ჰ	წყვილბაგისმიერნი
ღ თ ტ	წინაენისმიერნი
ძ ც წ	წინაენისმიერნი
ჯ ჩ კ	უნაუნისმიერნი
გ ქ კ	უკანაენისმიერნი
— ჯ ყ	ფარინგალურ-უვეულარული

ამათგან პირველ ვერტიკალურ რიგში შემავალი მეღერი ხშული თანხმოვნებია, მეორე რიგში — ყრუ ფშვინვეიერი ხშულებია და მესამე რიგში — ყრუ მკვეთრი ხშულებია ანუ აბრუპტივები.

§ 35. როცა ვამბობთ, რომ თანხმოვანთა სამეულებრივი სისტემა შეადგენს ქართული წარმოთქმის ერთ-ერთ სპეციფიკურ თავისებურებასო, ეს იმას არ ნიშნავს, რომ სხვა თანხმოვნებს არ ახასიათებდეს წარმოთქმის სპეციფიკურობა. სხვადასხვა ენის ბგერითი სისტემები ერთი შეხედვით, ჩვენ ხშირად გვეჩვენება ერთმანეთის მსგავს ბგერებად, მაგრამ ახლო გაცნობის შემდგომ დავრწმუნდებით, რომ ისინი არ არიან ერთი და იგივენი, ვინაიდან ყოველი ცალკეული ენა ბგერათა არტიკულაციური ჩვევების ისეთ

მთლიან სისტემას კმნის, რომელიც სხვა ენაში ჩვეულებრივ არ შეორდება. ამიტომ სხვადასხვა ენის ბგერებს შორის მსგავსება ძალიან ხშირად მოჩვენებითია¹. თუ ბევრ შემთხვევაში ჩვეულებრივი დაკვირვებით ვერ ვაჩვენებთ ამ სხვაობებს, ექსპერიმენტულ-ფონეტიკური შესწავლის საფუძველზე მათ შორის არსებითს

ნახ. 35 ბ სიტყვაში: ბადე (გ. დ.)

სხვაობას აღმოვაჩინო. კერძოდ, ეს შეეხება ქართულ მეღერ ხშულებში შეღერობის ხარისხიანობის განსაზღვრას, ყრუ ფშვინვიერებში ასპირაციის სიძლიერეს, მკვეთრთა წარმოთქმის ფიზიოლოგიურ თავისებურებებსა და ა. შ.

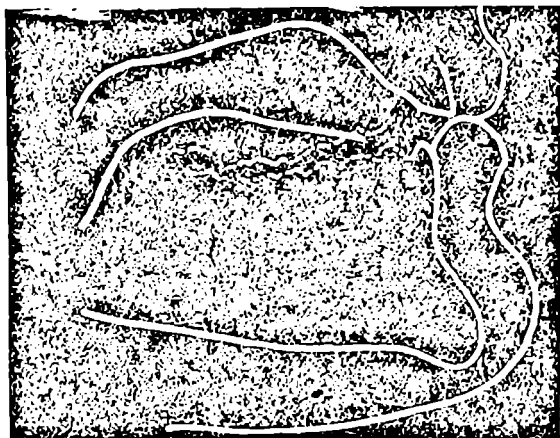
1. მუღარი ხშულაბი

ბ დ ძ ჯ ბ

§ 36. ბ წყვილბაგისმიერი ხშულია. ბ-ს პროფილის მიხედვით (ნახ. 35) ნათლად ჩანს, რომ ზედა და ქვედა ბაგე მკიდროდ ქეტავს ჰაერნაკადის გასასვლელს. ფილტვებიდან ამომდინარე ჰაერნაკადი; გადამუშავდება რა სახმო სიმებში, მოაწვება ამ დაკეტილობას და აპობს მას, სკლომის შედეგად ვიღებთ ბ-ს.

¹ შდრ. .J. B. H e p რ ი, Фonetика фpанц. яа., გვ. 12.

რენტგენოგრამის მიხედვით ირკვევა, რომ ბ ს წარმოთქმისას არა მარტო ბაგეებია დაქიმული, არამედ ენის ზურგიც და

ნახ. 36 ბ (ლ. გ.)

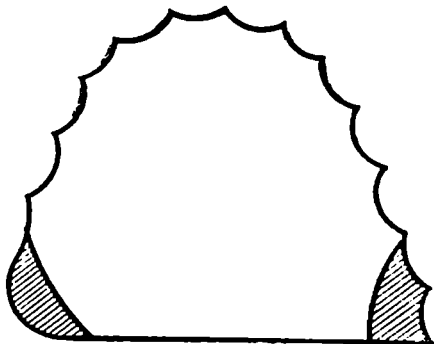
ენის წინა და შუა ნაწილი ქვევით არის ჩაწეული. ამის გამო ენის წვერი ოდნავ მოცილებულია ქვედა საკრულ კბილებს. ენის უკანა ნაწილი მაღლაა აწეული.

ამ მონაცემებს ადასტურებს ლ. გამსახურდიას ცდის პირის ბ-ს ექსპერი-

მენტული მონაცემები (ნახ. 36).

ენის უკანა ნაწილის აწეულობა ნათლად ჩანს პალატოგრამული მონაცემებითაც (ნახ. 37)¹. პალატოგრამის მიხედვით ენის უკანა ნაწილის აწეულობა მოიცავს სიბრძნისა და ძირითადი მეორე წყვილი კბილების არეს.

ბ ქართულისა და საერთოდ ქართველურ ენათა ბგერითი სისტემისათვის დამახასიათებელი ჩანს თავისი თავდაპირველი სახით, რაზედაც მიუთითებს ქართვე-

ნახ. 37 (ბ. ქ.)

¹ ნ. ქუთელიას ექსპერიმენტული მასალა მოტანილია მისი სადისერტაციო შრომიდან: „პარაფონიულ კომპლექსთა ორი სისტემა ქართულში“, 1955 წ.

ლურ ენათა შესატყვისობის ასეთი ფაქტები, მაგ.: ქართ. წებ.ო — ქან.-მეგრ. კაბ-უ; ქართ. წაბ.ლი — ქან.-მეგრ. კუბ-ურ-ი. ამ ორ სიტყვაში შესატყვისობა დასტურდება ყველა ელემენტისა (წ || კ: ე || ა; ა || ო → უ); ბ შესატყვისობის გარეწეა. იგი ამ შემთხვევაში დიფერენციაციას არ განიცდის და არც რაიმე რეფლექსს იძლევა: ქართ. გბ: გბ-ობ-ა — ქან.-მეგრ. დო-გუბ-უ „(მოხარშა“); ქართ. კბ-ილ-ი — ქან.-მეგრ. კიბ-ირ-ი; ქართ. ტბ-ა (← ტაბ-ა) — ქან.-მეგრ. ტობ-ა || ტიბ-ა, სენ. ტუბ-ა და სხვ. მისთ.

ზოგ შემთხვევაში ისტორიულად პოზიციური ცვალებადობა განუცდია ბ-ს; ბ → ფ, მაგ.: ქართ. ფუ-ტყ-არ-ი — ქან. ბუ-ტყ-უჯ-ი (შდრ. ლექს., 115), ქართ. ფო-ცხ-ი — ქან.-მეგრ. ბუ-ცხ-ი (შდრ. ლექს., 164), ძვ. ქართ. ტფ-ილ-ი — ქან.-მეგრ. ტუბ-უ, ტიბ-უ, სენ. ტებ-დ. შდრ. ქართ. თბ-ილ-ი. ქართ. ღებ-ვა'ს შესატყვისად ქანურ-მეგრულში დასტურდება ღაფ-ძირი: ღაფ-უა — ღებვა და სხვ.

ენის უკანა ნაწილის აწეულობა გზს წარმოთქმისას შესაძლებელია იქაშდე განვითარდეს, რომ ლაბიო-ველარიზაციის საფუძველზე ბ-ს უკანაენისმიერი სპირანტი ლ განუვითარდეს და ჰარმონიული გლ კომპლექსი მოგვცეს (ბვ → ბღვ → ბღ).

ანალოგიური ფონეტიკური ფაქტები ნ. იუშმანოვს დადასტურებული აქვს აფრიკული ენების შონ'ის ჯგუფში. ის წერს: „ლაბიალიზაცია იწვევს ძირითადი ბგერის სხვადასხვაგვარ შეცვლას, მაგ.: შონ'ის ჯგუფში ბჟ → ბღ → ბგ-ს: თჟ → თხჟ → თქჟ; სჟ → სხჟ → სქჟ და ა. შ. ენის უკანა ნაწილი ლაბიო-ველარიზაციის გამო აწეული, უფრო მაღლა იწვევს და, ქმნის რა შედარებით ვიწრო ნაპრალს რბილ სასასთან, გამოიწვევს ხ || ლ-სებურ ხახუნს, ხოლო შემდგომი კიდევ უფრო ზემოთ აწევას შემთხვევაში ქმნის ხშვას რბილ სასასთან და იძლევა ქ || გ || ნგ.ს¹. ამის თვალსაჩინო მაგალითია: ქართ. ბუ (ძვ. ქართ. ბუვი); ქანურში ბ-ს ლ განვითარებია და დასტურდება: ბღუ (ვიწ.-არქ.), მღუ (ათინ.), ლუ (ხოფ.). აღსანიშნავია, რომ მეგრულშიც ლუ გვაქვს. ლუ მიღებულია ბღუ'საგან ბ-ს დაკარგვით (შდრ. მეგრ. ბჟე → ჟე — მჟავე; ღვეჟელი — ხმაშალალი ყვირილი, ტირილი, შდრ. გურ. ბღეჯელი).

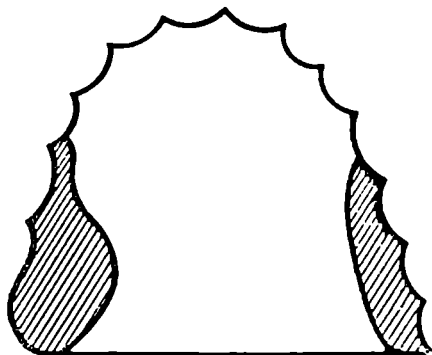
ამ გზით განვითარებული ჩანს ბღ კომპლექსი ძველი და ახალი ქართულის შემდეგ სიტყვათა ძირებში: ბღავილი „ცხოვართ კმიანობა“ (საბა) (შდრ. ქან. ო-მ-ბღო-რ-უ), ბღუვილი „ქართ

¹ Ш. В. Юшманов. Фонетические параллели африканских и афетических языков: AFRICANA, I, 1937, გვ. 36.

მიანობა“ (იქვე), ბღვერა „ავად შეხედვა“ (იქვე), ბღვირი „ნავს მტუერი“ (იქვე), ბღურილი „ბრიყული ტირილი“ (იქვე), ბღლაძუნი „უგვანი კიდეებით თამაშობა“ (იქვე), ბღნეჯა „ავად პირის დაღრენა“ (იქვე), ბღუარი „სამბრეთი“ (იქვე), ბღუნვა „ოთხზე დგომა“ (იქვე), ბღუნძევა „ძღარბის შეკუმშვა“ (იქვე), ბღუნძური „საჩხვის ერთი მატყლი“ (იქვე), ბღინკი, ბღოტვა, ბღუჯი და სხვ.

აღსანიშნავია, რომ გ. ახვლედიანს ბღ ჰარმონიული კომპლექსების *B* სისტემაში შეაქვს და მეორე კომპონენტის (ღ-ს) არაპირველადობაზე მიუთითებს¹.

ნ. ქუთელიამ თავის დისერტაციაში „ჰარმონიულ კომპლექსთა ორი სისტემა ქართულში“ მეტად საყურადღებო შედეგები მიიღო ჰარმონიული კომპლექსების ექსპერიმენტული შესწავლის საფუძველზე. მისი პალატოგრამული მონაცემები ნათლად ამტკიცებენ, რომ ბღ-სა და მის მსგავს ჰარმონიულ კომპლექსებში საურთიერთო პალატალიზაციას აქვს ადგილი (ნახ. 38).

ნახ. 38

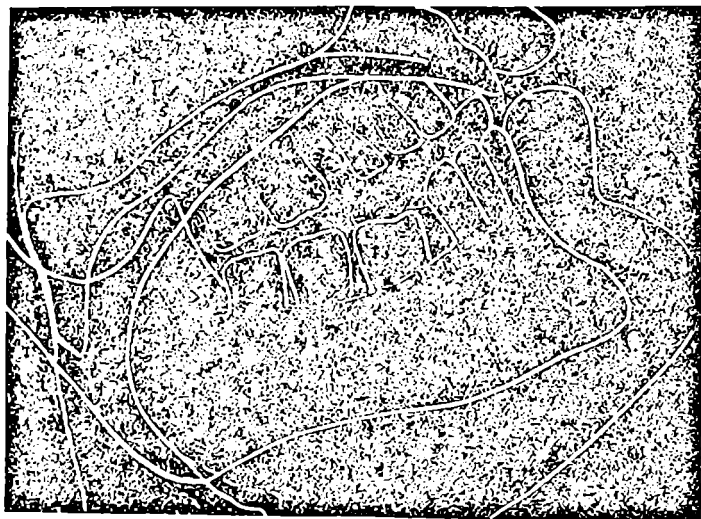
ამის მიხედვით ირკვევა, რომ ჰარმონიულ კომპლექსებში ორნაირ ფონეტიკურ პროცესს ჰქონია ადგილი: ლაბიო-ვილარიზაციასა და მის საფუძველზე განვითარებულ საურთიერთო პალატალიზაციას.

აღსანიშნავია, რომ ბღ კომპლექსი მეგრულში არ დასტურდება, ხოლო ქანურსა და სვანურში ძალიან იშვიათად გვხვდება.

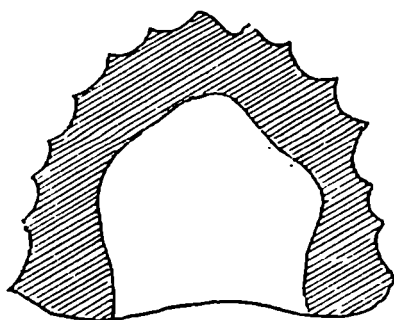
§ 37. დ წინაენისმიერი მღღერი ხშულია. როგორც რენტგენოგრაფით ირკვევა (ნახ. 39), დ-ს წარმოთქმისას ენის წვერი ებჯინება ზედა საკრელ კბილებს და ენის წინა ნაწილის ზურგის შეხება მოიცავს ნაწილობრივ ნუნებსაც.

დ-ს ამ პროფილს ადასტურებს გ. დოლიძის პალატოგრამული ანაბეჭდიც (ნახ. 40).

ამ პალატოგრამის მიხედვით ჩანს, რომ დ-ს წარმოთქმისას ენის გვერდითი კიდეები შესამჩნევად ფართოდ მოიცავს მაგარი-სასის წინა და უკანა ნაწილსაც, რაც დ-ს ნაწილობრივ შერბილებულ ელფერზე მიუთითებს.

ნახ. 39 დ სიტყვაში: დავა (გ. ბ.)

ნახ. 40

ჩვენი პალატოგრამით (ნახ. 41). დ-ს ასეთი შერბილებული ელფერი არ ჩანს. ჩვენს წარმოთქმაში ენის გვერდითი კიდეების შეხება მაგარი სასის წინა და უკანა ნაწილზე გაცილებით უფრო შემცირებულია. ეს განსაკუთრებით ითქმის მაგარი სასის წინა ნაწილის არეში შეხებაზე.

ამასვე ადასტურებს ნ. ქუთელიას დ-ს პალატოგრა-

მული მონაცემებიც (ნახ. 42).

ლ. გამსახურდიას ცდის პირის დ-ს რენტგენოგრამული მონა-

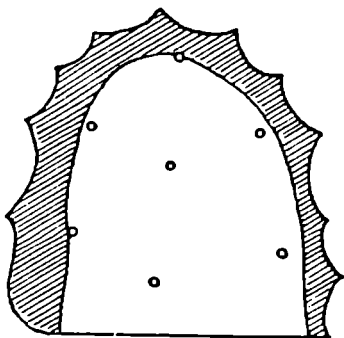
ცემები (ნახ. 43) განსხვავდება გ. დოლიძის რენტგენოგრაფული მონაცემებისაგან.

ლ. გამსახურდიას ცდის პირის დ-ს რენტგენოგრაფია, ენის წვერის მაგარი სასის წინა არეში შეხების მხრივ, ჩვენს პალატოგრაფულ მონაცემებს უფრო უკერს მხარს.

დ-ც ქართულისა და საერთოდ ქართველურ ენათა ბგერითს სისტემაში თავდაპირველი ჩანს. მაგ.:

ქართ. დ || სვან. დ || ქან.-მეგრ. თ ← დ
 და-თ-ვი || დ-შ დ ჭ || თ უ თ-ი, თ უ-ნ-თ-ი
 შვიდ-ი || ი-შ გ ჭ ი დ || შ ქ ჭ ი თ, შ ქ ე ი თ-ი¹
 დედა-ალ-ი || დ-ა-ლ-ღ || და-ღ-უ-ლ-ი (შდრ. ლექს., 98)

როგორც ირკვევა, ისტორიულად ზოგ შემთხვევაში დ-ს მოუცია თ გარკვეულ პოზიციაში. ქართული დ ს შესატყვისად რომ ქანურ-მეგრულში ჯ დასტურდება, ესეც მეორეული მოვლენაა, მაგ.: ქართ. ხ ი დ-ი — ქან.-მეგრ. ხ ი ნ ჯ ი (შდრ. ლექს., 185). (დ → ჯ);

ნახ. 41

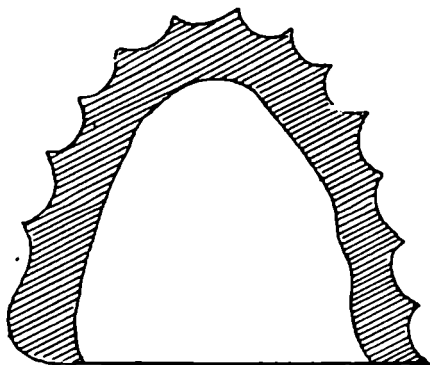
ქართ. დ ე რ ღ-ე დ-ი — ქან.-მეგრ. ღ ო რ ღ-ო ჯ-ი, ღ ო რ ღ-ონ ჯ-ი — სვან. ღ ა რ ღ-ად || ღ ა რ ღ-ა ღ (დ → ჯ). თუმცა ქანურ-მეგრულში დასტურდება საწინააღმდეგო პროცესიც ჯ → დ-ს, მაგ.: მეგრ. ქ ა ნ დ ი ← ქ ა ნ ჯ ი- (შდრ. ქართ. მ-წერ. ი)².

ანალოგიური ფონეტიკური ფაქტები დასტურდება თვით ქართულის სინამდვილეშიც, როდესაც დ ს მოუცია ჯ, მაგ.: მ ა მ ი თ ა დ ი || მ ა მ ი თ ა ჯ ი (მენტ.), დ ო ნ გ ა || ჯ ო ნ გ ა „თამამი, ღონიერი“ (იქვე) (შდრ. ვაჟა: ჯ ო ნ გ ა || ჯ ო ნ ქ ა), ც ხ ვ ი ნ ჯ ა (← ც ხ ვ ი ნ დ ა) „დიდი უშნო ცხვირი“ (ვ. ბერ.), გ ლ ე მ უ რ დ ი || გ ლ ე მ უ რ ჯ ი „ღონიერი და გამბედავი კაცი, თანაც ცოტა უხეში“ (მენტ.) (შდრ. ქუ. გ ლ ე მ უ რ ძ ი, საბა: გ ლ ე მ უ რ ძ ი, ვ. ბერიძე: გ ლ ე მ უ რ-

¹ ვ. თოფურია. ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, 1, გვ. 199 — 200.

² გ. როგავა. დისიმილაციური დებაფრიკატიზაციის ერთი სახეობა ხანურში; სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. XXX, 1947 წ., გვ. 351 — 355.

ჯი), ქართ. დგაფუნი, დგაფა-დგუფი → ქიზ. ჯგაფუნი, ჯგაფა-ჯგუფი (მენთ.), დაღღანი || ჯაჯღანი (ვ. ბერ.) და სხვ. მისთ.

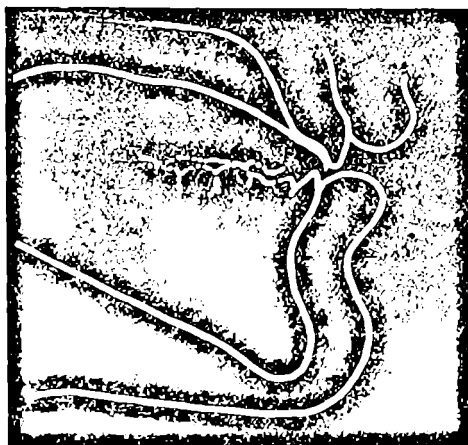
ნახ. 42

ლაბიო-ველარიზაციის საფუძველზე იშვიათად განვითარებული ჩანს დ-სთან უკანაენისმიერი სპირანტი ღ და დღ ჰარმონიული კომპლექსი წარმოქმნილა: დვ → დღვ → დღ. სიტყვაში დღე (კან-მეგრ. დღა — სევან. ღა-დღელ) დღ კომპლექსი მიღებულია ხმოვნის ამოვარდნის გზით, როგორც ამას სევანურის მონაცემები ადასტურებს. დღ კომპლექსი დასტურდება შემდეგ სიტყვათა ძირებში: დღვება „მაწონთ გაქნა“

(საბა); დღვილო „ახალი ფისი“ (იქვე); დღოწი „ლაფიანი წყალი“ (იქვე); დღოფი „ლაფიანი წყალი“ (ჩუბ.), დღუბდღუბა „მც. ონტკოფა“ (იქვე); დღუნდღუ „უურძენი ერთგვარი“ (იქვე) და სხვ.

კანურ-მეგრულში და სევანურში იშვიათია დღ კომპლექსის განვითარების შემთხვევები, მხოლოდ თითო-ორიოლა მაგალითი

დასტურდება, მაგ. კან-დღულუ — გადამწიფდა; მეგრ. დღურაფი — ღრუტუნი; ნდღულაფა — დნობა, სევან. დღულ — ძროხის მოწველისას გამოცემული ხმა და სხვ.

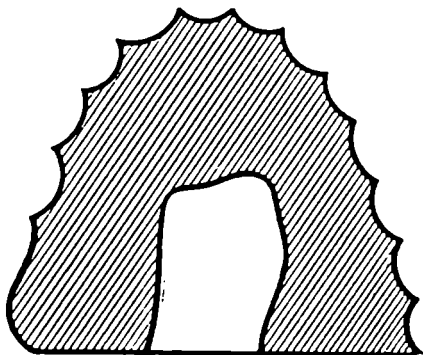

ნახ. 43 დ

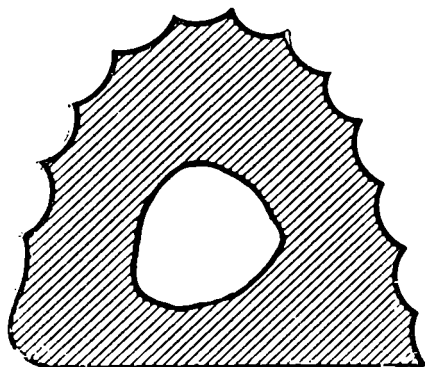

ასევე ლაბიო-ველარიზაციის საფუძველზე განვითარებული ჩანს ფ.სთან უკანაენისმიერი მუღერი ხშული გ და მოუცია დგ კომპლექსი, რომელიც გ. ახვლედიანს პარმონიული კომპლექსების A სისტემაში შეაქვს¹, მაგ.:

დ გ ვ ი ფ ი ნ ა „წყლიანი ტუბილის ღუნო“ (საბა),
 დ გ ა ფ უ ნ ი „ტალღების ხეთქების ხმა“ (განმარტ. ლექს., III). (შდრ. დიალ. დ გ ვ ა ფ უ ნ ი), დ გ ვ ე ფ ა „ისეთი გარტყმა, რომ ბოხი ხმა გავიდეს“ (იქვე),
 დ გ ა ნ დ გ ა რ ი „დიდი ხმაურობა“ (იქვე); დ გ ო ნ დ გ ო ლ ი || დ ო ნ დ გ ო ლ ი „ჩოჩქოლი, ხმაურობა არეულობის დროს“ (მენტ.) დ ი დ ო ! დ ი ი დ ო ! „ძროხის (ფურის) დაძახება“ (იქვე) შდრ. ჯანაშვი. დ ი დ გ ე¹, გურ. დ ი დ ე. დ უ დ. დ უ ბ ო || დ უ დ გ უ ბ ო „ბალახია ერთგვარი“ (მენტ., მაყ.) და სხვ.

ნახ. 44

ნახ. 45

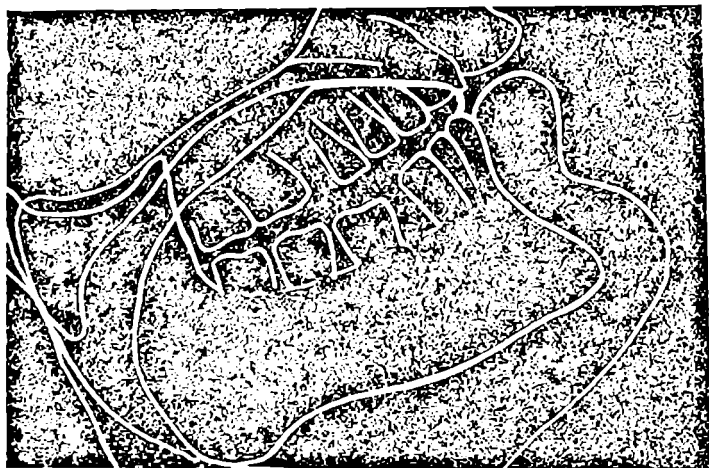
დგ კომპლექსი არ დასტურდება არც სვანურში და არც ქანურ-მეგრულში, მხოლოდ ქართული დღეილო-ს („ახალი ფისი“, საბა) შესატყვისად მეგრულში გვაქვს: დ გ ვ ი ნ დ გ ვ ი, კანურში: დ ი ნ დ გ უ (დ ვ → დ ღ ე || დ გ ვ) და ა. შ.

ნ. ქუთელიას პალატო-გრამული მონაცემებით ნათლად დასტურდება დღ და დგ პარმონიულ კომპლექსებში საურთიერთო პალატალიზაცია (ნახ. ნახ. 44, 45).

§ 38. წინაენისმიერი ე-ს პროფილი (ნახ. 46) იმეორებს დ-ს პროფილს. ენის მდგომარეობის სურათი სავსებით ერთნაირია.

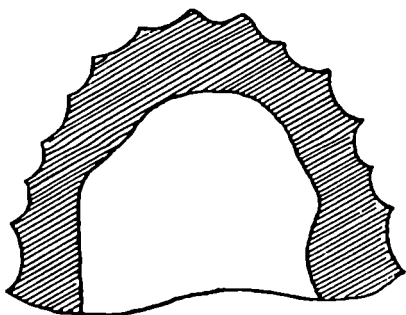
¹ გ. ახვლედიანი. ზოგადი ფონეტიკის საფუძველები, გვ. 302.

ასევე გ. დოლიძის ძ-ს პალატოგრამა (ნახ. 47) იმეორებს დ-ს პალატოგრამას (ნახ. 40).

ნახ. 46 ძ სიტყვაში: ძალა (გ. დ.)

ჩვენ მიერ შესრულებული ძ-ს პალატოგრამა (ნახ. 48) ძირითადად იმეორებს დ-ს პალატოგრამას (ნახ. 41), ოღონდ ძ-ს წარ-

ნახ. 47

მოთქმისას ენის შეხების სიფართოვე მაგარი სახის წინა ნაწილში რამდენიმედ მომატებულია დ-სთან შედარებით.

ჩვენი პალატოგრამული მონაცემების ზუსტ სურათს იმეორებს ნ. ქუთელიას პალატოგრამა (ნახ. 49).

აღსანიშნავია, რომ ა. ცაგარელს შენიშნული აქვს ძ-ს წარმოთქმისას ხშვის უფრო ნაკლები ინტენსიობა წ ს

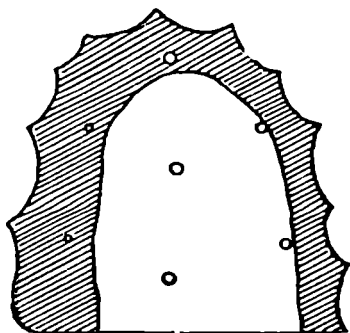
წარმოთქმასთან შედარებით. ის წერს: „Звук ძ образуется через прижатие, причем менее интенсивное, чем при произно-

шенин წ, კოჩიკა იჟმეა კ ადზეოლამ უ ოსოვანიი ვერხნეო რა-
დჳ ზუბონ“¹.

ძ ერთი იმ ბგერათაგანია, რომელიც ქართველურ ენებში კა-
ნონზომიერ დიფერენციაციას იძლევა ჯ-ს სახით. ქართ. ძ-ს ქა-
ნურ-მეგრულსა და სვანურში შიშინა ვარიანტი ჯ შეესატყვი-
სება, ხოლო სვანურში ჯ დეზაფრიკატიზაციით თავის მხრივ უ-ს
იძლევა:

ქართ. ძმ-ა — ქან.-მეგრ. ჯ უ მ-ა, ჯ ი მ-ა, სვნ. ჯ გ მ-ილ ← ჯ ი მ-ილ
ძ ა ღ-ღ-ი   ჯ ო ღ-ო რ-ი   ე ღ ღ-წ
ძ ა ხ-ე ბ-ა   ო-ჯ ო ხ-უ, ჯ ო ხ ო (ნ)   ე ა ხ-ე და სხვ.

ძ-სა და ჯ-ს მონაცვლეობის ფონეტიკური ვარიანტები ქარ-
თულშიც დასტურდება, მაგ.: მძი-
ღი || მჯიღი (საბა), ძ გ ე რ ა ||
ძ გ ე რ ე ბ ა, ჯ გ ვ ე რ ა, ჯ გ ვ ე რ ე-
ბ ა (ჩუბ.), ხ ვ ა ნ ძ ი || ხ ვ ა ნ ჯ ი
„ხლათი, დახლათული: ხრიკი, ეშ-
მაკობა“ (ჩუბ.), ძ ი რ კ ვ ა ლ ი
„ყელის კორძი“ (საბა) || ჯ ი რ-
კ ვ ა ლ ი (იქვე) (შდრ. ჯ ი რ ყ ვ ა-
ლი); ძ ე ნ ძ ი || ჯ ე ნ ჯ ი (ვ. ბერ.),
ღ რ ძ ი ლ ი || ღ რ ჯ ი ლ ი; ძ მ ა-
ყ ე || ჯ მ ა ყ ე „დაცინვით ძმობი-
ლო“ (მენტ.), ძ ი ჯ ვ ი || ჯ ი ჯ ვ ი „ჯიხვის ყანწი“ (იქვე) (შდრ.
ძ ე წ კ ვ ი || ჯ ა ჯ ვ ი) და სხვ. მისთ.

ნახ. 48

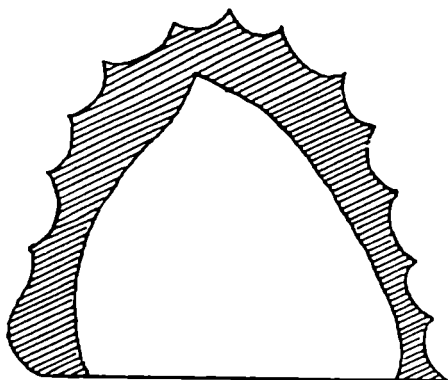
არის იმის ნიშნები, რომ ქართულსა და საერთოდ ქართველურ
ენებში ლაბიალიზაცია ერთ დროს ცხოველი მოვლენა ყოფილა
და იგი ვრცელდებოდა როგორც ხმოვნებზე, ისე თანხმოვნებზე-
დაც. დღეს ამის მხოლოდ კვალია შეინიშნება.

ჯერ კიდევ ნ. იუშმანოვმა გამოთქვა აზრი იმის შესახებ, რომ დღეს
ქართულში არსებული კომპლექსები თანხმოვანი + ე (წ) უნდა მიუთი-
თებდეს ლაბიალიზებულ თანხმოვნებზე, რომლებიც ოდესღაც წარ-
მოადგენდნენ მთლიან ფონემებს, მაგრამ შემდეგ ორად დაიშალნე-
ნო². უფრო მეტად ამისი კვალი ჩანს უკანაენისმიერ ხშულებთან

¹ А. Цагирели. Мингрельские этюды, II, გვ. 59.

² Н. В. Юшманов, Фонетические параллели африканских и аффе-
тических языков, AFRICANA, I, 1937, გვ. 36. ჩვენი: ლაბიალიზებულ თან-
ხმოვანთა საკითხისათვის ქართველურ ენებში, ენიმკის მოამბე, ტ. X, 1941 წ.

და სპირანტებთან, აგრეთვე შიშინა აფრიკატებთან და სპირანტებთან, მაგრამ გამორიცხული არაა, რომ ამას ადგილი ჰქონდა წინაენისმიერ ხშულებთან და სპირანტებთანაც.

ნახ. 49

ძუერ, გამოძურა; ძურებიან).

შდრ. ქართ. ძუ-ე ლ-ი —
ქან.-მეგრ. ჯჷ-ე შ-ი || მ.ჯჷ-
ე შ-ი.

აქვე არ შეიძლება არ მოვიგონოთ მეგრ. ძვა-
ძვაფი || ძვაძვალ-ი ||
ძვანძვალ-ი—ქართ. ძან-
ძალ-ი. ძუნძულ-ი (ყიფშ.
მეგრ. გრამ., გვ. 374) და
სხვ.

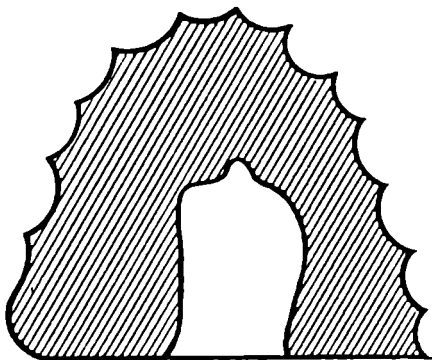
შედარებით უფრო იშვია-
თია ქართულში და საერ-
დოდ ქართველურ ენებში
ძლ კომპლექსის განვითარე-
ბის შემთხვევები:

ქართ. ძლ-: გა-ძლ-ა — ქან. ძლ-: ღი-ძლ-უ — მეგრ. რ-ძლ-:
ღი-რ-ძლ-უ (შდრ. ლექს., 390).

¹ ივ. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, 1953 წ., გვ. 307 — 309.

ივ. იმნაიშვილმა თა-
ვის „ქართული ენის ის-
ტორიულ ქრესტომათია-
ში“ შეარჩია და თავი მო-
უყარა ძველი ქართული
ენის ტექსტებში დადას-
ტურებულ უმარცვლო უ-ს
(უ-ბრჯგუ, ჭ) ხმარების შე-
მთხვევებს ხშულებისა და
სპირანტების შემდეგ¹.
მათ შორის ძუ (= ძჷ) და-
დასტურებულია შემდეგ
სიტყვათა ძირებში:

ნაძუ, ნეძუ, ძეძუ, ლან-
ძუ, ძუალი, ძუელი, ძუ-
ერ (გამოვძუერ, გამო-

ნახ. 50

ქართ. ძლოლა, ძლუამლი („კრიკინა (ხე)“ (საბა), ძლუნავა, ძლუენი და სხვ.

ქან. ძლაბულერი — ნაყუავილარი, ძლებუ — კენჭაობა (ბავშვთა თამაში) და სხვ.

მეგრ. ძლაბი — გოგო: ძლაკ: ქედა-ძლაკ-ი || ქედა-ძაკ-ი — დაეგდე, ძღვირინაფა — საწყლად გამოხედვა და სხვ. (შღრ. სვან. ძღდ — ძალიან, მაგრად, მეგრ. ძულე — იგივე).

ქართულში დასტურდება ძბ კომპლექსის განვითარება: ძმ → ძბძ → ძბ:

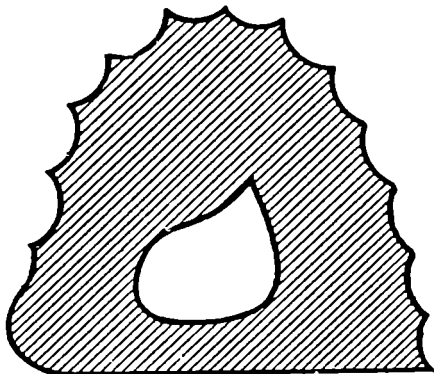
ქართ. ძგიდე — მეგრ. ძგა, ქართ. ძგერა, ძგიბვა, ძგიფი, ძგნარვა და სხვ. (შღრ. ძგუტური || ძუძუერი (ვ. ბერ.)

მეგრ. ნი-ძგვი — ნისკარტი, ძგვირინუა — ძაგძავი, კანკალი.

ქან. ო-ნ-ძგიფ-უ — გავსება და სხვ.

ძლ და ძბ ჰარმონიულ კომპლექსებში საურთიერთო პალატალიზაციის კანონზომიერ პროცესს კარგად ასახავენ ნ. ქუთელიას პალატოგრამული მონაცემები (ნახ. ნახ. 50, 51).

§ 39. მეღერი ხშული ჯ-ს პროფილის მიხედვით (ნახ. 52) ირკვევა, რომ ენის წინა ნაწილის ზურგი ებჯინება მაგარი სასის წინა ნაწილს, ფართოდ მოიცავს ნუნების არეს და იქ ახდენს ხშვა-სკდომას.

ნახ. 51

ენის წვერი დაბლა დაშვებულია ქვედა საჭრელ კბილებთან. თუ რამდენად ფართოა ენისგვერდითი კიდეების მაგარ სასათან შეხების კვალი, ეს კარგად ჩანს პალატოგრამული მონაცემებით (ნახ. 53).

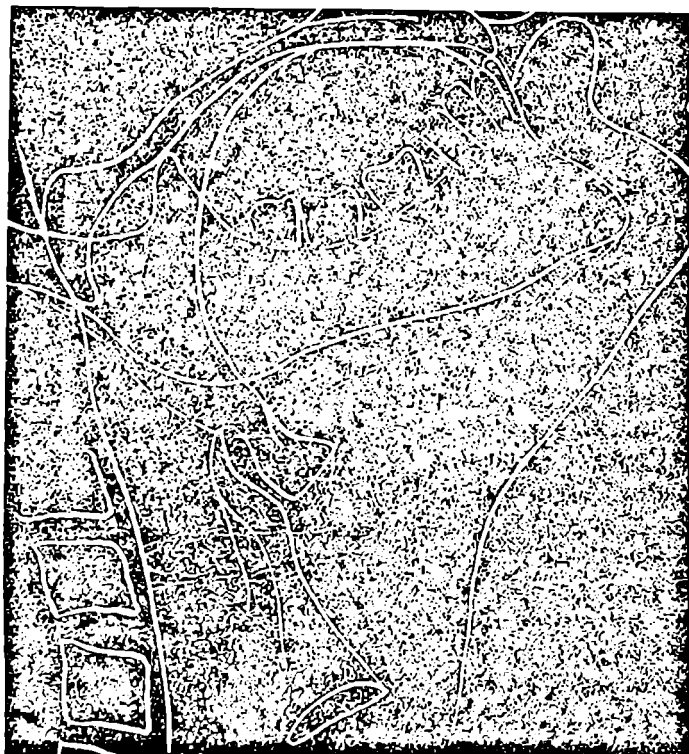
ჯ-ს ამ პალატოგრამულ მონაცემებს ადასტურებენ ჩვენ მიერ შესრულებული ჯ-ს პალატოგრამული სურათი (ნახ. 54).

ნ. ქუთელიას ჯ-ს პალატოგრამის მიხედვით (ნახ. 55) არ ჩანს ენის გვერდითი კიდეების მაგარ სასასთან შეხების ისეთი სიფართოვე, როგორც ჩვენი და გ. დოლიძის პალატოგრამებით დასტურდება. ერთი კია, რომ ძ-სთან შედარებით ჯ-ს წარმოთქმისას არტიკულაცია საგრძნობლად უკან არის გადაწეული და ამი-

ტომაცაა, რომ ენის გვერდითი კიდეების შეხება ფართოდ მოიცავს მაგარი სასის არეს.

ჯ შემონახულია თავდაპირველი სახით ქართველურ ენათა საერთო ძირებში, მაგ.:

ქართ. ჯერ: დაი-ჯერ-ა — ქან.-მეგრ. დი-ჯერ-უ (შდრ. ლექს., 436)
 ჯირკი — ქან. ჯირეკი-ი, მეგრ. ჯიკი-ი (იქვე)
 ჯორი — ქან.-მეგრ. ჯორი-ი (იქვე, 81)

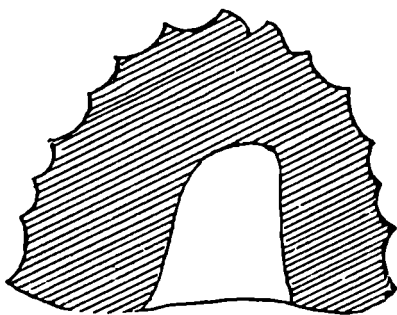
ნახ. 52 ჯ სიტყვაში: ჯილო (გ. დ.)

ზოგჯერ კი ქანურ-მეგრულში ჯ-ს უფითარდება გ ლაბიო-ველარიზაციის საფუძველზე და ქართ. ჯ-ს შესატყვისად ჯბ კომპლექსი გვევლინება, მაგ.:

ქართ. ჯ-ობ ნ-ე ბ-ა — ქან.-მეგრ. ჯ გ-ინ, რ ჯ გ-ინ (შდრ. ლექს., 435)
 ჯი-ნ-ქვე-ელა — მეგრ. ჯ გ-ი-ჯ გ-ი-ტ ია, ქან. დ ი-მ-ქ-კ-უ ||
 || დ-უ-მ-ქ-კ-უ (შდრ. ლექს., 114) და სხვ.
 (შდრ. ბ ი-ჯ-ი და დიალექტ. ბ ი-ჯ-ი),

ჯ უ (= ჯ უ) დასტურდებ-
 ბა ძველი ქართულის შემ-
 დგ სიტყვათა ძირებში:
 ჯ უ ა რ ი (ჯ უ არ ცუმა),
 მ ა რ ჯ უ ე, მ ა რ ჯ უ ე ნ ე.

ჩვენი აზრით, ამ შემთხვე-
 ვაში ლაბიალიზებულ ჯ-ს
 გარდმონაშთთან გვაქვს საქ-
 მე. საყურადღებოა, რომ
 ქართ. ჯვ (|| ჯ უ)-ს შესა-
 ტყვისად მეგრულშია ჯვ,
 ძბ (ჯგ → ძგ):

ნახ. 53

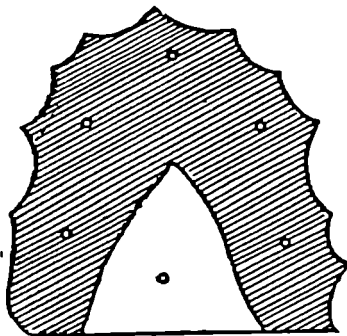
ქართ. მ ა რ ჯ უ ე ნ ე — მეგრ. მ ა რ ძ გ ვ ა ნ ი;

ქართ- გ ა მ ა რ ჯ ო ბ ა — მეგრ. გ ო მ ო რ ძ გ უ ა და სხვ.

(შდრ. მეგრ. ჯ გ ე გ ე || ჯ ე გ ე — შშინდა გიორგი (ყიფ. 402), სვან.

ჯ გ გ რ ა გ — იგივე; მეგრ. ჯ გ ვ ა ჯ გ ა ფ ი — ბრავანის ხმაური;

ჯ გ ი ჯ გ ი ტ ი ა || ქ კ ი ქ კ ი ტ ი ა —
 ქიანქველა; ჯ გ უ ნ ჯ გ ი — სარი
 (ლობის, ვენახის ვაზის) და სხვ.
 მისთ.

ნახ. 54

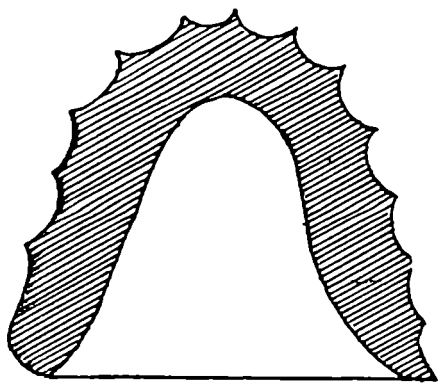
იშვიათად, მაგრამ მაინც დას-
 ტურდება ქართულის ცოცხალ
 კილოებში ჯ-სთან გ-ს განვითარ-
 ების შემთხვევები, მაგ.: გურ.
 ჯ ი ჯ გ ვ ი „ძვალმსხვილი“ — სვან.
 ჯ ი ჯ ვ — „ძვალი“ (ჯვ → ჯგ),
 მეგრ. ი ჯ გ ვ ი ჯ გ ვ ი ნ ა ნ -ს „უხე-
 შად, ტლანქად გამოიყურება“¹.
 (შდრ. ქან. ჯ გ ი ნ: ვ ო - ჯ გ ი ნ -
 ა მ — ქართ. ვ ი - მ ა რ ჯ ვ ე ბ). ლეჩხ.

ჯ ი ჯ გ ვ ი „მაგარი ურყევი ნაგებობა რკინეულისა, ძელისა ან
 ფიცრისა“ (ალაფ.) (შდრ. იქვე: ჯ გ რ ი ა ლ ი || ქ კ რ ი ა ლ ი „ბავშვე-

¹ არ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართვ. ენებში.
 გვ. 24 — 25.

ბის ხმაური სირბილის დროს“) ბიჯი, ნა-ბიჯი, მაგრამ დასტურდება: გა-ბიჯგულ-ი უშნოდ ფეხების გამოტებით დგომა“ (შარაშ.); ბუჯურ-ი || ბუჯგურ-ი „წალმა-უკულმა ტრიალი, რისამე ძებნა“ (ვ. ბერ.).

ს. ორბელიანსა და დ. ჩუბინაშვილს ასეთი ფონეტიკური ფაქტები აქვთ დადასტურებული: ბრჯუ || ბრჯგუ „გჰან მოქმელი“ (საბა); ჯგვერი „ხის სადგისი, გინა ჯოხის წვერი“ (იქვე); ჯგვერება „ჯგვერის ტაკება“ (იქვე) (შდრ. ჯგველმა), ჯიჯინი „გაბმული მოსაწყენი ლაპარაკი“ (მენტ.) შდრ. ჯიჯინი || ჯიჯგინი (ჩუბ.), გურ. ჯიჯლინი (ჯგ || ჯლ).

ნახ. 55

ქართულში ჯგ კომპლექსის პარალელურად არის ჯლ კომპლექსის განვითარების შემთხვევებიც. ჯლ კომპლექსი დასტურდება შემდეგ სიტყვათა ძირებში: ჯლანი „მეშთ ნაცვეთი“ (საბა), ჯლიბა „ტკიპივით ტილია“ (იქვე), ჯლრე „ცუდი კიდობანი და მისთანანი“ (იქვე), ჯლუნი „ცხვირში მოლაპარაკე“ (ჩუბ.) (შდრ. გურ. და ჯლუნული — უშნოცხვი-

რიანი): ჯუჯლუნი (იქვე), ჯლრევა || ნ-ჯლრევა, ჯლაბევა და სხვ.

კიდევ უფრო იშვიათია ჯლ კომპლექსი ქანურ-მეგრულში: მეგრ. ჯლვალიკი—კლანკი (შდრ. მეგრ. ქვალიკი: ქვ || ჯლვ); მეგრ. ჯლარუ — ქრელი (შდრ. ქართ. ქლალი || ჯლარი). ქან. ჯლირერი — დამპალი; ქან.-მეგრ. ჯლონ-:ო-ნ-ჯლონ-უ — გაგზაენა; ქან.-მეგრ. ოჯლორე || ონლჯორე — სირცხვილი.

სვანურში ჯლ კომპლექსი არ დასტურდება.

ჯგ და ჯლ კომპლექსებში საურთიერთო პალატალიზაციის პროცესებს კარგად ასახავს ნ. ქუთელიას პალატოგრამული მონაცემები: (ნახ. ნახ. 56, 57).

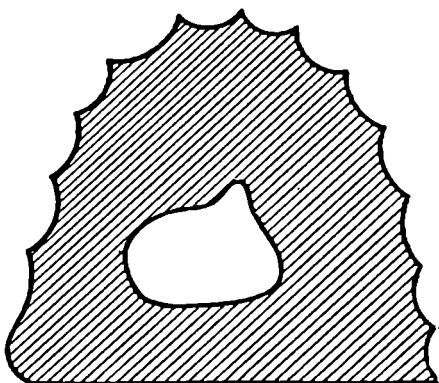
ლაბიო-ველარიზაციის პროცესის დადასტურება ქართველურ ენათა ისტორიაში თავისთავად მიუთითებს იმაზე, რომ თანხმოვანთა ლაბიალიზაციას ჰქონია ადგილი. საკვლევი, ქარ-

თულში და სხვა ქართველურ ენებში ლაბიალიზაციას ჰქონდა თუ არა ფონემური მნიშვნელობა, მისი არტიკულაციურად არსებობის ფაქტი, ვფიქრობთ, უდავოა,

§ 40. მეღერი ხშული გ-ს პროფილის მიხედვით (ნახ. 58) ნათლად ჩანს, რომ ენის უკანა ნაწილი მალლა იწევს; რბილი სასისაყენ; ზევიდან კიდევ რბილი სასა ჩამოეშვება ენის უკანა ნაწილის ზურგზე და ხშვა-სკდომა ამ ორი ორგანოს აქტიური მოქმედებით წარმოიშვება.

ამ რენტგენოგრაფულ მონაცემებს სავსებით ემთხვევა ლ. გამსახურდიას გ-ს რენტგენოგრაფული მონაცემები (ნახ. 59).

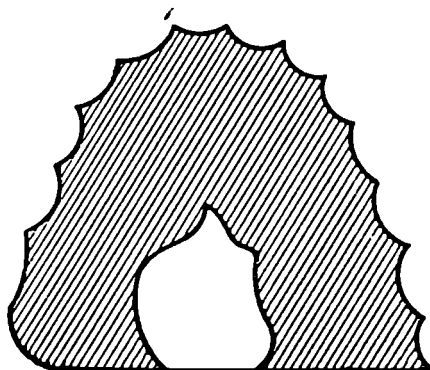

ნახ. 56

პალატოგრაფული მონაცემებით (ნახ. 60), ენის უკანა ნაწილის შეხება მაგარი სასის ბოლოზე მოიცავს სიბრძნის კბილებისა და ნაწილობრივ ძირითადი მეორე წყვილი კბილების არესაც.

დაახლოებით მსგავს სურათს იძლევა ნ. ქუთელიას გ-ს პალატოგრაფია (ნახ. 61).

გ ძირითადად თავდაპირველი სახითაა შემონახული ქართველურ ენებში. შესაძლებელი ხდება მისი რეფლექსების დადგენაც. მაგ.: ქართ. გ-უ ლ-ი — ქან.-მეგრ. გ-უ რ-ი, სენ. გ-ჟი. ეს ძირი აგრეთვე საერთო ჩანს ბევრი კავკასიური ენისთვისაც (შდრ. ლექს., 65). ქართ. გ უ ლ-ვ-ა — ქან.-მეგრ. დ-ი-გ უ რ-უ („ისწავლა“)

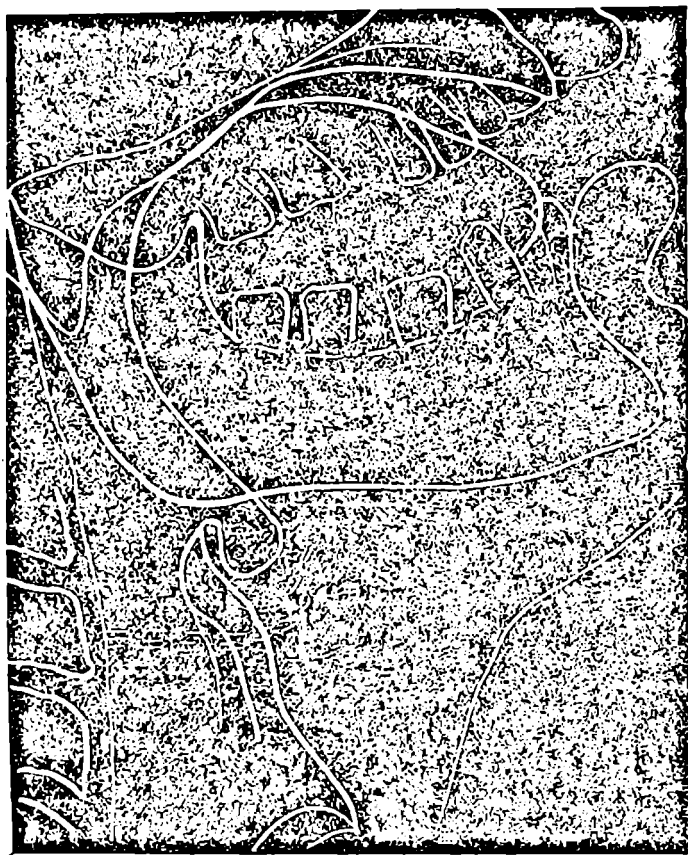

ნახ. 57

(შდრ. ლექს., 267).

ცნობილია, რომ ქანურ-მეგრულში და სევანურში პოზიციური ცვლის საფუძველზე თავდაპირველ გ-ს გარკვეული რეფლექსები

მოუცია, მაგ., სვანურში და ქანურში გ → ჯ-ს: ქართ. გ ბ: გ ბ-ობ-ა—
 ქან. გ უბ.: დო-გ უბ-უ || დო-გ იბ-უ || დო-ჯ იბ-უ (ათინურ კი-
 ლოკავში); მეგრ. დო-გ იბ-უ, სენ. ლი-ჯ აბ („ხარშეა“). სვა-

ნახ. 58 ბ სიტყვაში: განი (გ. დ.)

ნურში ფუძისეული გ ბევრ შემთხვევაში და აგრეთვე მეორე
 ობიექტური პირის ნიშანი გ გადასულა ჯ-ში¹. ცნობილია, რომ

¹ ხეხნა: სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები. გვ. 174.

მეგრულში მეორე ობიექტური პირის ნიშანი გ თანხმონის წინ იძლევა რ-ს¹, ხოლო კანურის ათინურს კილოკაეში გ იქცევა ი და ე ხმოვნების წინ ჯ-დ პალატალიზაციის საფუძველზე². ქართულში ამის მსგავსი მოვლენები არ დასტურდება.

არის შემთხვევა, როცა თავდაპირველ გ-ს ისტორიულად მოუცია ქ, მაგ.:

ქართ. ა-ქ ა ← ჰა-ქ ა ← ჰა-გ ა

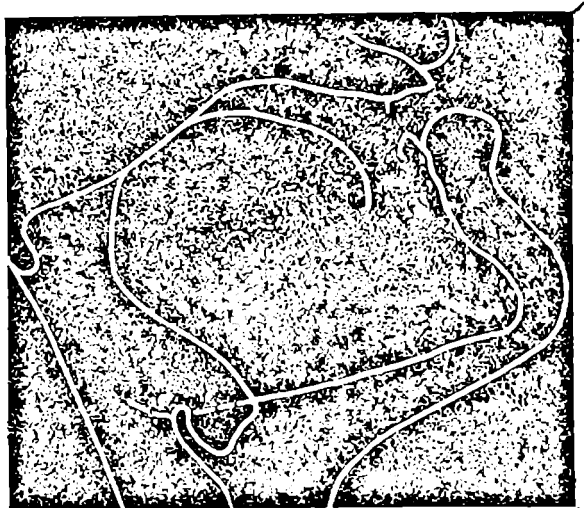
კან. ჰა-ქ ო || ა-ქ || ა ქ

მეგრ. თ-ა-ქ || ა-თ-ა-ქ (შდრ. ლექს., 225)

ქართ. ი-ქ ა ← ჰი-ქ ა ← ჰი-გ ა

კან. ჰე-ქ ო || ჰე-ქ || ჰი-ქ || ე-ქ

მეგრ. თ-ე-ქ || ე-თ-ე-ქ (იქვე) და სხვ.

ნახ. 59 გ

გ-ს ლაბიალიზებულობის კვალი ჩანს ძველი ქართულის ისეთ სიტყვათა ძირებში, როგორიცაა: თ ა გ უ, მ დ ო გ უ, მ ო გ უ, მ ო გ უ რ ა, მ რ გ უ ა ლ ი (სიმრგულე), გ უ რ ე მ ა, გ უ რ ი ტ ი, გ უ რ-

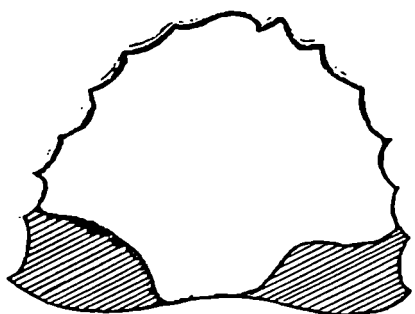
¹ არნ. ჩიქობავა, კანურის გრამატიკული ანალიზი, გვ. 98; გ. როჯავა. ქართველურ ენათა ბგერათშესატყვისობიდან — მეგრ. რ.: ქართ. გ.: საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. X, № 8, 1949 წ., გვ. 505.

² არნ. ჩიქობავა. კანურის გრამატიკული ანალიზი, გვ. 26.

გუნვა, გუარი, გუერდი, გუამი, გუალვა, გუალე, ბრგუნლი, არგუეთი, არაგუ და სხვ. მისთ. (შდრ. სვანური: ჭისგჭ — ვაშლი; იშგჭიდ — შვიდი; გჭიგჭი — გული; სგჭებ — წინ, შუბლი; ქან. გჭერ-ი || ჯვერი, შდრ. ქართ. მგელი).

**მელერობის ხარისხიანობა ქართულის
მელერ ხშულეზი**

§ 41. ქართულ წარმოთქმაში, ისე როგორც საერთოდ, მელერობის პრობლემა ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი პრობლემაა. შენიშნულია, რომ ქართულში უფრო ნაკლებია მელერობის ხარისხიანობა, ვიდრე, მაგ., რუსულში.

ნახ. 60

ამ საკითხთან დაკავშირებით გ. ახვლედიანი წერს: „ქართული მელერი ხშულეზი (აქ ბ და ბ) ნაკლები მელერობისანი არიან, ვიდრე რუსულისა, და აკუსტიკურად უფრო უახლოვდებიან ამ მხრივ რუსულის $\kappa \tau \text{ II} - \text{ს}^{12}$ (შდრ. გუგუნავა, რომელსაც ენობრივად რუსი ალიქვამს როგორც *Кукунавя*; ბოლოკია —

Потокия და სხვ.).

როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, ქართულისათვის დამახასიათებელია თავისებური მელერობა, რომელიც სხვადასხვა ფონეტიკურ პოზიციაში ვლინდება. ირკვევა, რომ ქართულ მელერ ხშულეზს სრული მელერობა არც ერთ პოზიციაში არ ახასიათებს. სიტყვის თავში დასტურდება ნახევრადმელერი — მელერი დაბოლოებით, ხოლო სიტყვის ბოლოში — ნახევრადმელერი — მელერი დასაწყისით. ძალიან ხშირად არც სიტყვის შუაში აქვთ სრული მელერობა ქართულის მელერ ხშულეზს. ქართველი მშობლიური ენის ამ ნახევრად მელერ ხშულეზს ყოველთვის ალიქვამს როგორც მელერებს, აქ შეცდომას არ შეიძლება ადგილი ჰქონდეს. იმ ენის წარ-

¹ ივ. იმნაიშვილი. ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, გვ. 307.

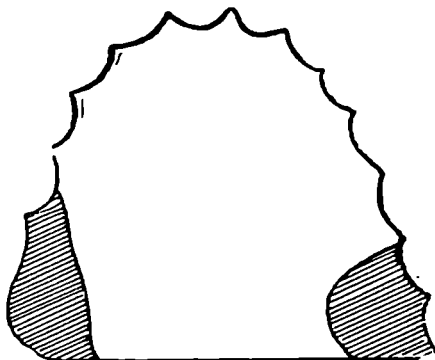
² გ. ახვლედიანი. ზოგადი და ქართული ენის ფონეტიკის საკითხები, გვ. 68.

მომადგენელი კი, რომელიც შეჩვეულია მეღერ ხშულებში მეტი მეღერობის ხარისხიანობას, ქართულის მეღერ ხშულებს აღიქვამს ყრუ ხშულებად.

ზემოთქმულის საილუსტრაციოდ საყურადღებოა ერთი ასეთი ფაქტი: XVIII საუკუნის პირველი ნახევრის მიწურულში თურქ მოგზაურს ევლია ჩელების არაბული ტრანსკრიფციით ჩაუწერია ქართული და მეგრული სიტყვები. რაც მთავარია, ქართულისა და მეგრულის მეღერი ხშულები მას აღუქვამს და ჩაუწერია ყრუ ხშულებად, მაგ., გოგოე. ჩელების ჩაწერილი აქვს კოკო. ფორმით, ბეოლა — ფეოლა; აკფათონი — აკბატონი; ჩალი — ძალი, კადმოფრუნდი — გადმობრუნდი და სხვ.¹

ცნობილია, რომ მსგავსად ქართულისა, აზერბაიჯანულის ნახევრადმეღერ ხშულებსაც რუსი აღიქვამს ყრუ ხშულებად.

ანალოგიური ვითარება სხვა ენებშიც დასტურდება. ფ. ენგელსი ერთი დამახასიათებელი მაგალითის შესახებ წერს: „მაგალითად, ბერნეს (Berne) შემთხვევა; თავის წერილებში ის ჩიოდა, რომ ფრანგებს თითქოს არ შეუძლიათ ხ და p გარჩიონ ერთმანეთისაგან,

ნახ. 61

რადგანაც დაჟინებით ფიქრობდნენ, რომ თითქოს მისი გვარი, რომელსაც იგი Perne-დ წარმოთქვამდა, p-ზე იწყებოდა.²

ჟ. ვანდრიესის აზრით, მთავარი განსხვავება ფრანგულ და გერმანულ მეღერ ხშულებს შორის მასშია, რომ გერმანული მეღერი ხშულები უფრო ნაკლებ მეღერნი არიან, ვიდრე ფრანგული მეღერი ხშულები. ეს იმიტომ, რომ გერმანულში მეღერი ხშულების წარმოთქმის მომენტში სახმო სიმების ვიბრაცია უფრო გვიან წარმოიშვება, ვიდრე ფრანგულში. მაგ., როდესაც ფრანგს გერ-

¹ С. Джикия. *Georgica — turcica*, 1, Евля Челеби о мнгрельском и грузинском языках: Советское языкознание, II, 1936, гл. 109 — 128.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, т. XVI, гл. 438.

მანული „ba“, „da“, „გა“ ესმის, იგი მას აღიქვამს, როგორც: „pa“, „ta“, „ka“-ს¹.

ვ. ვანდრიესი ზოგიერთ ენაში მჟღერობის ხარისხიანობის ნაკლებობას და ზოგიერთში მჟღერობის სიჭარბეს იმით ხსნის, რომ არსებობენ ენები, რომელთაც ახასიათებთ მჟღერი ხშულების წარმოთქმა სახმო სიმების „ლიაობით“, მაგ., გერმანულს, ხოლო ზოგი ენა კი თანხმოვნებს წარმოთქვამს სახმო სიმების „დაკეტილი“ მდგომარეობით, მაგ., ფრანგული².

§ 42. ქართული ენის დასავლურსა და აღმოსავლურ ზოგიერთი ბარის კილოშიც ამ მხრივ მეტად საყურადღებო ტენდენცია შეინიშნება: ისტორიულად მჟღერ ხშულებში (ბ დ ძ ჯ გ) შესამჩნევად შესუსტებულა მჟღერობის ხარისხიანობა; ხშირ შემთხვევაში მჟღერი ხშულები ძრუ ფშვინეიერად ქცეულან.

ამ მხრივ განსხვავებული ვითარება დასტურდება მთის კილოებში (ხევსურულში, მოხეურში, ფშაურში, თუშურში, მთიულურში...), სადაც მჟღერობის ხარისხიანობის მხრივ მჟღერ ხშულებს უფრო ძველი ვითარება აქვს დაცული.

ჩვენი დაკვირვებით, ხევსურულსა და მოხეურში აბსოლუტურ ბოლოში მჟღერი ხშულები წარმოითქმიან უფრო მეტი მჟღერობის ხარისხიანობით, ვიდრე ბარის კილოებსა და ლიტერატურულ წარმოთქმაში.

ბ: „ქუბობ ვიყავით, ქიშტები მოიდესო და გარეკეს ის დედაკაცებიო“ (მოხეური)

„თოფებ ვინ დაუგრიალა“ (მოხეური)

„იოსებ მაჩურიშვილი“ (შდრ. რუს. Иосиф)

დ: დიდ მთასაც შავად დაეხურავთ, მზემ არ დაგვიკრას მცისამა“ (მოხეური)

„თეთრი უყორდა ჩიქილა (= თავსაფარი) შავად დაუწყებეს ღებვასაო“ (მოხეური)

„ჯიკვები ქალებს ჩავაბარეთ, ჩვენ დად ნაფიცებსა“ (მოხეური)

„მივედით ჩვენი დად ნაფიცებისას“ (მოხეური)

„მე თაოდ“ (ხევსურული)

„ჯიკვო, მშვიდობით წამიხვედ“ (ხევსურული)

„აქ პური ძაან ნაკლებად ჰოდის“ (ხევსურული)

„შახვდ მაჭევე“ (ხევსურული)

„ერთ გვესურ მავიდ სტუმრად ჯუთაჩი“ (ხევს.)

¹ Ж. Вандриес. Язык, гл. 41.

² იქვე.

„ავად იყო“ (მოხეური)

„დაჯედ, გიორგი, გვიამბე“ (მთიულ.)

„შინ მოველ ჩემის ფეკითა“ (მოხეური)

„რა გინდ?“ (ხევს.)

„რა ქულ უნდოდ ჩემთან“ (ბ. გაბუური, 128·11)

„შინ ხარავე? კარშია გამაედ!“ (იქვე, 128,18)

ბ: „გაიბ (=გაიგე)“ (ხევს.)

„დადებ“ (მოხეური)

„შიდებ-მოდებ“ (მოხეური) და სხვ. მისთ.

მთის კილოებში მელერ ხშულებში უფრო მეტი მელერობის ხარისხიანობაზე მიუთითებენ ისეთი ფონეტიკური ფაქტები, რომლებიც მიღებულია დისიმილაციური გამეღერების შედეგად, მაგ.:

ფშ. ხევს. მოხ., თუშ. ბ ა ტ ა რ ა ← პ ა ტ ა რ ა ; ბ ა ტ ა რ ძ ა - ლ ი ← პ ა ტ ა რ ძ ა ლ ი ; ჯ უ რ კ ე რ ი ← კ უ რ კ ე რ ი ; ბ ა ქ ი ქ ი ← პ ა ტ ი ქ ი ; მოხ. შ ი რ ა გ ი ← შ ი რ ა ქ ი ; ზ გ ე ლ ი ← ს გ ე ლ ი (შდრ. სვან. ს გ ე ლ) ← ს ქ ე ლ ი და სხვ. მისთ.

§ 43. გარდა ამისა, ირკვევა, რომ მელერობის ხარისხიანობის მხრივ მთის კილოები უფრო უკერენ მხარს ძველ ქართულს, ვიდრე ახალ ქართულს. როგორც ჩანს, ძველ ქართულს უფრო მეტი მელერობის ხარისხიანობა ახასიათებდა, ვიდრე ახალ ქართულს აქვს. მაგ.:

ძველი ქართული

ახალი ქართული

განცვრება, განცვრდა

განცვიფრება, განცვიფრდა

ნაბერწყალი

ნაპერწყალი

ჯლაბვა, ჩხაბვა

ჩხაპვა

ტკებნა

ტკეპნა

ბორდღვა, ბორტყვა

ფორთხვა

ლოდბარი

ლოტბარი

ნაწრედი

ნაწრეტი

წყადა || წყუედა

წყვეტა

გალატოზი

კალატოზი

გურკა || კურკა

კურკა

გურტი

კვირტი

ჯვრიტინა

კვრიტინა

ჯიქა

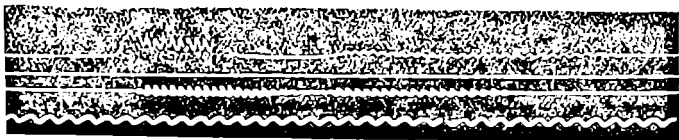
ქიქა და სხვ.

იმის გამო, რომ მელერთა წარმოთქმის ასეთი ნორმა ჰქონდა ძველ ქართულს, უცხო ენებიდან მასში შემოსულ სიტყვებში ყრუ ბევრ შემთხვევაში მელერი სახითაა წარმოდგენილი, მაგ.:

- ძვ. ქართ. ბუნაგი „ნადირთ ან თევზთ საღვური ბუდე“ (ჩუბ.)
← სომხ. ბუნაკ.
- ძვ. ქართ. გუმბათი „კამარა მაღალი“ (საბა) ← არაბ. gubba,
სპ. kumbad, თურქ. kubbe, ასირ. qubḥāḥ.
- ძვ. ქართ. კუშტაბანი „ყელისა და გულის ღილი“ (საბა) ←
სომხ. კუშტაპან-აკ.¹
- ძვ. ქართ. ებისტოლე „მინაწერი“ (საბა) ← ბერძ. ἐπιστολή
(იქვე).
- ძვ. ქართ. კაბარკი „ისართ ქარქაში“ (საბა) ← სომხ. კაპარკ-ქ
(იქვე).
- ძვ. ქართ. ზადიკი „გამოხსნა, გინა განთავისუფლება“ (საბა) ←
← სომხ. ზატიკ.
- ძვ. ქართ. ხვადაგი || ხვასტაგი „საქონელი“ (საბა) ← ფეჰლ.
ხვესტაკ (იქვე).
- ძვ. ქართ. ლაგანი „ღილი თევში“ (საბა) ← სომხ. ლაკან (იქ-
ვე) და სხვ. მისთ.

B

L

ნახ. 62 ბაბუა (გ. დ.)

ეს მაგალითებიც ადასტურებს, რომ ძველი ქართულის მეღერ ხშულებში მეღერობის ხარისხიანობა გაცილებით უფრო მეტი იყო, ვიდრე ახალ ქართულს აქვს. არ შეიძლება ყურადღება არ მიექცეს იმ ფაქტს, რომ ახალ ქართულში მეღერობის შემცირების ტენდენცია შეინიშნება. ეს ტენდენცია, როგორც ჩანს, მომდინარეობს ქართული ენის ბარის კილოებიდან. ბარის კილოებში მეღერობის ხარისხიანობის შემცირებას არ შეიძლება გავლენა არ ჰქონოდა ქართულ ლიტერატურულ წარმოთქმაზედაც, რაც უეჭველად შეიმჩნევა.

§ 44. ქართულ ლიტერატურულ წარმოთქმას რომ ახასიათებს მეღერობის ხარისხიანობის შემცირების ტენდენცია, ეს ნათლად ჩანს ქვემოთ მოყვანილი ექსპერიმენტული მონაცემებით.

ასე, მაგალითად, სიტყვაში „ბაბუა“ (ნახ. 62) ანლაუტის ბ ხმოვნის წინ დასაწყისში მეღერობას არ გვიჩვენებს (შდრ. L და

¹ G. Deeters. Armenisch und südkaucasisch, Caucasicā, 3, გვ. 80-81.

L მრუდები), მას დამთავრება ანუ სკდომის მომენტი აქვს მელერი. ეს იმაზე მიუთითებს, რომ *გ* ანლაუტში ნახევრადმელერია.

ინლაუტის *გ*-ს ხმოვნებს შუა დასაწყისი მელერი აქვს, მაგრამ შემდგომ თანდათან კლებულობს რხევები ყელის (*L*) მრუდზე. ეს რხევები ძლივსაა შესამჩნევია, შემდგომ მას მოსდევს უ-ს ძლიერი რხევები. ამის მიხედვით ირკვევა, რომ *გ*-ს არც ინლაუტში ჰქონია სრული მელერობა. ამ პოზიციაშიც იგი ნახევრადმელერი ჩანს.

§ 45. მსგავს კანონზომიერებას იმეორებს „დედა“ სიტყვის კომოგრამაც (ნახ. 63).

ნახ. 63 დედა (გ. დ.)

ანლაუტში ხმოვნის წინ მოქცეულ *დ*-ს სახმო სიმების ვიბრაცია ეწყება არა თავიდანვე, არამედ ცოტა მოგვიანებით, ე. ი. მისი მელერი ნაწილია მეორე ნახევარი, სკდომის მომენტი, იგი ნახევრადმელერია. არც ინლაუტის *დ*-ს აქვს ხმოვნებს შორის სრული მელერობა. დასაწყისი აქვს მას მელერი, ხოლო დაბოლოებისას სახმო სიმების ვიბრაცია წყდება, შემდგომ მას მოსდევს *ა* ხმოვნის მელერობის ვიბრაციები.

ნახ. 64 ძიძა (გ. დ.)

„ბაბუა“ და „დედა“-ს წარმოთქმის კანონზომიერებას იმეორებს „ძიძა“ სიტყვის წარმოთქმის კომოგრამა (ნახ. 64).

ანლაუტის *ძ*-ს ხმოვნის წინ დასაწყისში ვიბრაციები არ ახასიათებს, ვიბრაციები მოგვიანებით ეწყება, ამიტომ იგი ნახევრად

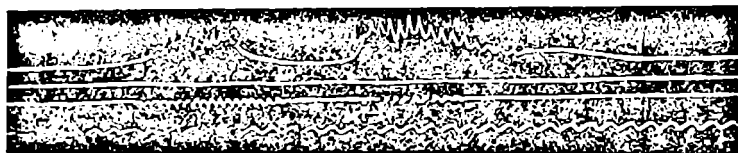
მელერია. ინლაუტის კ-ს დასაწყისი მელერი აქვს. დაბოლოებისას ვიბრაციები წყდება, ისე როგორც ამას ადგილი ჰქონდა ინლაუტის ღ-ს წარმოთქმისას.

§ 46. ასევე ნახევრადმელერობას გვიჩვენებს ჯ ანლაუტში ხმოვნის წინ (ნახ. 65).

ნახ. 65 ჯ სიტყვაში: ჯამი (გ. დ.)

§ 47. „გუგა“-ს კიმოგრამა გვიჩვენებს (ნახ. 66), რომ გ-ს ანლაუტში ხმოვნის წინ დასაწყისში ვიბრაციები არა აქვს, ვიბრაციები ცოტა მოგვიანებით იწყება, რაც გ-ს ნახევრადმელერობაზე მიუთითებს. ინლაუტის გ ხმოვნებს შუა დასაწყისში მელერია, დაბოლოებას ვიბრაციები არ ახასიათებს, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ არც ინლაუტის გ-ს აქვს სრული მელერობა.

ნახ. 66 გუგა (გ. დ.)

§ 48. ქართულ მელერ ხშულებში მელერობის ხარისხიანობის საკითხს პირველად ყურადღება მიაქცია რუსლომ თავის „ექსპერიმენტული ფონეტიკის პრინციპებში“¹. მისი ექსპერიმენტული მონაცემების მიხედვით, ქართული ბ დ გ ანლაუტში მხოლოდ სკდომის მომენტში გვიჩვენებს მელერობას, ხოლო ინლაუტში ხმოვნებს შორისა და მელერი თანხმოვნების შემდეგ მათ სუსტი მელერობა აქვს, მაგრამ არა ყოველთვის. რუსლო იქვე აღნიშნავს, რომ ღ სიტყვაში „უნდა“ შეიძლება დაყრუვდეს, ხოლო სიტყვაში „მისდევნა“ ღ მელერია და ს-ს ასიმილაციას იწვევს. გარდა ამისა,

¹ L'abbé Rousselot. Principes de Phonétique Expérimentale. I, II t. t. Paris, 1924.

რუსლომ ყურადღება მიაქცია კიდევ ერთ დამახასიათებელ მომენტს — მელერ ხშულებში სპირანტიზაციის ტენდენციას. მართალია, ეს ტენდენცია დ-ში სუსტია, მაგრამ უფრო დამახასიათებელია იგი გ-სათვის¹.

ქართული და ქანური ბ ღ გ კრავიკული მეთოდით შეისწავლა რ. შორმაც. მისი ექსპერიმენტული ჩანაწერებით ანლაუტის სრული მელერი ვარიანტი იცვლება ნახევრადმელერით; მასთან ეს შეცვლა შეიძლება გვექონდეს ერთსა და იმავე პირთან, ერთსა და იმავე სიტყვაში; ყველაზე უფრო ხშირად დასტურდება ნახევრადმელერობა, უფრო ნაკლებად არამელერობა და კიდევ უფრო იშვიათად მელერობა.

რაც შეეხება ქართულისა და ქანურის ბ ღ გ-ს ინლაუტში, რ. შორის მტკიცებით, ისინი ხმოვნებს შორის უეჭველად მელერებია, თუმცა ავტორი იქვე შენიშნავს, რომ მხოლოდ ერთ შემთხვევაში ჩაწერის დროს ვიბრაციები შეწყდა სკდომის მომენტში².

რ. შორის მაგვარი დასკვნები აქვს მიღებული ლ. გამსახურდიას. მისი ექსპერიმენტული მონაცემებით, ქართულ მელერ ხშულებს სრული მელერობა აქვს მხოლოდ ხმოვნებს შორის, ხოლო სიტყვის თავში ხმოვნის წინ მელერ ხშულებს სუსტი მელერობა ანუ ნახევრადმელერობა აქვს³.

§ 49. ექსპერიმენტული მონაცემების მიხედვით ირკვევა, რომ ქართულ მელერ ხშულებს არ ახასიათებს სრული მელერობა არც ანლაუტში და არც ინლაუტში.

რაც შეეხება აუსლაუტში მოქცეულ მელერ ხშულებს, ქართულ ლიტერატურულ წარმოთქმაში ეს ყველაზე სუსტი პოზიციაა მელერი ხშულებისათვის და ამიტომ, როგორც წესი, ისინი ამ პოზიციაში ჰკარგავენ მელერობას. აბსოლუტურ ბოლოში სიტყვებში: დიდად, კარგად, ხშირად, ზოგადად, მეზობლად, მახლობლად, შავად, თეთრად, წითლად და მისთანებში ლიტერატურულ წარმოთქმაში გვესმის ე. წ. ყრუ mediae. გ. ახვლედიანი, რომელმაც ამ საკითხს სპეციალური გამოკვლევა

¹ იქვე, გვ. 868. ამასთან დაკავშირებით საყურადღებოა ნ. ქუთელიას ექსპერიმენტული მონაცემების საფუძველზე მიღებული დასკვნა: „В грузинском языке заднеязычный спирант л ? имеет абсолютную звонкость“ (Две системы гармонических согласных в грузинском языке, автореферат, 1956, გვ. 18).

² Р. Шор, К вопросу о консонантизме яфетических языков Ю. Кавказа: Ученые записки Института этнических и национальных культур народов Востока, 1, 1930, გვ. 195.

³ Л. Гамсахурдия. Сравнительный анализ фонем грузинского и английского языков, 1953, გვ. 11.

მიუძღვნა, წერს, „ის არ არის დ და არც ტ; ის არის ბგერა, რომლის ბუნება ამგვარია: წინაენისმიერი, ყრუ, უფშვინვო: მოკლედ, წინაენისმიერი ყრუ mediae“¹.

ამ ტიპის თანხმოვნები მეღერი ხშულისათვის საქირო არტიკულაციით წარმოითქმიან, ოღონდ უხშოდ, ყრუდ, სახმო სიმების აქტიური მონაწილეობის გარეშე. ყრუ mediae-ს საშუალო ადგილი უქირავს ჩვეულებრივ ყრუ ფშვინვიერსა და მეღერ თანხმოვნებს შორის. მათ არ ახასიათებს სახმო სიმების ისეთი ღიაობა და ფშვინვა, როგორც ყრუ ფშვინვიერებს აქვს. ამავე დროს არც მეღერია იგი, ვინაიდან სახმო სიმები რხევებით არ მონაწილეობენ. ასეთი ყრუ mediae ისმის ლიტერატურულად წარმოთქმულ სიტყვებში: ექვიანობ, მსჯელობ, აკეთებ, აძალეებ, წინააღმდეგ (შდრ. დიალექ. წინააღმდეგ) და მისთ. არის შემთხვევები, როდესაც ბ-ს ყრუ mediae-ს თვისებებიც დაუკარგავს და ჟ-ს თვისებები შეუძენია. ასეთ შემთხვევებში გარკვევით ისმის ყრუ ფშვინვიერი ჟ, მაგ.: ადექ (← ადეგ), დადექ (← დადეგ), ეკრეფ (← ეკრებ) და მისთ.², მაგრამ გვაქვს: აღდეგომა.

§ 50. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ეს ტენდენცია დასავლურ დიალექტებში კიდევ უფრო მეტია; აბსოლუტური ბოლოს მეღერ ხშულებს ყრუ mediae-ს თვისებებიც დაუკარგავთ, ფშვინვა შეუძენიათ და ყრუ ფშვინვიერებად ქცეულან. შდრ. გურ. ექვიანოფ (ნინოშვ., I. 4,4); ნუ მიაკარეფ შენს გულს (იქვე, 2,5); ნუ მაყურებეფ (იქვე, 272,1) უქეიფოთ ვარ (იქვე, 39, 25); ძან კარქათ არის (იქვე, 127, 28); ავასრულეფო (გურ. კილ., 115);-გაჩუქეფო (იქვე, 121); ვერ დაბადეფო (იქვე, 211) და სხვ. მისთ.

სპეციალურ ლიტერატურაში სავსებით დამაჯერებლად არის დასაბუთებული, რომ ისტორიულ-მორფოლოგიური ვითარების გათვალისწინებით მიმართულებით ბრუნვაში უნდა იწერებოდეს დონი და არა ტანი³.

როგორც ცნობილია, სილ. ხუნდაძემ თავის დროზე გარკვეული, მოსაზრება წამოაყენა იმის შესახებ, რომ მიმართულებით ბრუნვაში უნდა ვწეროთ ტ. ის წერდა: „ჩემი რწმენით, ყოველი გარემოება იმას ამტკიცებს, რომ ზმნისართებსა და ვნებით ბრუნვაში დაბოლოების დ-ის ადგილი ტ-მა უნდა დაიქიროს, და ეს ასეც უნდა მომხთარიყო, რადგან ქართული ენა, როგორც ყოველი სხვა

¹ გ. ახვლედიანი. ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 355.

² იქვე, 356.

³ სალიტერატურო ქართულის ნორმები, 1, გვ. 12.

ენა, გამოთქმით თანდათან მარტივდება, და ო დაბოლოებაში უფრო ადვილი გამოსათქმელია, ვიდრე დ¹. სილ. ხუნდაძე, გარდა დასახელებული არგუმენტისა, იმითაც ხელმძღვანელობდა, რომ „უპირატესობა ხალხის გამოთქმას უნდა მიეცესო“.

სილ. ხუნდაძე ხელმძღვანელობდა შემცდარი პრინციპით ორთოეპიაში და შეგნებულად უშვებდა შეცდომებს ორთოგრაფიაშიც. აი ერთი ნიმუში: „ჩემი მოწინააღმდეგენი ხშირათ უსაბუთოდ მეწინააღმდეგებიან — და კადნიერობა ზოგიერთის მათგანისა იქამდე მიდის, რომ ჩემი, თვალსაჩინოთ დასაბუთებული, თეთრი — შავათ მიაჩნიათ, და თავისი აშკარა შავი — თეთრათ“².

სავესებით სწორია ის მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში დ-ს დაყრუება განცალკევებულ მოვლენად კი არ არის მიჩნეული, არამედ ამგვარივე ხასიითისაა ბ-ს დაყრუება - ებ და -ობიან ზმნებში, ან კიდევ გ-ს დაყრუება აბსოლუტურ ბოლოში (განსაკუთრებით დასავლურ კილოებში)³.

თუ დ-ს ნაცვლად ო-ს ან გ-ს ნაცვლად ჟ-ს დაეწერდით, ამ შემთხვევაში ან წარმოვთქვამდით, ეს იქნებოდა უპირატესობის მიცემა დიალექტალური წარმოთქმისათვის, რასაც სილ. ხუნდაძე მოითხოვდა და რაც ლიტერატურულ წარმოთქმას თავისი განვითარების მაგისტრალურ ხაზს ააცდენდა.

§ 51. არის რამდენიმე შემთხვევა, როდესაც აბსოლუტურ ბოლოში მჟღერ ხშულებს შენარჩუნებული აქვს ნახევრადმჟღერობა. ეს ისეთი შემთხვევებია, როდესაც მჟღერი ხშული შედარებით უფრო ძლიერ პოზიციაში მოექცევა. მაგ., ერთმარცვლიანსა და ზოგ ორმარცვლიან სიტყვებში აბსოლუტურ ბოლოში მჟღერი ხშულები ნახევრად კარგავენ მჟღერობას და დასაწყისით ნახევარმჟღერებად იქცევიან:

დიდ: „დიდ ვაქარნი სარგებელსა ამის მეტსა ვერ ჰპოვებენ“ (ვეფხტყ., 1130 — 1) „დიდ“-ში აბსოლუტურ ბოლოში დ ნახევრად ყრუვდება (არ წარმოითქმის დით! შდრ. დიდი). ამ ტიპის დ წარმოითქმის სიტყვაში: დიად. იმავე მიზეზის გამო ამ ორმარცვლიან სიტყვაში აბსოლუტურ ბოლოში არ წარმოითქმის დიათ! (შდრ. დიადი სამშობლო!).

ამ ტიპის დ წარმოითქმის „ფრიად“ და მისთანებში. აბსოლუტურ ბოლოში ლიტერატურულ წარმოთქმაში გ ჩვეულებრივ ნა-

¹ სილ. ხუნდაძე. ქართული მართლწერისა და სწორების ძირითადი საფუძვლები, 1927, გვ. 9.

² იქვე, გვ. 5.

³ სალიტერატურო ქართულის ნორმები, 1, გვ. 11.

ხევრადმელერია შემდეგ სიტყვებში: შემდეგ (შდრ. დიალ. შენ-
დექ), ალაგ-ალაგ, რარიგ და მისთანებში.

ასევე ერთმარცვლიან სიტყვებში ლიტერატურულ წარმოთქმა-
ში ღ და გ ნახევრადმელერებია შემდეგ სიტყვებში: საღ (შდრ.
დიალ. სათ), რად (შდრ. დიალ. რათ), ყრუღ (შდრ. დიალ.
ყრუთ), ხედ (შდრ. დიალ. ხეთ), კლდეღ (შდრ. დიალ.
კლდეთ), ძმად (შდრ. დიალ. ძმათ), დაღ (შდრ. დიალ.
დათ), ცად (შდრ. დიალ. ცათ); რიგ, შიგ. ზოგ, ნიადაგ
და სხვა მისთანებში.

ლიტერატურულ წარმოთქმაში ღ ნახევრად ყრუვდება, თუ იგი
აბსოლუტურ ბოლოშია და მას რ, ლ, მ, ნ უძღვის უშუალოდ წინ,
მაგ.: მანღ, ოლონღ, გინღ („გინღ იყოს და გინღ არა“),
ავწმენღ, გავწმენღ, წავწყმენღ, წაიწყმენღ (სულს),
ხმას გაეკმენღ; გვერღ-გვერღ, ადგიღღ-ადგიღღ ო ად-
გიღღ-ადგიღღ (ძვ. ქართ.), იერუსალემღ (ძვ. ქართ.) და
სხვ. მისთ.

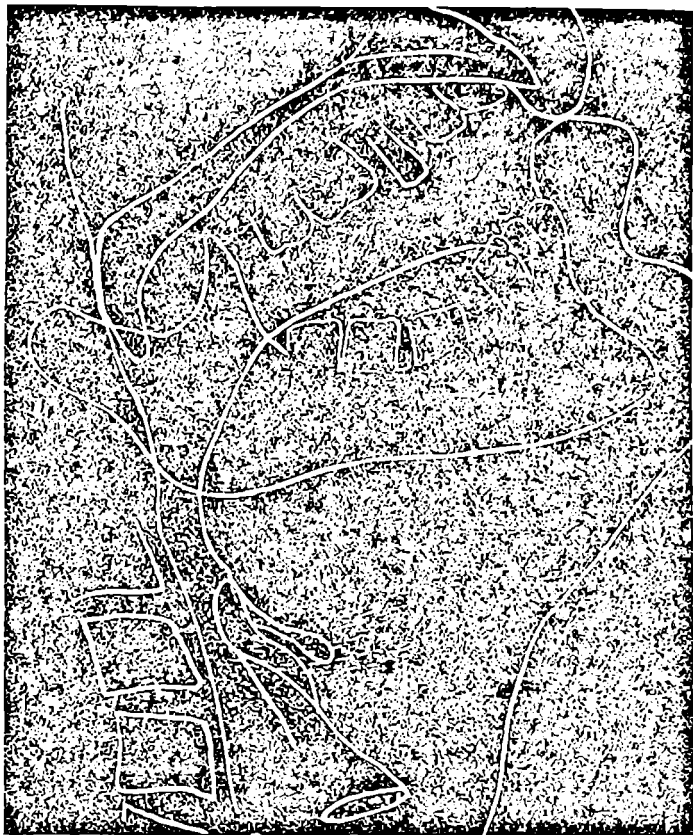
3. ურუ ხუული ფონეტიკები

§ 52. სამეულის მეორე რიგის თანხმოვნები (ფ თ ც ჩ ქ) ყრუ
ფფინევიერებია. მათი წარმოთქმის ფიზიოლოგიური თავისებურე-
ბა მდგომარეობს სახმო სიმების ვიწრო ღიაობაში. დამართვისას
ამ ტიპის თანხმოვნებს განსაკუთრებით გაზრდილი ასპირაცია
ახასიათებს.

ფ წყვილბაგისმიერი ხუულია გ-ს მსგავსად. ამიტომ მისი პრო-
ფილი (ნახ. 67) სავსებით იმეორებს გ-ს პროფილს (ნახ. 35) რო-
გორც ბაგეების, ისე ენის მდგომარეობის მხრივაც. ასევე ენის
უკანა ნაწილის აწეულობის მიხედვით ფ-ს პალატოგრამა (ნახ. 68)
სავსებით იმეორებს გ-ს პალატოგრამას (ნახ. 37).

არის ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც ფ-ს ლაბიოველარიზაციის
საფუძველზე უკანაენისმიერი სპირანტი ხ განვითარებია და ფხ
კომპლექსი მოუცია, მაგ., ფხა „1. თევზთა და გუელთ ძუალი“,
„2. ყანის თავთავის ეკალი; ფხად ითქმის მახჯლის პირთა მღესველო-
ბაცა“ (საბა), ფხაკანი „ვმა რამე არს“ (იქვე), ფხუკუნი „ყურ-
დგლისა და მაჩუს რეცა საშიშარი კმიანობა“ (იქვე), ფხაკო
„გვერდობა კლდიანი“ (იქვე), ფხანა „მოქავება“ (იქვე), ფხაკა
„თევზთ ლაყუჩი ასო ხერხებრივი“ (იქვე), ფხიზელი „ძილისა-
გან უძილო“ (იქვე), ფხიკიანი „ავგული, ყველა მალე ეწყი-
ნოს“ (იქვე), ფხინი „რქა ქსლის სასწორებელი“ (იქვე), ფხუ-

კიანი „ცხენი ფხიკიანი“ (იქვე), ფხურა „თმათ გლეჯა“ (იქვე), ფხუწვილი „ნაოქიანი“ (იქვე), ფხიკო „ზურგმწვანე კია“ (ჩუბ.) და სხვ.

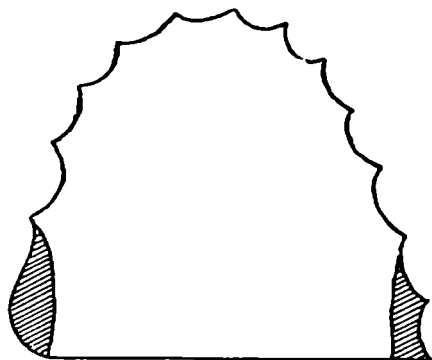

ნახ. 67 ფ სიტყვაში: ფარი (გ. დ.)

ქანურ-მეგრულში ფხ კომპლექსი არ განვითარებულა, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ისეთ შემთხვევებს, როდესაც ქანურში ფხ კომპლექსი მიღებულია ასიმეტრიის გზით მხ კომპლექსისაგან, მაგ. ფხუჯი ← მხუჯი („მხარი“) და სხვ. მისთ.¹.

¹ ჩვენი: ქანურ-მეგრულის ფონეტიკა გვ. 184.

ფხვ კომპლექსი იშვიათად დასტურდება სვანურშიც (შდრ. აფხვ — ბაყაყი). საურთიერთო პალატალიზაციისაკენ ტენდენცია ბლ კომპლექსში უფრო მეტია, ვიდრე ფხვ კომპლექსში, რაზედაც მიუთითებს ნ. ქუთელიას პალატოგრამული მონაცემები (ნახ. 69).

ნახ. 68

როგორც ირკვევა, ფხვ კომპლექსი ქართულში არ განვითარებულა. ისეთ სიტყვებში, როგორიცაა: ფქვილი, ფქვა... ფხვ კომპლექსი მიღებულია ხმოვნის ამოვარდნის გზით (შდრ. სვან. ფექ — ფქვილი). ფქურევა, ფქურელ' ში „შებნევა, თუ შეკურება“ (საბა) ფხვ კომპლექსი მიღებულია ფრჩ კომპლექსის გამარტივების გზით (შდრ. ფრქვევა, შეფრ.

ქვეული, აგრეთვე ბქუ → ფქუ) და სხვ.

ბ-ს მსგავსად ფ-ც ქართულსა და საერთოდ ქართველურ ენათა ბგერით სისტემაში თავდაპირველ სახეს გვიჩვენებს. იგი შესატყვისობათა გარეშე დგას, რაიმე რეფლექსსაც არ იძლევა, მაგ.: ქართ. თაფ-ლი — ქან.-მეგრ. თოფ-ურ-ი (შდრ. ლექს., 115)

ქართ. ფ-ურ-ი — ქან.-მეგრ. ფ-უჯ-ი, სვან. ფ-ირ-უ (იქვე, 78)

ქართ. ფიცი || ფუცი — ქან.-მეგრ. ფუჩი (იქვე, 331)

ქართ. ფილტვი — ქან. ფურ-ფ-უ, მეგრ. ფირტვი (იქვე, 67)

ქართ. ფქვილი — ქან. ფქვირი || მქვირი, სვან. ფექ (იქვე, 171) და სხვ.

§ 53. ო წინაენისმიერი ხშული ფშვინვიერია. მისი რენტგენოგრაფის სურათი (ნახ. 70) იმეორებს დ-ს რენტგენოგრაფულ მონაცემებს (ნახ. 39), ოღონდ ერთი განსხვავებით: დ-ს წარმოთქმისას ენის წინა ნაწილის ზურგის შეხება მაგარი სასის წინა ნაწილთან უფრო ფართოა, ვიდრე ო-ს წარმოთქმისას. ჩვენი აზრით, ეს უნდა აიხსნებოდეს ყრუ ფშვინვიერთა ხშვის ადგილას საწარმოთქმო ორგანოთა სუსტი, მოდუნებული არტიკულაციით. ხშვის ადგილას საწარმოთქმო ორგანოთა ენერგიულობა დ-ს წარმოთქმისას გაცილებით უფრო მეტია, ვიდრე ო-ს წარმოთქმისას. ამასვე ადასტურებს პალატოგრამული მონაცემებიც (ნახ. ნახ. 71, 72, 73).

თ ქართულსა და სხვა ქართველურ ენებში საერთოდ თავდაპირველი სახითაა შემონახული. იგი მხოლოდ სვანურში იძლევა შესატყვისობას უდ-ს სახით. მაგ.:

ქართ. კვეთ-ა — ქან.-მეგრ. კვათ-უ (ზდრ. ლექს., 289)

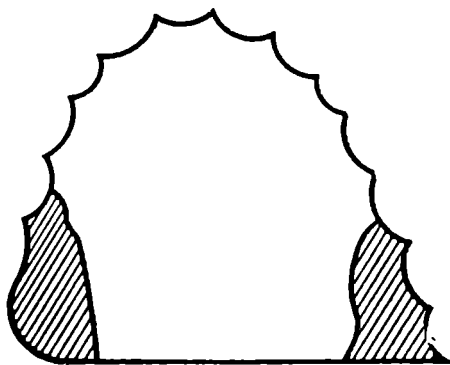
ქათ-ამ-ი — ქან. ქოთ-უ მ-ე, ქოთ-ომ-ი, ქათ-ალ (იქვე, 96)

თოკ-ი — ქან.-მეგრ. თოკ-ი, სენ- თჳკ-ჴ (იქვე, 167)

თვალ-ი — ქან.-მეგრ- თოლ-ი (იქვე, 45)

თმა — ქან.-მეგრ. თომ-ა (იქვე, 71)

თ-ვ-ე || (ძვ. ქ. თ-თ-უ ე) — ქან.-მეგრ. თუ-თ-ა, სვან. დო-შდ-ულ (იქვე, 203) და სხვ.

ნახ. 69

როგორც ამ უკანასკნელი და სხვა მისი მსგავსი მაგალითებით ირკვევა, ქართული და ქანურ-მეგრული თ-ს კანონზომიერ შესატყვისად სვანურში ზოგჯერ უდ გვევლინება, მაგ.:

ქართ. თაგვი — ქან. თუგ-ი || მ-თუგ-ი — სვან. შდუგ-ჴ (ფონეტ. დაკვ., I, 201)

ქართ. თხილ-ი — ქან.-მეგრ. თხ-ირ-ი — სვან. შდიხ (იქვე, 201)

ქართ. დათვი — ქან. თუთ-ი || მ-თუთ-ი, მეგრ. თუნთ-ი, სვან. დ-შდ-ჴ (იქვე, 201)

ქართ. ათ-ი — ქან. ვით, მეგრ. ვით-ი — სვან. ა-ეშდ (იქვე, 202)

ქართ. ხუთ-ი — ქან. ხუთ, მეგრ. ხუთ-ი — სვან. ჴო-ხჴიშდ (იქვე, 202)

ქართ. თოვ-ს — ქან. თუმ-ს, მეგრ. თუნ-ს — სვან. შდუჴე (იქვე) და სხვ.

თ-ს სვანური შესატყვისი დ, და ისიც სპირანტული ელემენტის თანხლებით (შდ), მეორეული წარმოშობისა ჩანს.

რაც შეეხება თ-ს ლაბიალიზებულობის დამადასტურებელ ფაქტებს, ასეთი ფაქტები მკირეა და საძებარია. მაგ., ძვ. ქართ. პირთუ, დათუ, თთუე || იუთე, თუალი (შდრ. მთიულ. თოლი),

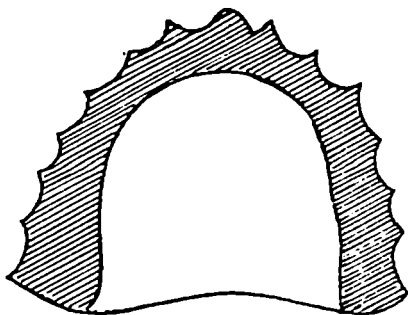
ნახ. 70 თ სიტყვაში: თავი (გ. დ.)

ნართუე, ნორთუე, მორთუმა (მოართუეს), სათუელი, სთუელი (მოსთულა)¹. შდრ. ხევსურული: თჭირთუილი (თრთვილი), რამ-თუენი (რამდენი), სვან. (ბზ.) თჭეთნე, ბქვ. თეთნე („თეთრი“), მეგრ. თვათვი — თათი და სხვ. მისთ.

ლაბიო-ველარიზაციის საფუძველზე ხშირად განვითარებულია

¹ ივ. იშნაიშვილი. ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია., გვ. 307.

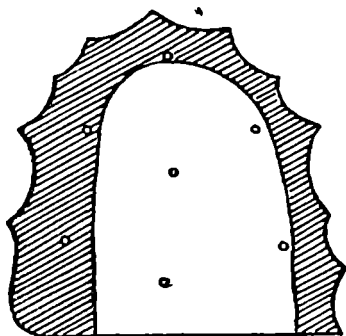
თხ და თქ კომპლექსები (თხვ → თხ; თქვ → თქ), მაგ.: ქართ. თავ-ი, თხემ-ი — ქან. თი, მეგრ. დუღ-ი — სვან. თხვიმ. ²თხ კომპლექსი დასტურდება შემდეგ სიტყვათა ძირებში: თხოვნა (შდრ. მეგრ. თხულა), თხელი (შდრ. ქან. თუთხუ || თითხუ, მეგრ. თხითხუ), ქართ. თხმელა (შდრ. ქან.-მეგრ. თხომუ); თხამლი || თხრამლი (შდრ. ქან. თხომური); თხზვა, თხული „დაწული“ (საბა) (შდრ. ქან. თხოზერი — დაწული, ნაწნავი); თხორი (შდრ. მეგრ. თხერი — ძაფის მურგი, მსხვილი ძაფი, ყიფ., 246); თხრა (შდრ. ქან.-მეგრ. თხორ.: დო-თხორ-უ — გათხარა, დასაფლავა) და სხვ.

ნახ. 71

სვანურში იშვიათად დასტურდება თხ კომპლექსი (შდრ. ქართ. თხემ-ი — სვან. თხვიმ; სვან. (ბზ.) თხრე — მგელი და სხვ.).

თქ კომპლექსი დასტურდება შემდეგ სიტყვათა ძირებში:

ნახ. 72

თქუმა, თქუ (შდრ. ქან. თქუ); თქუენ (ქან. თქჟან, მეგრ. თქჟა), თქორი, თქვლეფა || თქლეფა (თქვ → თქ); თქრიალი, ათქვირება, თქეში, თქაფანი || თქაფნი „ნოტიოს დათხვის კმა“ (საბა), თქარ-თქარი „ხმამალა სიცილი“ (ჩუბ., შდრ. ხარხარი); თქაფი-თქუფი „დგრიალი ცხენთა“ (იქვე), თქვეფა, ათქვეფა და სხვ.

თქ კომპლექსი სვანურში არ დასტურდება.

თხ და თქ პარამონიულ კომპლექსებში საურთიერთო პალატალიზაციის საკმაოდ ძლიერი პროცესი კარგად არის ასახული ნ. ქუთელიას პალატოგრამულ მონაცემებში (ნახ. ნახ. 74, 75).

§ 54. ც წინაენისმიერი ყრუ ფშვინევიერია. მისი პროფილის მიხედვით (ნახ. 76) ირკვევა, რომ ენის წინა ნაწილის ზურგის მაგარ

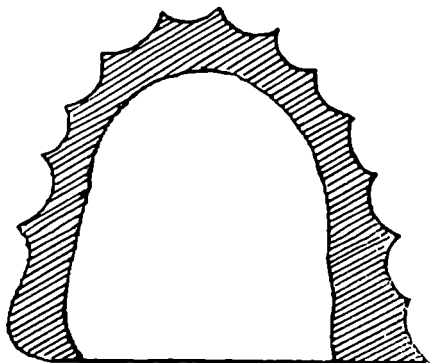
სასასთან შეხების არე უფრო შემცირებულია, ვიდრე დ, კ-ს წარმოთქმისას არის. ც-ს წარმოთქმისას ენის მდგომარეობა ძალიან მიაგავს თ-ს წარმოთქმისას ენის დაყენებას (ნახ. 70).

ამასვე ადასტურებს პალატოგრამული მონაცემებიც (ნახ. ნახ. 77, 78, 79).

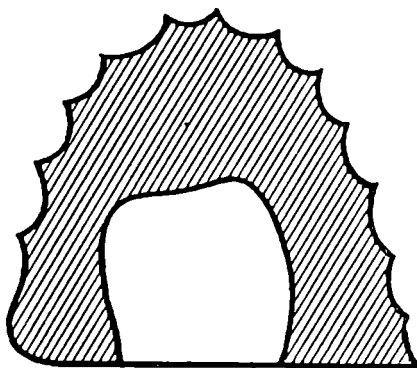
ც ქართველურ ენებში კანონზომიერ შესატყვის დიფერენციაციას იძლევა ჩ-სა (ქანურ-მეგრულში) და შ-ს (სვანურში) სახით, მაგ.:

ქართ. კაც-ი — ქან.-მეგრ. კოჩ-ი — სვან. კჷშ (← *კაჩ)

ქართ. კვარცხ(ლბერკი) — ქან. კუჩხ-ე. მეგრ. კუჩხ-ი — სვან. კიშხ (← *კუჩხ)

ნახ. 73

ნახ. 74

ქართ. რეც-ვა — მეგრ. რჩ-აფა — სვან. ლი-რ შ-ი

ქართ. აღმოცენ-ეზა — მეგრ. ჩან-აფა — სვან. ლი-შ ნ-ე

ქართ. ხუ-ც-ეს-ი — მეგრ. უ-ჩ-ა შ-ი — სვან. ხო-შ-ა

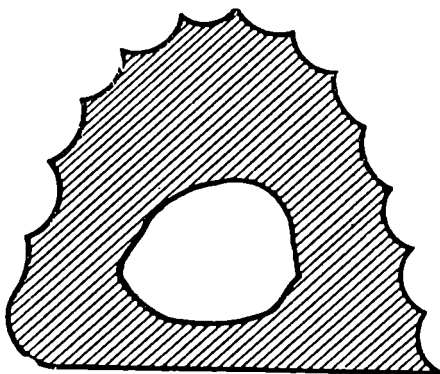
ქართ. ვაც-ი — მეგრ. ოჩ-ი — სვან. ლ-ვა შ

ქართ. ცე-ცხ-ლი (← სე-ცხ-ლი) — მეგრ. და-ჩხ-ირ-ი — სვან. ლი-შხ-ი („წვა“) და სხვ.¹

ც-სა და ჩ-ს მონაცვლეობის ფონეტიკური ვარიანტები ქართულშიც დასტურდება, მაგ.: მცხავი || მჩხავი — მცენარეა (ჩუბ.), ფრცხილი || ფრჩხილი (იქვე), ბურცხალა || ბურჩხა — მცენარეა (იქვე), კრცხალი || კრჩხალი „ორ წელ უთესველი ნარბილი“ (საბა), ნაქურცენი || ნაქურჩალი (შდრ. ნაქურთენი) „ხახუთა და ნიორთ ქერქი“ (საბა); ცხაკუნი || ჩხაკუნი „მოკლე ჩქარი ნაბიჯით სიარული“ (ვ. ბერ.), ფოცხი || ფოჩხი (იქვე), ცხუნება || შხუნება (← ჩხუნება) „კირება წნელისა, მათრახისა და მისთანათა მორტყმევა: „რო ვუშხუნე და ვუშხუნე, სულ „ვაი დედა ვაძახებზე“ (ვ. ბერ.); დრუნცი || დრუნჩი „სქელცხვირპირიანი ადამიანი, უშნოა“ (მენტ.), გაკრინცხვა || გაკრინჩხვა „გაკილევა. გაქორვა სხვისი“ (მენტ.) (შდრ. ჩვაბარუა || ცხაბარუა — გაკაწრვა და სხვ.).

როგი ფაქტებისა ც-ს ლაბიალიზებულ ბუნებაზე მიუთითებს, მაგ. ძვ. ქართ. ცუეთა, ცუენა, ცუარი, მარცუალი, ბორცუ, კიცუ (შდრ. ახ. ქართ. კვიცი), ცერცუ, ცუმა (შთაცუმა: ეცუა; ჯუარს-ცუმა), ძარცუვა, ჯნარცუ² და სხვ. მისთ. (შდრ. ცუარცუა (ცარცვა) და სხვ.).

განსაკუთრებით ხშირია ქართულში ც-სთან ლაბიოველარიზაციის საფუძველზე ც-სა და ქ-ს განვითარების შემთხვევები, და ამ გზით წარმოქმნილა ცხ და ცჃ ჰარმონიული კომპლექსები (ცვ → ცხვ → ცხ; ცვ → ცჃვ → ცჃ), მაგ.: ცხ კომპლექსი დასტურდება შემდეგ სიტყვათა ძირებში: ცხვირი (← ცვირი, შდრ. ქან.-მეგრ. ჩხვიინდი || ჩხინდი ← ჩხვიინჯი „სიტყვის ძირი უნდა იყოს ცხვ ← ცვ (ხ განვითარებულია)“, შდრ. ლექს., 48). შდრ. ქან. დიჩინდუ, მეგრ. გოჩიონუ — ქართ. და-ცხიკვება (იქვე). სიცხე (შდრ. ქან. ჩხაფვა || ჩხოფა), ცხრა

ნახ. 75

¹ Н. Я. Марр. Тугал-кафинский вклад в сванском, ПАН, 1912: 1094; ვ. თოფურია. ქართველურ ენათა სიტყვაწარმოებიდან, III, თბ. სახ. უნ-ტის წრომები, XV, 1940 წ. გვ. 48 — 50.

² ივ. იმნაიშვილი. ქართული ენის ისტორიული კრესტომათია, გვ. 309.

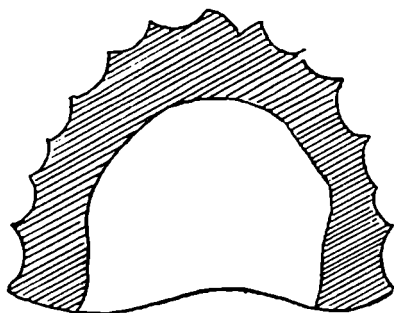
(შდრ. კან.-მეგრ. ჩხოვრო || ჩხორო, (ღან. ჩხარა), ცხოვარი || ცხვარი || ცხუარი (შდრ. კან. მ-ჩხური || მ-შქური, მეგრ. შხური), ცხელი (შდრ. კან. ჩხვინ- || ჩხუნ-, მეგრ. რ-ჩხიელ, შდრ. ლექს., 381); ცხუნება, ცხუმური „ვეცხლია ერთს ეამისა“ (საბა), ცხრომა, ცხო „ცივების სენი“ (საბა), ცხრილი, ცხოვნება || ცხონება, ცხობა, ცხიმი, ცხადი,

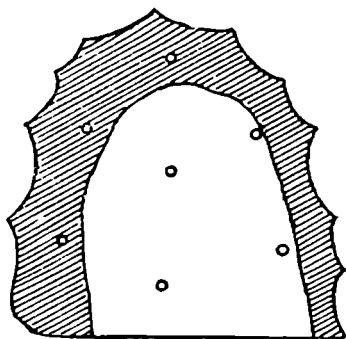
ნახ. 76 ც სიტყვაში: ცა (გ-ღ)

ცხურა, „ვსცხრები“ (ჩუბ.), ვარცლი (საბა) — შდრ. გურ. ვარცხლი და სხვ. ცხ კომპლექსი განვითარებულია ისეთ ტოპონიმიურ სახელებში, როგორცაა: ფარცხმა (← ფარ + ცმა), ჯუარცხმა (← ჯუარ + ცმა), ფარცხა-ნაყანევი და სხვ.

ცხ კომპლექსი დასტურდება ქანურ-მეგრულ სიტყვათა შემდგეს ძირებში: ქან. დუცხუ, მეგრ. ცხაცხუ — ქართ. ცაცხვი (შდრ. ლექს., 229). მეგრ. ცხორცხალი (შდრ. ქართ. ცოცხალი),

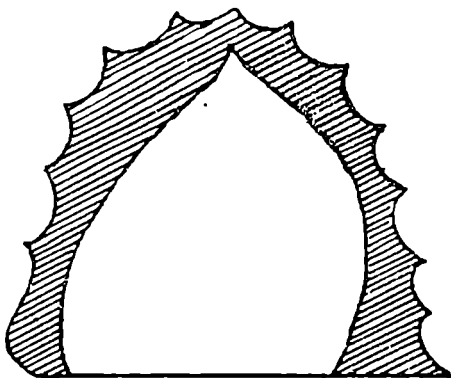
ნახ. 77

ნახ. 78

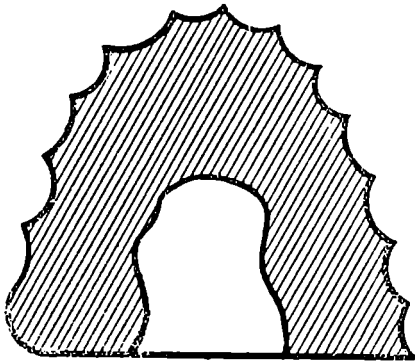
მეგრ. ო-ცხვაცხვინაია — სუსხვა, პურეულის თავთავის ეკალი; ქან. მეგრ. ცხემური — ქართ. რცხილა, მეგრ. ცხურცხინი — მაჭრის დულილის ხმაური, მეგრ. ცხოტუნს — ბელავს (ხეს), ქან. გამაცხონტუ — გამობტა; მეგრ. ცხაბარუა — გაკაწრვა (შდრ. ჩვაბარუა — იგივე); მეგრ. ნაცხიცხალი — ნაცინცხალი და სხვ.

სვანურში ცხ კომპლექსი უფრო იშვიათად დასტურდება: სვან. ცხეკ — ტყე (შდრ. მეგრ. ცხვეკი — წნელი, ჩხვერკი — ფიჩხი, გურ. ჩხვაკი), ცხგრილ — ცხრილი, საცერი, ცხამ — ღვარძლი. როგორც ჩანს, უფრო ხშირად ცხ კომპლექსიანი სიტყვები სვანურში ნასესხებია. ერთი მაგალითი მაინც დამახასიათებელი ჩანს: ლახამულური ვესკაცხ შეესატყვისება ქართ. ვაცკაც-ს და მეგრ. ოჩო-კოჩი'ს. ლახ. ვესკაცხ'ში ცხ კომპლექსი ახალი განვითარებულია.

ნახ. 79

ცმ კომპლექსი ქართულ სიტყვათა შემდეგ ძირებში დასტურდება: ცქმუტვა || ცმუტვა „ადგომას ლამოდეს და იძროდეს“ (საბა), ცქაფი, ცქერა, ცქვიტა (შღრ. მეგრ. ცქვიჩინი — უურის ცქვეტა), ცქიმურა „წურილი თევზი“ (საბა),

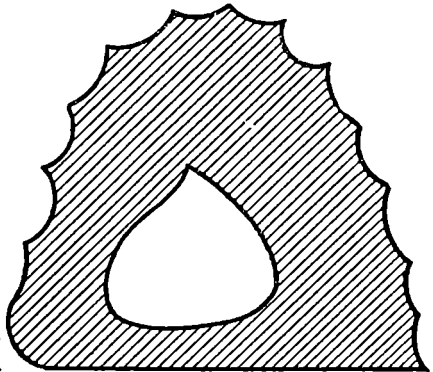

ნახ. 80

ცქვრინა „პატარა ზუთხი“ (საბა) (შღრ. ცქვინი, ჩუბ.), ცქვიტი, ცქეტა „დანახვის ნდომა“ (საბა), ცქრიალი „თაგუთა და ქუათა ჩქარი სირბილი“ (იქვე), ცქაფვა „ჩქარა ვლაპარაკობ“ (ჩუბ.), ცუცქნა || ციცქნა || ცუცქუნა || ცუცუნა „მცირე ყმა“ (ჩუბ.) (შღრ. დიალ. „ერთი ცუცუნა“), ცქაფება „ცვარს შევასხამ“ (იქვე). ცქაფი „წუნწკლი, წვეთი წყლისა“ (იქვე),

(ცინცვლა || ცინცქვლა (ჩუბ., მენტ.) და სხვ.

ცმ კომპლექსი ქანურ-მეგრულის სიტყვათა შემდეგს ძირებში დასტურდება: ქან-მეგრ. ცქირმუნტური || ცქუმუნტური || ცხუმუნტური — ზღმარტლი; ქან. მცქა — სკის ნაწილია; ქან. ცქაპი — მახე, რაგვი (შღრ. ქართ. დიალ. სხაპი), ქან. ნოცქიპალე — ნაფოტი, ნაჩქინტელა; მეგრ. ცქაფა, ცქუმალა — თავის ქება, ტრაბახი და სხვ.

ნახ. 81

სვანურში ცმ კომპლექსი არ განვითარებულა.

ცხ და ცმ კომპლექსებში საურთიერთო პალატალიზაცია ნათლად ნაჩვენებია. ქუთელიას პალატოგრამული მონაცემებით (ნახ. ნახ. 80, 81).

§ 55. ჩ ენანუსმიერი ყრუ ფშვინვიერია. მისი პროფილის მი-

ხედვით (ნახ. 83) ირკვევა, რომ ნუნებთან და მაგარ სასასთან ენის წინა ნაწილის ზურგის შეხების სიფართოვე შემცირებულია ჯ-ს წარმოთქმასთან შედარებით (ნახ. 52). ენის წვერის ქვედა საკრელ კბილებთან ჩამოშვება კარგად ჩანს რენტგენოგრამის მიხედვით.

ნახ. 82. ჩ სიტყვაში: ჩადრი (გ. დ.)

ჩ-ს ამ მონაცემებს კიდევ უფრო ამაგრებს და ადასტურებს პალატოგრამული ანაბეჭდები (ნახ. ნახ. 83, 84).

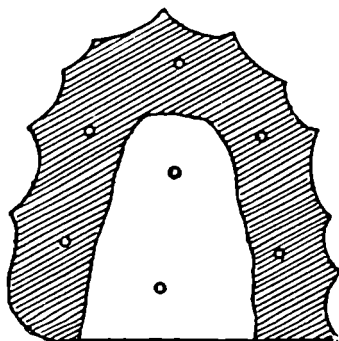
ჩ ქართველური ენების სიტყვათა ძირებში უმთავრესად თავდაპირველი სახითაა შემონახული, ოღონდ ქანურ-მეგრულში მას ლაბიო-ველარიზაციის საფუძველზე უკანაენისმიერი ქ აქვს განვითარებული, მაგ.:

ქართ. ჩვენ- (ჩუენ-ნ) — ქან. ჩქუნ-ნ || ჩქუ || ჩქი-ნ, მეგრ. ჩქი || ჩქგ (შდრ. ლექს., 222);

ქართ. ჩე-მ-ი — ქან.-მეგრ. ჩქი-მ-ი || ჩქგ-მ-ი (იქვე, 223);

ქართ. ჩვილ-ი (ძვ. ქ. ჩჩლ-ი) — ქან. ჩუჩქუ-უ || ჩიჩქუ-უ, მეგრ.- ჩქიჩქუ (იქვე, 242);

ქართ. მაჩვი-ი — ქან. მუნჩქი-ი, მეგრ. მუნჩქე-ი და სხვ. შდრ. მეგრ. ნიჩვი-ი || ლე-რ-ჩქე-ი — ბაგე (ჩმ → ჩმვ).

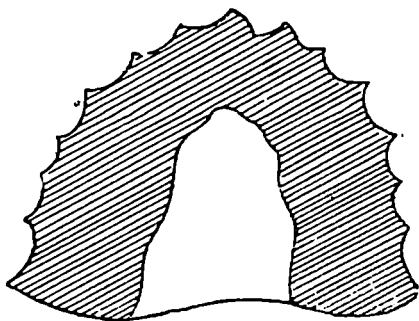
ნახ. 83

ქანურის ათინურ კილოკავში ჩქ კომპლექსი ორი ხშულის დისიმილაციის საფუძველზე იძლევა შქ-ს (შდრ. შქი-მ-ი ← ჩქი-მ-ი — ჩემი; მი-შქუნ-←მი-ჩქუნ — ვიცი და სხვ. მისთ.)¹. სვანურში კიდეც ქანურ-მეგრულის ჩ დეზაფორიკატიზაციას განიცდის და წარმოდგენილია შ-ს სახით (ჩ → შ, მაგალითები იხ. ზემოთ § 54).

ჩ-ს ლაბიალიზებულობაზე მიუთითებს ძველი ქართულის ისეთი ფაქტები, როგორიცაა: ჩუნ.

(შდრ. ქან. ჩქუნ), მაჩუ (შდრ. ქან.-მეგრ. მუნჩქი-ი), ჩუნება, ჩუეულება, ჩჩლი (შდრ. ქან.-მეგრ. ჩიჩქუ, ჩქიჩქუ; ხევს. ჩჭიჩჭილი) და სხვ. მისთ.

ლაბიო-ველარიზაციის საფუძველზე ხშირია ჩ-სთან ხ-სა და ძ-ს განვითარების შემთხვევები და მას მოუცია ჩხ და ჩქ კომპლექსები (ჩმ → ჩხმ → ჩხ; ჩმ → ჩმვ → ჩქ), მაგ.: ფ ჩ ი ლ ი || ფ ჩ ხ ი ლ ი || ფ რ ჩ ხ ი ლ ი (საბა), კ ა ჩ ო ||

ნახ. 84

კ ა ჩ ხ ა „კედელზე ან ბოძზე მიკედელი რისამე დასაკიდებლად“ (მენტ.) (შდრ. ვაჟა: კ ა ჩ ხ ა), ჩ ი კ ი ნ ი || ჩ ხ ი კ ი ნ ი (ბერ.). ჩხ. კომპლექსი დასტურდება შემდეგ სიტყვათა ძირებში: ჩ ხ უ პ ვ ა.

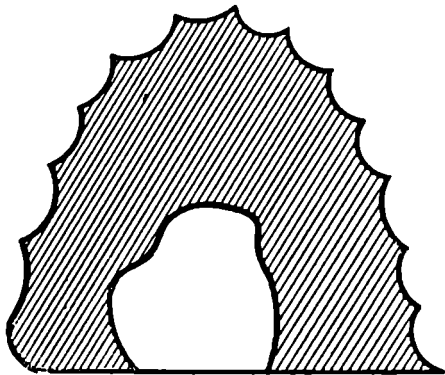
¹ ჩვენი: ქანურ-მეგრულის ფონეტიკა, გვ. 136.

„მცირე წყალში ვლა“ (საბა), ჩხუკუნი „მარადის ბოროტის ჩხუ-
ბის ქნას ეტყოდეს“ (იქვე), ჩხუკალი „მცირე კინკლაობა“ (იქვე),
ჩხულეტა, ჩხუბი, ჩხრიალი, ჩხორვა „ცუდად აშენება ან
წყობა“ (იქვე), ჩხნდე „მორევში შეყრილი შეშა“ (იქვე), ჩხმა-
ტი „მყავე მაქარი“ (იქვე), ჩხვერა „მუცლის გვრემა“ (იქვე),
ჩხაეი „ბადის საქსოვი ფათხა“ (იქვე), ჩხირი, ჩხიკვი, ჩხი-
ვილი, ჩხავილი, ჩხარუნი და სხვ.

ჩხ კომპლექსი ქანურ-მეგრულის შემდეგ სიტყვათა ძირებში
დასტურდება: ჩხომი — თევზი, ქან. ჩხუ — მსხვილი, მეგრ.
ჩხუ — ძროხა, მეგრ. ჩხური — ცივი, ქან. მაჩხა — ღარი,
ქან. ჩეჩხური — ციებ-ცხელება, მეგრ. ჩხვიჩხვი — სიმინ-
დის წვერო, მეგრ. ჩხეარუა — ცეხვა, მეგრ. ჩხონჩხი — თირკ-
მელები (შდრ. ქართ. ჩონჩხი) და სხვ.

ჩხ კომპლექსი სვანურ-
ში იშვიათად დასტურ-
დება, იგი უმეტესად
ნასესხებ სიტყვებშია.

ჩქ კომპლექსი დას-
ტურდება შემდეგ სიტყ-
ვათა ძირებში: ა. ჯიშია-
შვილს ხაშურის რაიონში
სიტყვა ნორჩი-ს ნაცვ-
ლად ჩაწერილი აქვს
ნორჩი¹. (შდრ, იფ-
ურ ჩნების (ვეფხტუ-
1598-3), ახ. ქართ. იფურ
ჩქნება), ჩქაფი „წვი-
მა ღვარულად ჩამონადე-
ნი“ (საბა), ჩქერა „მდი-
ნარის ჩქარი სიარული“
(იქვე), ჩქეფა „ნოტიოს
სხმა თუ დინება“ (იქვე), ჩქლეთა „დაწყლულება“ (იქვე), ჩქმალ-
ვა „მეტად დამალვა“ (იქვე), ჩქმეტა „ბრწყენა“ (იქვე), ჩქონი
„დაბალი ნაშე“ (იქვე), ჩქოლი „ახალმოზარდი, ნორჩი წურილი
ხე“ (იქვე), ჩქუთი „ძელთ ამოსათლელი“ (იქვე), ჩქამი — ჩუ-
ჩუნი (ჩუბ.), ჩქარა, ჩქიფი, ჩქრიალი და სხვ.

ნახ. 85

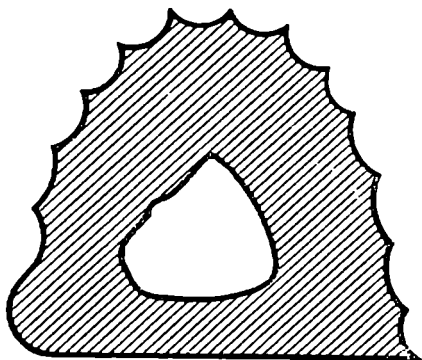
ჩქ კომპლექსი ქანურ-მეგრულის შემდეგ სიტყვათა ძირებში
დასტურდება: ქან. ო-ჩქინ-უ, მეგრ. ჩქინა — ცოდნა; მეგრ.
ჩქვაფა-ჩქუმალა — კაცის გაგზავნა; ჩქვაფუნი — ხრამუნი,
ლრაქუნი; ჩქიჩქონუა — ჩიჩქნა, თხრა, ქან. ჩქვა (შდრ. მეგრ.
შხვა) და ა. შ.

¹ ენიშვი-ს მოამბე, ტ. IV, , 1939 წ., გვ. 209.

ჩემ კომპლექსი სვანურში დასტურდება მხოლოდ და მხოლოდ ხმოვნის ამოვარდნის შემთხვევაში, მაგ., ლაჩქილ (შდრ, ლეჩაქი) და სხვ. მისთ.

ნ. ქუთელიას ჩხ და ჩქ კომპლექსთა პალატოგრამები კარგად ასახავენ საურთიერთო პალატალიზაციის კანონზომიერების პროცესს (ნახ. ნახ. 85, 86).

§ 56. უკანანისმიერი ყრუ ფშვინეიერი კ-ს პროფილი (ნახ. 87) იმეორებს მჟღერი ხშული გ-ს პროფილს (ნახ. 58), მხოლოდ იმ

ნახ. 86

განსხვავებით, რომ, ისე როგორც საერთოდ ყრუ ფშვინეიერების წარმოქმნისას, ამ შემთხვევაშიც გ-სთან შედარებით რამდენიმედ შემცირებულია უკანა ენის რბილსასასთან შეხების სიფართოვე, რაც, ჩვენი აზრით, კ-ს შედარებით უფრო სუსტი არტიკულაციით უნდა აიხსნას.

ამ მონაცემებს ადასტურებს ლ. გამსახურდიას კ-ს რენტგენოგრა-

მაც (ნახ. 88).

ჩვენი აზრით, ალ. ცაგარელს უთუოდ სწორი დებულება აქვს გამოთქმული, როცა იგი გახაზავს მეგრული და ქართული კ-ს შერბილებულ ფორმას, რომელიც „... происходит от менее энергичного напряжения и сжатия органов произношения“¹.

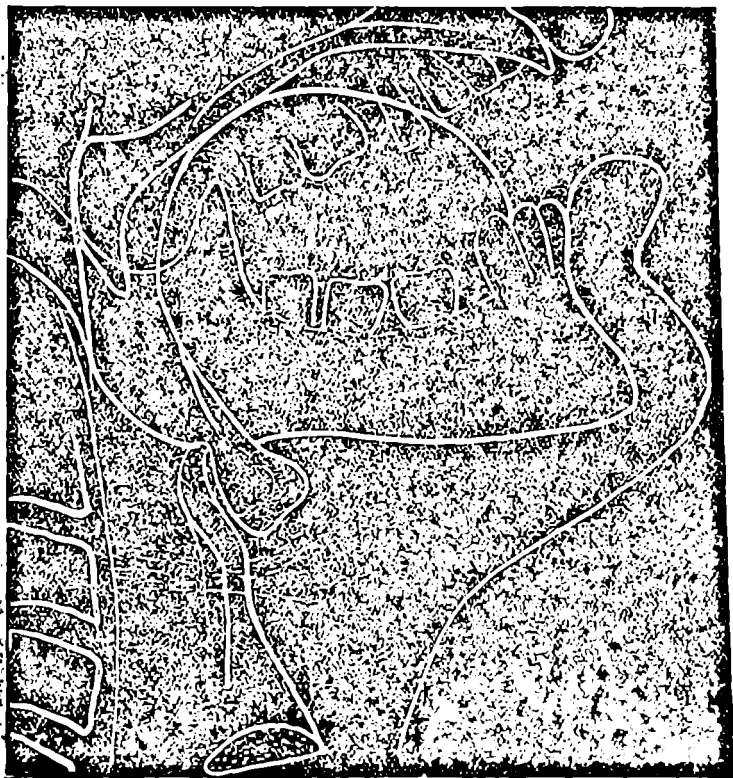
კ-ს ამ მონაცემებს პალატოგრამებიც ადასტურებს (ნახ. 89).

კ-ს პალატოგრამის მიხედვით, ენის უკანა ნაწილის სიბრძნის კბილების არეში შეხების სიფართოვე გ-სთან შედარებით რამდენიმედ შემცირებულია. ამასვე ადასტურებს ნ. ქუთელიას პალატოგრამული მონაცემებიც (ნახ. 90).

ქ ქართველურ ენათა ძირებისათვის საერთოა და იგი შესატყვისობას არ იძლევა; ჩანს, თავდაპირველი სახითაა დაცული, მაგ.:

¹ А. Цагарели. Мингрельские этюды, II, 33, 31.

ქართ. ქათამი — ქან. ქოთუმე, მეგრ. ქოთომი, სვან.
 ქათალ (შდრ. ლექს., 96),
 ქართ. ქორი — ქან. ქური || მქირი, მეგრ. ქირი || ქკრი
 (შდრ. ლექს., 103)

ნახ. 87. ქ სიტყვაში: ქალი (გ. დ.)

ქართ. ქმარი (←*ქამარი) — ქან. ქომოჯი || ქიმოჯი,
 მეგრ. ქომოჯი (შდრ. ლექს., 38)
 ქართ. მკ: სარმკელი — ქან. ქუნ: ქოდოლოქუნუ („ჩა-
 ცმა“), მეგრ. ქიმკა-ქუნუ („ჩაცმა“) — სვან. შთ-
 ქუმ („ჩაცმა“) (შდრ. ლექს., 341) და სხვ.

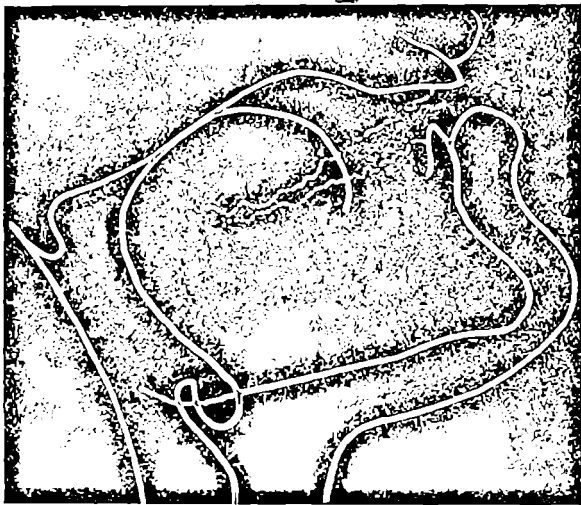
ოღონდ ამის გვერდით არის შემთხვევები, როდესაც ქ მეგრულსა და სვანურში გარკვეულ რეფლექსებს იძლევა: მეგრულში თანხმოვანთა წინ, გ-ს მსგავსად, ქ იქცევა რ-დ:

ქართ. ქც-ევა — ქან. ო-ქ-თ-უ („ტრიალი“), მეგრ., რთ: დი-რ-თ-უ („გაბრუნდა, გატრიალდა“) (შდრ. ლექს., 334)

სვანურში ქ-ს პალატალიზაციის საფუძველზე ზოგ შემთხვევაში ჩ მოუცია:

ქართ. ქმ (← ქამ): ქმ-ნა — ქან. ქომ: ი-ქომ-ს || ი-ქიფ-ს, მეგრ. ქიმ-ინ-უ („ქნა“) — სვან. ლი-ჩიმ-ე („ქმნა“) (შდრ. ლექს., 337)

ქართ. (დიალ.) ქე, ქეე — ქან.-მეგრ. ქო — სვან. ჩუ და სხვ.

ნახ. 88 ქ

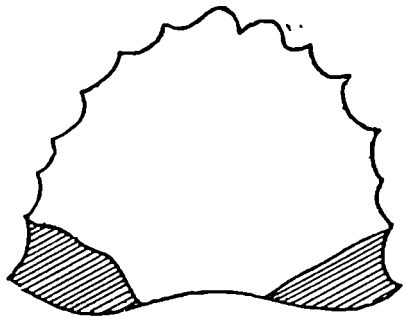
ქ-ს ლაბიალიზებული ბუნება ჩანს ისეთი ფაქტებით, როგორც არის ძვ. ქართ.:

ექუსი, თქუნ, თქუმა, რქუმა (ვარქუ, არქუ, ჰრქუა), ქარ-ქუეტი, ქუაბი, ქუ—ქუან (მაქუს, გაქუს, აქუს), ქუე, ქუევრი, ქუელთობისა, ქუესენელი, ქუეყანა, ქუმა (ალ-ქუმა), ქურივი¹ და სხვ. (შდრ. ქან. ქუათანა, მეგრ. ქუაქუათანა — ქართ. ქოთანი).

¹ ივ. იმნაიშვილი. ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, გვ. 308.

ზემოთ მოცემული აღწერილობიდან ნათლად ჩანს, რომ ქართულ ყრუ ფშვინვიერთა დამახასიათებელ სპეციფიკურ ნიშანთვისებას, მეღერო ხშულებისაგან განსხვავებით, შეადგენს სუსტი, მოდუნებული არტიკულაცია, რაც გამოიხატება ხშვის ადგილას საწარმოოტქმო ორგანოთა დაუქიშველობაში¹. სამაგიეროდ ამ ტიპის თანხმოვნებში მეღერ ხშულებთან შედარებით განსაკუთრებით გაზრდილია ფშვინვის ანუ ასპირაციის მოცულობა.

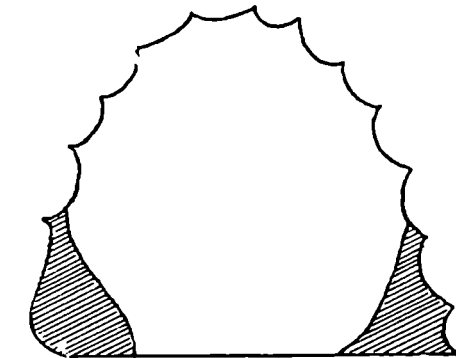
§ 57. რამდენად დიდია ყრუ ხშული ფშვინვიერების წარმოოტქმისას ხშვისა და სკდომის შედეგად წარმოშობილი ფშვინვის მოცულობა, ეს კარგად ჩანს კი-

ნახ. 89

მოგრაფული მონაცემების მიხედვით. სიტყვაში „ფარი“ (ნახ. 91) პირის ჰაერის მოძრაობის ჩამწერი კალამი ფ-ს წარმოოტქმისას საკმაოდ დიდ მონახაზს აკეთებს, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ფ-ს წარმოოტქმისას ჰაერნაკადი დიდი მოცულობით ამომდინარეობს.

თ-ს წარმოოტქმის დროსაც სიტყვაში „თივა“ (ნახ. 92) პირის ჰაერნაკადის მოძრაობის ჩამ-

ნახ. 90

წერი კალამი საკმაოდ დიდ მონახაზს აკეთებს.

§ 58. ყრუ ფშვინვიერთა წარმოოტქმის კანონზომიერებას კარ-

¹ ჩვენ ვერ დავეთანხმებით ლ. გამსახურდიას, თითქოს „Согласные у т.к. произносятся с сильным придыханием, при увеличении общей напряженности в речевом аппарате“ (დასახ. ნაშრ., გვ. 36). (ხახი ჩვენია. ს. ე.).

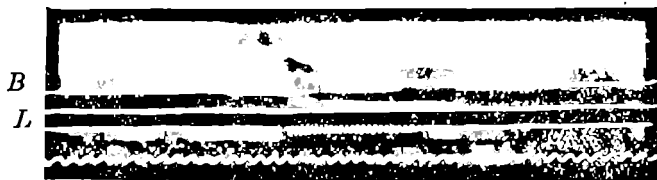
გად ასახავს ჩ-ს (სიტყვაში: „ჩადრი“) და ქ-ს (სიტყვაში „ქალი“) კიმოგრაფული მრუდები (ნახ. ხახ. 93, 94) (მდრ. ც-ს კიმოგრაფა სიტყვაში „ცა“ (ნახ. 6).

4. მკვეთრები ანუ აბრუპტივები

§ 59. სამეულთა მესამე რიგის თანხმოვნები (პ ტ წ კ ქ ყ) იწოდება მკვეთრ თანხმოვნებად ანუ აბრუპტივებად. მკვეთრ თანხმოვნებს, ყრუ ხშული ფშვინვიერი თანხმოვნებისაგან განსხვავებით, ახასიათებს ხშვის ადგილას საწარმოთქმო ორგანოთა გან-

ნა. 91 ფარი

ნახ. 92 თივა

საკუთრებული დაქიმეულობა. ამიტომ ამ ტიპის თანხმოვნები არტიკულაციურად უფრო მეტი ენერგიულობითა და სიძლიერით წარმოითქმიან, ვიდრე ყოუ ფშვინვიერები და მეღერი ხშულები.

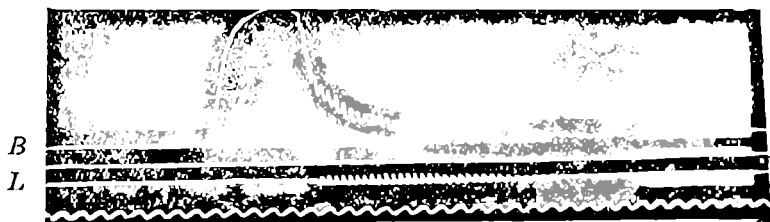
გარდა ამისა, მკვეთრთა წარმოთქმის სპეციფიკურ ფიზიოლოგიურ თავისებურებას შეადგენს ყელხშულობა ანუ ყელის დაკეტილობა; მათი წარმოთქმა მხოლოდ და მხოლოდ პირში მყოფი ჰაერის მარაგით წარმოებს. მკვეთრთა წარმოთქმის ამ მომენტზე განსაკუთრებით გაამახვილა ყურადღება ე. ზივერსმა. მისი აზრით, ქართული მკვეთრების წარმოთქმისას ადგილი აქვს პირის ღრუში ხშვას

და სახმო სიმების მკიდროდ დაკეტვას. პირში სკდომის შედეგად მხოლოდ პირის ღრუში მყოფი ჰაერი გამოდის ხორხის ზემოთ აწევითა და ხორხში ხშვის სკდომის მოხდენით, რომელიც უშუალოდ მოსდევს პირში ექსპლოზიას¹. ე. ზივერსის ეს თეორიული მოსაზრება ქართული მკვეთრების შესახებ სავსებით დაადასტურეს ჯერ კიდევ რუსლოს ქართულ-მეგრული მკვეთრების ექსპერიმენტულმა მონაცემებმა² და შემდეგ რ. შორის მიერ ქართული და ქანური მკვეთრების ექსპერიმენტულმა გამოკვლევებმა³.

ნახ. 93 ჩადრი

ნახ. 94 ქალი

§ 60. ქართული მკვეთრების ბუნების გარკვევას სპეციალური შრომა მიუძღვნა გ. ახვლედიანმა სათაურით: „მკვეთრი ხშულნი

¹ Fd. Sievers, Grundzüge der Phonétik, 1901, გვ. 141.

² Rousselot, Principes de Phonétique expérimentale, t. II, 863 — 865.

³ Р. Шор. О консонантизме ифетических языков Ю. Кавказа: Ученые записки Института этнических культур народов Востока, т. 1, 1930, 174.

ქართულში¹. ტერმინი „მკვეთრიც“ მანვე შემოიღო ამ ტიპის თანხმოვანთა აღსანიშნავად. მასვე ეკუთვნის უფრო ახალი ტერმინის — „აბრუპტივის“ შემოღება-დამკვიდრება.

გ. ახვლედიანმა ქართულში რუსულიდან ნასესხებ სიტყვათა საფუძველზე ახსნა და გაარკვია მკვეთრთა სპეციფიკური ფიზიოლოგიური და აქუსტიკური მხარე, თუმცა იგი იქვე აღნიშნავს, რომ „უქანასკნელი სიტყვა ექსპერიმენტს ეკუთვნისო“ (გვ. 114).

აღსანიშნავია, რომ გ. ახვლედიანმა ამ შრომაში პირველად გამოიყენა პალატოგრაფული მეთოდი ქართულის მიმართ. მკვეთრი ტ-ს, ყრუ ფშვინვიერი ო-სა და მყლერი ღ-ს პალატოგრაფების მიხედვით კარგად არის ასახული ენის მაგარ სასასთან შეხების კანონზომიერება. მკვეთრი ტ-ს წარმოთქმისას ყველაზე მეტია ენის წინა ნაწილის ზურგის შეხების სიფართოვე მაგარი სასის წინა ნაწილში, უფრო შემცირებულია შეხების სიფართოვე მყლერი ღ-ს წარმოთქმისას და კიდევ უფრო შემცირებულია ყრუ ფშვინვიერი ო-ს წარმოთქმისას. ამასთან დაკავშირებით ის წერს: „აქ წარმოდგენილია ერთისა და იმავე სიძლიერით ჩემ მიერ ნათქვამი ტა (№ 1), ოა (№ 2) და ღა (№ 3); შავად ნაჩვენებია ენის შეხების არე, რომელიც მეტია ტ-სათვის. დასახელებულ ავტორთა მოსაზრების სასარგებლო ეფექტს არ იძლევა ეს ცდა იმ შემთხვევაშიც კი, როცა განზრახ ენერგიულ არტიკულაციას ვაწარმოებთ თვით ტ-სას: ენერგიულად წარმოებული მეტ კვალს ტოვებს, ვიდრე მოდუნებულნი“².

როგორც ქვემოთ დავინახავთ, გ. ახვლედიანის ამ დებულებას დიდი მნიშვნელობა აქვს ჩვენი ექსპერიმენტული მონაცემების ანალიზისათვის.

გ. ახვლედიანი სავსებით სამართლიანად აკრიტიკებს ჰ. შუხარდტის, ა. ცაგარლის, ა. ტომსონისა და სხვათა ზოგიერთ მოსაზრებას მკვეთრთა და ფშვინვიერთა გაგების საკითხში. ასე, მაგალითად, ჰ. შუხარდტი ჰ, ტ, კ-ს უწოდებს „მტკიცეს“ (hart) და ფ, ო, ქ-ს „რბილს“ (weich)³, ისე როგორც იგივე ჰ. შუხარდტი ფ, წ-ს უწოდებს „მტკიცეს“, ც, ჩ-ს — „რბილს“. ეს უქანასკნელი ტერმინი მეგრულ და ქართულ ყრუ ფშვინვიერთათვის პირველად იხმარა ა. ცაგარელმა⁴. ამ ტიპის თანხმოვნებისათვის „რბილის“

¹ თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე, ტ. 11, 1922 — 1923, გვ. 113 — 128; მისივე: ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 361 — 272.

² გ. ახვლედიანი. მკვეთრი ხშულნი ქართულში, გვ. 124.

³ H. Schuchardt. Über das Georgische, 1895, გვ. 10.

⁴ A. Цагарели. Мингрельские штихи, II, გვ. 31.

ხმარება შეუფერებელია, ისე როგორც ქ-სათვის სპირანტული ხა-სიათის მიწერა¹.

გ. ახვლედიანი, ეხება რა მკვეთრობის წარმომშობ მიზეზს, და-ასკვნის: „მკვეთრობის მიზეზი მხოლოდ სახმო სიმთა დახშ-ვაა“². „მკვეთრობის მიზეზი არ მდგომარეობს ენის სასასთან შეხე-ბის არის ოდენობაში და, ალბათ, არც საარტიკულაციო ორგანოთა დაქიმულობაში“³. ან კიდევ: „რაც შეეხება დაქიმულობას, ქართუ-ლიდან ცხადად ჩანს, რომ კ-ტ-კ-ს სიმკვეთრეს ეს არ ქმნის“⁴.

§ 61. რა შეიძლება ამ მოსაზრებათა შესახებ ითქვას? ჩვენ ვფიქრობთ, რომ „მხოლოდ სახმო სიმთა დახშვა“ სიმკვეთრეს ისევე ვერ წარმოქმნის, როგორც მხოლოდ საწარმოთქმო ორგა-ნოთა დაქიმულობა ვერ ქმნის სიმკვეთრეს. ეს ორი მხარე არ გა-მორიცხავს ერთმანეთს მკვეთრობა წარმოთქმაში. პირიქით, ეს ორი მომენტი აუცილებლად უნდა არსებობდეს, რომ მკვეთრები მიეი-ლოთ. ამაზე მიუთითებდა თავის ღროზე აკად. ლ. შჩერბა, ამაზე მიუთითებს ლ. ზინდერი⁵ და სავ. ლ. ზინდერის აზრით, ქართული ყრუ ფშვინვიერები არტიკულაციურად უფრო სუსტნი არიან, ვიდ-რე ყელბშულები ანუ მკვეთრები. მკვეთრებში დამატებით არტი-კულაციად გვევლინება ლარინგალიზაცია⁶ ანუ ყელშხულობა. ტერ-მინი „ლარინგალიზაცია“ ჩვენ ყველაზე შესაფერის ტერმინად მიგვაჩნია მკვეთრობის არსებითი მომენტის გამოსახატავად. ექს-პერიმენტული მონაცემების ანალიზის საფუძველზე ქვემოთ ნაჩვენ-ებები იქნება ამ ტერმინის ფონეტიკურ ლიტერატურაში დამკვიდ-რების აუცილებლობა.

§ 62. კ წყვილბაგისმიერი მკვეთრია. მისი პროფილის მიხედ-ვით (ნახ. 95) ნათლად ჩანს, რომ ზედა და ქვედა ბაგის დაკეტი-ლობა საეხებით მსგავსია ბ და ფ პროფილების, ოღონდ ენის მდგომარეობის მხრივ განსხვავებული სურათი გვაქვს კ-ს წარ-მოთქმისას: ენის წვერი ოდნავ მოცილებულია ქვედა საქრელ მე-დიალურ კბილებს და ენის ტანი გადაწეულია პირის ღრუს უკანა ნაწილსა და ხახის ღრუში. ალბათ, ეს შედიგია კ-ს ლარინგალიზა-ციისა. რენტგენოგრაფიის მიხედვით აგრეთვე ირკვევა, რომ დაქი-

¹ А. И а г а р е л и. Мингрельские этюды, гв. 31.

² გ. ახვლედიანი. ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 371.

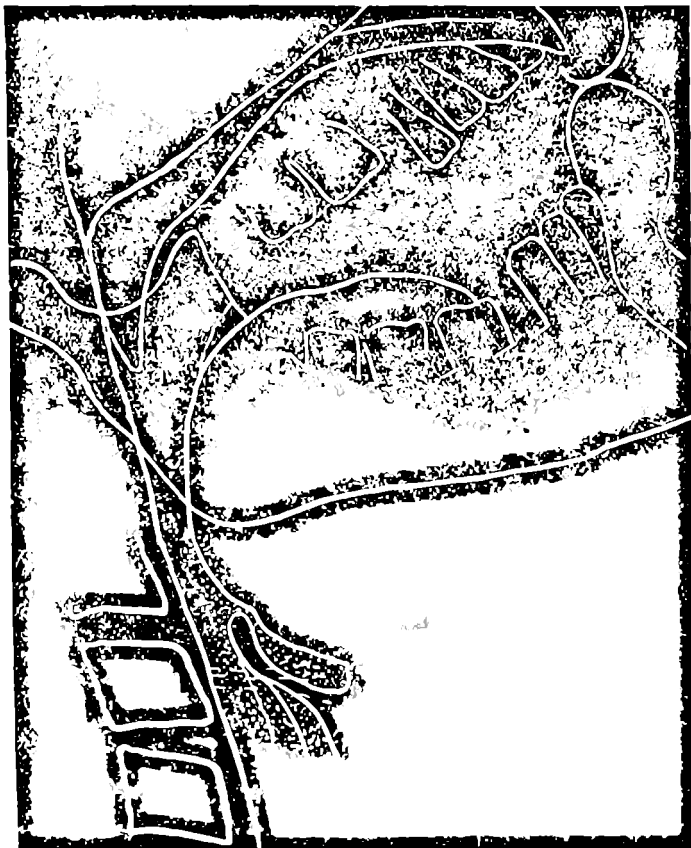
³ იქვე.

⁴ იქვე, გვ. 367.

⁵ Л. Р. З и н д е р. Общая фонетика (докт. дисс.), 1955, гв. 286.

⁶ იქვე.

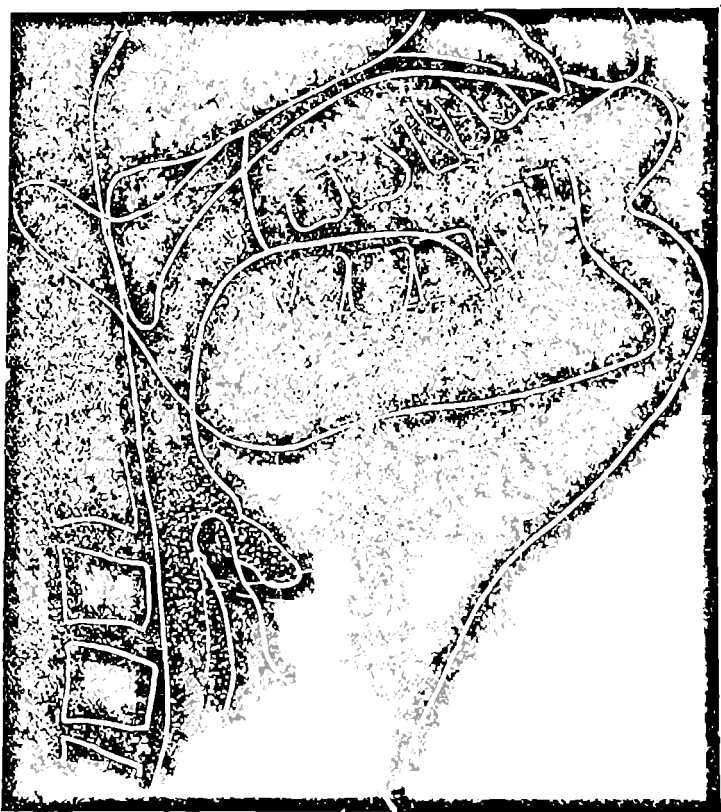
მულობა ახასიათებს არა მარტო ბაგეებს, არამედ უკან გადაწეულ
ენის ტანს მთლიანად. იგივე ნეორდება კ-ს წარმოთქმისას სიტყვა-
ში: პური (ნახ. 96).

ნახ. 95. კ სიტყვაში: პაპა (გ. დ.)

განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ლარინგალიზებული მკვეთ-
რები ტ, წ, კ, კ იმეორებენ ამ კანონზომიერებას. მათი წარმო-
თქმისას ენის უკანა ნაწილი და ძირი უახლოვდება ხახის კედელს,
რათა ლარინგალიზაცია წარმოიშვას.

ამ მონაცემებს იმეორებს ლ. გამსახურდიას კ-ს რენტგენოგრა-
 მაც (ნახ. 97), თუმცა არა ისე თვალსაჩინოდ, როგორც ეს გ. დო-
 ლიძის რენტგენოგრაფებით დასტურდება.

ნახ. 96. კ სიტყვაში: პური (გ. დ.)

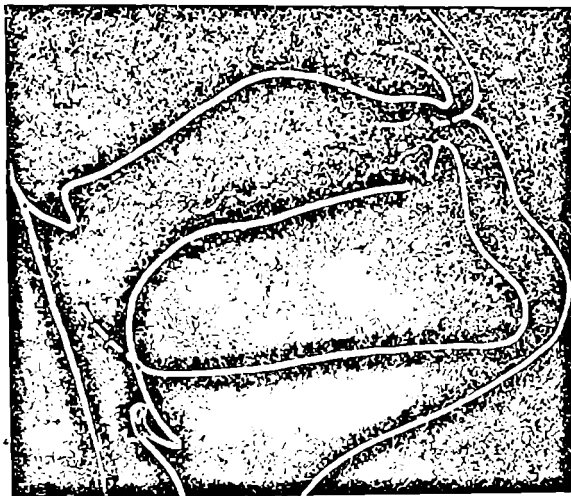
კ-ს პალატოგრამული მონაცემებით (ნახ. 98) ირკვევა, რომ
 მაგარ სასასთან ენის უკანა ნაწილის გვერდითი კიდეების შეხების
 არე უფრო ფართოა, ვიდრე გ-სა და ფ-ს წარმოთქმისას ენის გვერ-
 დითი კიდეების შეხება კ-ს წარმოთქმისას აღწევს პირველი წყვი-
 ლი ძირითადი კბილების შუა წერტილამდე.

კ ქართველურ ენათა ბგერითი სისტემისათვის თავდაპირველი სახითაა დამახასიათებელი, იგი შესატყვისობას ან რაიმე რეფლექსს არ იძლევა, მაგ.:

ქართ. პაკ-ა (← პაკ-ალ || პაკ-ან) — ქან. პაკ-ულ-ი, მეგრ. პაკუ (← პაკ-ულ — „ბაბუა“) (შდრ. ლექს., 14);

ქართ. პირ-ი — ქან.-მეგრ. პიჯ-ი — სევან. პილ;

ქართ. კიპ-ი — ქან. „წიპა“, მეგრ. კიპ-ი (შდრ. ლექს., 69) და სხვ.

ნახ. 97 კ

შედარებით უფრო იშვიათია კ-სთან უ-ს განვითარების შემთხვევები, დასტურდება ასეთი მაგალითები: ყაპი || ყაპყი „ობი ღვინისა, ხავსი ქაობისა. საერთოდ თხიერი ნიეთიერების ობი“ (მენტ.) (შდრ. გურ. ლექსეპო); პაპყვი „პატარა გვაჯა კაცი“ (ბ. წერ.); აქედან არის წარმოებული: დაპაპყული (იქვე) (შდრ. ვ. ბერ. პაყვი). და სხვ.

კჟ კომპლექსში თვალსაჩინოა საურთიერთო პალატალიზაცია ნ. ქუთელიას პალატოგრაფული მონაცემებით (ნახ. 99).

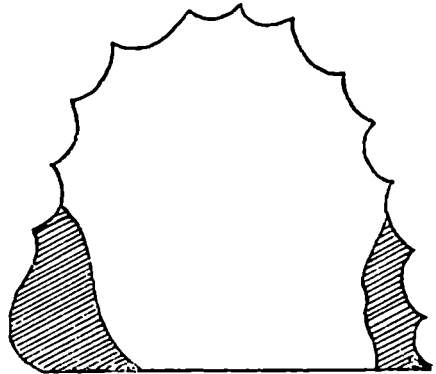
§ 63. ტ წინაენისმიერი მკვეთრი ხშულია. მისი პროფილის მიხედვით ირკვევა, რომ ენის წინა ნაწილის ზურგის შეხება ზედა საკ-

რელ კბილებთან და მაგარი სასის წინა ნაწილთან უფრო ფართოა, ვიდრე დ-სა და თ-ს წარმოთქმისას (ნახ. 100).

ლ. გამსახურდიას ტ-ს რენტგენოგრამის მიხედვით უფრო კარგად ჩანს ენის ზურგის დაქიმულობის სურათი, რაც გამოიხატება ენის წინა ნაწილის უნაგრისებურ ჩაზნექილობაში (ნახ. 101).

მკვეთრი ტ-ს წარმოთქმის ამ კანონზომიერებას კარგად ასახავს პალატოგრამული მონაცემებიც (ნახ. 102, 103). შდრ. აგრეთვე გ. ახვლედიანის ტ-ს პალატოგრამა № 1 („მკვეთრი ხშულნი“, გვ. 124).

პალატოგრამული მონაცემების მიხედვით ცხადია, რომ მაგარი სასის წინა ნაწილთან წინა ენის ზურგის შეხება გაცილებით უფრო ფართოა, ვიდრე დ-სა და თ-ს წარმოთქმისას. ეს იმაზე მიუთითებს, რომ ტ-ს ხშვის ადგილას ძლიერ, ენერგიულ არტიკულაციას აქვს ადგილი და არა სუსტ-სა და მოდუნებულს, როგორც, მაგალითად, თ-ს წარმოთქმისასაა¹. მკვეთრი ტ-ს წარმოთქმის ამ კანონზომიერებას იმეორებს წ,

ნახ. 98

კ, კ-ს ექსპერიმენტული მონაცემებიც. როგორც ჩანს, მკვეთრთა წარმოთქმისას დაქიმულ მდგომარეობაშია არა მარტო ხშვაში მონაწილე საწარმოთქმო ორგანოები, არამედ ხორხის არეში მოქცეული კუნთებიც. ამის გარეშე ლარინგალიზაცია შეუძლებელი იქნებოდა. გ. ახვლედიანი შენიშნავს, რომ: „როცა ჩვენ განცალკევებით წარმოვთქვამთ კ, ტ ან კ-ს, ორგანოთა გახსნის შემდეგ მთქმელს (და ზოგჯერ მსმენელსაც) ესმის კენესისებრი ტკაცანი ყელში“².

¹ გ. ახვლედიანი. მკვეთრი ხშულნი ქართულში, გვ. 124. შდრ. ა. ტომსონის სიტყვები: „При более энергичном производстве звуков движения органов речи производится с большей полнотой. вследствие чего на палатограммах места касания сильных согласных больше“ (Общее языковедение), გვ. 189.

² იქვე, გვ. 125.

ზემოთქმულის მიხედვით ირკვევა, რომ საწარმოთქმო ორგანო-თა დაუქიმველად ნამდვილ, ბუნებრივ მკვეთრებს ვერ მივიღებთ.

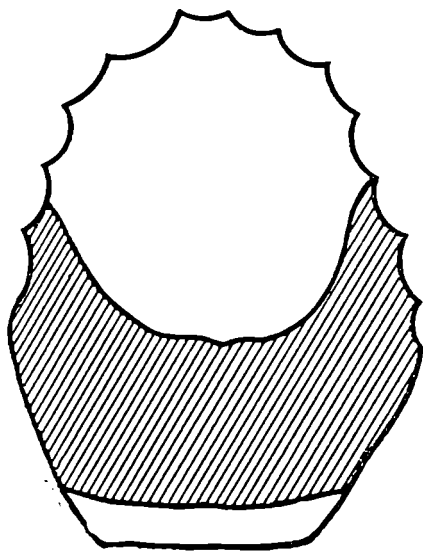
ტ ქართველურ ენათა საერთო ძირებში დასტურდება და იგი თავდაპირველი სახითაა შემონახული, შესატყვისობის გარეშეა და იშვიათად იძლევა რეფლექსს, მაგ.:

ქართ. ტ ე ხ-ა — ქან.-მეგრ. დო-ტ ა ხ-უ (შრდ. ლექს., 322);

ქართ. ტ ფ-ი ლ-ი (ძვ. ქართ.) — ქან.-მეგრ. ტ უ ბ-უ, ტ ი ბ-უ (შდრ. ლექს., 23);

ქართ. ტ ბ-ა (← ტ ა ბ-ა) — ქან. მეგრ. ტ ო ბ-ა, ტ ი ბ-ა (შდრ., ლექს., 184);

ქართ. ტ-ი ლ-ი — ქან. მ-ტ-ი, მეგრ. ტ-ი — სვან. ტ-ი შ (შდრ. ლექს., 116).

ნახ. 99

თავდაპირველ ტ-ს ქართულში პალატალიზაციის საფუძველზე მოუტია ჯ, მაგ. აკატრება || აკაპრება „მხალთა შეგმობის დაწყება“ (საბა), ყრონტი || ყრონკი (ჩუბ.) კვნიტი || კვნიტი (ალავ.), ფანტელი || ფანქველი „თოვლი ფანქველ-ფანქველ მოდის“

ასევე საერთოა ქართველური ენებისათვის ტ უ ტ ძირი:

ქართ. ტ უ ტ-ი — ქან.-მეგრ. ტ უ ტ-ა || მ-ტ უ ტ-ა — სვან. დ გ ტ (შდრ. ლექს., 160).

სვანური დ გ ტ მიღებულია ტ უ ტ-ა-საგან დისიმილაციური გამჟღერების გზით¹.

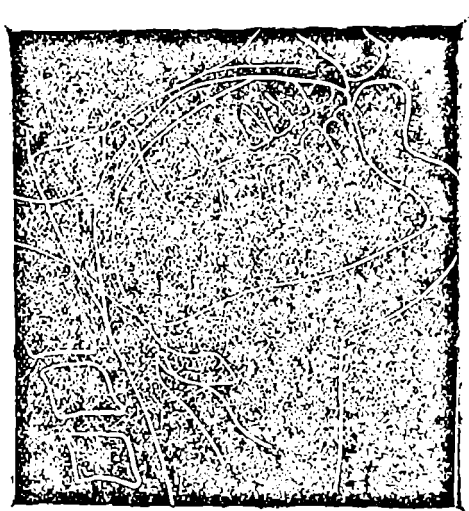
იშვიათად ტ ქართულში მიღებულია დ-საგან: ქართ. წყვიტ || წყვეტ, ძვ. ქართ. წყ-ჳდ || წყუედ — ქან. კკვიდ, მეგრ. კყვიდ (შდრ. ლექს., 413) (შდრ. ძვ. ქართ. წრედა → ახ. ქართ. წრეტა).

მთელ რიგ შემთხვევაში

¹ ჩენი: სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, გვ. 167.

(ვ. ბერ.), ნაფრეტა || ნაფრეტა „ღიღი ნაჭერი რისამე“ (იქვე), ხვატა || ხვატა „კბილების დაკრევა“ (იქვე), კაკუტი || კაკუტი || კაკუტი (იქვე), სვრეტა || სვრეტა (იქვე) (შდრ. დასვრეტილი), ტეტკვა || ტეტკვა (ხელის, ენის) (იქვე), პორტყვა || პორტყვა (იქვე), დადლანი || ტატყანი || კატყანი „უსაბუთო ლაპარაკი“ (იქვე), ტიტყინი || ტიტყინი (იქვე), კვითიტი || კვითიტი (შარაშ., ბ. წერ.), ტლაპა-ტლუპი || ტლაპა-ტლუპი (მენტ.) (შდრ. ტილყვაფი || ტილყვაფი), ტუტყი || ტუტყი „ნაბანი მწიკულ“ (საბა), გამოტყვრენა || გამოტყვრენა — გამოჩენა (მენტ.) შდრ. ჩუბ. გამოტყვრობა) და სხვ. მისთ.

ნახ. 100-ტ

ქართულსა და ქანურ-მეგრულში ლარინგალიზაციის საფუძველზე ტ-ს შემდეგ განვითარებულა ყ || კ და ჰარმონიული ტყ || ტკ კომპლექსები მოუცია. ქანურში ტყ კომპლექსი კიდევ შეცვლილა ტკ-დ. ამ გზითაა მიღებული ქართულსა და ქანურ-მეგრულში წყ და ჭყ კომპლექსებიც. აღსანიშნავია, რომ ეს კომპლექსები სვანურში იშვიათად დასტურდება.

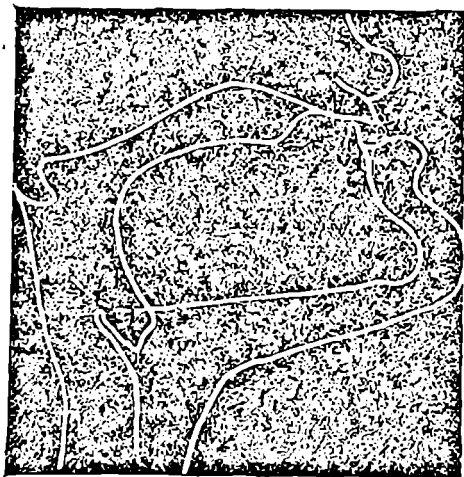
ქართ. ტყ: ა-რ-ტყ-ი-ა — მეგრ. გო-რ-ტყ-უ-(ნ), ქან. გო-ტკ-უ-ნ (შდრ. ლექს., 323);

ქართ. ტყ-ა-ფ-ი — მეგრ. ტყ-ე-ბ-ი, ქან. ტკ-ე-ბ-ი || ტე-ე-ბ-ი (იქვე, 70);

ქართ. ტყე — მეგრ. გე-ტყ-არ-უ, დი-მ-ტკ-ორ-უ („გაველურება“, შდრ. ლექს., 325);

ქართ. ტყორც-ნა — ქან. ტკორჩი: გე-ტკორჩ-უ („გადააგდო, გადატყორცნა“, იქვე, 325) და სხვ. (შდრ. მეგრ. ტყუტყუცია — მცენარეა ერთგვარი).

ტ-სთან ყ || კ-ს განვითარების რამდენიმე შემთხვევა დასტურდება: ბორტვა || ბორტყვა (ჩუბ.), ლუტუ || ლურტყი — ლორთქოში (ვ. ბერ.), გაბღერტვა || გაბღერტყვა (შდრ. ვაჟა: ბღერტა), ტურტლი || ტურტყლი || ტურტყი (შარაშ.) (შდრ. საბა: სიტყბო || სიტკბო, ტყბილის-კვერი-თათარა და სხვ.).

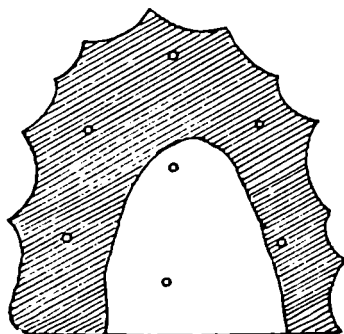

ნახ. 101 ტ სიტყვაში: ტარი

თუ რამდენად ძლიერია საურთიერთო პალატალიზაცია ტყ და ტკ პარმონიულ კომპლექსებში, ეს კარგად ჩანს ნ. ქუთელიას პალატოგრამების მიხედვით (ნახ. ნახ. 104, 105).

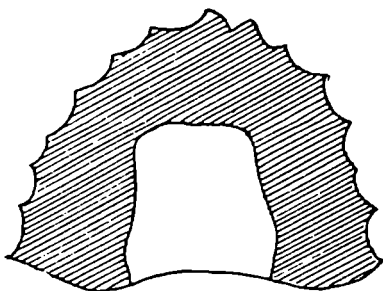
როგორც ქვემოთ ექსპერიმენტული მონაცემების ანალიზით დავრწმუნდებით, მკვეთრების წარმოთქმაში სპეციფიკური და გადამწყვეტია დამართვის მომენტი. სწორედ ამიტომ მკვეთრების ტ, წ, ჰ-ს სპეციფიკური დამართვის ანუ ლარინგალიზაციის საფუძველზე წარმოიქმნება მათ მეზობლობაში ფარინგალური ყ. დამართვის მომენტში ლარინგალიზაციის პროცესი რომ გადამწყვეტია, იქიდანაც ჩანს, რომ ტ, წ, ჰ-ს წინ არ ვითარდება ყ, არა გვაქვს.

ჟტ, ჟწ, ჟჳ, სწორედ ასევე ლაბიო-ველარიზაციის საფუძველზე არამკვეთრთა შემდეგ ვითარდება უკანანისმიერები: გ, ქ, ან კიდევ: ღ, ხ; ოლონდ, თუ მკვეთრთა წინ არ შეიძლება მკვეთრის განვითარება, არამკვეთრების წინ ლაბიო-ველარიზაციის საფუძველზე სავსებით შესაძლებელია განვითარდეს გ, ქ, ღ, ხ (მაგალითები იხ. ვ. თოფურია, ფონეტიკ. დაკვ., V, 231 — 236). ამგვარად მტკიცდება, რომ უკანანისმიერებისა და მკვეთრი ფარინგალის განვითარებას სხვადასხვა საფუძველი ჰქონია — მკვეთრებთან ლარინგალიზაცია და არამკვეთრებთან ლაბიო-ველარიზაცია.

ნახ. 102

ლაბიალიზებული ტ-ს დასადასტურებლად მაგალითების ძალიან მცირე რაოდენობა მოგვეპოვება. ყოველ შემთხვევაში ამაზე უნდა მიუთითებდეს ძვ. ქართ. ფეტუ, ნესტუ, მტუერი, სტუნავა, სტუნა, ტიტუელი (შდრ. მთიულური: ტჭიტჭელი; ქართ. ტოტი — სვან. ტუტ) და სხვ. მისთ.

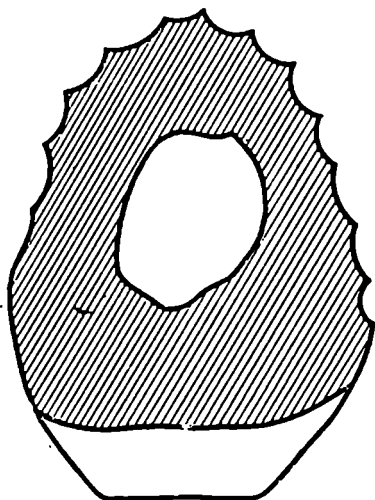

ნახ. 103

§ 64. ფ წინანისმიერი მკვეთრი ხშულია. მისი წარმოთქმისას ენის მდგომარეობა და მაგარ სასასთან ენის წინა ნაწილის ზურვის შეხება რენტგენოგრაფიის მიხედვით (ნახ. 106) ძ-სებურია. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ამ შემთხვევაში ფ-ს არასწორ წარმოთქმასთან გვაქვს საქმე, ვინაიდან პალატოგრამული მონაცემები სრულიად განსხვავებულია (ნახ. ნახ. 107, 108).

პალატოგრამების მიხედვით ნათლად ჩანს, რომ მაგარი სასის წინა ნაწილში ენის შეხების კვალი გაცილებით უფრო ფართოა, ვიდრე ძ და ც-ს წარმოთქმისას არის. ჩვენი აზრით, ამ პალატოგრამების მონაცემები უფრო სარწმუნოა, ვიდრე რენტგენოგრაფიის მონაცემი, ვინაიდან პალატოგრამული მონაცემები ამ შემთხვე-

ვაშიც ადასტურებს საერთოდ მკვეთრთა წარმოთქმის კანონზომიერებას.

ნახ. 104

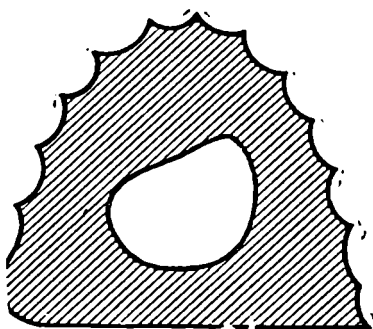
(ცხოველისა, ფრინველისა),
წეწკილა || ქექკილა
„მსხვილი ღერღილი“ (ვ.
ბერ.), წანდილი || კან-
ტილი (ალავ.), წყვეტა ||
კყმენტა (მენტ.), წია-
კოკოლა || ქიაკოკონა
(იქვე) და სხვ. მისთ.

აღსანიშნავია, რომ ა. ცა-
გარელს შენიშნული აქვს
წ-ს წარმოთქმისას ორგა-
ნოების ინტენსიურად და-
ქიმულობის ფაქტი. ის წერს:

„...Вследствие интенсивно-

го сжатия упомянутых органов произношения, получают резкий, свистящий характер“¹.

წ-სა და ჰ-ს მონაცვლეო-
ბის ფონეტიკური ვარიან-
ტები ქართულშიც დას-
ტურდება, მაგ., წმახი ||
კმახე „მეავე ღვინო“
(ჩუბ.), მომწირნე || მო-
მქირნე „მრავლად გამრ-
ჯელი“ (საბა), წყურტი ||
კყურტი „სენია, რომე-
ლიც მრავალს წყალს ასმევს“
(ჩუბ.), ხიწვი || ხიქვი
(ჩუბ., მენტ.), წოტი || კო-
ტი (ჩუბ.), წნეხა || კნე-
ხა (ბერ.), ლოწიალი ||
ლოქიალი „ერთსა და
იმევე ალაგას ტრიალი“ (იქ-
ვე); ბრწყინვა || ბრკყი-
ნვა (ჩუბ.). მწკალი
(ხევს.) — შღრ. ბრკყალი

ნახ. 105

¹ А. Цагарели. Мингрельские этюды, II, гл. 60.

ქართული ფ კანურ-მეგრულში კანონზომიერ დიფერენციაციას იძლევა ზ-ს სახით, მაგ.:

ქართ. წით-ელ-ი — კან.-მეგრ. მ-ქით-ა, ქით-ა (შდრ. ლექს., 234);

ქართ. წაბ-ლ-ი — კან.-მეგრ. კუბ-ურ-ი (იქვე, 127);

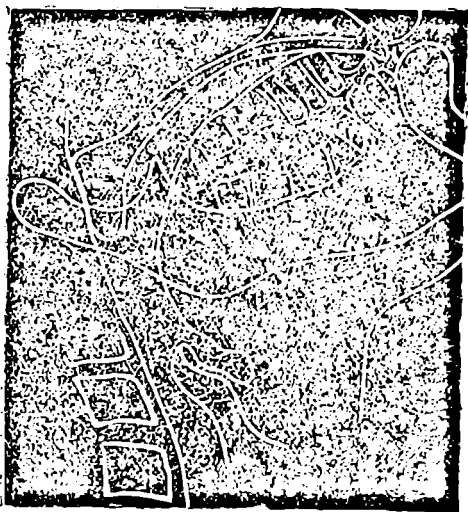
ქართ. წერ-ა — კან.-მეგრ. კარ: ო-კარ-უ, კარ-უა (იქვე, 407);

ქართ. წებ-ო — კან.-მეგრ. კაბ-უ (იქვე, 406);

ქართ. წვე-ლ-ა — კან.-მეგრ. ქვ-ალ (იქვე, 409) და სხვ.

ენის ზურგის დაქი-
მულობა ტ-სებურად
კარგად ჩანს ლ. გამ-
სახურდიას ფ-ს რენტ-
გენოგრამის მიხედვით
(ნახ. 109).

ლაბიალიზებული ფ ს
კვალი ჩანს ძველი ქარ-
თულის ისეთ ფონეტი-
კურ ფაქტებში, როგო-
რიც არის: დაწუ, წუე-
რი, წუეთი, წუენი,
წუელი, წუვა, წუევა,
წულილი, წურთა, მწუ-
ანე, მწუანელი, მწუ-
ერვალი, წუად, წუ-
დომა, წუთომა (მის-
წუღების, მისწუთე-
ბის)¹ და სხვ.

ნახ. 106 ფ სიტყვაში: წალდი (გ. დ.)

ხშირ შემთხვევაში
ფ-ს, ლარინგალიზაციის საფუძველზე, მკვეთრი ყ (→კ) განვითარ-
ებია (შდრ. ქართ. წაყ-ი, დიალექ. (მთიულ.) მ-წყავი, სვან.
(ლაშხ.) წყავ ;(წყ → წყ).

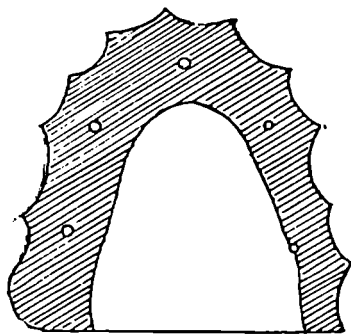
ქართ. ძეწკვი ← ძეწვი, შდრ. ჯაქვი;

ქართ. წმინდა || წმიდა — სვან. (ლაშხ.) წყგლიან, ლხმ. წყი-
ლიან (წმ → წყ → წყ). მიუხედავად იმისა, რომ სვანურს
ჩვეულებრივ არ ახასიათებს ჰარმონიულ კომპლექსთა
განვითარების ტენდენცია, ზოგჯერ მაინც² დასტურდება
ასეთი კომპლექსების განვითარების შემთხვევები².

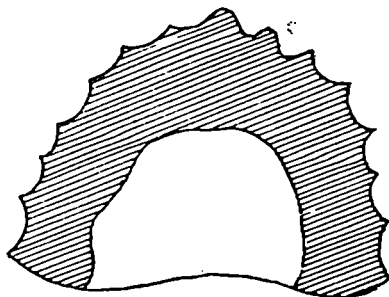
¹ ივ. იმნაიშვილი. ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, გვ. 309.

² ჩვენი: სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, გვ. 139.

სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება იმის შესახებ, რომ კომპლექსებში წყ, ჰჰ, ტჰ უ ფონეტიკურად არის განვითარებული, ისე როგორც ფონეტიკურად განვითარებული ჩანს კ—წყ, ჰკ და ტკ კომპლექსებში¹. ამ მოსაზრების გასამაგრებლად შეიძლება დასახელებულ იქნეს რიგი სხვა ახალი ფაქტები, მაგ. დაწუწვა || დაწუნ წყვა (ვ. ბერ.); წრომი || წყრომი „კოტი“ (ჩუბ.), მოწლე || მოწყალე (იქვე), წირთხელი || წყრთილი (იქვე), დიალ. (გურ.-იმერ.) წყლაპუნი || წკლაპუნი (პირისა), დ. ჩუბინაშვილს დადასტურებული აქვს: წყლაპუნი || წყლაკუნი (შდრ. ქართ. მ-წუთხ-ე—მეგრ. წყგთგ), წათხი || წყათი (ბ. წერ.).

ნახ. 107

ნახ. 108

აღსანიშნავია აგრეთვე წყ კომპლექსის განვითარების შემთხვევები სუ კომპლექსისაგან: ქვემო იმერულში -კენ თანდებულის პარალელური ვარიანტი -ჰენ დასტურდება; ნათესაობითი ბრუნვის სელემენტისა და უ-ს შეერთება. (სუ) იძლევა ბუნებრივ წყ კომპლექსს: ტყისყენ → ტყიწყენ; მთისყენ → მთიწყენ და ა. შ. (შდრ. ქანური: შკ → კკ: -შკულე → კკულე)².

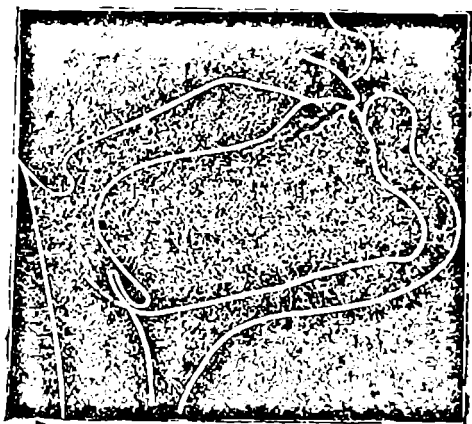
როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, წ-სთან კ-ც ვითარდება და წკ კომპლექსი მოუცია, მაგ., გურულში დასტურდება მწატე „ცხარე, მომწარო“ (შარაშ.), საბასა და დ. ჩუბინაშვილს დადასტურებული აქვთ: მწალტე || მწკალტე, ლიტ. წურწური—გურ.

¹ არნ. ჩიქობავა. ქანურის გრამატიკული ანალიზი, გვ. 18.

² ვ. თოფურია. ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, V, გვ. 121; შ. ძიძიგური. ძიგბანი ქართული დიალექტოლოგიიდან, 1954, გვ. 152.

წურწკული (შარაშ.), წკვარწკვალი (ვ. ბერ.), პეწენიკი || პერწენიკი „კობტა, კეკელა, კოპწია“ (მენტ.); მ. ალავიძეს ამ ფორმის შესატყვისად დადასტურებული აქვს: პეწკენიკობა; წნელი || წკნელი (შდრ. მეგრ. ქინუ || ქჯნუ), წბერვა || წკბერვა „ლვინის გამოხდა“ (ბერ.), წვერი — წკვეტი || წკვერტი || წკენტა (ვ. ბერ.).

ისიც აღსანიშნავია, რომ წყ და წკ როგორც ვარიანტები ხშირად პარალელურ ფორმებს იძლევა, მაგ., ბუწყი || ბუჭკი „დაბალი ჩირავი“ (საბა), ბაწყი || ბაჭკი „სუსტი ძაფი“ (იქვე), წყებლა || წკებლა „წურილი ჯოხი“ (ჩუბ.), ნაბერწყალი || ნაბერწყალი (საბა) და სხვ. (შდრ. ტკბილი || ტყბილი).

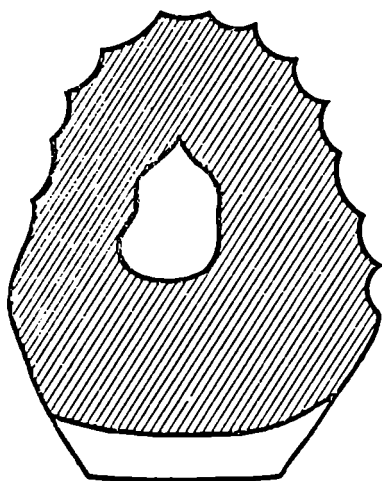

ნახ. 109 ფ

თუ რა ხასიათისაა საურთიერთო პალატალიზაცია წყ და წკ. კომპლექსებში, ეს კარგად ჩანს ნ. ქუთელიას პალატოგრამების მიხედვით (ნახ. ნახ. 110, 111).

როგორც ირკვევა, მკვეთრებთან ყ ($\rightarrow$ კ)-ს განვითარებას ხელს უწყობს არა მარტო ლარინგალიზაცია, არამედ ლაბიალიზაციის მომენტიც, ამიტომ „ლაბიო-ველარიზაციის“ ანალოგიით ამ პროცესისათვის შეიძლება გვეწოდებინა ლაბიო-ლარინგალიზაცია. მართალია, ბევრ შემთხვევაში ლაბიალიზაციის მომენტი დღეს არ ჩანს, გამჭრალა და მხოლოდ შედეგი გვაქვს, მაგრამ ქართულურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის სა-

ფუძველზე ხშირ შემთხვევაში ამ ლაბიალიზაციის მომენტის აღდგენა შესაძლებელი ხდება.

ნახ. 110

სასთან შეხება ისეთი სითარათოვის არ არის, როგორც ეს გ. დოლიძის წარმოთქმაშია (ნახ. 114). დაახლოებით ამ პალატოგრამულ მონაცემებს იმეორებს ნ. ქუთელიას ზ-ს პალატოგრამის სურათი (ნახ. 115).

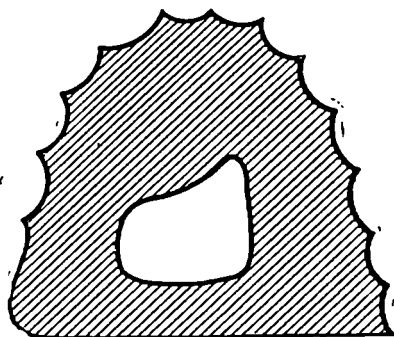
ტ-ს რომ ზ მოუცია ისტორიულად, ამის მაგალითები იხ. § 63.

ზ-ს ლაბიალიზებულობის კვალი ჩანს შემდეგი მაგალითების მიხედვით: ძვ.

ქართ. ჯაკუ, იკუ, მკუალ || მსკუალ, კურეტა, კურინვა და სხვ. ლაბიო-ლარინგალიზაციის საფუძველზე ზ-ს განვითარებია ქართულსა და ქართველურ ენებში მკვეთრი ყ (→კ). ასე, მაგა-

§ 65. ზ ენანუნისმიერი მკვეთრი ხშულია. ზ-ს წარმოთქმის პროფილიდან (ნახ. 112) ჩანს, რომ ენის წინა და შუა ნაწილის ზურგი მაგარ სასასთან შესამჩნევად ფართო არეს მოიცავს. ენის წვერი, მსგავსად ჯ, ჩ-ს წარმოთქმისა, ქვედა საკრელ კბილებთან არის დაშვებული. ზ-ს პროფილის ამ მონაცემებს ადასტურებს პალატოგრამული მონაცემებიც (ნახ. ნახ. 113, 114).

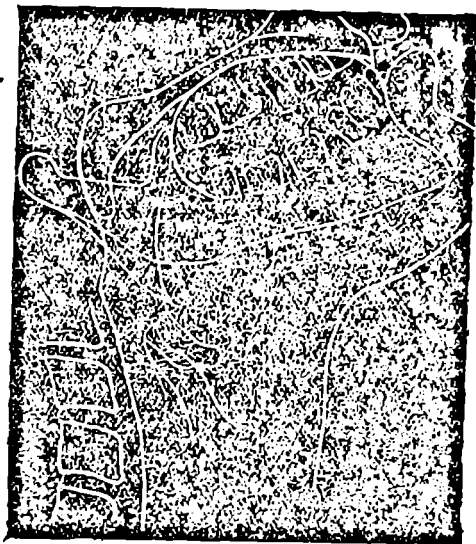
ოღონდ ერთი კია, რომ ჩვენი პალატოგრამის მიხედვით (ნახ. 113), ენის წინა ნაწილის ზურგის მაგარ სა-

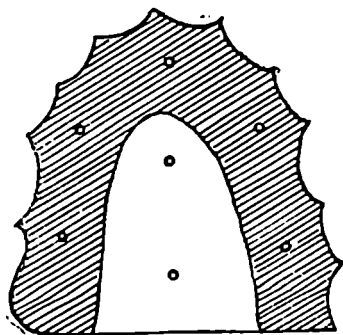
ნახ. 111

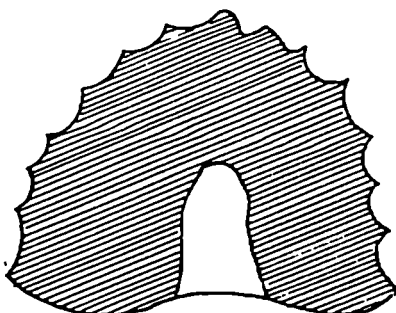
ლოთად, სვანურში უ შედარებით ახალი განვითარებული ჩანს
 კ-სთან შემდეგ მაგალითებში:

ნახ. 112 ზ სიტყვაში: კა

ნახ. 113

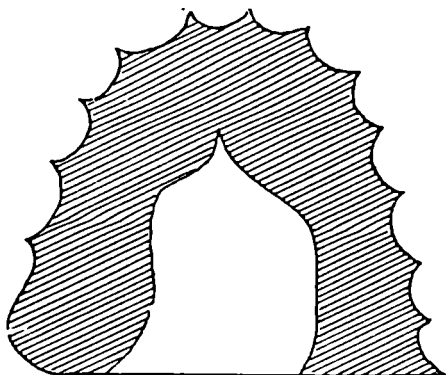

ნახ. 114

ქართ. კა-ობი — სენ. (ბქე.) კყიბ, ბზ. კეობ (კ → კყ);
 ქართ. კვარტლიანები — სენ. კყვარტაილარ (სენ. პოეზ.
 206, 33), ლაშხ. კყვარტ — კვარტლი¹.

¹ ჩვენი: სვანური ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, გვ. 139.

ეს უკანასკნელი ფორმა სვანურში ლეჩხუმურიდან უნდა იყოს შესული. მ. ალავეიძის „ლეჩხუმურ ლექსიკონში“ დადასტურებულია ფორმა **ქყვართლი** მკვართლის მნიშვნელობით. გარდა ამისა, იქვე ასეთი პარალელური ფორმები გვხვდება: **ქინკლი** || **ქინკყლი** „აყალ-მაყალის მოყვარული“, **ბუნქველა** || **ბურქყველა** „ქიანქველა“, **ქუილი** || **ქყუული** „ჭაერში გასროლილი ისრის ან ჯოხის გამოცემული ხმა“: „**ქყუულ-ქყუულით**“ — **ქუილ-ქუილით**, **ქინკყლი** || **ქყინკყილი** „**ქინკყლი**, **აყალ-მაყალი**“

ნახ. 115

(მენტ.), **ქიანქველა** — **ჯინქველი** (ჩუბ.), **ქრტიალი** || **ქყრტიალი** — **კაშკაში**, **ბრწყინვა**, **ელვარება** (იქვე), **ბრქალი** || **ბრქყალი** (იქვე) (შდრ. **ქყანტი** — **ქაობი** (მენტ.), **ქონქყო** || **ქენქყო**), **ქაქყა-ქუქყი** „**გახეულ ფეხსაცმელში წყალი შედიოდეს და სიარულის დროს ხმა გაქონდეს**“ (ვ. ბერ.).

რიგ შემთხვევაში ჳ-სთან კ-ს განვითარება დასტურდება. მაგ.: ძვ. ქართ. **ქნობა**, **დამქნარი** — ახ. ქართ. **ქკნობა**, **დამქკნარი** (შდრ. შტო-დამქნარისა, ვეფხტყ. 1224—3), ხევს. **ქდე** || **ქდე** (შდრ. საბა: **შეიქკო** — **შეიოქა**), გურ. **ქიქვი** — **მხალეულია**, ვ. ბერიძეს დადასტურებული აქვს: **ქაქკვი** „**აყვავებული მხალეული**“-ო — **განმარტავს** (შდრ. მეგრ. **ქკაქკუა** — წვრილად დაქრა; შდრ. გურ. **დაქიქკნა** — იგივე).

თუ რამდენად დიდია საურთიერთო პალატალიზაციის ხარისხი ჳჱ და ჳკ კომპლექსებში, ეს თვალსაჩინოდ არის მოცემული ნ. ქუთელიას პალატოგრამების მიხედვით (ნახ. ნახ. 116, 117).

როგორც ცნობილია, ქართული ჳ-ს კანონზომიერ შესატყვისად

ქანურ-მეგრულში ზკ არის. ამის მიხედვით ჩანს, რომ ქანურ-მეგრულში იმავე ლაბიო-ლარინგალიზაციის საფუძველზე ჳ-ს განვითარებია უკანაენისმიერი მკვეთრი კ, მაგ.:

ქართ. ჳამა—ქან.-მეგრ. ო-ქკომ-უ, ქკომ-უა (ზრდ. ლექს., 415);

ქართ. ქარ || ქერ: გა-ქერ-ი — ქან.-მეგრ. ქკორ-, ქკირ- (იქვე, 417);

ქართ. ქედ-ვა — ქან.-მეგრ. ქკად-(იქვე, 412);

ქართ. ქიან-ქვე-ელ-ა || ჯინ-ქვე-ელ-ა (ზრდ. ძვ. ქართ. ჯინ-ქუ-ელ-ი) — მეგრ. ქკი-ქკი-ტია || ჯგი-ჯგი-ტია (იქვე, 114) და სხვ.

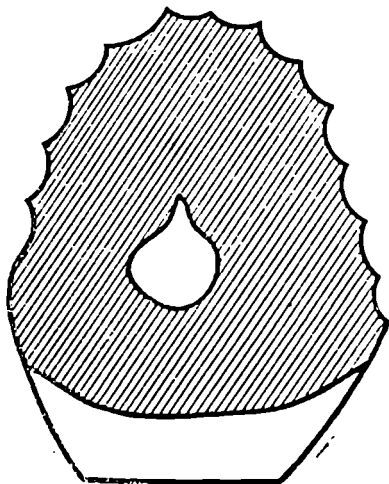
ძვ. ქართ. ჯინ-ქუ-ელ-ი მიღებულია ქინ-ქუ-ელ-ი ← *ქუინ-ქუ-ელ-ი'საგან დისიმილაციური გამჟღერების გზით. ლაბიალიზებულიობის მომენტი პირველ ჳ-ს დაუკარგავს, მეორეს შეუნარჩუნებია.

§ 66. კ უკანაენისმიერი მკვეთრი ხშულია. რენტგენოგრაფიის მიხედვით ნათლად ჩანს (ნახ. 118), რომ ენის უკანა და ნაწილობრივ შუა ნაწილი შესამჩნევად ფართოდ ეხება რბილსა და მაგარ სასას და იქ ახდენს ხშვასა და სკდომას.

ენის ასეთი ფართო შეხება სასასთან ყოველად უჩვეულოა ბ და კ-სათვის. კ-ს წარმოთქმის ამ მონაცემებს ადასტურებს პალატოგრაფებიც (ნახ. ნახ. 119, 120).

ოღნავე განსხვავება შეინიშნება გ. დოლიძისა და ნ. ქუთელიას პალატოგრაფებს შორის. გ. დოლიძის პალატოგრაფაზე უკანა ენის მაგარ სასასთან შეხების არე უფრო ფართოა, ვიდრე ნ. ქუთელიას პალატოგრაფაზე.

ენის უკანა ნაწილის რბილ სასასთან შეხების არე შედარებით უფრო შემკირებულია ლ. გამსახურდიას კ-ს რენტგენოგრაფის მიხედვით (ნახ. 121).

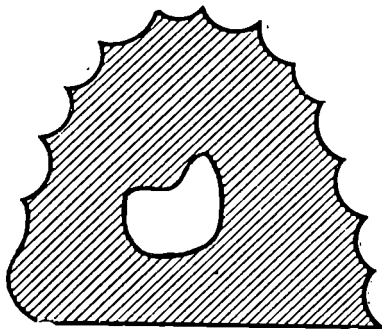
ნახ. 116

კ ქართულსა და ქართველურ ენებში თავდაპირველი სახითაა შემონახული, თუმცა ბევრ შემთხვევაში მას გარკვეული რეფლექსებიც მოუცია, მაგ.:

ქართ. კა ც-ი — ქან.-მეგრ. კო ჩ-ი — სვან. კჷშ ←*კაჩ. (არნ. ჩი-ქობავა);

ქართ. კვარცხ (ლბერკი) — ქან.-მეგრ. კუჩხ-ი — სვან. კიშხ ←*კუჩხ;

ქართ. კედ-ელ-ი — ქან.-მეგრ. კოდ-ა, კიდ-ა (შდრ. ლექს., 154) და სხვ.

ნახ. 117

ჟ, მაგ.: ნახოკი || ნახოჭი „ლაწვის ნაგლეჯი“ (საბა), კაკლვა || კაკლვა (ვ. ბერ.), იგივე გვაქვს გურულშიც: დაკაკლული — დაკაკლული; კაკვი || ქაკვი (ვ. ბერ.); კუკუ-მალობია || კუკუ-მალობია „ბავშვთა თამაშია“ (ვ. ბერ.), დასტურდება ისეთი შემთხვევაც, როდესაც კ-ს წ მოუცია, უნდა ვიფიქროთ, ვ-ს გზით: კ → ქ → წ: კინელამ | წინელამ (ვ. ბერ.).

კ დასტურდება ქართველურ ენათა საერთო ძირებში:

ქართ. კაკალ-ი — ქან.-მეგრ. კაკალ-ი — სვან. გჷკ (←კაკ), რომელიც მიღებულია დისიმილაციური გამეღერებით);

ქართ. კვეთ-ა — ქან.-მეგრ. კვათ-უ;

ქართ. კბილ-ი — ქან.-მეგრ. კიბი-რი;

ქართ. შეკრა — ქან. დოკორ-უ, მეგრ. დოკირ-უ (შდრ. ლექს., 295);

ამ მაგალითების მიხედვით ნათლად ჩანს, რომ ქართველურ ენათა კ სვანურში პალატალიზაციის საფუძველზე წარმოდგენილია ჟ-დ¹. ანალოგიური ვითარება დასტურდება ქანურის ათინურის კილოკავში: ე და ი ხმოვნების წინ კ ქცეულია ჟ-დ².

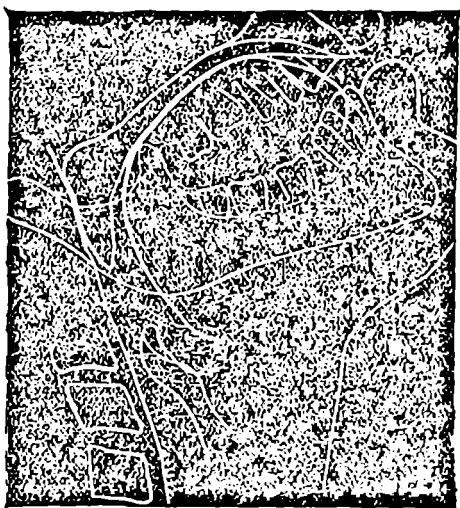
რამდენიმე შემთხვევა ქართულშიც დასტურდება, როდესაც კ-ს პალატალიზაციის საფუძველზე მოუცია

¹ ჩვენი: სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, გვ. 174.

² არნ. ჩიქობავა. ქანურის გრამატიკული ანალიზი, გვ. 27.

ქართ. კრ-ე ბ-ა — ქან. კორ-ობ-, მეგრ. კორ-ობ- (იქვე, 296);
 ქართ. კრ-თ-ომ-ა — ქან.-მეგრ. კუ-თ- („დაფრთხობა“) (იქვე, 299)
 და სხვ.

ლაბიალიზებული კ-ს გადმონაშთი გვაქვს ძველი ქართულის
 შემდეგ ძირებში: ვარსკულავი, ზაკუვა, თირკუმელი, კაკუ, კულად,
 კული, კუამლი, კუართი, კუახი, კუება, კუედ (მოვკუიდ, მოჭკუედ,
 მოკუდა, სიკუდილი), კუეთა, კუერთხი, კუერი, კუერვა, კუერნა,
 კუერცხი, კუესი, კუეცა, კუეხნა, კულევა, კუმევა, კუნესა, ლეკუ,
 ნაკუერცხალი, სარკუმელი, საძირკუელი, უკუე, უკუეთუ, ჯერკუელი
 და სხვ.¹ (მდრ. მეგრ. კუ-თ-კუ-თი — კაკვი; წკვარწკვარი —

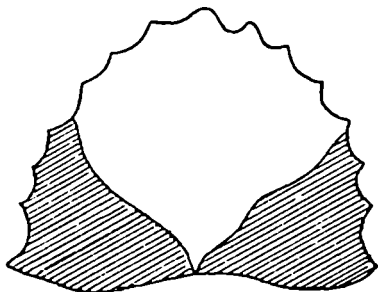
ნახ. 118 კ სიტყვაში: კაცი

წკარწკარი; კვერკვე||კვირკვე — კვირიკე, იელისი; კვაკვი-
 ლი — ძლირბლი (თვალის); კვეკვერეში — ახლად ამოღებული,
 უმარილო ყველი; კვირკვი — ძაფის მურგი და სხვ. მისთ.)

ბუნებრივია, რომ კ-ს ლაბიო-ლარინგალიზაციის საფუძველზე
 არ უფიქრდებოდა ყ, ვინაიდან თვითონ უკანაენისმიერია.

¹ ივ. იმნაიშვილი. ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, გვ. 308.

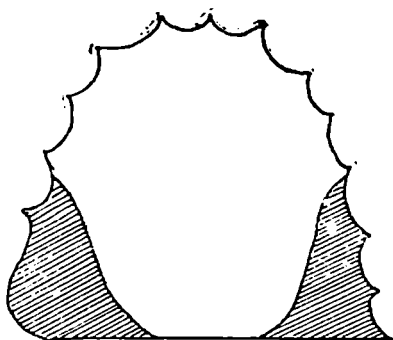
§ 67. მკვეთრთა ტ, წ, ჳ, კ-ს პროფილებისა და პალატოგრა-
მების ანალიზიდან მეტად საყურადღებო დასკვნა გამომდინარეობს.
მკვეთრთა წარმოთქმისას გაცილებით უფრო ფართოა ენის მაგარ
სასასთან შეხების არე, ვიდრე შესატყვისი მელერებისა და ფშვინ-
ვიერების წარმოთქმისას. ენის მაგარ სასასთან შეხება გ-სა და ქ-ს
კ-სებური რომ ჰქონოდა, ან ჯ-სა და ჩ-ს ჳ-სებური და ა. შ., მა-

ნახ. 119

შინ ისინი უთუოდ პალატა-
ლიზებულ ბგერებად გადა-
იქცეოდნენ, მაგრამ, მიუხე-
დავად ენის წინა და ზოგ-
ჯერ შუა ნაწილის მაგარ
სასასთან ფართოდ შეხები-
სა, მკვეთრები მაინც არ
იქცევა პალატალიზებულ
ბგერებად, პირობით, ისინი
მაგარ ანუ მტკიცე თან-
ხმოვნებს წარმოადგენენ. რა
უნდა იყოს ამის მიზეზი?

ამის მიზეზი, ჩვენი აზრით, ერთი მხრით, უნდა ვეძიოთ მკვეთრთა
ლარინგალიზაციაში, რაც მათ არ აძლევს საშუალებას, რომ ისინი
პალატალიზებული გახდნენ,
ხოლო, მეორე მხრით, ენის
მაგარ სასასთან ფართოდ
შეხების მიზეზი უნდა ვე-
ძიოთ საწარმოთქმო ორგა-
ნოთა განსაკუთრებული ხა-
რისხით დაქიმულობასა და
იმ ენერგიულ ხშვა-სკდომა-
ში, რომელიც საერთოდ
ახსიათებს მკვეთრებს.

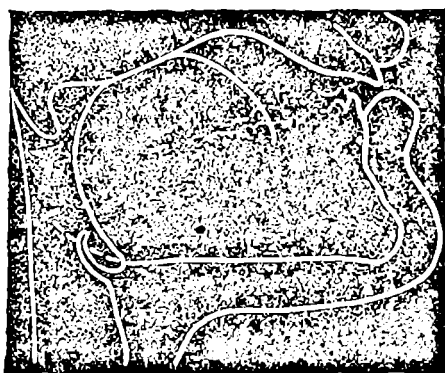
ნახ. 120

აქვე უნდა აღინიშნოს,
რომ თავის დროზე ალ. ცა-
გარელმა მეგრული და ქარ-
თული კ-ს რუსული კ-საგან
განსხვავება შენიშნა: „к пропзносится несколько тверже русск.
к“¹, თუმცა მან ვერ შენიშნა ასეთივე განსხვავება ქართულ კ,
ტ-სა და რუსულ п, т-ს შორის.

¹ А. Цагарели. Мингрельские этюды, II, гл. 28.

მკვეთრების წარმოთქმისას რომ ენის მაგარ სასასთან შეხების არე უფრო ფართოა, ვიდრე შესატყვისი ყრუ ფშვინვიერების წარმოთქმისას, ეს კარგად ჩანს რუსლოს პალატოგრამების მიხედვითაც (შდრ. მისი ტ-სა და თ-ს (ტარი—თავი), კ-სა და ქ-ს (კაცი—ქალი), ჩ-სა და ჭ-ს, ც-სა და წ-ს და ყ-ს პალატოგრამები)¹.

მკვეთრთა წარმოთქმისას ენის მაგარ სასასთან შეხების უფრო მეტ სიფართოვეს, აგრეთვე ენის არტიკულაციის უფრო უკან გადაწევას, რაც ლარინგალიზაციისათვის აუცილებელია, ადასტურებს ლ. გამსახურდიას ექსპერიმენტული მონაცემებიც².

გახ. 121 კ

§ 68. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ლარინგალიზებულ მკვეთრთა სპექტოფიკურობა იმაში მდგომარეობს, რომ მათი წარმოთქმის დროს ფილტვებიდან ჰაერნაკადის ამომდინარეობა არ წარმოებს, ვინაიდან ყელში ხშვას აქვს ადგილი. ისინი წარმოითქვიან პირისა და ხახის ღრუებში მყოფი ჰაერით, ხშვისა და სკდომის განსაკუთრებული ენერგიულობით. პირში მყოფი ჰაერის მოცულობა მკვეთრთა სონორობის შემცირებაში გადამწყვეტ როლს ასრულებს.

¹ L'abbé Rousselot. Principes de Phonétique Expérimentale, II, გვ. 867.

² Л. Гамсахурдия, Сравнительный анализ фонем грузинского и английского языков (афтореферат), 1955, გვ. 4.

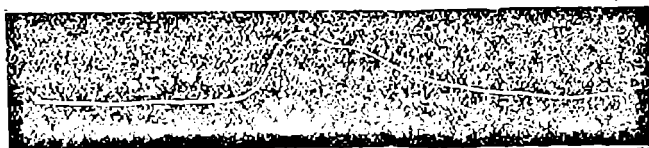
ამგვარად, ქართულ ენას ისტორიულად გამოუმუშავებია, ერთი მხრით, ხშირი ფშვინეიერნი, რომელთა წარმოთქმას ჰაერის დიდი მოცულობა ახლავს (შდრ. ფ, თ, ც, ჩ, ქ...), და, მეორე მხრით, ლარინგალიზებული მკვეთრები, რომელთა წარმოთქმას ძალზე მცირე მოცულობის ჰაერი ჰყოფნის. როგორც ცნობილია, ქართულში ყრუ ფშვინეიერებისა და ყრუ მკვეთრთა დაპირისპირებას ფონემური მნიშვნელობა აქვს (შდრ. ფარვა-პარვა; თარი — ტარი; ქარი — კარი; ცელი — წელი და სხვ. მისთ.).

ნახ. 122 ტ

ლარინგალიზებული თანხმოვნები მხოლოდ ქართველურსა და კავკასიურ ენებს ახასიათებს.

§ 69. თუ რაში მდგომარეობს მკვეთრთა ლარინგალიზაცია, ეს კარგად ჩანს ჩვენი ექსპერიმენტული მონაცემებით. ასე, მაგალითად, ტ-ს წარმოთქმისას (ნახ. 122) პირში მყოფი მცირე ჰაერნაკადის ტალღით ჩამწერი კალამი, ავარდება რა ნულ ხაზს ზევით, მოხაზავს მცირე მალლობის მქონე მრუდს და ამის შემდეგ იგი ეშვება ნულ ხაზს ქვევით. წარმოთქმის დამთავრების შემდეგ ჩამწერი კალამი ისევ ნულ ხაზს მიჰყვება.

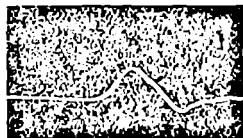
ნახ. 123 თ

ჩამწერი კალმის ნულ ხაზს ქვევით ჩამოვარდნა ტ-ს წარმოთქმისას მიუთითებს ხორხის განსაკუთრებულ მოძრაობაზე, რომელსაც ადგილი აქვს საერთოდ მკვეთრების წარმოთქმის დროს. ეს არის წარმოთქმის ძლიერი დამართვის ანუ ლარინგალიზაციის შედეგი. ხორხის ასეთ მოძრაობას ადგილი არა აქვს, მაგ., ტ-ს წარმოთქმისას (ნახ. 123).

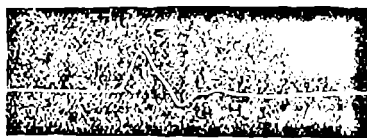

ტ-სა და ე-ს კომოგრამების შედარებიდან ნათლად ჩანს, თუ რამდენად შემცირებულია პირის ჰაერის მოცულობა ტ-ს წარმოთქმისას; ეს იმიტომ, რომ იგი უსუნთქველი ბგერაა.

ჩვენი ტ-ს გრაფიკულ მონაცემებს სავესებით ადასტურებენ რ. შორის ქართული და ქანური ტ-ს კომოგრამები (ნახ. ნახ. 124, 125).

ნახ. 124 ტ

ნახ. 125 ტ

ამ კომოგრამული მრუდებითაც ნათლად დასტურდება ტ-სა (და საერთოდ მკვეთრების წარმოთქმისას) ჩამწერი კალმის ნულ ხაზს ქვევით ჩამოვარდნა, რასაც რ. შორი უწოდებს „ყელის ჩამწერი კალმის უარყოფით მოძრაობას“ და რომელიც შეესატყვისება პირში ხშვის სკდომის მომენტს¹.

ნახ. 126 ფ

§ 70. ტ-ს წარმოთქმის მსგავსი სურათი მეორდება ფ-სა (ნახ. 126) და ჳ-ს წარმოთქმის შემთხვევაშიც (ნახ. 127).

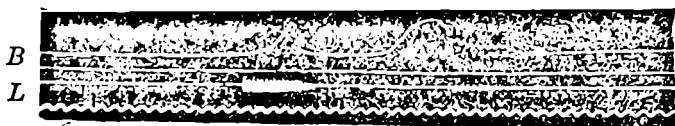

ნახ. 127 ჳ

შენიშვნა: ჰოტენეტოტურსა და ბუმბენურ ენებში არსებული ე. წ. „შეწოვნი“ ბგერების წარმოთქმისას ხორხის ანალოგიური მოძრაობა დასტურდება, ოღონდ შეწოვნი ბგერების წარმოთქმისას პირის ჰაერის ჩამწერი კალამი ნულ ხაზს ქვევით უფრო მკვეთრ ჩამოვარდნას ახდენს, ვიდრე ამას ადგილი აქვს ქართული ყვლშულების წარმოთქმისას.

¹ რ. შორის დასახ. ნაშრ., გვ. 197.

ტ, წ, ჳ-ს წარმოთქმის კანონზომიერებას იმეორებენ კ კ ყ მკვეთრებიც, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ კ კ ყ-ს წარმოთქმისას პირის ჰაერნაკადის მოცულობა კიდევ უფრო შემცირებულია მინიმუმამდე (იხ. ზემოთ კაკა სიტყვის კიმოგრამა — ნახ. 7).

ნახ. 128 კაცი (გ. დ.)

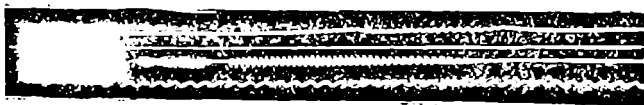
§ 71. სიტყვა „კაცი“-ს კიმოგრამა ნათლად გვიჩვენებს (ნახ. 128), თუ რა დიდი განსხვავებაა მკვეთრ კ-სა და ც-ს ჰაერნაკადის მოცულობაში.

ამასვე ადასტურებს ტ-ს კიმოგრამა სიტყვაში: ტარი (ნახ. 129). რაც შეეხება ყ-ს სიტყვაში: ყური (ნახ. 130), პირის ჰაერნაკადი

ნახ. 129 ტარი (გ. დ.)

იმდენად სუსტია, რომ პირის ჰაერის ჩამწერი კალამი ნულ ხაზს ზევით ვერც კი მაღლდება.

ნახ. 130 ყური (გ. დ.)

მკვეთრ თანხმოვანთა წარმოთქმისას პირის ჰაერნაკადის ასეთი მცირე მოცულობა სონორობის მხოლოდ უმნიშვნელო ელემენტს შეიცავს. თუ ჰაერნაკადის მოცულობის მონაწილეობის მიხედვით ვიმსჯელებთ, ფ უფრო სონორია, ვიდრე კ; ე უფრო სონორია ტ-ზე; ც—წ-ზე; ჩ—ჭ-ზე; ძ—ჯ-ზე და ყ-ზე და ა. შ.¹

¹ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 61.

შენიშვნა:

მკვეთრთა წარმოთქმაზე დაკვირვებისას კ. დოდაევს ერთი საყურადღებო მომენტი აქვს შენიშნული: იგი ამბობს, რომ წ, ქ, ჯ, ყ, ძ და ჯ-ს წარმოთქმის შემდეგ ნათლად იგრძნობა პაუზაო¹. მას ამ პაუზის გამოსახატავად ფონეტიკური ნიშანიც (აპოსტროფი) აქვს გამოყენებული და ასეთი მაგალითები მოყავს: ქართ. წ'ყ'ლული, წ'ყ'ნარი, კ'ყ'ლეთა: მეგრ. საწ'ბერი, გაწ'მორდით; სენ. ჯ'ანარ, რაქ'ე, წ'ელჟარ და სხვ.² კ. დოდაევის მიერ შენიშნული „პაუზა“ მკვეთრთა წარმოთქმისას მაგარი დამართვის შედეგია. კ. დოდაევს შეცდომით აქვს ამ რიგში შეტანილი ქ, ძ და ჯ.

გ. ახვლედიანს მკვეთრთა დამთავრებისა და მომდევნო ხმოვნის დაწყების შესახებ გამოთქმული აქვს ასეთი მოსაზრება: „როცა ჩვენ ვამბობთ კა, ტა. პა-ს; ძ-ს (ან ტ, პ-ს) და შემდეგ ა-ს შუა — ქ-ს დაწყებისას — ჩვენ გვესმის ე. წ. „მაგარი დაწყების“ მსგავსი ბგერა, რასაც ქართული ასპირატებისა და mediae-ს შემდეგ ადგილი არა აქვს“³.

5. ფარინგალური ხშულები

§ 72. უფრო დაწვრილებით უნდა შეეჩერდეთ ყ, ჯ, 'ლ და ე-ს წარმოთქმაზე. ეს ბგერები შესწავლილია როგორც უშუალო დაკვირვებით, ისე ექსპერიმენტულად — ლარინგოსკოპიული, პალატოგრამული და რენტგენოგრაფიული მეთოდებით.

ნორმალურად წარმოთქმული ყ ფარინგალურია. პროფ. არჩ. ჩარგეიშვილის გამოკვლევით, „ყ ბგერის წარმოთქმა მოითხოვს ენის ძირისა და ხახის კედლების აქტიურ შემკუშველ მოძრაობას... ენის ძირზე წარმოშობილი მორგვი ჯდება ხახის კედელზე შექმნილ ლარში და შემდეგ სკდომას აწარმოებს ყიის ზემოთ მდებარე ჰაერის მარაგით. ხშვა ყ-ს დროს ლარის ფსკერზე არ არის ენერგიული; ამდენად ეს ბგერა არ არის წმინდა მეყსეული“⁴.

ჩვენი გამოკვლევით, ნამდვილი ფარინგალური ყ და ჯ დასტურდება სვანურ წარმოთქმაში⁵.

აგრეთვე ფარინგალური ყ მოვისმინეთ ჩვენ მოხვევთა წარმოთქმაში. მათ მიერ წარმოთქმულ სიტყვებში: ყ ა ზ ბ გ ვ ი, ყ ი ნ ე ა რ ი, ყ ა ნ წ ი და მისთანებში მკაფიოდ ისმის სვანურისებური

¹ К. Додаев. К иверской фонетике, გვ. 14.

² იქვე.

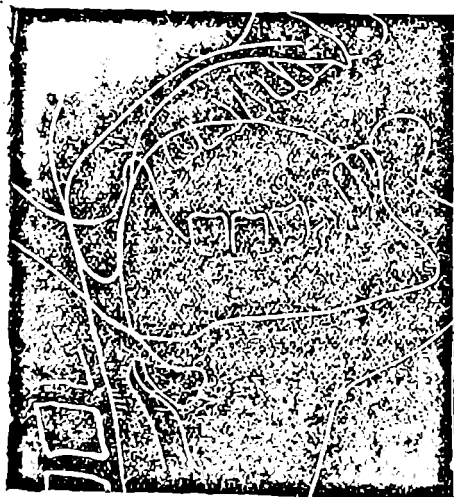
³ გ. ახვლედიანი. მკვეთრი ხშულნი ქართულში, გვ. 126.

⁴ არჩ. ჩარგეიშვილი. ქართული თანხმოვნების „ყ“ და „ჯ“-ს ბიომექანიკის საკითხისათვის: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. VII, № 8, 1946 წ., გვ. 440 — 541¹.

⁵ ჩვენი: სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, გვ. 36-37.

ჟ, რომელიც ადგილის წარმოებისა და წარმოთქმის ენერგიულობით განსხვავდება ლიტერატურულად წარმოთქმული ჟ-საგან.

ჩვენი დაკვირვებით, ლიტერატურულად წარმოთქმული ჟ არტიკულაციურად უფრო წინ არის წარმოებული, ვიდრე სვანურისა და მოხეურის ფარინგალური ჟ. ლიტერატურული ჟ უფრო უველარულია, ვიდრე ფარინგალური. ამას ნათლად ადასტურებს ლიტერატურული ჟ-ს პროფილი სიტყვებში: ყ ა ნ ა (ნახ. 131) და ყ ი ნ ვ ა (ნახ. 132).

ნახ. 131. ყ ა ნ ა (გ. დ.)

ამ ექსპერიმენტულ მონაცემებს საყვებით ადასტურებს ლ. გამსახურდიას ჟ-ს რენტგენოგრაფია (ნახ. 133).

ამ მოსაზრებას ადასტურებს ქართული ჟ-ს პალატოგრაფიებიც (ნახ. ნახ. 134, 135).

პალატოგრაფიული მონაცემებით მაგარი სასის ბოლო ნაწილზე ენის შეხება გარკვეულ კვალს ტოვებს, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ლიტერატურული ჟ საგრძნობლად წინ წამოწეული არტიკულაციით იწარმოება.

§ 73. დღეს სალიტერატურო ქართულში ჟ-ს არტიკულაციის წინ წამოწევის ტენდენცია შეპირობებულია ორი გარემოებით: ჯერ ერთი, იმით, რომ ლიტერატურულ წარმოთქმაში ფარინგალიზა-

ციის შესუსტება და ნაწილობრივი მოშლა უდავო ფაქტია (შდრ. ჯ-ს დაკარგვა); მეორეც, ლიტერატურულ წარმოთქმაში ამჟამად ტენდენციაა უ-ს არტიკულაციის შესუსტებისა და წინ წამოწევისა, რათა ამით მას უფრო მეტი „კეთილზმოვანება“ მიენიჭოს. ამ ტენდენციის შესახებ დოც. მ. მრეელიშვილი წერს: „ყელბშულთა შორის არის ერთი ისეთი მძლავრი მკვეთრობის ბგერა, რომლის წარმოთქმას ჩვენ განზრახ ვასუსტებთ სასცენო მეტყველებისათვის, მისი ზედმეტი ჩქამიერობისა და არა კეთილზმოვანობის გამო; ასე-

ნახ. 132 ყინვა (გ. დ.)

თი არის ბგერა „ყ“. დანარჩენი ხშულები ემორჩილება მათი წარმოთქმის ძირითად თვისებას — ენერგიულობას, მძლავრობას¹. ამის გამო მ. მრეელიშვილი ასეთ რჩევას იძლევა: „უ-ს გავარჯიშებ აუნდა მიმართული იყოს მისი შერბილებისაკენ“². უ-ს შერბილება კი ნიშნავს მისი არტიკულაციის წინ წამოწევას.

ჩვენ მიერ აღნიშნული ორგვარი უ-ს არსებობის ფაქტი სავსებით დასტურდება ქართველურ ენათა ბგერითი სისტემის ისტორიით. სვანურსა და მთის კილოებში ფარინგალური უ-ს არსებო-

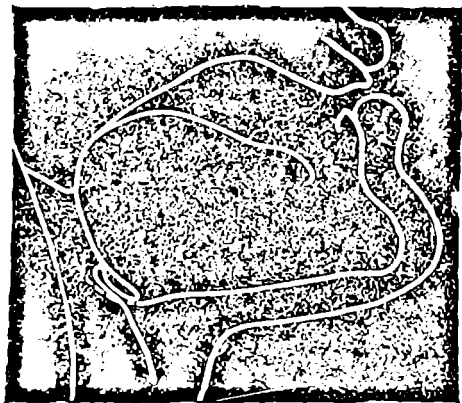
¹ მ. მრეელიშვილი. ქართული სასცენო მეტყველების ფონეტიკური საფუძვლები, 1949 წ., გვ. 55.

² იქვე, გვ. 71.

ბა შეპირობებულია ფარინგალიზაციის აქტიურობით, ამიტომ მათ
კ-ც დაუზიანებელი აქვთ.

ქართულ ლიტერატურულ წარმოთქმაში ფარინგალიზაცია შე-
სუსტებულია, კ დიდი ხანია ლიტერატურულმა წარმოთქმამ და
ბარის კილოებმაც დაკარგეს. ამ ფაქტმა უთუოდ იქონია გავლენა
ყ-ს არტიკულაციის ნაწილობრივ შეცვლაზედაც.

აღსანიშნავია, რომ კანურ-მეგრულის დიალექტებს ფარინგა-
ლიზაციის საფეხური უკვე გავლილი აქვთ. იქ კ დღეს უკვე

ნახ. 133 ყ

აღარ დასტურდება არც ერთ კილოსა და კილოკავში. რაც შეეხე-
ბა ყ-ს, მეგრულს იგი ნაწილობრივ დაცული აქვს, აგრეთვე კანუ-
რის ხოფურ კილოკავს. ვიწურ-არქაბულსა და ათინურ კილოკა-
ვებში ყ იძლევა გარკვეულ რეფლექსებს: ლ, კ და ჟ-ს¹. აქვე აღ-
ვნიშნავთ, რომ ლ. შჩერბა თავის თანხმოდანთა ძირითადი ტიპე-
ბის ტაბულაში ყ-ს უველარულს უწოდებს², რაც რენტგენოგრა-
ფული მონაცემებითაც სავსებით გამართლებულია.

ლაბიალიზებული ყ-ს გადმონაშთი უნდა გვეკონდეს ძველი
ქართულის ისეთ ძირებში, როგორიც არის: იდაყუ, ტყუ (სიტყუა,
მეტყუელი, უტყუ), განრყუნა, მაყუალი, მაწყუერელი, მოყუასი,
მოწყუედა (შდრ. მეგრ. კყუიდი), ნერწყუ, მყუარი, სეტყუა, ტყუე.

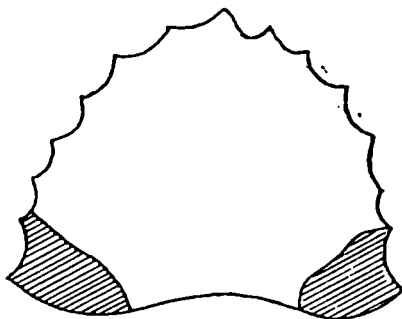
¹ არნ. ჩიქობავა. კანურის გრამატიკული ანალიზი, 16.

² Л. Шерба. Фонетика французского языка, გვ. 307.

ყუავ (ყუყუავი, ჰყუავი, ყუავის), ყუავილი, ყუელა, ყუერბი, ყური-
მალი, შერწყუმა, წყუღიადი და სხვ.¹. (შდრ. მეგრ. ყვაყუა —
გაპენტვა).

§ 74. ჯ ყრუ ფშვინვიერი ფარინგალია. როგორც ცნობილია,
იგი ჰქონდა ძველ ქართულს; წარმოითქმოდა და იწერებოდა გარ-
კვეულ სიტყვათა ფუძეებში. მაგ., კელი, ჯაჯა, ჯარი, ჯევი, ფერჯი,
მუჯლი, მჯარი, მჯნე, ჯმა, მჯცოვანი, ჯურელი. ჯოჯობი, ჯერჯი,
ჯვჯვნი და სხვ. მისთ.

ვ. თოფურიამ დაადგინა,
რომ ძველ ქართულში ჯ-სა
და ხ-ს ხმარება გარკვეულ
კომპლექსებში სათანადო
წესს ემორჩილებოდა: „...ცი-
შლაუტ - აფრიკატებს შემ-
დეგ ხ. ხოლო წინ ჯ გამო-
უყენებიათ და ჰქონიათ:
სხ, შხ, ცხ, ჩხ...: ჯს, ჯშ,
ჯც, ჯჩ... კომპლექსები“².
მაგ., საჯსარი, ჯსენება, ჯსნა,
ჯსვა || ჯშვა, ჯშირი, ჯცე და
სხვ., მაგრამ ამის პარალე-

ნახ. 134

ლურად წარმოითქმოდა და იწერებოდა: სხამი || შხამი, სხარტი,
სხეული, სხივი, სხმა, სხლეტა, სხუა, სხუნვა; შხაპი, შხივილი;
ცხადი, ცხება, ცხედარი, ცხელება, ცხიმი; ჩხირი, ჩხრეკა, ჩხუბი,
ჩხვლეტა და სხვ. მისთ.

დღეს ჯ დაცული აქვს მთის კილოებს (ხევსურულს, შოხეურს,
მთიულურს, ფშაურს, თუშურს, აგრეთვე ქიზიყურს).

არჩ. ჩარგეიშვილის ფარინგოსკოპიული დაკვირვებით „ირკვე-
ვა, რომ ჯ“-ს წარმოების ადგილი იქ არის, სადაც „ყ“-სათვის“³,
რომ იგი იწარმოება ენის ძირისა და ხახის გვერდითი კედლების
აქტიური ხშვის საშუალებით“⁴.

აგრეთვე ჯ-ს გრაფიკული და პალატოგრამული მეთოდებით
შესწავლა კიდევ უფრო ნათელს ჰფენს ჯ-ს არტიკულაციას.

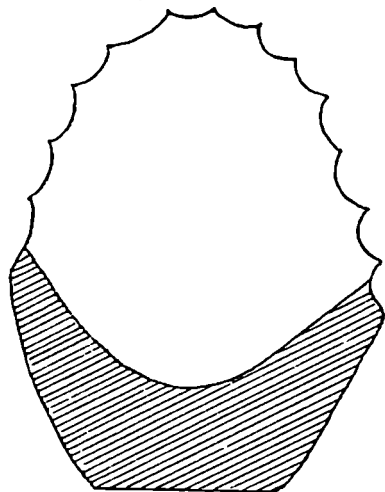
¹ ივ. იმნაიშვილი. ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, გვ. 308.

² ვ. თოფურია. ჯ და ხ სიბილანტ-აფრიკატებთან მეზობლობაში: სა-
ქართველოს არქივი, წიგნი II, 1927, გვ. 185.

³ ა. ჩარგეიშვილი, დასახ. შრ., გვ. 540.

⁴ იქვე, გვ. 541.

ჯ-ს პალატოგრამის მიხედვით (ნახ. 136) ირკვევა, რომ ენის ძირი ახდენს ხშვას ხახის უკანა და გვერდით კედლებთან და ენის გვერდითი კიდეების მაგარ სასასთან შეხება მოიცავს ნაწილობრივ ძირითადისა და სიბრძნის კბილების არეს. ეს იმაზე მიუთითებს, რომ იგი საკმაოდ მაგარი თანხმომიანია. ჯ-ს გრაფიკული მეთოდით შესწავლამ გვიჩვენა, რომ (ნახ. 137) ამ ფარინგალისათვის დამახასიათებელი ფშვინვიერობის გამო ყელისა (T) და პირის (S) ჩამწერი კალმები მხოლოდ ჩქამის შესატყვის მცირე

ნახ. 135

მოდრაობებს გვიჩვენებს. ეს მოძრაობები ჯ-ს წარმოქმნისას ღია სახმო სიმებში ჰაერის ამომდინარეობისას წარმოშობილი ხახუნის შესატყვისი მოძრაობებია. პირის მრუდი გვიჩვენებს, რომ პირიდან ამომდინარი ჰაერნაკადის მოცულობა გაცილებით უფრო მცირეა ყველა სხვა ყრუ ხშულ ფშვინვიერებთან შედარებით (ფ, თ, ც, ჩ, ქ). გარდა ამისა, პირის მრუდი გვიჩვენებს, რომ ჯ-ს შემართვა სპირანტ თანხმომიანთა შემართვის სურათს უფრო ნიაგავს, ვიდრე ნამდვილი ხშულის

შემართვას; შემდეგი მომენტები კი ხშვა-სკდომით ხასიათდება. ამაში დავრწმუნდით ისეთი მარტივი ექსპერიმენტითაც კი, როგორცაა სპირანტის გაგრძელება წარმოქმნის დროს და ხშულის გაგრძელების შეუძლებლობა. ამის მიხედვით მტკიცდება, რომ ჯ-ს შემართვა სპირანტისებური აქვს; იგი ძირითადად მაინც ხშულია. ვინაიდან იგი ნახევრად სპირანტული და ნახევრად ხშული ელემენტის შემცველია, ამიტომ მას სპირანტოიდი ვუწოდებთ (ნ. იუშმანოვი მას აფრიკატიდს უწოდებს).

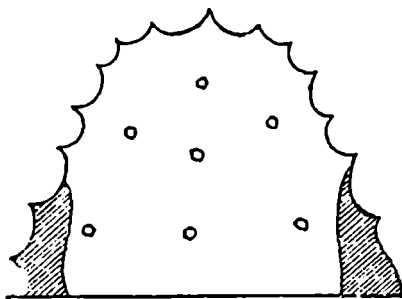
ის ფაქტი, რომ ახალ ქართულში ჯ შეცვალა სპირანტმა ხ-მ და არა სხვა რომელიმე ხშულმა, თავისთავად ლაპარაკობს იმის შესახებ, რომ ამ პროცესს ხელი შეუწყო ჯ ს სპირანტოიდულმა ბუნებამ.

არის იმის ნიშნები, რომ ქართულს ლაბიალიზებული ჯ ჰქონ-

და. ამაზე მიუთითებს ძველი ქართულის ასეთი ძირები: თაქუ, ინ-ჩაქუ, მჭუ (დაამჭუა), საქუმილი, ჭუარდ, ჭუება, ჭუეზა, ჭუელა, ჭუმევა (იჭუმია), ჭუმილვა; ჭუნეშა, ჭურელი, ჭურეტა და სხვ.¹

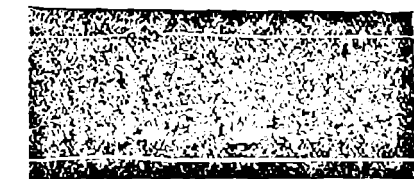
§ 75. ქართულ სამეულთა სისტემა გულისხმობს, რომ მეექვსე სამეული (-ჭ ყ) ოდესღაც იყო არა დეფექტური, არამედ სრული. ნ. მარმა თავის დროზე შესაძლებლად ჩათვალა მეღერი ფარინგალის ქართველურ ენებში თეორიულად არსებობა. „ძველი სალიტერატურო ქართული ენის გრამატიკაში“ მოცემულ ტაბულაში ეს ბგერა არშენახულთა და თეორიულად აღდგენილთა რიგშია შეტანილი².

ნახ. 136

ამ თეორიულად სავარაუდო მეღერი ხშულის შესახებ ნ. მარს გამოთქმული აქვს მოსაზრება

ჯერ კიდევ უფრო ადრე, 1908 წ. „ძირითად ტაბულებში“ იგი წერდა: „არათანამიმდევრობა ტრანსკრიფციაში ლ-ს ხან გ (ტაბ. I), ხან ჳ (ტაბ. III) სახით იმის შედეგია, რომ ჯერჯერობით არ არის

ნახ. 137 ჯ

დადგენილი, და ჩემთვისაც საბოლოოდ არ არის ნათელი, თავდაპირველად არსებულ ამ ორიდან გ (< გვ) და ჳ (< გყ) რომელია მოცემული ქართულ ლ-ში, თუმცაღა მე იმ აზრს ვადგივარ, რომ იგი გავებულ იქნეს, როგორც ჳ³. აქ ნ. მარს ძირითადად დასმული აქვს საკითხი სპირანტი ლ-სა და მეღერი ხშული ფარინგალის ლ-ს ურთიერთმიმართების შესახებ, რომ ეს უკანასკნელი უნდა შეეცვალა პირველს. უფრო დასაბუთებულად ეს აზრი გამოთქმუ-

¹ ივ. იმნაიშვილი. ქართული ენის ისტორიული კრესტომათია, გვ. 309.
² II. M. Marr. Грамматика древне-литературного грузинского языка. 1925, გვ. 30.
³ II. M. Marr. Основные таблицы к грамматике древнегрузинского языка, С.-Петербург, 1908, გვ. 10.

ლი აქვს გ. ახვლედიანს: „ისტორიულ ხანაში ეს 'ლ, როგორც ჩანს, დაიკარგა ქართულ-ქართველურ ენებში უკვალოდ, შესაძლოა, რომ იგი შეცვალა ლ-მ ისე, როგორც ახალ სალიტერატურო ქართულში ჯ შეცვალა ზ-მ“¹.

ქართულ-ქართველური ენებისათვის თეორიულად სავარაუდოდ ეს მეღერი ხშული ჩვენ მიერ დადასტურებულ იქნა ნაშთის სახით სვანურში ისეთ სპეციფიკურ სიტყვეში, როგორიცაა ონომატოპოეტური სიტყვები, ფრინველთა და მცენარეთა სახელწოდებები და სხვა, რომლებიც სვანური წარმოშობისანი არიან და ასახავენ სვანური ბგერითი სისტემის უფრო ძველ ვითარებას².

ამ სპეციფიკური ბგერის გრაფიკული მეთოდით შესწავლამ გვიჩვენა, რომ ეს ფარინგალი მეღერი თანხმოვანია, თვალსაჩინო რხევებს იძლევა როგორც პირის (S), ასევე ყელის (L) მრუდი. გარდა ამისა, პირის მრუდის მიხედვით ნათლად ჩანს, მსგავსად ჯ-ს წარმოთქმისა, სპირანტული შემართვა. ისიც სპირანტიდია, რამაც ხელი შეუწყო, რომ იგი ისტორიულად ლ-ს შეეცვალა.

§ 76. ჰ ქართულ სალიტერატურო წარმოთქმას არ ახასიათებს. იგი გვხვდება კუთხურ მეტყველებაში, როგორც შორისდებულთა ხმოვნის შემართვის დამატებითი ელემენტი. მაგ. იმერ. ეიმე! ეა! (რაიმეს აკრძალვა), ეე! (უკმაყოფილება) და ა. შ.

ჰ დღეს ფართოდ არის გავრცელებული ქართული ენის თუშურ კილოში, ოღონდ იგი დამოუკიდებელ ფონემას არ წარმოადგენს, არამედ ხმოვნის შემართვის ან დამართვის დამატებით ელემენტად გვევლინება და ხმოვნის მაგარ შემართვას ან დამართვას გამოხატავს. თუშურში ერთ და იმავე დროს შესაძლებელია ხმოვანი იყოს მაგარშემართვიანიცა და მაგარდამართვიანიც.

მაგ.: ეეე — უარყოფის ნაწილაკია, ეეე მაგარ (= აი მაგარე), ეეესრ (= აი ესრე), ეეექ (= იქ), ეეეემამ (= იმან, მან), ეეესი (= ის), ეეესი (= ეს), ეეეემამ (= ამან) და მისთანებში ხმოვნები ისმის მაგარშემართვიანი და მაგარდამართვიანი. მაგარდამართვიანი ხმოვნები გვაქვს შემდეგ თუშურ სიტყვებში: მეტაე — ძალიან, რაეგვერ — როგორი, დიაეცი — დიაცი. თავ-თავადაე — ცალ-ცალკე, ბერაეი — მოხუცებული ქალი (ბერი — მოხუცებული კაცი), ვინაე? — ვინ? იაე — უარყოფის ნაწილაკია; ალალაე-ი — წყნარი, უწყინარი. ჰ განსაკუთრებით

¹ გ. ახვლედიანი. ლოგოპედიის მნიშვნელობის საკითხისათვის ისტორიულ ენათმეცნიერებაში: თბილ. ფუნქ. ნერვ. დაავადებათა ინსტიტუტის შრომები, 11, 1945, გვ. 237.

² ჩვენი: სვანური ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, გვ. 141—148.

გავრცელებულია კინოობითის ა სუფიქსის მქონე სახელებსა და ა საწარმოებლიან ზედსართავებში, მაგ., ქალაქი, ბიქაქი; ფერაქი, ქერაქი, კარგაქი, უჩინაქი და მისთანებში¹.

ამ მაგალითების მიხედვით ნათლად ირკვევა, რომ ეს მეორეული მოვლენა თუშურში და, რაც მთავარია, მას დამოუკიდებელი ფონემური მნიშვნელობა არა აქვს. იგი ხმოვნის მხოლოდ მაგარ შემართვაზე ან დამართვაზე მიუთითებს.

ეს სწორედ ასეთივე ფუნქცია აქვს ქანურ-მეგრულშიც, ოღონდ, განსხვავებით თუშურისაგან, ქანურ-მეგრულში იგი მიღებულია ბევრ შემთხვევაში ყ-ს დასუსტებისა და ხმოვნებთან შეგუების გზით. მეგრულში იგი ყველა შემთხვევაში ასეთი წარმოშობისაა, მაგ., ყა ← ყალი — ტოტი; ყონა — ყანა; ყუჯი — ყური და მისთ. ქანურში ეს ბევრ შემთხვევაში ყ-საგან მომდინარეობს, მაგრამ ამის გარეშეც განვითარებულია იგი, როგორც ხმოვნის მაგარი შემართვა². ამდენად ქანურ-მეგრულშიც ეს ბგერა მეორეული წარმოშობისაა.

მაგარი ანუ ძლიერშემართვიანი 'ა-ს გ. პანკონჩელი-კალციას მიერ შესრულებული კიმოგრამა (ნახ. 138) გვიჩვენებს, რომ დასაწყისში ჰაერხაკადის მოწოლა და სახმო სიმების ყველა ნაწილის სრული დაკეტილობა ნიადაგს ამზადებს იმისათვის, რომ ერთბაში ენერგიული სკდომა მოხდეს, რის გამო ჩამწერი კალამი ნულ ხაზს ზევით ავარდება და გარკვეულ რხევებს მოხზავს. ჩამწერი კალამის ავარდნა შეესატყვისება სახმო სიმებში მომხდარ სკდომას და ე. წ. კენესისებურ დამატებით ელემენტს, რომელიც ხმოვნის წარმოთქმას წინ უძღვის. რხევები კიდევ შეესატყვისება სახმო სიმების ვიბრაციას ა-ს წარმოშობისათვის.

ნახ. 138 'ა

მეგრული ყა-ს („ტოტი, შტო“) კიმოგრაფული მრუდი 'ა-ს მრუდის ადეკვატურ სურათს იძლევა³.

¹ მაგალითები ამოღებულია თ. უთურგაიძის თუშური ლექსიკონიდან, რომელიც დართული აქვს მის საკანდიდატო დისერტაციას: ქართული ენის თუშური კილო, 1953 წ.

² G. Panconcelli-Calzia. Die Experimentelle Phonetik in ihrer Anwendung auf die Sprachwissenschaft, 1924, 48.

³ ჩენი; ქანურ-მეგრულის ფონეტიკა, გვ. 36.

§ 77. *ე-ს* შესახებ სხვადასხვა ავტორს განსხვავებული მოსაზრება აქვს გამოთქმული. *ე ს წარმოების* ადგილი აზრთა სხვადასხვაობას არ იწვევს. ყველა ავტორი (ა. ცაგარელი, ნ. მარი, ი. ყიფშიძე, გ. ახვლედიანი, არნ. ჩიქობავა და სხვ.) ფიქრობს, რომ *ე* ყელისმიერი ანუ ხორხისმიერია. სამაგიეროდ, სულ სხვადასხვაგვარად არის გაგებული *ე-ს* რაგვარობა. ა. ცაგარელი¹ და ნ. მარი² ფიქრობდნენ, რომ იგი ყ რ უ ს პ ი რ ა ნ ტ ი ა . ი. ყიფშიძის „ნევრული ენის გრამატიკაში“ მოცემულ თანხმოვანთა კლასიფიკაციის ტაბულაში“ (11) *ე წარმოების* ადგილის მიხედვით წოდებულია ხორხისმიერად (гортанный), რაგვარობის მიხედვით კი ის მჟღერ ხ შულად არის მიჩნეული,³ თუმცა იმავე გვერდზე *ე* ავტორს სპირანტებს („ჰ, ე, ჯ (сипланы“) შორისაც აქვს დასახელებული. გ. ახვლედიანმა „ზოგადი და ქართული ენის ფონეტიკის საკითხებში“ მოცემულ „ქართული ენის თანხმოვანთა კლასიფიკაციის ტაბულაში“ *ე* ფრჩხილებში მოაქცია, როგორც ქართულში არ არსებული ბგერა. ადგილის წარმოების მიხედვით მას ყელისმიერი უწოდა, ხოლო რაგვარობის მიხედვით იგი მკვეთრთა გრაფაში მოაქცია.⁴

ზემოთ განხილული *ე-ს* ექსპერიმენტული მონაცემებით ნათლად ჩანს, რომ იგი სპირანტი არ არის. რაც შეეხება მის მჟღერობასა, თუ სიმკვეთრეს, ჩვენი აზრით, იგი შესაძლებელია პოზიციურად იყოს მჟღერიცა და მკვეთრიც იმის მიხედვით, თუ რომელ მათგანთან მეზობლობაში წარმოითქმის. უდავოა, რომ ხმოვნებთან იგი მჟღერია და მიუთითებს ხმოვნის მაგარ შემართვაზე ან დამართვაზე. მეგრულში *ე* ხშირ შემთხვევაში მიღებულია *ე-ს* არა მარტო ხმოვნებთან, არამედ *ჟ-ს*თან შეგუების გზითაც (მაგ. ყჟილუა ← ყჟილუა). ამ შემთხვევაში მას მკვეთრობის ხასიათი აქვს. ასეთი ფაქტები თავისთავად ლაპარაკობენ იმის შესახებ, რომ *ე* არც ქანურ-მეგრულში და არც ქართული ენის თუ შურ კილოში დამოუკიდებელ ფონემას არ წარმოადგენს, მას დამოუკიდებელი ფონემური მნიშვნელობა არა აქვს. *ე* ხმოვნის შე-

¹ А. Цагарели. Мингрельские этюды. II, 1.

² Н. Марр. Грамматика чанского (лазского) языка, გვ. 4.

³ Н. Кипшидзе. Грамматика мингрельского (иверского) языка, გვ. 4.

⁴ გ. ახვლედიანი. ზოგადი და ქართული ენის ფონეტიკის საკითხები; გვ. 157.

მართვის მედერი ვარიანტია, ის როგორც ჰ ხმოვნის წინ ხმოვნის . ფშვინვიერი შემართვის ვარიანტია.

ი. ყიფშიძე არ იყო სწორი, როდესაც მეგრულ β -ს არაბული ელიფის თანათარდ ბგერად მიიჩნედა და „ტაბულაში“ (1) ასეც უწოდა მას. როგორც ცნობილია, ელიფი არაბულში დამოუკიდებელი ფონემური მნიშვნელობის ბგერაა¹. β დამოუკიდებელ ფონემურ მნიშვნელობას მოკლებულია ქართველურ ენათა დიალექტებში.

§ 78. გ. როგავამ დაუშვა ქართულში პრერუპტივ β -ს ოდესლაც არსებობა, რომ აეხსნა ყ, ჯ და 'ლ-ს რეფლექსები ქართულსა და ქართველურ ენებში. ავტორს საილუსტრაციო მაგალითებად მოჰყავს: მეგრ. გ ო რ დ ი („ბაყაყი“), ქართ. (დიალექ.) ყ ვ ა რ ტ-ი, ძვ. ქართ. მ-ყვარ-ი; აგრეთვე გვარისსახელთა სუფიქსების ვარიანტები: -ყვა (ინგორო-ყვა), -ლუა (ტაბა-ლუა), -გუა (ძი-გუა, სი-გუა), -ქვა (ბოლ-ქვა-ძე), -კვა (თალა-კვა-ძე), -ხუა (ლაბა-ხუა) და სხვ².

აღსანიშნავია, რომ ყ-სა და ჯ-ს რეფლექსების დადგენა ჯერ კიდევ კ. დოდაემა სცადა თავის შრომაში: „*к швейской фонетике*“³.

კ. დოდაევი, ისე როგორც ბევრი სხვა ავტორიც, ჯ-სა და ყ-ს რთულ ბგერებად თვლიდა, რომელთა დაშლასაც შეუძლია მოგვეცეს გარკვეული რეფლექსები; მას სქემა ასე აქვს წარმოდგენილი (ნახ. 139).

კ. დოდაევის ეს სქემა ენობრივი ფაქტებით მართლაც დასტურდება. ჯ რომ ისტორიულად ხ-მ შეცვალა, ამაზე ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი. რაც შეეხება ჯ → მ-ს, ამის მაგალითებია:

ქართ. მ ხ ც ე ← ძვ. ქართ. მ ჯ ც ე — ქან. ხ რ-ე || ქ რ-ე, მეგრ. რ-ე ← რ რ-ე ← ქ რ-ე (შდრ. ლექს., 235);

ქართ. ხ ო ც-ვა ← ძვ. ქართ. წ ა რ-ჯ ო ც-ა, ა ღ-ჯ ო ც-ა — ქან. ქ ო ს: ო-ქ ო ს-უ („წშენდი“), მეგრ, გ ო-ქ ო ს-უ („დაგავა“) (შდრ. ლექს., 340).

¹ И. В. Юшманов. Грамматика литературного арабского языка, გვ. 7.

² გ. როგავა. ფარინგალურ ხშულთა რიგისათვის ქართველურსა და აღილურ ენებში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნ. 1, 16—17.

³ Сб. материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 41.

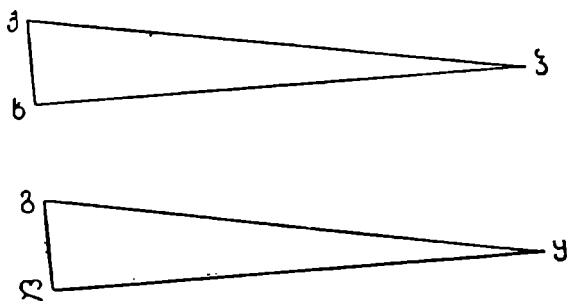
⁴ იქვე, გვ. 11.

რაც შეეხება ყ-ს რეფლექსებს, ასეთი ფაქტები დასტურდება: სვან. გარგლა — კან. ღარღალ: ო-ღარღალ-უ („ლაპარაკი“) ქართ. ღარღალ-ი, დიალ. (გურ.) ყარყალ-ი — უშნო, ხმამაღალი ლაპარაკი: ჯანყი || ჯანღი (მენტ.); ნილაბი || ნიყაბი (ჩუბ.); ტაშილი || ტაშიყი (იქვე); ნულ-ლი || ნულყი (საბა).

სვან. (ლშხ.) ღულღე || (ბზ.) ყეყე — ჩიყვი; (შდრ. საბა: ღულღ-ი || ღულყ-ი; მეგრ. ჩიყვაყვი);

კან. ყუა || ღუა (ნ. მარი, 204) — ლოყა;

კან. ყაზ: ო-ყაზ-უ || ღაზ: ო-ღაზ-უ (ნ. მარი, 202) — თლა და სხვ. (შდრ. მეგრ. გვიგვილი || კვიკვილი || ხვიხვილი — თხმელას ნაყოფია).

ნახ. 139

ისეთი ფონეტიკური ფაქტებიც დასტურდება, სადაც ქ-სა და ყ-ს ენაცვლება ჯ, მაგ.: ქიზიყი თუშურად და ქიზიყურად წარმოითქმის: ჯიზიჯი (მენტ.); ჯანჯრატო || ყანყრატო — ყელი (იქვე); აჯოჯილი || აყოყილი — უშნოდ მაღალი ადამიანი (იქვე); ყრჩოლა „მცირედ შეკუამლება“ (საბა), ყრჩუ „ადგილი იწრო და ცხელი“ (იქვე) — ამის შესატყვისად ქიზიყურში დასტურდება: ჯჩოლა || ხჩოლა || ღრძოლა || ღძოლა „ცუდად ბოლვა (კუნძმა იცის)“ (მენტ.); ჯიჩაჩვი || ყიქაქვი — ჩიჩაყვი (იქვე); ქვეყანა ქიზიყურში წარმოითქმის: კვეყანა (იქვე); ქორწილი ხევსურულში, თუშურში, მოხეურში წარმოითქმის კორწილი. ხევსურულში ვირიმი თოფის სახელია, რომელიც ვირიმიდანაა შემოტანილი (ა. შანიძე). თუშურში, მოხეურში წარმოითქმის მძაჯე (შდრ. მძალე) და სხვ. მისთ.

აღსანიშნავია, რომ წარმოთქმის ასეთი ტენდენცია დღეს ახასიათებს სვანურს: უშგ. ყ რ უ შ გ ა || ლაშხ. ყ უ რ უ შ გ ა ა (← რ უ ს. *архана*); ქართ. კომბალი — უშგ. ყვამბალ; ქართ. კბ-ენ-ა — სვან. (ბზ.) ლი-ჭ ფ-ი, ჩოლ. ლი-ჭ ეფ; ქართ. და-მ-ქ-ც-ე-ვი — სვან. მ გ-ჭ-ც-ე და სხვ¹.

მართალია, რომ „ქართულსა და ზანურ ენებში ფარინგალური ფშვინვიერი ჯ იძლევა ხ და ქ რეფლექსებს“², მაგრამ დასტურდება საწინააღმდეგო ფონეტიკური ფაქტებიც, ამიტომ ქართველურ ენებში პრერუპტივი რ-ს ოდესღაც არსებობის დაშვება, შესაძლებელია, არც იყოს აუცილებელი. მით უმეტეს, რომ ჯ-სა და ქ-ს რეფლექსებიც თავის მხრით ხშირად ერთმანეთს ენაცვლებიან. ჩვენი აზრით, ამ შემთხვევაში ჩვეულებრივ სუბსტიტუციის მოვლენებთან გვაქვს საქმე.

როგორც ცნობილია, ყ ქართულსა და ქანურ-მეგრულში იძლევა რეფლექსს კ-ს სახითაც. მაგ., ყ უ რ დ გ ე ლ ი || ყ უ რ დ ღ ე ლ ი || კ უ რ დ ღ ე ლ ი (ჩუბ.); ყ ა ჩ ა | კ ა ჩ ა (იქვე); ყ ი ჟ ი ნ ა || დ ი ა ლ . კ ი ჟ ი ნ ა ; ყ ა ბ ა ლ ა ხ ი || კ ა ბ ა ლ ა ხ ი ; ყ ო დ ა ლ ი | კ ო დ ა ლ ი — ისარი (საბა); ყ ა ზ ა ხ ი || კ ა ზ ა ხ ი (შდრ. სვან. ყ ა ზ ა ყ , მეგრ. ყ ა ზ ა ყ ი); ქართ. ყ ვ ე ლ ი — ქან. კ ვ ა ლ ი ; ქართ. ყ ვ ა ვ ი — ქან. კ ვ ა რ ი ; მეგრ. ყ ე ბ უ რ ი || კ ე ბ უ რ ი ; ყ უ ლ ე | კ უ ლ ე და სხვ. (შდრ. ქიზიურის: ქ ა ნ დ რ ა ყ უ ლ ა დ | ქ ა ნ დ რ ა კ უ ლ ა დ ; ყ ლ ა რ - ტ ა — ბ ა ლ ა ხ . (ს ა ბ ა) — დ ი ა ლ . კ ლ ა რ ტ ა ; ვ ა ე ა : ყ ა შ ყ ა შ ი || კ ა შ - კ ა შ ი და სხვ.).

6. ა ფ რ ი კ ა ტ ე ბ ი

§ 79. ქართულს ექვსი აფრიკატი აქვს: სამი წინაენისმიერი სინა (ძ, ც, წ) და სამი ენანუნისმიერი შიშინა (ჯ, ჩ, ქ). ამ აფრიკატთა შემადგენელ კომპონენტებად იგულისხმება მარტივი თანხმოვნები: ძ = დზ, ც = თს, წ = ტს; ჯ = დჟ, ჩ = თშ, ქ = ტშ. ყოველი აფრიკატი ჩვეულებრივი მარტივი თანხმოვნისაგან განსხვავდება თავისი რთული არტიკულაციური მოძრაობებით.

ქართული და საერთოდ ქართველურ ენათა დიალექტები მდიდარ მასალებს იძლევიან იმის დასადასტურებლად, რომ ხშულისა და სპირანტის შერწყმას ან კიდევ ცალ-ცალკე ხშულის ან სპირანტის გართულებას შეუძლია მოგვცეს შესაფერი აფრიკატი.

¹ ჩვენი: სვანური ენის ფონეტ. ძირითადი საკითხები, გვ. 36.

² გ. როგაეა, ფარინგალურ ხშულთა რიგისათვის ქართველურსა და ადიღურ ენებში, გვ. 4.

დასტურდება საწინააღმდეგო პროცესიც, როდესაც აფრიკატი იქცევა მარტივ ხშულად ან სპირანტად (მაგალითები იხ. ქვემოთ).

ყოველი აფრიკატის შემადგენელია ხშული პლუს სპირანტი, ე. ი. აფრიკატს ხშული დაწყება აქვს და სპირანტული დაბოლოება. ამიტომ აფრიკატს ფრანგულს საენათმეცნიერო ლიტერატურაში ნახევრად ხშულს უწოდებენ.

§ 80. ქართული აფრიკატებისა და მისი შემადგენელი კომპონენტების გრაფიკული მეთოდით შესწავლამ¹ ნათლად გვიჩვენა, რომ, მართალია, აფრიკატის შემადგენელი კომპონენტებია ხშული და სპირანტი, მაგრამ არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლება აფრიკატი განხილულ იქნეს, როგორც მექანიკური შეერთება ხშული და სპირანტი თანხმონებისა. ყოველი აფრიკატის დაწყება სკდომის მოუხდენლად უშუალოდ გადადის ნაპრალისებურ დაბოლოებაში. ეს არ ითქმის ლარინგალიზებული მკვეთრი აფრიკატების (წ, ქ-ს) შესახებ, რომელთა ნაპრალისებური დაბოლოება თავდება ყელხშვით. ამაზე ნათლად მიუთითებს, როგორც ზემოთ იყო თქმული, ნულ ხაზს ქვევით ჩამწერი კალმის ჩამოვარდნა და ისევ ნულ ხაზზე დაბრუნება. ალბათ, ამიტომ არის, რომ ქართულში და საერთოდ ქართველურ ენებში მკვეთრ აფრიკატთა სპირანტიზაცია არ ხდება. ამ შემთხვევაში ხელის შემშლელად ხშვის მომენტი უნდა მივიჩნიოთ. მართალია, პირში ხშვა იხსნება, მაგრამ ყელხშვით სპირანტის წარმოქმნა შეუძლებელია. ამიტომაც არის, რომ ქართულსა და სხვა ქართველურ ენებში ხშირია შემთხვევა, როდესაც მკვეთრი აფრიკატები მარტივდებიან და იქცევიან მკვეთრ ხშულად ან, პირიქით, ტ-ს გააფრიკატება ხდება წ-დ, ან ჭ-დ, მაგრამ არც ერთხელ არ დასტურდება, რომ მკვეთრ აფრიკატთა (წ, ქ) შემადგენელი სპირანტი კომპონენტები (ს, შ) გართულბულიყვნენ მკვეთრ ხშულ აფრიკატებად (წ, ქ) ან, პირიქით, მკვეთრ აფრიკატთა (წ, ქ) სპირანტიზაცია მომხდარიყოს, როგორც ეს სხვა არამკვეთრ აფრიკატებს ახასიათებს (გამონაკლისს შეადგენს: სყ → წყ (ხონიწყენ): შკ → ქკ (ქან.) და ტხ → ტყ (ტეხ—ტყდომა) კომპლექსები).

მაგ., ქართ. სწორი -- დიალ. სტორი (წ → ტ); ქართ. სწავლა -- დიალექ. სტავლა (წ → ტ); ქართ. სწრაფი -- დიალექტ. სტრაფი (წ → ტ); ქართ. სასწაული -- დიალექტ. სასტაული (წ → ტ); ქართ. კვინწილა -- კვინტილა (წ → ტ) „საგრძნობი ანუ საკუდიანო ზეთი“ (საბა); ქართ. აკაქრება -- აკატრება „მხალ-

¹ ჩვენი: ქართული აფრიკატების შედგენილობა ექსპერიმენტული მონაცემებით: საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. VI, № 2, 1945.

თა შეგმობის დაწყება“ (საბა); ქართ. ტვირთი — დიალ. ქვირთი (ტ → კ); ქართ. ტილყვავი — ქილყვავი (ტ → კ); სეან. (ბზ.) კოტოლ || კო-წოლ || კოქოლ („პატარა“); ქან. წაპ || ტაპ: წა-პუმს || ტაპუნს (მარი, 218) („წვეთავს“) და სხვ.

§ 81. აფრიკატების წარმოთქმისას ხშვისა და ნაპრალს ერთი და იგივე საწარმოთქმლო ორგანოები ქმნიან. ეს ორი არტიკულაცია იმდენად მკიდროდ არის ერთმანეთთან შერწყმული, იმდენად სუსტია ხშვა, რომ ხშვიდან ნაპრალზე გადასვლისას საზღვარი შეუმჩნეველი რჩება და ამით აფრიკატი დამოუკიდებელი ფონემის ერთ მთლიან სახეს იღებს.

ექსპერიმენტული მონაცემების მიხედვით ნათლად ჩანს, რომ აფრიკატებში ხშვის მომენტი შემართვის დროს ბევრად უფრო სუსტია, ვიდრე ცალკე წარმოთქმული მისი შემადგენელი კომპონენტის ხშულ თანხმოვნებში. მაგ., ძ, ჯ-ს წარმოთქმისას ხშვის მომენტი გაცილებით უფრო სუსტია, ვიდრე მისი შემადგენელი კომპონენტის დ-ს ხშვის მომენტი. ამ კანონზომიერებას ადასტურებს ყველა აფრიკატის წარმოთქმა. ეს კი გვაძლევს იმის საფუძველს, რომ აფრიკატთა შემადგენლობაში ხშული კომპონენტი რედუცირებულად მივიჩნიოთ. გარდა ამისა, აფრიკატებში სპირანტი კომპონენტიც რედუცირებულია. ალბათ, ეს გარემოება დიდად უწყობს ხელს აფრიკატიზაციისა და დეზაფრიკატიზაციის პროცესებს ქართველურ ენებში. იმის მიხედვით, თუ რომელი კომპონენტი უფრო მეტად რედუცირებული — ხშული თუ სპირანტი, ადგილი აქვს აფრიკატის მარტივ სპირანტად ან ხშულად გადაქცევას (იხ. §§ 142 -- 145).

§ 82. როგორც ცნობილია, რუსულს ორი აფრიკატი აქვს: π და ψ . ლ. შჩერბა ფიქრობს, რომ რუსულში π და ψ იმით განსხვავდება τ ც და τ III-საგან, რომ π -სა და ψ -ში τ -ს სკდომას არა აქვს ადგილი, ხოლო τ და τ III ძალიან მოკლებია. ვ. ბოგოროდიცკი რუსული π და ψ -ს პალატოგრაძმების ანალიზის საფუძველზე არ ეთანხმება სავსებით ლ. შჩერბას ამ მოსაზრებას და აღნიშნავს, რომ π -სა და ψ -ს წარმოთქმისას სკდომას აქვს ადგილი, მაგრამ მათი პირველი კომპონენტის (τ) სკდომა დამოუკიდებლად, განსაკუთრებით კი არ ხდება, არამედ τ -სა (π -ს წარმოთქმისას) და τ III-სათვის (ψ -ს წარმოთქმისას) მოწყობილს ნაპრალში¹. გ. ახვლედიანი აფრიკატის შემადგენლობაში ხედავს რედუცირებულ

¹ В. А. Богородицкий. Фонетика русского языка в свете экспериментальных данных, 1930, 143.

სპირანტს. მისი აზრით, აფრიკატის მიღება შესაძლებელია, უკეთეს ხშულში რედუცირებული სპირანტული ელემენტი ჩაისახება (მაგალითად, პალატალიზაციის ნიადაგზე). ის წერს: „ჩვენი მოსაზრების თანახმად გ, ქ, კ-ს აფრიკატიზაცია შესაძლებელი იყო მხოლოდ იმავე რედუცირებული სპირანტის ჩასახვით“¹.

ქართული აფრიკატების კიმოგრაფული მრუდების ანალიზი გვიჩვენებს, რომ აფრიკატთა შემადგენელი სპირანტები, მართლაც, რედუცირებული და მოკლეებია. ეს ადასტურებს ლ. შჩერბას და გ. ახვლედიანის მოსაზრებებს. ხოლო რაც შეეხება ხშვისა და სკდომის მომენტებს აფრიკატებში, ჩვენი კიმოგრაფული მრუდების მიხედვით სუსტი ხშვა და უმნიშვნელო სკდომა შეინიშნება. ეს კი გვაძლევს საფუძველს აფრიკატთა შედგენილობაში ხშული კომპონენტიც რედუცირებულად მივიჩნიოთ.

რაც შეეხება აფრიკატთა შეფარდებითს ხანგრძლიობას მარტივ ხშულებთან შედარებით, ექსპერიმენტული მონაცემებით არ დასტურდება რაიმე განსხვავება. აფრიკატის წარმოთქმაზე იმდენივე დრო იხარჯება, რამდენიც მარტივი ხშულის წარმოთქმას ქირდება. ასე, მაგალითად, ნ. ქუთელიას ექსპერიმენტული მონაცემებით სიტყვებში: ა დ ა რ ე ბ, ა ტ ა რ ე ბ დ-სა და ტ-ს თითოეულის ხანგრძლიობა უდრის 75 მს. ისეთსავე პოზიციაში სიტყვებში: ა ძ ა ლ ე ბ, ა ჯ ა ვ რ ე ბ, ა ქ ა რ ბ ე ბ ძ, ჯ და წ-ს ხანგრძლიობა უდრის აგრეთვე 75 მს.

ეს ერთხელ კიდევ ამტკიცებს, რომ აფრიკატში ხშული და სპირანტი კომპონენტები მექანიკურად კი არაა შერწყმული, არამედ მათი რედუცირებული სახით ორგანული შერწყმა ერთ მთლიან ფონემას ქმნის, რომელსაც ხანგრძლიობაც წარმოთქმაში მარტივი თანხმოვნისა აქვს.

7. ს ო ნ ა ნ ტ ე ბ ი

§ 83. სონანტებს ვუწოდებთ ისეთ სონორ თანხმოვნებს, როგორიც არის: რ, ლ, მ, ნ, ვ, რომლებიც თავიანთი ხმიერობით გამოირჩევა ყველა სხვა თანხმოვნისაგან. ისინი სონორობის თვალსაზრისით ხმოვნებთან უფრო ახლოს დგანან, ვიდრე თანხმოვნებთან. რაგვარობა სონანტებს ერთმანეთისაგან განსხვავებული აქვთ.

¹ გ. ახვლედიანი. ზოგადი და ქართული ენის ფონეტიკის საკითხები, გვ. 130.

§ 84. რ მთრთოლი ანუ ენის წვერის ვიბრაციით წარმოთქმული ბგერაა. ენის წვერი იწვევს მაღლა ალვეოლებისაკენ და იმის მიხედვით, თუ ენის წვერის რამდენი ვიბრაცია ანუ დარტყმა წარმოიშვება, რ სხვადასხვა ენაში სხვადასხვა ბუნებისაა.

თუ რ-ს წარმოთქმისას ხმოვნებთან, ხმოვნებს შუა, ან სპირანტებთან ენის წვერის ვიბრაცია მოიშლება, მაშინ უთუოდ რ-ს ვოკალიზაცია წარმოიშვება, როგორც ამას ადგილი აქვს ინგლისურში და ჩვენი ენებიდან ქანურში¹.

ლ. შჩერბას გამოკვლევით ფრანგულ და რუსულ ენებს არ ახასიათებს ძლიერი ვიბრაციის რ. ავტორის ექსპერიმენტული მონაცემების მიხედვით, რუსულ ნორმალურ რ-ს სიტყვის თავში, აგრეთვე ხმოვნის წინ და შემდეგ აქვს ერთი, ორი ვიბრაცია, ხმოვნებს შორის მხოლოდ ერთი ვიბრაცია (მაგ., *нара*), ხოლო სიტყვის ბოლოს აქვს სამიდან ოთხ ვიბრაციამდე (მაგ., რუს. *нап*). ლ. შჩერბას რუსული რ მარცვლების ბოლოში მიაჩნია არა მარტო მრავალვიბრაციან ბგერად, არამედ საკმაოდ ჩქამიერ ბგერადაც, ხოლო აბსოლუტურ ბოლოში იგი ყრუ არისო².

ჩვენი დაკვირვებით, ქართულ ლიტერატურულ წარმოთქმას არ ახასიათებს მრავალვიბრაციანი რ. ქართულში სიტყვის თავში, მაგ., რა, რომ, რამდენი, რუ და მისთანებში ლიტერატურულ წარმოთქმაში რ-ს აქვს ერთი, იშვიათ შემთხვევაში ორი ვიბრაცია. ასევე ხმოვნებს შუა სიტყვაში რ-ს მხოლოდ ერთი ვიბრაცია აქვს, მაგ., სიტყვებში: ზარი, ქური ხმოვნებს შორის კიმოგრამების მიხედვით რ-ს ერთი ვიბრაცია აქვს და ისიც ისეთი, რომ მწვერვალს არ ქმნის (ნახ. ნახ. 5, 33), რაც იმაზე მიუთითებს, რომ რ-ს ამ პოზიციაში ვოკალიზაციისადმი ტენდენცია აქვს წინამავალი და მომდევნო ხმოვნების გავლენის გამო. რაც შეეხება რ-ს სიტყვაში ღრუ (ნახ. 34), მას ორი ვიბრაცია აქვს, ხოლო სიტყვაში ჩადრი, სიტყვის შუაში დ-სთან მეზობლობაში, რ-ს აქვს სამი ვიბრაცია (ნახ. 93).

ლიტერატურულ ენაში აბსოლუტურ ბოლოში წარმოთქმული რ ძირითადად ინარჩუნებს თავის სონორობას და არ ყრუვდება რუსულისებურად. მაგ., ვარ, ხარ, მიერ, ძლიერ, მაგიერ, სულიერ და სხვ. მისთ.

რ-ს დაყრუებასაც აქვს ადგილი ქართულ წარმოთქმაში, მაგრამ ეს ისეთი პოზიციაა, როდესაც რ აბსოლუტურ ბოლოშია

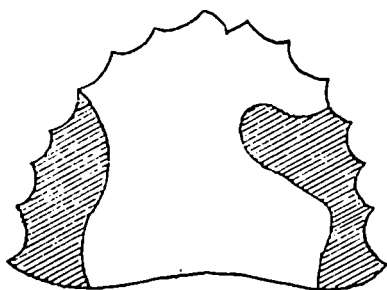
¹ ჩვენი: რ ფონემა მგერულ-ქანურში: საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის შთამბე, ტ. X, № 2, 1949 წ.

² Л. В. Щербас. Фонетика французского языка, გვ. 75.

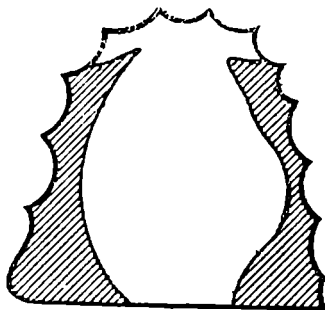
მოქცეული და მას წინ მიუძღვის ყრუ ფშვინევიერი. მაგ., მკვეთრ-
თეთრ და მისთანებში, ასეთ შემთხვევებში, მართლაც, რუსუ-
ლისებური დაყრუებული რ ისმის¹.

ქართულ წარმოთქმაში არის შემთხვევები, როდესაც ორ თან-
ხმოვანს შუა მოქცეული რ წარმოითქმის რედუცირებულად, მაგ.,
ბრძენი, ბრძანება და მისთანებში. დიალექტებში ამ პოზი-
ციაში რ არც კი წარმოითქმის (შღრ. ბძენი, ბძანება) (იხ. § 148).

რ-ს პალატოგრამიდან ჩანს (ნახ. 140, 141), რომ ქართულ წარ-
მოთქმაში იგი საკმაოდ მაგარი თანხმოვანია.

ნახ. 140 (გ. დ.)

ნახ. 141 (ნ. კ.)

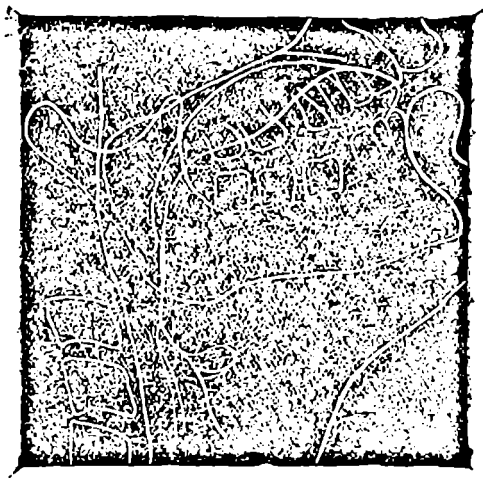
რ-ს რენტგენოგრამის მიხედვით ენის წვერის თრთოლის მო-
მენტი არ ჩანს, სამაგიეროდ კარგად ჩანს ენის შუა და უკანა
ზურგზე ჩაზნექილობა, რაც შედეგია ენის ზურგის განსაკუთრებუ-
ლი დაქიმულობისა და რაც ხელს უწყობს ფართო სარეზონანსო
არის შექმნას პირის ღრუში, რათა რ-სათვის საჭირო სონორობა
წარმოიქმნას.

§ 85. ლიტერატურული ლ-ს წარმოთქმისას ენის წვერი ებ-
ჯინება წინა კბილების ცოტა ზემოთ და ჰაერნაკადი ენის გვერდებსა
და ლოყებს შუა შექმნილ ნაპრალში გამოდის. ამიტომ რაგვარო-
ბის მიხედვით იგი ხშულ-ნაპრალეანია. მიბჯენილი ენის წვერის
მოსხლეტის შედეგად ვიღებთ ლ-ს, რომლის აკუსტიკური შთაბეჭ-
დილება არც მაგარია და არც შესამჩნევად რბილი, არამედ სა-
შუალო. ასეთია, მაგ., ლ სიტყვებში: ლელო, ლილა, ლალი
და მისთანებში (ნახ. 143).

¹ შღრ. .I. B. Ш е р а. Фонетика французского языка, გვ. 90.

საკმარისია ლიტერატურული ლ-ს წარმოთქმისას ენის შუა ნაწილი ოდნავ ზევით წამოიწიოს მაგარი სასისაკენ, რომ ლ მიიღებს შერბილებულ ელფერს. ლიტერატურული წარმოთქმის დარღვევის ერთ-ერთ ყველაზე თვალსაჩინო ნიმუშს წარმოადგენს შერბილებული ლ-ს წარმოთქმა. საქმე ისაა, რომ ლ-ს შერბილება სხვადასხვა ხარისხით წარმოებს. მეტად შერბილებული ლ ახასიათებს მეგრულ წარმოთქმას. მეგრულში ლ იმდენად რბილია, რომ ზოგჯერ იგი თვისებრივად ახალ ბგერად, იოტად იქცევა, მაგ., მარტვილურ-ბანძურ წარმოთქმაში¹.

ცნობილია, რომ ანალოგიური პროცესის შედეგად ფრანგულ სტანდარტულ წარმოთქმაში 1 საბოლოოდ გადავიდა y-ში².

ნახ. 142 რ-ს რენტგენოგრამა (გ. დ.)

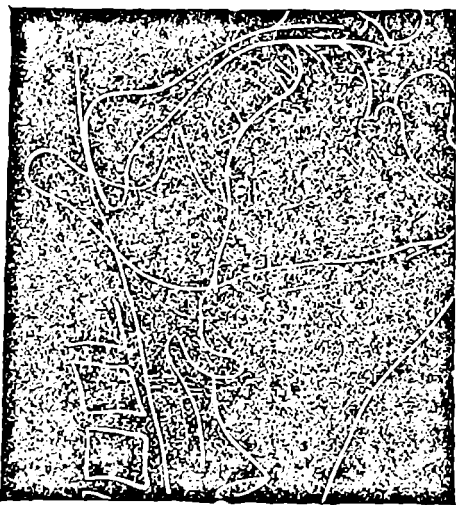
აქვე მოცემული ქართული ლ-სა (ნახ. 144) და მეგრული ლ-ს (ნახ. 145) პალატოგრამები ნათლად მიუთითებენ იმ განსხვავებაზე, რომელიც ქართულ საშუალო ლ-სა და მეგრულ რბილ ლ-ს შორის არსებობს.

მეგრული ლ-ს პალატოგრამის მიხედვით ჩანს, რომ მაგარ სასთან ენის შუა ნაწილის არტიკულაცია საქმაო ფართო შეხების კვალს ტოვებს, რაც მიუთითებს მეგრული ლ-ს განსაკუთრებულ სილბოზე.

¹ არნ. ჩიქობავა. კანურის გრამატიკული ანალიზი, გვ. 19.

² М. В. Ш е р с т а. Фонетика французского языка, гв. 75.

ნახევრად შერბილებული ლ წარმოითქმის სვანურში¹ და ქართულის დასავლურ კილოებში, განსაკუთრებით ქვემო იმერულში. ლიტერატურული წარმოთქმის ტენდენცია ყოველთვის იქითკენ უნდა იყოს მიმართული, რომ ლ წარმოითქვას არა შერბილებული, არამედ საშუალო. ლიტერატურულ წარმოთქმაში მაგარი ლ არაბუნებრივი იქნებოდა, ისე როგორც პალატალიზებული ლ-ს წარმოთქმაც.

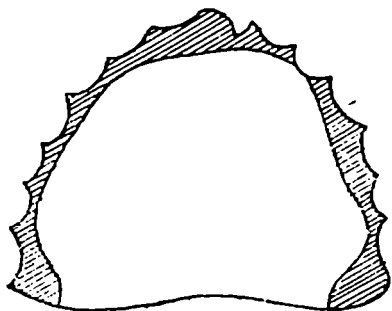
ნახ. 143. ლ სიტყვაში: ლელო (გ. დ.)

¹ შენიშვნა: „სალიტერატურო ქართულის ნორმებში“, I, ვკითხულობთ. „ქართული ლ არც მაგარ რუსულ „ლ“-ს უდრის და არც რბილს, მაგრამ იგი უფრო ახლო დგას რბილთან, ვიდრე მაგართან. ევროპის ენათაგან ქართული ლ თავის სიღბოთი ძალიან ახლოს დგას გერმანულთან და იტალიურთან“ (გვ. 56).

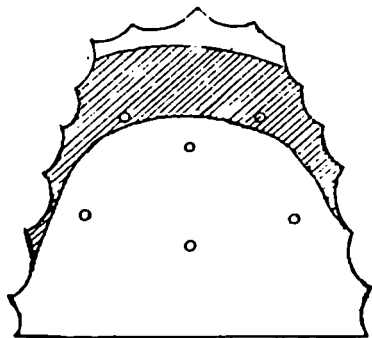
რაც შეეხება ლ-ს სხვადასხვა პოზიციაში წარმოთქმას, შეიძლება ითქვას, რომ ის თავის სონორობას ძირითადად ინარჩუნებს ლიტერატურულ წარმოთქმაში. აბსოლუტურ ბოლოშიც კი ისევე ინარჩუნებს ლ თავის სონორობას, როგორც რ, მაგ., მივალ, მიხვალ, მოვკალ, სულ, მართალ (საქმეს), მალალ (კაცს) და მისთ.

¹ ჩვენი: სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, გვ. 38.

ქართველურ ენათა ისტორიით დასტურდება, რომ აბსოლუტურ ბოლო პოზიციაში ლ-ს ბევრ შემთხვევაში სონორობა დაუკარგავს და გაუჩინარებულა, მაგ.: ქართ. მამა ← მამალ; დედა ← დედალ; რომ ← რომე ← რომელ და სხვ. მისთ. მეგრ.-ქან. და — მრ. დალეთი, დალეთე; ჯიმა || ჯუმა — მრ. ჯიმალეთი, ჯუმალეთე; სიჯა — მრ. სიჯალეთი, სიჯალეთე; დლა — მრ. დლალეთი, დლალეთე; ჯა — მრ. ჯალეთი, ჯალეთე; ქვა — მრ. ქვალეთი, ქვალეთე და სხვ. მისთ. შდრ. ქან.-მეგრ. ხე ← ქართ. ხელი; სვან. გუ — ქართ. გული; სვან. (ლნტ.) მიხა, ჯიხა, ხოხა ← მიხალ, ჯიხალ, ხოხალ — ვიცი, იცი, იცის და სხვ. მისთ.

ნახ. 144

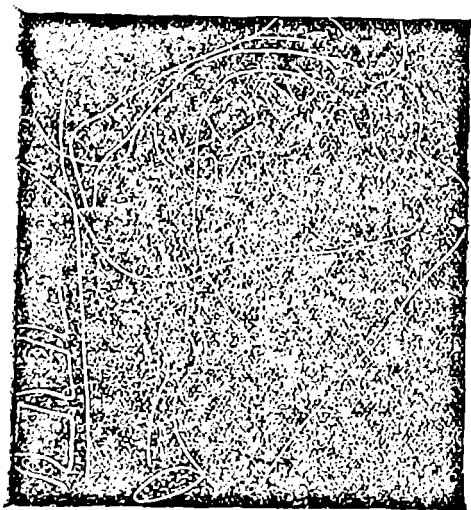

ნახ. 145

წარმოთქმისას ფ-სა და ბ-საგან განსხვავებული ფიზიოლოგიური პირობები იმაში მდგომარეობს, რომ ფ-ს წარმოთქმისას არტიკულაციური დაბრკოლება იმდენად ინტენსიური უნდა იყოს, რომ მთელი ამოსუნთქული ჰაერნაკადის მოწოლა დახშულმა ბაგეებმა უნდა შეაკავოს, ხოლო მელერი ბ-ს წარმოთქმისას ჰაერნაკადის

§ 86. მ და ნ ცხვირის-მიერი სონორებია. მათი წარმოთქმა არაა დაკავშირებული რაიმე განსაკუთრებულ სიძნელეებთან და ამიტომაც ამ ბგერათა დაზიანებას იშვიათად ვხვდებით ლიტერატურულ წარმოთქმაში. ეს აიხსნება ამ ბგერათა წარმოთქმის ფიზიოლოგიური პირობებით. ასე, მაგალითად, მ ცხვირისმიერობასთან ერთად წვეილბაგისმიერიცაა. მ-ს

მოწოლა დახშულ ბაგეებზე გაცილებით ნაკლები სიძლიერისაა იმის გამო, რომ ჰაერნაკადის გადამუშავება, პირველ ყოვლისა. სახმო სიმებში წარმოებს, ჰაერნაკადის მოწოლაც შემცირებულია; ხოლო გ-ს წარმოთქმისას თელტვებიდან ამომდინარე ჰაერნაკადის დახშულ ბაგეებზე მოწოლა კიდევ უფრო შემცირებულია, ვინაიდან ნაქი ჩამოშვებულია და ნაწილი ჰაერნაკადისა იგზავნება ცხვირის ღრუში, ცხვირის რეზონანსის წარმოსაქმნელად (ნახ. 146).

ნახ. 146 გ სიტყვაში: მიწა (გ. დ.)

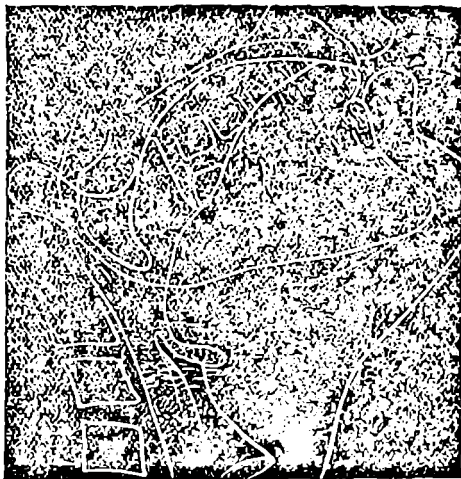
გ-ს პროფილის მიხედვით ნათლად ჩანს, რომ პირის ღრუში ე-სებური სარეზონანსო არეა შექმნილი. პირის ღრუს წინა ნაწილში სარეზონანსო არე შევიწროებულია ენის ზურგის მაგარი სასის მიმართულებით აწეულობის გამო. სამაგიეროდ პირის ღრუს უკანა ნაწილში ფართო სარეზონანსო არეა შექმნილი ენის ტანის წინ წამოწეულობისა და დაკიმულობის გამო. ამას ზედ ერთვის ცხვირის რეზონანსიც, რომელიც გ-ს წარმოთქმისას აუცილებელ მომენტს შეადგენს. ამიტომ როცა გ-ს ბ ფ კ-ს წარმოთქმას ვადარებთ, მათ არტიკულაციას მხოლოდ ბაგეების მდგომარეობა აქვთ საერთო: ენისა და ნაქის მდგომარეობის მიხედვით ისინი განსხვავებული არიან.

§ 87. როგორი მიმართებაც ბ ფ და გ თანხმოვნებს შორისაა..

ისეთივეა ურთიერთობა დ, თ და ნ თანხმონებს შორისაც. ნ-ს წარმოთქმის დროს ენის წვერი ისევეა მიბჯენილი კბილებთან, როგორც დ-სა და თ-ს წარმოთქმისას (ნახ. ნახ. 43, 70), ოღონდ ნ-ს წარმოთქმისას ძირითად არტიკულაციას შეადგენს ნაქის ჩამოშვება და ნაწილი ჰაერნაკადის ცხვირის ღრუში გაგზავნა (ნახ. 147).

მართალია, ენის წვერის მიბჯენა წინა კბილებთან ნ-ს აქვს დ, თ, ტ-სებური, მაგრამ ენის უკანა ნაწილის ფორმა, მისი დაქიმულობა ნ-ს წარმოთქმისას ლ-სებურია და ამდენად საესებით განსხვავებული დ, თ, ტ-საგან. ეს ჩანს არა მარტო რენტგენოგრაფების მიხედვით, არამედ ამასვე ადასტურებს პალატოგრამული მონაცემებიც. ნ-ს პალატოგრამის მიხედვით (ნახ. 148) ნათლად ჩანს, რომ ენის გვერდითი კიდეების შეხების კვალი სრულიად განსხვავებულია, ერთი მხრით, დ, თ, ტ-სა და, მეორე მხრით, ნ-ს წარმოთქმისას.

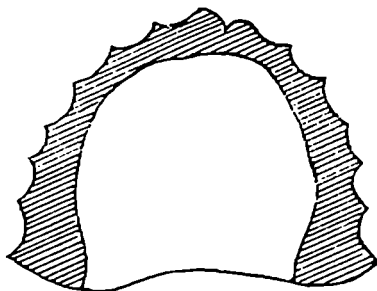
ნახ. 147 ნ სიტყვაში: ნ ავი (ბ. დ.)

კერძოდ, ნ-ს წარმოთქმისას ენის გვერდითი კიდეების შეხება როგორც მაგარი სასის წინა ნაწილში, ისე უკანა ნაწილშიც გაცილებით უფრო შემცირებულია, ვიდრე დ, თ, ტ-ს წარმოთქმისას. ეს იმით აიხსნება, რომ პირის უკანა ნაწილში ნ-ს წარმოთქმისას ფართო სარეზონანსო არე იქმნება ისე, როგორც ლ-ს

წარმოთქმისას. როგორც ირკვევა, რ ლ მ ნ-ს სონორობის წარმოქმნას ხელს უწყობს ენის უკანა ნაწილში შექმნილი ფართო სარეზონანსო არე.

აღსანიშნავია, რომ ენის ზურგის განსაკუთრებული დაკიმულობა ახასიათებს სონანტ ვ-ს წარმოთქმისასაც, რაც კარგად ჩანს რენტგენოგრამის მიხედვით (ნახ. 149).

რენტგენოგრამების მიხედვით ირკვევა, რომ სონანტების ხმოვნებთან სიახლოვეს განსაზღვრავს მათი წარმოთქმის დროს ფართო სარეზონანსო არის შექმნა პირის ღრუს უკანა ნაწილში. ხმოვნისებურ არეს პირის ღრუს უკანა ნაწილში ქმნის ენის ზურგის განსაკუთრებული დაკიმულობა.

ნახ. 148 (გ. დ.)

§ 88. ქართულ ხშულ თანხმოვანთა წარმოთქმისას ხშვის გადალახვას აადვილებს ჰაერნაკადის ნაწილის ცხვირის ღრუში გაგზავნა და ამის საფუძველზე ხშირად ხშულთა წინ ნ(|| მ)-ს განვითარებას აქვს ადგილი¹.

ქართული ენის ისტორიით დასტურდება ისეთი შემთხვევები, როდესაც ხშულთა წინ ლიტერატურულ

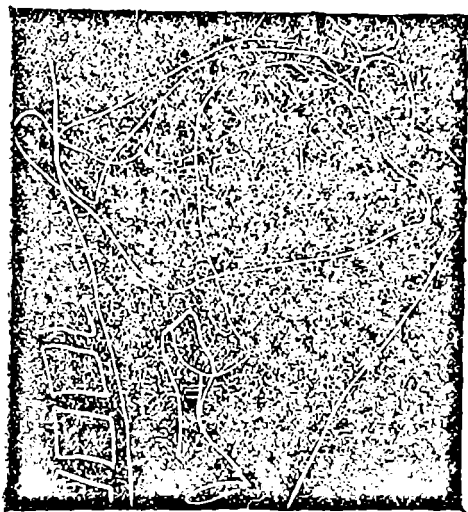
წარმოთქმაში მ და ნ განვითარებულა. მაგ.: ძვ. ქართ. ტრედი — ახ. ქართ. მტრედი; ძვ. ქართ. წმიდა — ახ. ქართ. წმინდა; თხევა, მაგრამ: ცრემლები დაანთხია; იძრა, მაგრამ: ხელი გაანძრია (შდრ. ქართ. ციმბირი ← Сѣмѣръ) და მისთ. ხშულთა წინ ნ(|| მ)-ს განვითარება უფრო შესამჩნევია ქართულ დიალექტებში. ეს მოვლენა კიდევ უფრო მასობრივია მეგრულ-ქანურში².

ლიტერატურული წარმოთქმა ყოველთვის უნდა მოერიდოს ამ ტენდენციის გაძლიერებას. მ და ნ უნდა წარმოითქვას იმ შემთხვევაში, როდესაც იგი ეტიმოლოგიურად და ფონეტიკურად გამართლებულია. ლიტერატურული წარმოთქმისათვის ასევე უჩვეუ-

¹ ჩვენი: ნ(|| მ) ბგერათა განვითარების საფუძველი მეგრულ-ქანურში ხშულ-ეკლომა წინ: საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. X, № 7, 1649 წ., გვ. 453

² იქვე.

ლოა მ-სა და ნ-ს შერბილებულად წარმოთქმა, ოღონდ როდესაც მ, ნ ხშულთა წინ ვითარდება, მაშინ წარმოიშვება ე. წ. საურთიერთო პალატალიზაცია. ამ პროცესს ნათლად ასახავს ჩვენი პალატოგრამული მონაცემები¹. თუ ამ მონაცემებს შევადარებთ ზემოთ განხილულ ნ. ქუთელიას ქართული ჰარმონიული კომპლექსების პალატოგრამულ შედეგებს, ნათლად დავრწმუნდებით, რომ ორივე შემთხვევაში საურთიერთო პალატალიზაციას საერთო საფუძველი აქვს: ხშულ-მსკდომთა შეერთება, რაც უთუოდ საურთიერთო პალატალიზაციას წარმოშობს; ოღონდ ერთი კია, საურთიერთო პალატალიზაციის ხარისხი ჰარმონიულ კომპლექსებში უფრო მეტი ჩანს, ვიდრე იმ შემთხვევაში, როდესაც ხშულთა წინ ვითარდება ნ (|| მ).

ნახ. 149 ვ სიტყვაში: ვინ (გ. დ.)

რაც შეეხება მ-სა და ნ-ს სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში წარმოთქმას, ჩვენი დაკვირვებით, ისინი ძირითადად ინარჩუნებენ სონორობას, მაგ., რამ, მამამ, ყრუმ, ხემ, ძალიან, არიან, მოდიან, წავიდნენ და მისთ. (შდრ. მეგრ. რენ ← რე — არის).

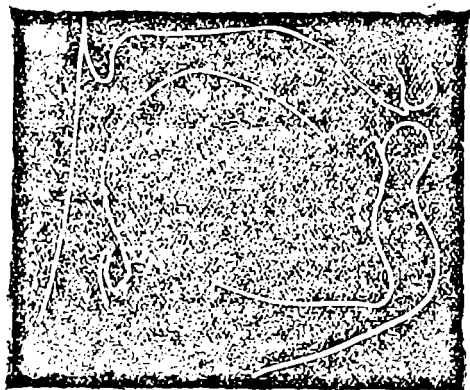
¹ ჩვენი: ნ (|| მ) ბგერათა განვითარების საფუძველი მეგრულ-კანურში ხშულთა წინ, გვ. 451 — 453.

§ 89. ლიტერატურულ წარმოქმაში ვ კბილბაგისმიერი სონანტია (ნახ. 149). დიალექტებში უმეტეს შემთხვევაში იგი წყვილბაგისმიერია (ჟ).

რენტგენოგრამის მიხედვით ნათლად ჩანს ზედა კბილებისა და ქვედა ბაგის მონაწილეობა ვ-ს წარმოქმნისას.

აღსანიშნავია ენის უკანა ზურგის დაქიმულობა და საკმაოდ ჟვართო სარეზონანსო არის შექმნა, რაც აუცილებელია ვ-ს სონორობის წარმოქმნისათვის.

ენის უკანა ნაწილის აწეულობა კარგად ჩანს ლ. გამსახურდიას ცდის პირის რენტგენოგრამის მიხედვითაც (ნახ. 150).

ნახ. 150 ვ (ლ. გ.)

გარდა ამისა, ამ რენტგენოგრამული მონაცემებით ვ-ს წარმოქმნისას ენის ტანი შესამჩნევად უკან არის გადაწეული და ამიტომ ქვედა საკრელ კბილებს ენის წვერი ოდნავ დაცილებულია. ჩვენ ამ ტიპის ვ უფრო ბუნებრივი გვეჩვენება ქართულისათვის.

როგორც ცნობილია, ძველ ქართულში კბილბაგისმიერი ვ-ს პარა-

ლელურად არსებობდა წყვილბაგისმიერი უ (შდრ. ბევერი, მაგრამ სიკუდილი, კუალი, ვარსკულავი, ექუსი, შიშუელი, ჩუენ და მისთ.).

ა. შანიძე ამასთან დაკავშირებით წერს: „საშუალ ქართულში დაიწყო უმარცვლო უნის აღრევა ვინთან, ამიტომ მერმინდელ ძეგლებში შეიძლება ვინს წავაწყდეთ იქ, სადაც ძველად უმარცვლო უ იჯდა, მაგ., „სიტყვა“ (ძველად: სიტყუა), ან კიდევ პირუკუ: იქ ვნახოთ უ, სადაც ძველად ვ იყო, მაგ., „ნახუა“, „იყუნეს“ (ძველად „ნახვა“, „იყუნეს“) და მისთ“¹.

ლიტერატურულ წარმოქმაში განსაკუთრებით უნდა ვერიდოთ

¹ ა. შანიძე, აღ. ბარამიძე, ილ. აბულაძე. ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა, 1947 წ., გვ. 235.

კბილბაგისმიერი ვ-ს ნაცვლად წყვილბაგისმიერი ჟ-ს წარმოთქმას. რასაც დიალექტალური წარმოთქმის გავლენის შედეგად აქვს ადგილი ხოლმე.

სონანტი ვ იწერება და მკათიოა ლიტერატურულ წარმოთქმაში როგორც ანლაუტში ხმოვნებისა და თანხმოვნების წინ, ისე ინლაუტსა და აუსლაუტში, მაგ.: ვარ, ვაკე, ვაჟი, ვერ ვეფხი, ვინ; ქვა, სხვა, ყვავი, ჩხავანა; მხრივ, ირგვლივ, ხანგრძლივ, ჩვეულებრივ და სხვ.

ჩვეულებრივი სალაპარაკო სტილით წარმოთქმაში ვ იჩრდილება ან სულ არ წარმოითქმის უნის წინ სიტყვებში: ვულკანი, თავური, ვუთხარი, ვუნდივარ, შევუდექი, ვუსხედით და სხვ. მისთ., ისე როგორც ო-ს წინ სიტყვებში: ვომობთ, გავოცდი, ვოქრონივედლობ და მისთ.

ლიტერატურულ წარმოთქმაში ასეთ შემთხვევაში ვინი არ უნდა დაიჩრდილოს, არც მისი არტიკულაციურად ზედმეტად გაძლიერებაა საჭირო, რაც ხელოვნურ შთაბეჭდილებას ტოვებს.

შედარებით ჩვეულებრივზე უფრო მეტი ინტენსიობა ახასიათებს ვ-ს არტიკულაციას იმ შემთხვევაში, როდესაც ზმნის ფუძე ვინით არის დაწყებული და მას წ, პირის ნიშანი ვინი დაერთვება: ვვარაუდობ, ვვარგივარ, ვვარდები, ვვარცხნი, ვვარჯიშობ, ვვახშობ და მისთ. ასეთ შემთხვევებში, გარდა არტიკულაციური ინტენსიობისა, ვინის წარმოთქმას ახასიათებს ოდნავ მეტი ხანგრძლიობაც.

ასევე უნდა ვერიდოთ ვინის დაჩრდილვას წარმოთქმაში ოვა, ოვე, ოვი კომპლექსებში, როგორც ამას ქართლ-კახურსა და ზოგიერთ სხვა კილოში აქვს ადგილი.

ლიტერატურულ წარმოთქმაში და კიდევ უფრო მეტად დიალექტებში ვ სიტყვაში იმდენად მოძრავია, რომ ხშირად ადგილი აქვს მეტათეზისს. გადასმული ფორმები ბევრ შემთხვევაში ლიტერატურულ ენაშიც დამკვიდრებულა, მაგ., თაყვანისცემა (← ძვ. ქართ. თაყვანისცემა). ეს მოვლენა განსაკუთრებით ხშირია, როდესაც ვ მოხვდება რ, ლ, მ, ნ თანხმოვნებთან, მაგ., თვრამეტი ← ათ + რვა + მეტი¹. ხვნა ← ხნვა; კვლა ← კლვა; ალაგვმა ← ალაგმვა და მისთ. (იხ. § 147).

ჩვენი დაკვირვებით, აბსოლუტურ ბოლოში სონანტი ვ უფრო მეტად კარგავს სონორობას, ვიდრე რ, ლ, მ, ნ, მაგ.: მხრივ, უწყვეტლივ, ხანგრძლივ, გასწვრივ და მის. (შდრ. ძლივს).

¹ გ. ანკლედიანი. ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 358—360.

§ 90. ჰ შუაენისმიერი ნაპრალოვანი ბგერაა. ქართულ სალი-ტერატურო ენაში იგი დღეს იშვიათად წარმოითქმის, სამაგიეროდ იგი ფართოდაა გავრცელებული ქართული ენის კილოებში და სა-ერთოდ ქართველურ ენათა დიალექტებში. მისი რენტგენოგრამის

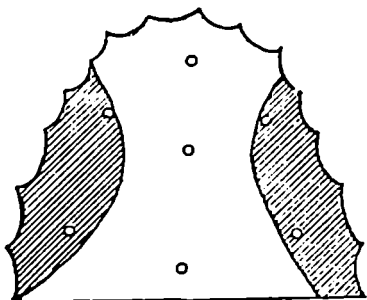
ნახ. 151 ა

მიხედვით (ნახ. 151) ნათლად ირკვევა, რომ ენის შუა ნაწილი შიახლოებულია მაგარ სასასთან და იქ აჩენს ნაპრალს. ამიტომ ჰ თავისი ბუნებით პალატალიზებული ბგერაა.

რენტგენოგრამულ მონაცემებს სავსებით ადასტურებს პალა-ტოგრამული მონაცემიც (ნახ. 152).

პალატოგრამის მიხედვით ენის შუა ნაწილის არტიკულაცია მაგარ სასასთან საკმაოდ ფართო შეხებას აწარმოებს მცირე ძი-რითადი და ძირითადი კბილების არეში.

მ ქართული ენის კილოებში მიღებულია, ერთი მხრით, ხმოვნის შემდგომ σ -ს დაეიწროებითა და დასუსტებით, ხოლო, მეორე მხრით, იგი ხშირ შემთხვევაში მიღებულია ჰაესა და სანის დასუსტების გზით. ა. შანიძე განიხილავს M_2 და O_3 ფონეტიკურ სახეს ქართული ენის აღმოსავლურ კილოებში და ასეთ დასკვნას იძლევა: „პირველი მათგანი (ჰაე) გადავარდნის გზაზეა დამდგარი, თითქმის გამოდევნილია ყველგან და მისი ალაგი დაქერილი აქვს ზოგან ძეს (ქართლში, კახეთში, ქიზიყში, ფშავეში) ... რაც შეეხება სანს, მისი მდგომარეობა უფრო მკვიდრია, მაგრამ ხშირად მას მეტოქეობას უწევს მ, გარკვევით გამოთქმული, ან არა და რალაც გაურკვეველი ბგერა, რომელიც არ იცის კაცმა, რა ნიშნით გამოჰხატო ქალაქადზე, რადგან ზოგჯერ თითქოს ჰაეს უახლოედება უფრო, ზოგჯერ სანსა და ზოგჯერ ძეს (ქართლურსა, კახურსა, ქიზიყურსა და ფშაურში“¹.

ნახ. 152

შდრ. გა აჰკრა, გა აჰგზავნის, შევ ასწვი, მოვ ასტყუდი, გამოვსცდის და სხვ².

ს-ს დასუსტებისა და იოტად გადაქცევის შემთხვევები განსაკუთრებით ხშირია ასევე ქიზიყურში: დაადგა თავი ძმი ა გზა ა (= ძმის გზას); წყლი პირა ა (= წყლისპირას); მაგი დაკვლა ა რა ა გამაძრჩებო (= მაგის დაკვლას რას გამაძრჩებო)³ და სხვ.

ანალოგიური ფონეტიკური ფაქტები ქანურის ათინურ კილოვაცშიც დასტურდება⁴.

§ 91. ვინაიდან იოტი არტიკულაციურად სუსტი ბგერაა, იგი ადვილად ეგუება თავის მეზობელ ბგერებს. ქართველურ ენათა დიალექტებში ზოგ შემთხვევაში იგი სონანტია, მქლერი თანხმო-

¹ ა. შანიძე. სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ხმნებში, 1920 წ., გვ. 146.

² ვ. თოფური ა. ქართლური: არილი, 1925 წ., გვ. 144.

³ არნ. ჩიქობავა. ს ბგერის დასუსტება ქიზიყურში: ენიმკის მოამბე, ტ. I, 1937 წ., გვ. 67.

⁴ ჩენი: ჰანურ-მეგრულის ფონეტიკა, გვ. 53.

ვანია, ზოგჯერ კი ყრუ ფშვინვეიერია. ასე, მაგალითად, ქანურ-მეგრულში *ჲ* მელერია (ქან.-მეგრ. ფონეტ., გვ. 65). *ჲ* სვანურის დიალექტებშიც მელერია (სვან. ფონეტ., გვ. 75, 94).

ქართულ კილოებში დადასტურებული *ჲ* ყრუ ფშვინვეიერი ბუნებისაა არა მარტო იმ შემთხვევებში, როდესაც იოტი ჰაესა და სანისაგან მომდინარეობს, არამედ მაშინაც, როდესაც სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში ხმოვნის შემდგომ დასტურდება (შდრ. მამაჲ, დედაჲ და მისთ.). ალბათ, ეს უწყობს ხელს მის ადვილად დაკარგვას.

განსაკუთრებით შესამჩნევია ის ტენდენცია, რომელიც ქართველურ ენებს ახასიათებს იოტის წარმოთქმის მხრივ. ქართულმა სწავლიტერატურო ენამ იგი დიდი ხანია დაკარგა და აღარ წარმოითქმის. ქართველურ ენათა ცოცხალ კილოებში მას დამოუკიდებლობა არა აქვს, იგი დამოუკიდებელ ფონემას არ წარმოადგენს. იგი წინამავალი თანხმოვნის სილბოზე და მომდევნო ხმოვნის იოტიან შემართვაზე მიუთითებს. ანალოგიური ტენდენცია ახასიათებს *ჟ*-ს სლავურ ენებშიც¹.

8. ს ვ ი რ ა ნ ტ ე ბ ი

ყრუ ფშვინვეიერი ჰ

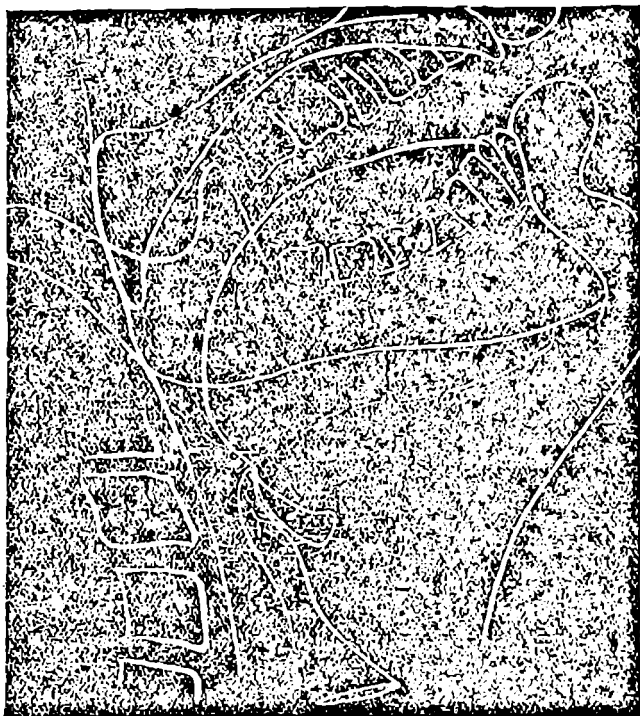
§ 92. ქართული ჰაეს ზუსტი პროფილი მოცემული აქვს გ. დოლიძეს. მან ქართული ჰ შეისწავლა რენტგენოგრაფული და ფარინგოსკოპიული მეთოდებით. ამ ექსპერიმენტული მონაცემებით გ. დოლიძემ სავსებით დაადასტურა აკად. ლ. შჩერბას მოსახრება საერთოდ *ჰ*-სა და, კერძოდ, ქართული ჰაეს წარმოების ადგილის შესახებ, რომ იგი იწარმოება ფარინგსში, ენის ძირისა და ფარინგსის კედელს შუა შექმნილი გასწვრივი ნაპრალით. გ. დოლიძე წერს: „ჩვენს წარმოთქმაში ჰ ფარინგალური ნაპრალოვანი თანხმოვანია. მისი წარმოების ადგილი არა სახმო სიმებია, არამედ ის არე, სადაც ამ თანხმოვნისათვის ხშვას ახდენს ენის ძირი“². ჰაეს წარმოთქმის დროს ენის ძირი რომ აქტიური ორგანოა ხახის კედლის მიმართ, ეს უეჭველია.

¹ А. Мейер. Общеславянский язык, გვ. 33.

² გ. დოლიძე. ქართული ენის თანხმოვნები (საქანდ. დისერ.), 1954, გვ. 53. ავტორს ლაფსუსი აქვს დაშვებული: ენის ძირი ჰაესათვის ხშვას ვერ მოახდენს, რადგან იგი ნაპრალოვანია.

ჰაეს ადგილის წარმოების ასეთ გაგებას სავსებით ადასტურებს ვ. სოკოლოვაც, რომელიც ჰაეს წარმოთქმის არტიკულაციას განიხილავს ტაჯიკური ენის მიხედვით. მისი აზრით, ჰაეს წარმოების ადგილია ფარინგის კვემო ნაწილში, სახმო სიმებს ზემოთ, შექმნილი ნაპრალი¹.

ნახ. 153 ჰ (ჰო“) (გ. დ.)

ამ პროფილის მიხედვით განსაკუთრებით საყურადღებოა ჰაეს წარმოთქმისას პირის ღრუში შექმნილი ფართო სარეზონანსო არე. ეს არე ხმოვნის წარმოთქმისას პირის ღრუში შექმნილი სარეზო-

¹ В. С. Соколова. Фонетика таджикского языка, 1949, 85.

ნანსო არეს უფრო მიაგავს. ამიტომაც არის, რომ ჰაე ხშირად ხმოვნის ფშვინვიერი შემართვის ან დამართვის სახით გვევლინება. ქართულში, გარდა „ჰაერ“, „ჰაეა“, „ჰანგი“ სიტყვებისა, ჰ ხმოვნის წინ აღარ წარმოითქმის. დღეს იგი მხოლოდ შორისდებულებშია დაცული, როგორც ხმოვნის ფშვინვიერი შემართვისა და დამართვის თანმხლები ელემენტი, მაგ., ჰა, ჰე, ჰი, ჰო, ჰუ; აჰ, ეჰ, ოჰ, უჰ, და ა. შ., ან კიდევ ე. წ. ონომატოპოეტურ სიტყვებში, რომლებიც გამობატავენ ცხოველთა გარეკვას ან მოხმობას, მაგ., ჰაამო, ჰამო — შედახილი ხარების გასარეკად (მენტ.), ჰაგა, ჰაგაგა — შედახილი ძაღლის გასაგდებად (იქვე); ჰაქშა — შედახილი ქათმის გასარეკად (იქვე), ჰაჩი — შედახილი ვირის გასარეკად (იქვე), ჰაჩუ, ჰაჩუ — ცხენის შერისხვა (იქვე); ჰაცხა — კატის გაწყრომა (იქვე) და სხვ. მისთ.

საკიროა ქართული ჰაეს წარმოთქმის კიდევ ერთი არსებითი მომენტი აღინიშნოს, რაზედაც ა. შანიძემ გაამახვილა ყურადღება. ეს ის, რომ „ჰაე ქართულში საზოგადოდ სუსტი ბგერაა და ადვილად ეგუება მომდევნო ბგერის გამოთქმას“¹. და, მართლაც, ეს შეგუება იქამდის მიდის, რომ ხმოვნების წინ სრულიად იკარგვის იგი დღეს: ჰა, ჰე, ჰი, ჰო, ჰუ → ა, ე, ი, ო. უ; ყოველთვის ვერ ძლებს ისეთი სპირანტების წინ, როგორიცაა ჰხ, ჰლ, ჰს; ჰზ, ჰშ, ჰჟ → ხ, ლ, ს, ზ, შ, ჟ. ამ ბგერების წინ ძნელი წარმოსათქმელია ჰ.

მაგ., „არჩილმა გაჰხედ-გამოჰხედა“ (ოთ. ქვრ., 81)², მაგრამ იქვე: „პეტრემ ჩახედ-ჩამოხედა სიმრგლივ სათივეს“ (იქვე, 94); „ეს რაღა ჰღირს“ (იქვე, 35); „ავად თუ კარგად მაინც ჰსაქმობს“ (იქვე, 111); „აქ აღუახახსა ჰზელდენე“, (ნიკ. გოსტ., 27); „ღღის სარჩოს ძლივსა ჰშოულობს“ (ოთ. ქვრ., 39) და სხვ.

ცხრა ბგერის წინ (წინაენისმიერებსა და ენანუნისმიერებთან) ჰჰ, ჰჯ, ჰჩ; ჰწ, ჰძ, ჰც; ჰტ, ჰდ, ჰთ → სჰ, სჯ, სჩ; სწ, სძ, სც; სტ, სდ, სთ.

მაგ., „შეჰყვილა ღარეჯანმა“ (კაც. აღ., 25), მაგრამ „გიორგიმ დასჰიმა წნელი“ (ოთ. ქვრ., 96); „თითონაც ძალიან ჰჩემობდა“ (კაც. აღ., 25), მაგრამ: „იმის მღვრიე წყალში სჩანს“ (მგზ. წერ., 22); „ჰწიოდა საწყალი კენინა“ (კაც. აღ., 120), მაგრამ: „ცხარე მზე სწვა ედა ქვეყანასა“ (სარჩ., 3); „სამი ცხენი ხარბადა ჰსძოვდა“ (კოლა, I ვარიანტი, 147), მაგრამ: „დასძახა

¹ ა. შანიძე. ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 177.

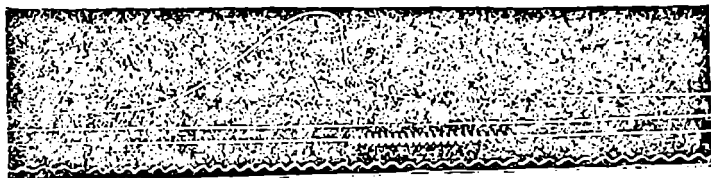
² ე. კალაძე. ობიექტური III პირის გამობატვა ხმნაში ი. კავკავაძის ენის მიხედვით, გვ. 180 — 188.

ხმა ამოჯდომით“ (კაც. აღ., 120); „ელისაბედი ჰცდილობს (იქვე, 41), მაგრამ: „დაძმანი ერთად სცხოვრობდნენ“ (ოთ. ქერ., 68); „პტიროდა განა გოლა? (იქვე, 52), მაგრამ: „თუმცა ხშირად კისტუქსავდა“ (იქვე, 50); „შეჭდგა ყველა“ (იქვე, 100), მაგრამ: „დახეთქილ წყლულიდამ ჩირქი სდიოდა“ (გლ. ნაამბ., 12); „პირველში მოტყუებას უფრო ჰთაკილობდა“... (სარჩ., 16), მაგრამ: „ბუზებსა სთვლიდა“ (კაც. აღ., 16) და სხვ.

„ეს შენაცვლება ისტორიული და დღევანდელ ქართულში შემონახულია როგორც ოდესღაც ცოცხალისა და მკვიდრის ფონეტიკური მოვლენისა“¹.

ჰაე დღესაც შემონახულია ისეთი თანხმოვნების წინ, როგორიც არის ჰყ, ჰქ, ჰქ, ჰპ, ვინაიდან ამ თანხმოვანთა წინ შედარებით ადვილი წარმოსათქმელია².

ამის მიხედვით ნათლად ჩანს, რომ ჰაე მომდევნო ბგერის გავლენით ხშირად იცვლება. ამის მიზეზია ის, რომ ჰაე ქართულში და საერთოდ ქართველურ ენებში ნაკლებ დაქიმული და სუსტი არტიკულაციით იწარმოება, რაც ხელს უწყობს მის მომდევნო ბგერებთან შეგუებასა და ადვილად შეცვლას. ამის გამო ისტორიულად მისი ფონემური მნიშვნელობაც დავიწროებულა (იხ. § 4).

ნახ. 154 კო

თუ რამდენად დიდია ჰაერნაკადის მოცულობა ყრუ ფშვინვიერი ჰ-ს წარმოთქმისას, ეს კარგად ჩანს „ჰო“-ს კიმოგრამის მიხედვით (ნახ. 154).

წყვილეულები

ზ-ს; ე-შ; ღ-ხ

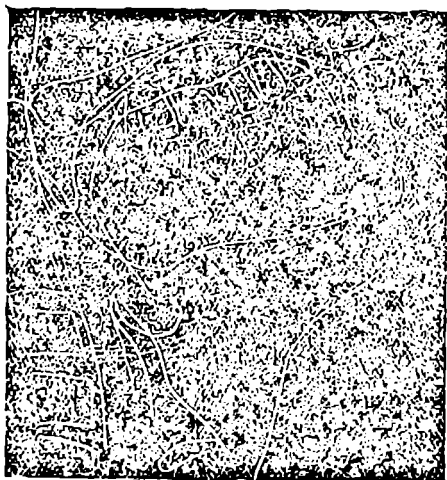
§ 93. ზ და ს წყვილეული ნაპრალოვანი ბგერებია. ზ-ს რენტგენოგრამის მიხედვით (ნახ. 155) ნათლად ჩანს, რომ ენის წვერი

¹ ა. შანიძე. ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 177.

² იქვე.

ქვედა კბილებთანაა, ხოლო ენის წინა ნაწილის ზურგი უახლოვდება ზედა კბილებსა და ნაწილობრივ ნუნებს და აჩენს ვიწრო ნაპრალს. ამ ნაპრალში გამოტარებული პაერნაკადის შედეგად ვილებთ ზ-ს. რენტგენოგრაფიის მიხედვით აგრეთვე ნათლად ჩანს ენის შუა ნაწილის ოდნავი უნაგრისებური ჩაზნექილობა, რაც მიუთითებს ენის ამ ნაწილის დაქიმულობაზე ზ-ს წარმოთქმისას.

ანალოგიურ სურათს გვიჩვენებს ს-ს წარმოთქმის პროფილიც (ნახ. 156). ენის ზურგის შუა ნაწილის ოდნავი ჩაზნექილობა ს-ს წარმოთქმის დროსაც შეინიშნება. ამით მტკიცდება, რომ ზ-სა და ს-ს წარმოთქმისას ენის ზურგს საკმაოდ დაქიმულობა ახასიათებს. მთავარი განსხვავება ზ-სა და ს-ს შორის მჟღერობა-სიყრუეშია. ზ მჟღერი სპირანტია, ს—ყრუ ფშვინვიერი სპირანტი.

ნახ. 155 ზ სიტყვაში: ხარი (გ. დ.)

ენის წინა ნაწილის ზურგის ზედა საკრულ კბილებთან და ნაწილობრივ ნუნებთან მიახლოებით გაჩენილი ნაპრალის სურათი კარგად ჩანს ზ-სა და ს-ს პალატოგრაფების მიხედვითაც (ნახ. ნახ. 157, 158, 159). ეს ნაპრალი ზ-სათვის უფრო ფართოა, ვიდრე ს-სათვის.

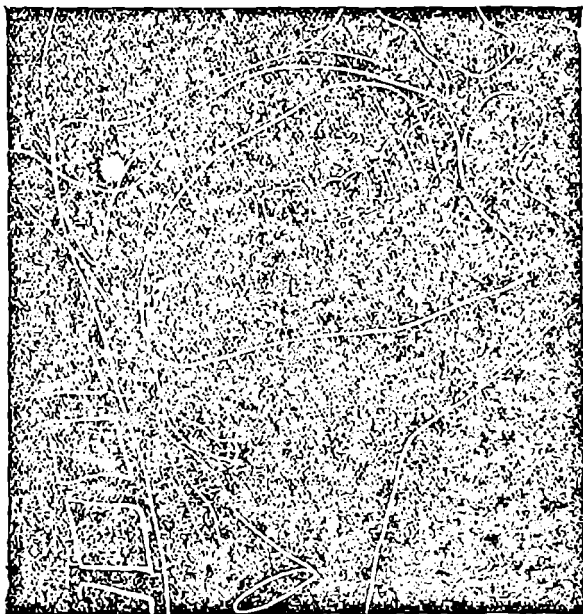
ენის გვერდითი კიდეების შეხება მაგარ სასასთან ზ-სა და ს-ს წარმოთქმისას თითქმის ერთნაირ სურათს გვიჩვენებს.

იმის კვალიც ჩანს, რომ ზ-სა და ს-ს ერთ დროს ლაბიალიზე-

ბულობა ახასიათებდა. ამაზე მიუთითებს ძველ ქართულში დადასტურებული ასეთი ფაქტები:

ზუ: ზუაობა (აღზუავენბა), ზუარაკი, ზუარი, ზუერი (მეზუერი, საზუერი), მზუარი.

სუ: სუმა, მსუენი, სუავი, სუანი, სუე, სუელი, სუენება, სუეტი, ფესუ, შესუარვა და სხვ.¹ (შდრ. ხევს. ბუზუი (ბუზი), ბოზუი (ბოზი), სუირცხუილი და სხვ. მისთ.).

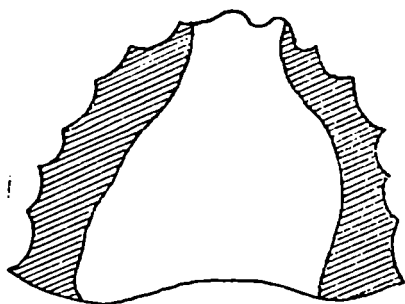
ნახ. 156 ს სიტყვაში: სორო (გ. დ.)

§ 94. უ-სა და უ-ს არტიკულაციური პროფილები საგრძნობ განსხვავებას გვიჩვენებენ ზ-სა და ს-ს პროფილებისაგან.

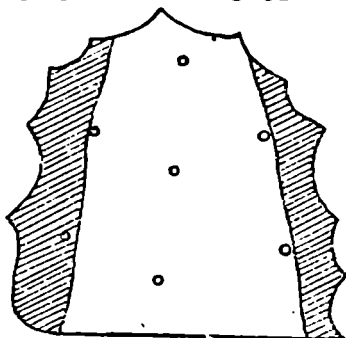
უ-ს წარმოთქმის მიხედვით (ნახ. 160) ირკვევა, რომ ენის წვერი შესამჩნევად უკან იხვევს ზ-სთან შედარებით და ენის წინა ნაწილის ზურგი უახლოვდება მაგარი სასის წინა ნაწილს ალვეოლების არეში. იქ იქმნება უ-ს წარმოთქმისათვის საჭირო ნაპრაღი.

¹ ივ. იმნაიშვილი. ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, გვ. 308.

გარდა ამისა, ენის შუა ნაწილის ზურგი უფრო მეტ უნაგრისებურ ჩაზნექილობას გვიჩვენებს, ვიდრე ზ-ს წარმოთქმისას შეიძინებოდა. ეს იმაზე მიუთითებს, რომ უ-ს წარმოთქმისას ენის ზურგს კიდევ უფრო მეტი დაკიმულობა აქვს, რაც კმნის უ-ს ორფოკუსიანო-

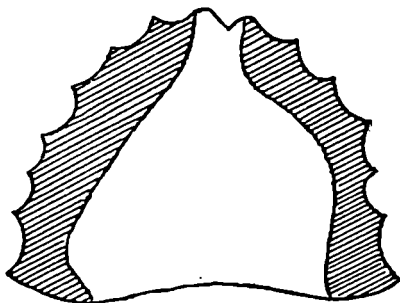

ნახ. 157

ნახ. 158

ბას. როგორც ზემოთ დავრწმუნდით, ორფოკუსიანობის ჩინასახს ზ-სა და ს-ს წარმოთქმისას აქვს ადგილი, მაგრამ უფრო სრული სახით იგი უ-სა და უ-ს წარმოთქმას ახასიათებს. უ-ს არტიკულაციური პროფილი იმეორებს უ-ს პროფილს (ნახ. 161).

ნახ. 159

ორფოკუსიანობა უ-ს წარმოთქმისაც ახასიათებს.

ლ. გამსახურდია ექსპერიმენტული მონაცემების საფუძველზე დაასკვნის, რომ ქართულში ორფოკუსიანი უ უ ფაქულტატურიაო. იგივე შეიძლება ითქვას ქართული აფრიკატების ჯ ჩ კ-ს შესახებაცო¹.

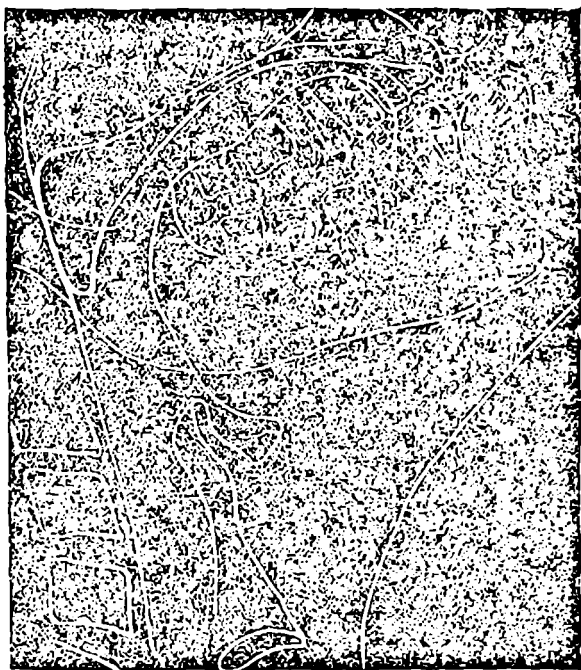
ლ. გამსახურდიას უ-ს რენტგენოგრაფია (ნახ. 162) ადასტურებს გ. დოლიძის

რენტგენოგრაფულ მონაცემებს.

ლ. გამსახურდიას უ-ს რენტგენოგრაფიის მიხედვით (ნახ. 163) ორფოკუსიანობა არ შეინიშნება.

¹ ლ. გამსახურდიას დასახ. ნაშრ., გვ. 82.

როგორც ცნობილია, ლ. შჩერბა უ-სა და უ-ს ორფოკუსიან თანხმონებს უწოდებს. ორფოკუსიანობა იმაში მდგომარეობს, რომ ბგერის წარმოთქმის ფოკუსი ორ ადგილას იქმნება. ამ შე-
ვთხვევაში ერთი ფოკუსი იქმნება ენის წინა ნაწილის ზურგის

ნახ. 160 უ სიტყვაში: ეამი (ბ. დ.)

ალვეოლების არეში მიახლოებითა და ნაპარალის გაჩენით. მეორე ფოკუსი კი იქმნება ენის შუა და უკანა ნაწილის ჩაზნექილობით. ენის ზურგის ასეთი კონფიგურაცია უ-სა და უ-ს წარმოთქმისას კიდევ უფრო აძლიერებს „შიშინს“. ენის წვერი უკან იმიტომ იხვევს უ-სა და უ-ს წარმოთქმისას, რომ შუა და უკანა ენის სა-
შუალებით დამატებითი მეორე ფოკუსი შეიქმნას¹.

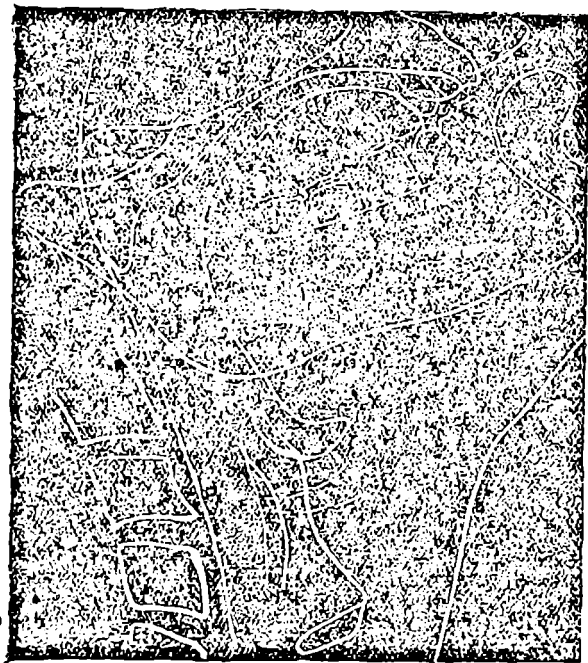
გარდა ამისა, ქართული უ-სა და უ-ს პროფილები ნათლად გვიჩვენებენ, რომ არტიკულაცია უფრო უკან არას, ვიდრე ფრან-

¹ Л. В. Щерб а. Фонетика фр. языка, гл. 68—69.

გული უ, უ-ს წარმოთქმისას¹. ეს იმაზე მიუთითებს, რომ ქართულ უ—უ-ს უფრო ველარული და ამდენად უფრო მეტი მაგარი ელფერი აქვს, დაახლოებით ისეთი, როგორიც რუსულში.

უ-სა და უ-ს რენტგენოგრამულ მონაცემებს სავსებით ადასტურებენ პალატოგრამული მონაცემებიც (ნახ. ნახ. 164, 165, 166, 167).

უ-სა და უ-ს წარმოთქმისას ენის წვერის უკან დახევა და ამ ბგერათა ველარიზებული ელფერი პალატოგრამებზე ნათლად არის აღბეჭდილი.

ნახ. 161 უ (გ. დ.)

ლ. შჩერბას ფრანგული უ, უ-ს კიდევ ერთი თავისებურება აქვს აღწერილი: მათ ახასიათებს ბაგეების შესამჩნევი აქტიური არტიკულაცია, რაც იმაში გამოიხატება, რომ ბაგეები ოდნავ წინ

¹ Л. В. Щ е р б а. Фонетика фр. яз., გვ. 69,

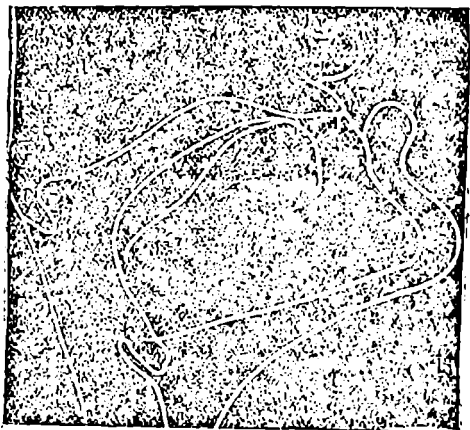

წამოიწვეიან და მომრგვალდებიან, რის გამოც ე, შ-ს წარმოთქმას უ-ს ელფერი ეძლევა¹.

შ-სა და ჳ-ს წარმოთქმისას ბაგეების არტიკულაციის სურათი გადაღებული აქვს ლ. გამსახურდიას (ნახ. ნახ. 168, 169).

სურათებზე რელიეფურად ჩანს ბაგეების ოდნავი მომრგვალება და წინ წამოშვერა შ-სა და ჳ-ს წარმოთქმისას.

ბაგეების ანალოგიური არტიკულაცია ახასიათებს ჯ, ჩ და უ-ს წარმოთქმასაც. ბაგეების ოდნავი მომრგვალება და წინ წამოშვერა

ნახ. 162 უ (ლ. გ.)

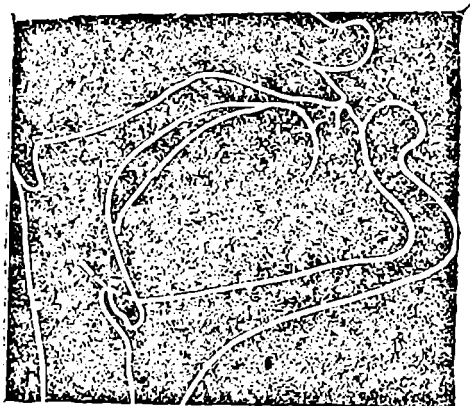
ხელს უწყობს პირის ღრუს წინა არეში რეზონატორის დაგრძელებას და ამავე დროს ენის უკანა ნაწილის მექანიკურ არტიკულაციას, რაც ხელს უწყობს ამ თანხმოდანთა ორფოკუსიანობის წარმოქმნას და მათ ნეზობლობაში უკანაენისმიერთა განვითარებას.

უ-სა და უ ს ოდნავ ლაბიალიზებულიობის მომენტი განსაკუთრებით შესამჩნევია ქართული უ, შ-ს რენტგენოგრამული პროფილების მიხედვითაც. უ-სა და შ-ს წარმოთქმის ეს მომენტი პირდაპირ კავშირშია მექანიკურად ენის უკანა ნაწილის არტიკულაციასთან, რაც ამავე დროს ხელს უწყობს ე. წ. ლაბიო-ველარიზაციის განვითარებას. ამის საფუძველზე უ-ს განვითარებია უკანაენისმიერი მეღერი სპირანტი ლ და მოუცია ულ კომპლექსი, ხოლო

¹ ლ. შ ჩ ე რ ბ ა. დასახ. შრომა, გვ. 69.

შ-ს განვითარებია უკანაენისმიერი ყრუ სპირანტი ხ (ქართულში) და ხშული ქ (|| კ) (ქანურ-მეგრულში). გ. ახვლედიანს ეს მომენტი აღნიშნული აქვს: „ქართულში უ-ს შემოსვლის გამო გაჩნდა ახალი კომპლექსი ულ პარალელურად შხ კომპლექსისა, წარმოიქმნა ახალი დაპირისპირებანი“ (შდრ. ელივილი — შხივილი)¹.

§ 95. აღსანიშნავია, რომ ქართული ენის ისტორიაში და ცოცხალ კილოებშიც დაიძებნება ისეთი ფაქტებიც, როდესაც ულ კომპლექსის პარალელურად მხოლოდ უ დასტურდება, რაც, ჩვენი აზრით, იმაზე მიუთითებს, რომ ულ კომპლექსი მეორეულია². მაგ., საბა ორბელიანს დადასტურებული აქვს: ეალი „შავ-მოწითლო“ და პარალელურად: ელალი. ერიალი „მრავალთ ეყუანთ

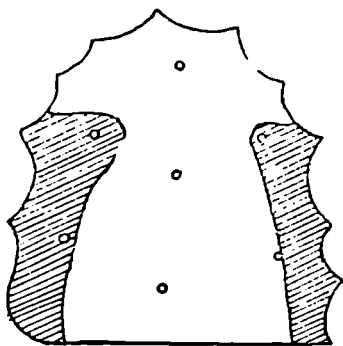
ნახ. 163 უ (ლ. გ.)

კმაღ“, მაგრამ ამის პარალელურად: ელრიალი „ეყუნის კმა“. ელვინტი (ელვინტლი) „დიდი წვინტლი“. იქვე საბას ამ მნიშვნელობით დადასტურებული აქვს: ევინტი (ევ — ელვ). ეინეღლი „წურილი თქორი“ (საბა)—დიალ. ეინეღლი, ეინეღლავს. მეღვივანი „წუთხი“ (იქვე) შდრ. მეყავე. ხევს. ეერ: ეერს: „კლდეში თოფის კმას ბანს აძღვეს, რო ეერს წრიაპის წვერია“ (ბ. გაბუური, 255,32); „ეერება დროშაისა“ = ეღერება დროშაისა (ბ. გაბუური, 236,16); ეერნება (ფშ. რა-

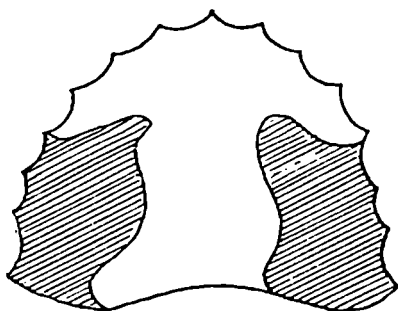
¹ გ. ახვლედიანი. ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 189.

² თ. გონიაშვილს პროცესი პირველ აქვს წარმოდგენილი ელ — ე. იხ. მისი, К истории одного звука в грузинском языке, ენიმკი-ს მოამბე, ტ. II, 1937, გვ. 116—117.

ზიკ.) „რამდენიმე კაცის ერთად ხმა მაღლა მღერა, Хоровое пение“ (ი. ჭყონია, სიტყვის-კონა, 41). ეღერა „ეტლო სვლათ ჳმა“ (საბა); ააჟღერიალე „ეჟვანს ჳმა აცემინე (საბა). სათიქრებე-

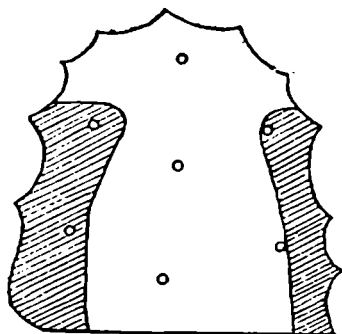
ნახ. 164

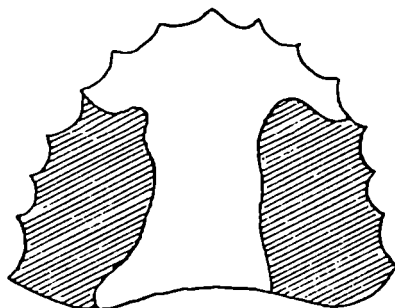
სახ. 165

ლია, რომ ეჟვან'ის (ძვ. ქართ. ეჟუანი) ეჟ || ეჟ ძირის შესატყვისი იჟოს ელ (ეჟ → ელგ → ელ)¹.

ლ განვითარებული ჩანს ე-სთან, და ელ კომპლექსი მოჟუცია შემდეგ სიტყვებში: ეჟ ელი „წულულის მონადენი“ (საბა);

ნახ. 166

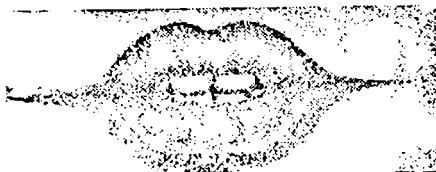

ნახ. 167

ელვლემა „აჟად ზელა“ (საბა); ელინთ-: გაჟლინთვა (საბა); ელმჟრტლი „თქორთ უმკირესი“ (საბა); დამჟღნარი

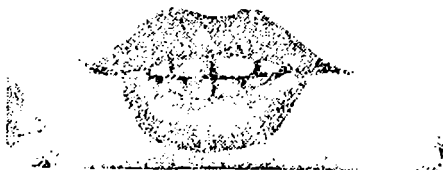
¹ შღრ. თ. გონიაშვილის დასახ. შრ., გვ. 117.

1. „დამეკნარი“, 2. „მცირედ დაბევილი“ (საბა); ელურტული „...მრუდი ლაპარაკი, გინა ჩხიკუთა და კაკუკთაგან ლაპარაკი“ (საბა); მოქლუნვა „სანთლის ნამწვის მოკუეცა“ (საბა), გაქლინთვა „ნაბადთა და მისთანათა ცვარით ავსება“ (საბა); ელავილი „შეშინებულთ კმანი...“ (საბა).

ნახ. 118 შ (ლ. გ.)

გაქექლვა „ნედლის უხეიროდ გალწევა, დანაყვა“ (მენტ., დამატ. შდრ. ქენქლვა (ალავ.) გაქექევა, ქინქელი „წვრილი წვიმა“ (იქვე, დამატ.). შდრ. ქინქელი (შარაშ.), ქინქელი, ქინქლვა (ვაჟა), ქვერთელია || ქლვერთი || შხვერთი (შარაშ.), მქნარი || მქლნარი — მქნარი (ალავ.), ქლლეთა || ქლლეთა || ჯგვლეთა (ბ. წერეთ.). საინტერესოა, ჰარმონიული ულ

ნახ. 169 ზ (ლ. გ.)

კომპლექსის გაჩენა ერთ ასეთ სიტყვაში: ოღოქლერი. სტ. მენტეშაშვილის განმარტებით, ეს სიტყვა მიღებულია ორი სიტყვის შეერთებით: ოღოში + ღერი. იგი ნიშნავს „არასრულად დამწიფებულ პურეულს, ნახევრად ხმელს, კანარი. ოღოში — სანახევროდ შემოსული ყანა. ერთ-ორ ხელეურს მოჭრიან ხოლმე, ცეცხლზე მოტრუსავენ, მარცვალს გამოარჩევენ, ცოტათი მოხალულია და ჰამენ“. ამ სიტყვას ასეთი საფეხურები უნდა გაეცლო, რომ ოღოქლერი მიგვეღო: ოღოში + ღერი → ოღოშ + ღერი → ოღოქლერი. ამ უქანასკნელ შემთხვევაში ულ კომპლექსისაგან რეგრესული ასიმილაციით მივიღეთ ულ კომპლექსი.

აქვე აღვნიშნავთ, რომ ვ. ბერიძეს კვიქრი, კოქრი'ს პარალელურად დადასტურებული აქვს კვიქლი ფორმაც. ამ სახითაა გავრცელებული იგი გურულშიც.

§ 96. აქვე არ შეიძლება არ გავითვალისწინოთ ის მოსაზრება, რომელიც ქართული უ-ს შესახებ არსებობს ფონეტიკურს ლიტერატურაში. გ. ახვლედიანმა სპეციალურ წერილში. „შენიშვნა „ვეარები, ეარე“-ს შესახებ“¹ გაითვალისწინა ის, რომ უ-ბგერიანი სიტყვები ქართულში შედარებით ცოტაა და ისიც, რომ უ ბევრ შემთხვევაში მეორეული წარმოშობისაა, დაასკვნა: „შესაძლოა ვიფიქროთ, რომ იგი (უ ბგერა) არ იყო იმ კილოს კუთვნილება, რომელიც საფუძვლად დაედო სალიტერატურო ქართულს“² და აზღვენად იგი ქართულში ახალი შენაძენი ფონემაა. თ. გონიაშვილმა ამ დებულების სასარგებლოდ დიდი რაოდენობით ფონეტიკური ფაქტები წარმოადგინა სპეციალურ გამოკვლევაში: „К истории одного звука в грузинском языке“. ეს ფაქტები უდავოდ მიუთითებენ იმის შესახებ, რომ უ ქართულში არათავდაპირველადია, არამედ მეორეული წარმოშობისაა. თ. გონიაშვილი ასაბუთებს, რომ „გარკვეულ ფონეტიკურ პირობებში ზოგმა ბგერამ უ-დ ქცევის ტენდენცია გამოიჩინა“³. ასეთი ბგერებია, მაგ., ზ → ე (ზუზლა — ეუელა; ზაპა-ზუპი — ეაპა-ეუპი); წ → ე (წურვა-ეურვა; ნაწური-ნაეური; წრწოლა-ერეოლა); ქ → ე (ექენები — ეევენები (საბა); დამქნარი — დამელნარი; ქყავილი-ელავილი); გ → ე (გურული → ეურული), მ → ე (ივანია → ევანია → ევანია; იორდანია → ეორდანია → ეორდანია; იაკობია → ეაკობია → ეაკობია → ეაკობია; იარე → ეარე → ეარე (საბა); მურ → ეურ (ქან.) და სხვ.⁴

მიუხედავად იმისა, რომ უ ქართულში შედარებით უფრო ახალი შენაძენია, ლაბიო-ველარიზაციის საფუძველზე ლ-ს მასთან განვითარება მოუსწრია და დღეს ბევრ შემთხვევაში ულ კომპლექსის სახითაა წარმოდგენილი.

§ 97. უ-ს ლაბიალიზებულობაზე მიუთითებს ძველი ქართულის ისეთი ფაქტები, როგორიცაა: ეშუ, ნაფშუენი, ფშუენა (ფშენვა), შაშუ, შიშუელი (შდრ. მეგრ. შტიშტიელი), შუება (გაშუება, მიშუება: მიუშუა, მიშუ), იშუებს, საშუელი, შუელა, შუენ (კშუენის,

¹ ურ. „ჩვენი მეცნიერება“, № 6—7, 1923 წ.

² იქვე, გვ. 80.

³ თ. გონიაშვილის დასაბ. შრ., გვ. 135.

⁴ Н. Н. Марр. Грузинские приписки греческого евангелия из Коринтии: ИАН. 1911, № 4, გვ. 220.

შუენიერი), შურომა (დავშუერ, დაჰშუერ, დაშურა, მაშურალი; და სხვ.¹ (შდრ. მეგრ. შუაშუალი — ალელეება და სხვ.).

ლაბიო-ველარიზაციის საფუძველზე, როგორც ჩანს, ს-სა და უ-ს ქართულში უკანაენისმიერი ხ განვითარებია და სხ და შხ კომპლექსები მოუცია. მაგ.:

სხ: სხაპა-სხუბი, სხარტი, სხდომა, სხეპა, სხეული, სხვა (ძვ. ქართ. სხუა), სხენი, სხვისი, სხივი, სხივილი (|| შხივილი), სხლეტა, სხლვა, სხმა, სხუნა (|| შხუნა), სხურება, მ-სხვილი, მსხალი და სხვ.

შხ: შხამი, შხაპი, შხაპა-შხუბი, შხაპუნა, შხეპი, შხივილი, შხრიალი, შხუნვა და სხვ. (შდრ. მეგრ. შხაშხი — შაშხი; შგრშინი || შხურშხინი — შიშხინი და სხვ.).

აღსანიშნავია, რომ ქართულში სჰ და შჰ კომპლექსები არ განვითარებულა, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ თითო მაგალითს: სქელი (შდრ. სენ. სგელ) და შქერი. ეს უკანასკნელი საერთოა ქართველური ენებისათვის, მაგ.: ქართ. შქ-ერ-ი — ქან. მ-შქ-ერ-ი, მეგრ., შქ-ერ-ი — სვან. შგ-რ-ი (ფონეტ. დაკვ. I, 203). ვ. თოფურიას ვარაუდი, რომ შქერი მეგრულიდან უნდა იყოს შემოტანილი ქართულში, სწორი ჩანს, ვინაიდან შჰ კომპლექსი ქართულისათვის უჩვეულოა.

სამაგიეროდ სჰ და შჰ კომპლექსები ლაბიო-ველარიზაციის საფუძველზე ფართოდ არის განვითარებული ქანურ-მეგრულში, ხოლო სვანურში სჰ და შჰ კომპლექსები პროგრესულ დისიმილაციური გამჟღერებით სბ და შბ კომპლექსებად არის ქცეული.

აღსანიშნავია ისიც, რომ ბევრ შემთხვევაში, როგორც ამას ქართულის მოძმე ენებთან შედარება გვიჩვენებს, შ ქართულში მეორეული წარმოშობისაა.² მაგ.: ქართ. შენ-ი — ქან.-მეგრ. სქან-ი — სვან. ი-სგჟ-ი (შდრ. ლექ., 223); ქართ. შვ-ი — ქან. სქვ-ი: სქვ-ან, მეგრ. სქვ-ი: სქვ-ამ (იქვე, 315);

¹ ივ. იმნაიშვილი. ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, გვ. 308.

² არნ. ჩიქობავა. ქანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი გვ. 8—9. შდრ. O. Bremer. Deutsche Phonetik, 1893, გვ. 84. გერმანულში უხირ შემთხვევაში მომდინარეობს სხ და სჰ კომპლექსებიდან. შდრ. აგრეთვე: A. Мейе. Общеславянский язык, გვ. 23.

ქართ. შველი—ქან. მსკვეერი || მსკვეერი., მეგრ. სკვეერი—
სვან. ვრსკჷნ (იქვე, 91);

ქართ. შვილი — ქან.-მეგრ. სკირი || სკირი (იქვე, 21) და სხვ.
დასტურდება ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც ქართული შ-ს
შესატყვისად ქანურ-მეგრულში შჟ არის, მგრამ სვანურში სბ
გვევლინება შესატყვისად, მაგ.:

ქართ. ვაშლი — ქან. ოშქური || უშქური, მეგრ. უშქური,
სვან. ჭისგჷ (შდრ. ლექს., 121);

ქართ. შუა — ქან.-მეგრ. შქა—სვან. ისგა (ფონეტ. დაკვ., I,
203) და სხვ.

ამ შემთხვევებში უნდა ვივარაუდოთ, რომ სვანურში ს მეორეულია და იგი უსაგან მომდინარეობს.

მაგრამ ისეთი შემთხვევებიც ხშირია, როდესაც ქართულსა და
ქანურ-მეგრულს სვანურიც უჭერს მხარს. მაგ.:

ქართ. შვილი — ქან. შქითი, მეგრ. შქვითი — სვან. იშგჷიდ
(ფონეტ. დაკვ., I, გვ. 203);

მეგრ. შქიდირი — სვან. ლიშგდე (→ *ლიშგდე) — კადრე-
ბა (იქვე);

მეგრ. ფაშქუა — სვან. ლიშგე — გახსნა (იქვე) და სხვ.

ქართ. შვ გაშვება — ქან.-მეგრ. შქვ; ნაშქუ — გაუშვა (შდრ.
ლექს., 366);

ქართ. შო-: შოა-შოთ — ქან. შქვიდ. || შქიდ-: დო-შქვიდ-უ.
მეგრ. შქვიდ-: დშქვიდ-უ — დაადრჩო (იქვე, 367);

ქართ. მ-შ [-ილ] — ქან. შქორ || შქირ-, მეგრ. შქორ (იქვე, 368).

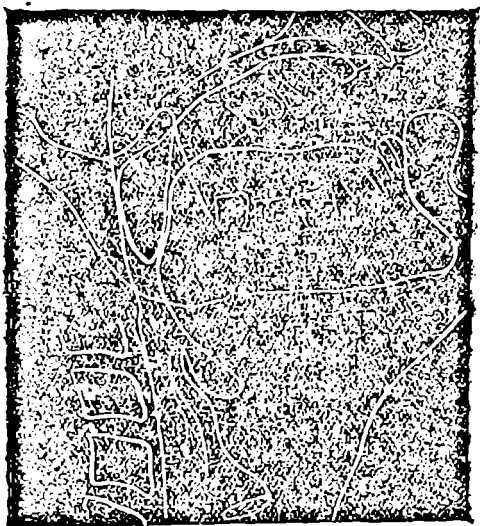
ქართ. შინება — ქან. შქურ- || შკურ-, მეგრ. შქურ (იქვე,
369)¹.

ქართ. მშვილდი — მეგრ. შქვილ: „ქა-შქვილი დო ქა-სა-
გან-ი“ — რქა-შვილდი და რქა-ისარი (არნ. ჩიქ., სახე-
ლის ფუძის უძვ. აგებ., 99). (შდრ. მეგრ. შქიშქი-
ლი: მიშა-შქიშქილი — მწუხარება).

განხილული მაგალითების მიხედვით ნათლად ჩანს ის შედეგე-
ბი, რომლებიც ლაბიო-ველარიზაციის საფუძველზეა მიღებული;
ერთი მხრით, ქართულში სბ და უბ კომპლექსები, ხოლო, მეორე
მხრით, ქანურ-მეგრულსა და სვანურში განვითარებულა — სჟ,
შჟ || სბ, უბ კომპლექსები.

¹ შდრ. მეგრ. კალოშქი (— რუს. калосши) (გ. როგავა), ბანძ. — მარტვ. კაოშქი
(ს. ჯიქია); ჩენი: ქანურ-მეგრულის ფონეტიკა, 20).

§ 98. ლ—ხ უვეულარული ნაპრალოვანი თანხმონებია. ამ წყვილელელის წარმოთქმის დროს, როგორც რენტგენოგრაფების მიხედვით ირკვევა (ნახ. ნახ. 170, 171) ენის უკანა ნაწილი უახლოვდება რბილი სასის ბოლოს და იქ აჩენს ნაპრალს. ამ ნაპრალში ჰაერნაკადის გავლის შედეგად მივიღებთ ლ-ს, თუ სახმო სიმებიც აქტიურად იღებენ მონაწილეობას და რხევებს წარმოშობენ.

ნახ. 170 ლ სიტყვაში: ღამე (გ. დ.)

იმ შემთხვევაში, თუ სახმო სიმები აქტიურად არ იღებენ მონაწილეობას და ფილტვებიდან ამომდინარე ჰაერნაკადი თავისუფლად გამოივლის მიახლოებულ სახმო სიმებს შუა, მაშინ მივიღებთ ხ-ს (ნახ. 171).

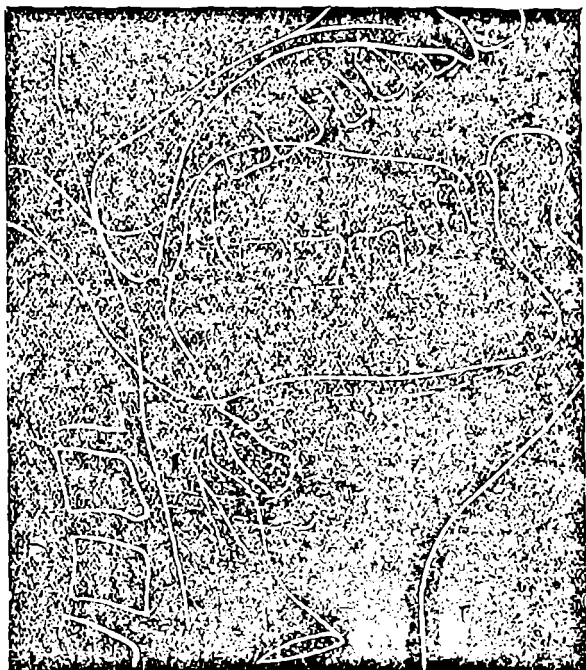
ხ-ს წარმოთქმის დროს ენის უკანა ნაწილი რბილ სასასთან ცოტა უფრო ფართო ნაპრალს აჩენს, ვიდრე ლ-ს წარმოთქმისას. სხვა მხრივ განსხვავება არაა. ენის დაყენება და მისი უკანა ნაწილის რბილი სასისადმი მიმართება ერთნაირია.

ამ რენტგენოგრაფულ მონაცემებს სავესებით ადასტურებს ლ. გამსახურდიას ლ-სა (ნახ. 172) და ხ-ს (ნახ. 173) რენტგენოგრაფები.

ამასვე ადასტურებს ლ-სა და ხ-ს პალატოგრამული მონაცემებიც (ნახ. ნახ. 174, 175, 176, 177).

ლ-სა და ხ-ს პალატოგრამებით ირკვევა, რომ უკანა ენის გვერდითი კიდეების შეხებას მხოლოდ სიბრძნის კბილების არეში აქვს ადგილი. ეს უკვე იმაზე მიუთითებს, რომ ქართული ლ, ხ არტიკულაციურად ნაქის ანუ უველას ზონაში იწარმოება, სადაც არტიკულაციურად წინ წამოწეული ყ-ს ხშვა აღწევს, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ ლ, ხ ნაპრალოვნებია, ყ კი ხშულია.

ნახ. 171 ხ სიტყვაში: ხარი (გ. დ.)

აღსანიშნავია, რომ ვ. სოკოლოვაც ტაჯიკურ ყ, ხ და ლ-ს უველარულ თანხმოვნებად მიიჩნევს¹.

§ 99. ლ და ხ ქართულისა და საერთოდ ქართველურ ენათა

¹ В. С. Соколова. Фонетика таджикского языка, გვ. 91.

ბგერითი სისტემისათვის დამახასიათებელი თავდაპირველადი ბგერებია. ისინი შესატყვისობის გარეშეა. მაგ.:

ლ: ქართ. ი-ლ-ო — ქან.-მეგრ. ი-ლ-უ (შდრ. ლექს., 343);

ქან. უ-ლ-უ-ნ, მეგრ. უ-ლ-უ-(ნ) — სენ. ხუ-ლ-ჟ-ე („აქვს“), (იქვე, 345);

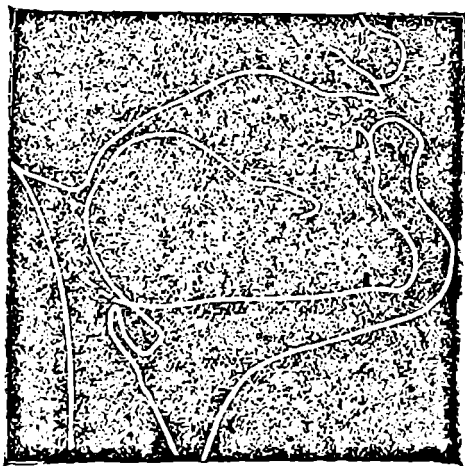
ქართ. ლ-ელ-ე — ქან.-მეგრ. ლ-ალ-ი (იქვე, 183);

ქართ. ლ არ ლი ლ-ი — ქან.-მეგრ. ლ არ ლა ლ-ი — სენ. გ ა რ გ-ლა („ლაპარაკი“), (იქვე, 346);

ქართ. ლ ე ბ-ვა — ქან.-მეგრ. ლ ა ფ: დ ო-ღ ა ფ-უ („შეღება“), (იქვე, 347);

ქართ. ლ ე რ ლ-ე დ-ი „ღერღედი || ღერღეტი — ბატი“ (საბა) — ქან.-მეგრ. ლ ო რ ლ-ო ჯ-ი, ლ ო რ ლ-ო ნ ჯ-ი — სენ. ლ არ ლ-ა დ (იქვე, 103);

ქართ. ლ ა მ-ე — ქან. ლ ო მ-ან || ლ ო მ-ა, მეგრ. ლ უ მ-ა („წუხელ“), (იქვე, 198) და სხვ.

ნა. 172 ლ (ლ. გ.)

ხ: ქართ. ხ-არ-ი || ძვ. ქ. ჯ-არ-ი — ქან.-მეგრ. ხ-ო ჯ-ი — სენ. ჯ-ან (შდრ. ლექს., 78);

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ხ ბევრ შემთხვევაში ბგერინაცვალაა ჯ-სი.

ქართ. ხ მ- || ძვ. ქართ. ჯ ე მ- — ქან.-მეგრ. ხ ო მ-, ხ ო მ ბ- (იქვე, 429);

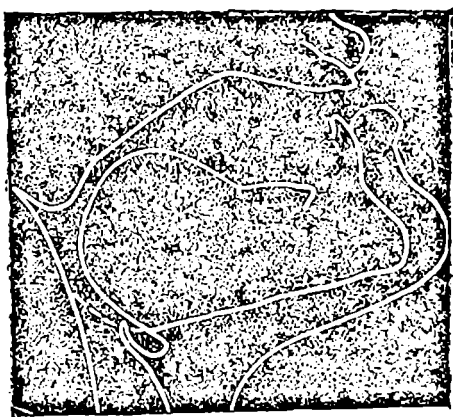
ქართ. სახლ- — ქან.-მეგრ. ო-ხო-რ-: ო-ხო-რ-ა-მ-ს, ო-ხო-რ-ა-ნ-ს
(„სახლობს“), (იქვე, 430);

ქართ. ძახ-ე-ბ-ა --- ქან.-მეგრ. ჯოხ-: უ-ჯოხ-უ — დაუძახა (იქ-
ვე, 437);

ქართ. ხი-დ-ი — ქან. ხინ-ჯ-ი, მეგრ. ხი-დ-ი || ხინ-ჯ-ი (იქვე, 185)
და სხვ.

§ 100. ლ და ხ რომ ერთ დროს ქართულში ლაბიალიზებული
ყოფილა, ამისი კვალიც დასტურდება.

ლ: ძველ ქართულს ასეთი ფონეტიკური ფაქტები აქვს და-
ცული: ძარლუ, ძელუ (წარუძელუ, წარუძლუა, მოძლუარი), ბრდლუ-
ენა, გამობლულეძა, დილუმის („შდრ. დილუამი — დილომი), ზლუა,
ლელუ, რლუევა, ლუარი, ლუარძლი, ლუედი, ლულარქნილი, ლუმინ-
ვა, ლუწოლა (ილუწის, ლუაწლი), ძლუანვა, ძლუენი¹; (შდრ. მეგრ.
ღვარღვალი — კალათის ხელი (შდრ. ღვანღვალი ვ. ბერ.);

ნახ. 173 ხ (ლ. გ.)

ხ: ვარხუ, ვეფხუ, ნეხუ, რიცხუ, ციცხუ, ხახუ, ხუადი, ლახუა-
რი, მთხუევა (შემთხუევა, მიმთხუევა), მსხუერპლი, მცხუედი, ნეფ-
ხუა, სხუა, უხუ, ფხურა (აღფხურა, აღმოფხურა), ხუავი, ხუარბა-
ლი, ხუდომა (მხუდა, გხუდა, ჰხუდა), ხუედრება, ხუევა (შეხუევა,
სახუეველი), ხუეტა, ხუეწა (გარდახუეწა, შემოხუეწილი), ხუეწნა,
ხუექა, ხუმა (აღხუმა, განხუმა, მოხუმა, თვალთ-ხუმა), ხურინვა²
(შდრ. მეგრ. ხვიხვინია — მარწყვი (ერისთ.); ხვარხვი — ხახვი
და სხვ.).

¹ ივ. იმნაიშვილი. ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, გვ. 308.

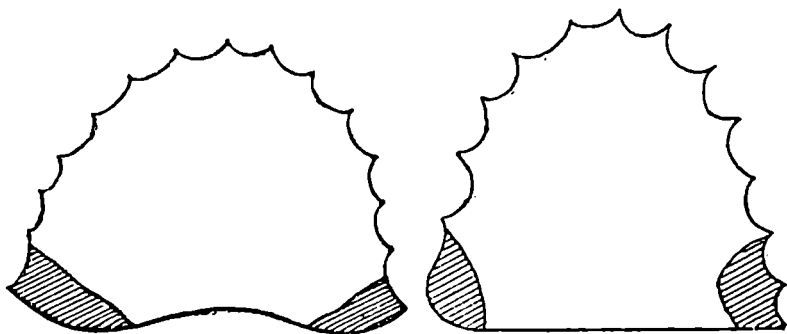
² იქვე, 309.

§ 101. ქართულ თანხმოვანთა სისტემის ექსპერიმენტულად შესწავლიდან შემდეგი დასკვნები გამომდინარეობს:

1. ქართულ თანხმოვანთა სესტემა ხმოვანთა სისტემასთან შედარებით უფრო რთული და მდიდარია. იგი წარმოთქმის მხრივ მთელი რიგი სპეციფიკურობით ხასიათდება. ქართულში, ისე როგორც ყველა ქართველურ ენაში, თანხმოვანთა სისტემაში გაბატონებული, ცენტრალური ადგილი უჭირავს ხშულთა სამეულებს. სამეულებში შედიან: მჟღერი ხშულები, ყრუ ფშვინვიერები და მკვეთრი ხშულები ანუ აბრუპტივები.

2. ქართულ მჟღერ ხშულებს თავისებური მჟღერობა ახასიათებს, რომელიც სხვადასხვა ფონეტიკურ პოზიციაში ვლინდება. ირკვევა, რომ ქართულ მჟღერ ხშულებს სრული მჟღერობა არც ერთ პოზიციაში არა აქვს. ექსპერიმენტული მონაცემებით მტკიც-

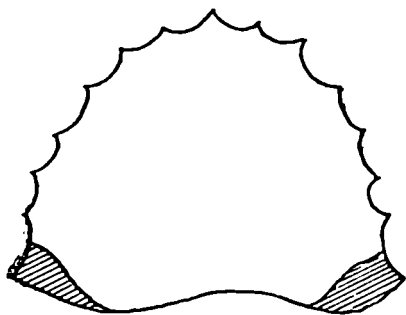
ნახ. 174

ნახ. 175

დება, რომ სიტყვის თავში ხმოვნის წინ მჟღერი ხშული ნახევრად-მჟღერია — მჟღერი დაბოლოებით; სიტყვის შუაში ხმოვნებს შუა ნახევრადმჟღერია — მჟღერი დასაწყისით და სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში მჟღერი ხშულები მთლიანად ყრუვდებიან და ყრუ mediae-დ იქცევიან, მცირე გამონაკლისს გარდა. ვისთვისაც ქართული მშობლიურ ენად ითვლება, ის ამ ნახევრადმჟღერებს აღიქვამს როგორც მჟღერებს; იმ ენის წარმომადგენელი კი, რომელიც შეჩვეულია მჟღერ ხშულებში მეტი მჟღერობის ხარისხიანობას, ქართულ მჟღერ ხშულებს აღიქვამს ყრუ ხშულებად. ამ მხრივ ქართული ენის ისტორიაში შეინიშნება მჟღერობის ხარისხიანობის შესუსტებისაკენ ტენდენცია, ზოგჯერ სრულ დაყრუებამდე (ბ → ფ; დ → თ; ძ → ც; ჯ → ჩ; გ → ქ). დღევანდელი ბარისა და მთის კილოებიც

სხვადასხვანაირ მონაცემებს იძლევიან. მთის კილოებს წარმოთქმაში მელერობის მხრივ უფრო ძველი ვითარება აქვს დაცული.

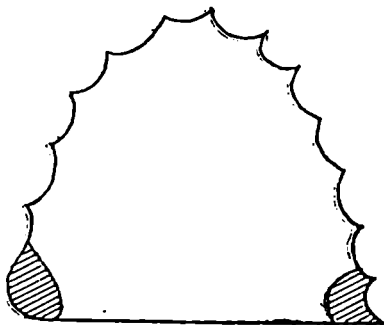
3. ყრუ ფშვინვიერთა წარმოთქმის ფიზიოლოგიური თავისებურება მდგომარეობს სახმო სიმების ვიწრო ლიაობაში. დამართვისას ამ ტიპის თანხმოვნებს

ნახ. 176

განსაკუთრებით გაზრდილი ასპირაცია ახასიათებს. ყრუ ხშული ფშვინვიერების წარმოთქმისას თუ რამდენად დიდია ხშვისა და სკდომის შედეგად წარმოშობილი ფშვინვის მოცულობა, ეს კარგად ჩანს კიმოგრაფული მონაცემების მიხედვით, ხოლო რენტგენოგრაფული პროფილებისა და პალატოგრაფული ანაბეჭდების მიხედვით გამოირკვა, რომ ქართულ ყრუ ფშვინვიერთა დამახასიათებელ სპეციფიკურ ნიშანთვისებას, მელერი ხშულებისაგან განსხვავებით, შეადგენს სუსტი, მოდუნებული არტიკულაცია, რაც გამოიხატება ხშვის ადგილას საწარმოთქმო ორგანოთა უმნიშვნელო დაკიმულობაში.

4. რენტგენოგრამებითა და პალატოგრამებით გამოირკვა, რომ მკვეთრ თანხმოვნებს ყრუ ხშული ფშვინვიერი თანხმოვნებისაგან განსხვავებით, ახასიათებს ხშვის ადგილას საწარმოთქმო ორგანოთა განსაკუთრებული დაკიმულობა. ამიტომ ამ ტიპის თანხმოვნები არტიკულაციურად უფრო მეტი ენერგიულობითა და სიძლიერით წარმოითქმიან, ვიდრე ყრუ ფშვინვიერები და მელერი ხშულები. გარდა ამისა, მკვეთრთა წარმოთქმის სპეციფიკურ ფიზიოლოგიურ თავისებურებას შეადგენს ხელხშულობა ანუ ლარინგალიზაცია; მათი წარმოთქმა მხოლოდ და მხოლოდ პირში მყოფი ჰაერის მარაგით წარ-

ნახ. 177

მოთქმა მხოლოდ და მხოლოდ პირში მყოფი ჰაერის მარაგით წარ-

მოებს. მკვეთრთა ტ, წ, ქ, კ-ს რენტგენოგრაფებისა და პალატო-გრაფების ანალიზიდან საყურადღებო სურათი ირკვევა: მკვეთრთა წარმოთქმისას გაცილებით უფრო ფართოა ენის მაგარ სასასთან შეხების არე, ვიდრე შესატყვისი მელერი და ფშვინვიერი თანხმოვნების წარმოთქმისას. ენის მაგარ სასასთან შეხება გ-სა და ქ-ს კ-სებური რომ ჰქონდეს, ან ჯ-სა და ჩ-ს კ-სებური და ა. შ., მაშინ ისინი უთუოდ პალატალიზებულ ბგერებად გადაიქცეოდნენ, მაგრამ ეს არ ხდება, ვინაიდან ამას ხელს უშლის ლარინგალიზაცია და საწარმოთქმო ორგანოთა განსაკუთრებული ხარისხით დაქიმულობა ენერგიული ხშვა-სკდომით, რომელიც საერთოდ დამახასიათებელია მკვეთრებისათვის.

5. ხშული ფარინგალების ლარინგოსკოპიული, რენტგენოგრაფიული, გრაფიკული და პალატოგრაფიული მეთოდებით შესწავლამ გამოარკვია, რომ ჯ და ქ სპირანტი იღებია. მათ ქართულში მოშლის ტენდენცია ახასიათებს. კ-ს ფონემური მნიშვნელობა დღეს განსაკუთრებით დავიწროებულია. ქ-ს ლიტერატურულ წარმოთქმაში ტენდენცია აქვს უვულარულად იქცეს. ნამდვილი 'ფარინგალური კ, ქ დღეს დასტურდება სვანურ წარმოთქმაში; იქ ნაშთის სახით მელერი ფარინგალიც დასტურდება. თუშურ კილოსა და ჭანურ-მეგრულში ჯ მეორეული წარმოშობისაა და მას დამოუკიდებელი ფონემური მნიშვნელობა არა აქვს.

6. ქართულს ექვსი აფრიკატი აქვს: ძ ც წ; ჯ ჩ ქ. მათი შემადგენელი კომპონენტებია ხშული + სპირანტი, მაგრამ არავითარ შემთხვევაში აფრიკატი არ შეიძლება განხილულ იქნეს როგორც მექანიკური შეერთება ხშული და სპირანტი თანხმოვნებისა. ყოველი აფრიკატის დაწყება სკდომის მოუხდენლად უშუალოდ გადადის ნაპრალისებურ დაბოლოებაში. ეს არ ითქმის ლარინგალიზებული მკვეთრი აფრიკატების (წ, ქ-ს) შესახებ, რომელთა ნაპრალისებური დაბოლოება თავდება ყელხშვით. ამიტომ ქართულში და საერთოდ ქართველურ ენებში მკვეთრ აფრიკატთა სპირანტიზაცია არ ხდება. გრაფიკული მეთოდით ქართულ აფრიკატთა შესწავლამ სარწმუნო გახდა, რომ აფრიკატების შემადგენელი ხშული და სპირანტი კომპონენტი ორივე რედუცირებულია და მათი ორგანული შერწყმა იძლევა ერთ მთლიან ფონემას, რომელსაც ხანგრძლიობაც წარმოთქმაში მარტივი თანხმოვნისა აქვს.

7. სონანტები რ, ლ, მ, ნ, ვ თავიანთი ხმიერობით გამოირჩევიან ყველა სხვა თანხმოვნისაგან. ისინი სონორობის მიხედ-

ვით ხმოვნებთან უფრო ახლოს დგანან, ვიდრე თანხმოვნებთან. რენტგენოგრაფების მიხედვით გამოირკვა, რომ სონანტების ხმოვნებთან სიახლოვეს განსაზღვრავს მათი წარმოთქმის დროს სარეზონანსო არის შექმნა პირის ღრუს უკანა ნაწილში. ხმოვნისებურ არეს პირის ღრუს უკანა ნაწილში ქმნის ენის ზურგის განსაკუთრებული დაქიმულობა.

8. **ჟ** შეუენისმიერი ნაპრალოვანი ბგერაა. ქართულ სალიტერატურო ენაში იგი დღეს იშვიათად წარმოითქმის, სამაგიეროდ იგი ფართოდ არის გავრცელებული ქართული ენის კილოებში. ქართული ენის კილოებში იგი მიღებულია, ერთი მხრით, ხმოვნის შემდგომ *ი*-ს დავიწროებითა და დასუსტებით, ხოლო, მეორე მხრით, იგი ხშირ შემთხვევაში მიღებულია ჰაესა და სანის დასუსტების გზით. ქართულ კილოებში დადასტურებული **ჟ** ყრუ ფშვინვიერი ბუნებისაა არა მარტო იმ შემთხვევაში, როდესაც იოტი ჰაესა და სანისაგან მომდინარეობს, არამედ მაშინაც *კი*, როდესაც სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში ხმოვნის შემდგომ დასტურდება. ქანურ-მეგრულსა და სვანურში **ჟ** მჟღერია, სონანტი. იგი ქართველურ ენათა დიალექტებში დამოუკიდებელ ფონემას არ წარმოადგენს, არამედ უმთავრესად წინამავალი თანხმოვნის სილბოზე და მომდევნო ხმოვნის იოტიან შემართვაზე მიუთითებს.

9. ჰაეს ექსპერიმენტული მონაცემებით დასტურდება, რომ მისი წარმოთქმისას ენის ძირი აქტიურად მოქმედებს ხახის კედლის მიმართ. ენის ძირი უახლოვდება ფარინგის ქვემო ნაწილის კედელს და სახმო სიმებს ზემოთ ჰაეს წარმოსათქმელად იქმნება გასწვრივი ნაპრალი. რენტგენოგრაფის პროფილის მიხედვით ნათლად ჩანს პირის ღრუში შექმნილი ფართო სარეზონანსო არე. ეს არე ხმოვნის წარმოთქმას უფრო მიაგავს, ვიდრე თანხმოვნისას. ამიტომ არის, რომ ჰაე ხშირად ხმოვნის ფშვინვიერი შემართვის ან დამართვის სახით გვევლინება. ჰაე ქართულში და საერთოდ ქართველურ ენებში ნაკლებ დაქიმული, სუსტი არტიკულაციით იწარმოება, რაც ხელს უწყობს მის მომდევნო ბგერებთან შეგუებასა და ადვილად შეცვლას.

10. წყვილული თანხმოვნებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია *ჟ*-სა და *შ*-ს ორფოკუსიანობა, რომელიც ხელს უწყობს ე. წ. „შიშინის“ გაძლიერებას. გარდა ამისა, *ჟ*-სა და *შ*-ს ახასიათებს ბაგეების აქტიური არტიკულაცია და ოდნავი ლაბიალიზებულიობა. რენტგენოგრაფების მიხედვით ორფოკუსიანობის ჩანასახი შეინიშ-

ნება ს-სა და ფ-ს წარმოთქმაშიც. ქართულ უ, უ-ს რუსულისებურ მაგარი ელფერი ახლავს.

ქართული ენის ფონეტიკური ფაქტები უდავოდ მიუთითებს იმაზე, რომ უ ქართულში მეორეული წარმოშობისაა, იგი შედარებით უფრო ახალი შენაძენი ფონემაა. ლ, ხ-ს ექსპერიმენტული მონაცემებით მტკიცდება, რომ ისინი იწარმოებიან ნაქის ანუ უფულას ზონაში. ამიტომ მათ შეიძლება ვუწოდოთ უფულარული თანხმოვნები.

11. ძველი ქართულისა და ქართველურ ენათა თანამედროვე ცოცხალი კილოების ფონეტიკური მონაცემები უდავოდ მიუთითებს ქართველურ ენათა ისტორიაში ისეთი ძირითადი ფონეტიკური პროცესების არსებობაზე, როგორცაა: ლაბიალიზაცია. ლაბიო-ველარიზაცია, ლაბიო-ლარინგალიზაცია და პალატალიზაცია. ბევრ შემთხვევაში დღეს ლაბიალიზაციის მომენტის მხოლოდ კვალია ჩანს; ზოგჯერ ისიც არა ჩანს, გამჭრალა, მაგრამ შედეგი გვაქვს. ხშირ შემთხვევაში ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის წყალობით შესაძლებელი ხდება ლაბიალიზაციის მომენტის აღდგენა.

ა) ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა ისტორიულად არსებობა უტყუარი ფაქტებით დასტურდება. ამაზე მიუთითებს ლაბიო-ველარიზაციის განვითარების ფონეტიკური ფაქტებიც. ამდენად არტიკულაციურად ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა არსებობა უდავოა, ოღონდ დასადგენია, ჰქონოდა თუ არა მას ფონემური მნიშვნელობა ქართველურ ენათა ისტორიაში?

ბ) ლაბიო-ველარიზაციის საფუძველზე წინაენისმიერ და ენა-ნუნისმიერ თანხმოვანთა შედეგად განვითარებულა უკანაენისმიერი სპირანტები და ხშულები — მჟღერთან მჟღერი და ყრუ ფშვინვიერთან ყრუ ფშვინვიერი; ამის საფუძველზე ე. წ. ჰარმონიული კომპლექსები წარმოქმნილან: ბლ, ბგ; დლ, დგ; ძლ, ძგ; ჯლ, ჯგ; ფბ, ფქ; თხ, თქ; ცხ, ცქ, ჩხ, ჩქ; ელ; სხ, სქ; შხ, შქ და ა. შ.;

გ) ლაბიო-ლარინგალიზაციის საფუძველზე მკვეთრების ტ, წ, კ-ს შემდგომ განვითარებულა ხ || კ და მოუცია ტყ, ტქ; წყ, წკ; და კყ, კქ ჰარმონიული კომპლექსები.

ამგვარად, ირკვევა, რომ ჰარმონიული კომპლექსების წარმოქმნაში რამდენიმე ფონეტიკური ფაქტორი იღებს მონაწილეობას: ლაბიალიზაცია, ლაბიო-ველარიზაცია, ლაბიო-ლარინგალიზაცია და ამავე პროცესს ხელს უწყობს შიშინა თანხმოვანთა ორფოკუსიანობაც. მათი წარმოქმნის საერთო საფუძველი ძირითადად მაინც ლაბიო-ველარიზაცია რჩება.

დ) პალატალიზაციის საფუძველზე თანხმოვანთა მოდიფიკაციის შემთხვევები ქართულში იშვიათად დასტურდება, სამაგიეროდ კანურ-მეგრულსა და სვანურში ამ პროცესის შედეგად ხშირად თვისებრივად ახალი ბგერა განვითარებულა (შდრ. გ → ჯ; ქ → ჩ; კ → ქ; ლ → ღ, რ → ღ და სხვ.);

ე) პარმონიულ კომპლექსებში განსაკუთრებით აღსანიშნავია საურთიერთო პალატალიზაციის ძლიერი ტენდენცია, რომელიც თვალსაჩინოდ დასტურდება პალატოგრამული მონაცემებით. ალბათ, ამით აიხსნება ის, რომ ეს კომპლექსები წარმოითქმიან არა ორჯერ ხშვითა და ორჯერ სკდომით, არამედ ერთჯამიერად, ერთჯერ ხშვითა და ერთჯერ სკდომით, როგორც ეს გ. ახელედინან აქვს აღნიშნული. გარდა ამისა, საურთიერთო პალატალიზაცია დასტურდება ნ (II მ)-ს ხშულ-მსკდომთა წინ განვითარების შემთხვევაშიც.

მარსპალი და მისი აპეზულება

§ 102. ჩვენი გაბმული ანუ რწყმული მეტყველება იყოფა ისეთ მსხვილ და მცირე ფონეტიკურ ერთეულებად, როგორცაა ფრაზები, ტაქტები, მარცვლები და ბგერები. აქედან ქართულში, ისე როგორც სხვა ბევრ ენაშიც, მარცვალს ქმნის და მის ცენტრს წარმოადგენს ხმოვანი. სიტყვაში რამდენი ხმოვანიცაა, იმდენი მარცვალია. აღსანიშნავია ისიც, რომ ხმოვნებთან ერთად ქართულში მარცვლის შექმნაში მონაწილეობენ აგრეთვე სონორები ანუ ე. წ. სონანტები რ ლ მ ნ ვ (ჟ).

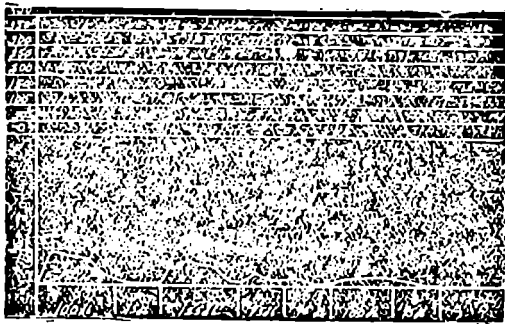
როგორც ექსპერიმენტული მონაცემები გვიჩვენებს რ ლ მ ნ ვ სონორებს უნარი აქვთ გაზარდონ ბგეროვნობა ცალკეულ მარცვლებში და ამით ხელი შეუწყონ „თანამარცვლოვნობის“ შექმნას. ეს იმიტომ, რომ სონორები თავიანთი ბუნებით ხმოვნებს უფრო უახლოვდებიან, ვიდრე თანხმოვნებს. ქართულში სონორები ხშირად სცვლიან რედუქციის გზით დაკარგულ ხმოვნებს, მათ კომპენსაციასაც კი ეწევიან ხმიერობით და ამით გარკვეულ აკუსტიკურ ეფექტს აღწევენ.

§ 103. ექსპერიმენტული მონაცემების ანალიზი გვარწმუნებს იმაში, რომ სონორები რ ლ მ ნ ვ სიძლიერისა და, განსაკუთრებით, სიმაღლის მომენტების მიხედვით უფრო უახლოვდებიან ხმოვნებს და ამით შორდებიან თანხმოვნებს.

მაგ., „აქარბე“ (ნახ. 178). სიტყვის სიმაღლისა და სიძლიერის მრუდები გვიჩვენებენ, რომ ჳ-ს სიმაღლეცა და სიძლიერეც ნულ ხაზს უახლოვდება, სამაგიეროდ რ-ს მელოდიკის მრუდი აგრძელებს ა-ს სიმაღლეს თანაბარზომიერად და ეშვება ნულ ხაზამდე ბ-ს წარმოთქმისას. რ-ს სიძლიერის მომენტი ა-სთან შედარებით უფრო შემცირებულია, მაგრამ ბ-სთან შედარებით საგრძნობლად დიდია.

ანალოგიურ ექსპერიმენტულ მონაცემებს იძლევა „ატარბე“ (ნახ. 179) სიტყვის სიმაღლისა და სიძლიერის მრუდებიც. „აწყა-

ლებ“ (ნახ. 180) სიტყვის სიმაღლისა და სიძლიერის მრუდების ანალიზი გვიჩვენებს, რომ წყ-ს სიმაღლე და სიძლიერე ნულ ხაზს უახლოვდება, განსაკუთრებით სიმაღლის მრუდი. რაც შეეხება

ნახ. 178 აკარბებ (ნ. ქ.)

ლ-ს, მისი სიმაღლე აგრძელებს წინამდებელი ა-ს სიმაღლეს თანაბარზომიერად, სიძლიერის მომენტი კი უფრო შემცირებულია წინამდებელ ა-სთან შედარებით, მაგრამ გაცილებით უფრო დიდია სიძლიერის მომენტი, ვიდრე წყ კომპლექსს აქვს.

ნახ. 179 ატარებ (ნ. ქ.)

სიტყვაში „აჩხაულებ“ (ნახ. 181) ხმოვნებს შუა მოქცეული „ვლ“-ს სიმაღლის მრუდი წინამდებელი ა-ს თითქმის თანაბარზომიერია. ჩხ-ს სიმაღლე ნულ ხაზამდე ჩამოდის.

ანალოგიურ სურათს გვიჩვენებს „აბლაგლებ“ სიტყვის სიმაღლისა და სიძლიერის მრუდები (ნახ. 182).

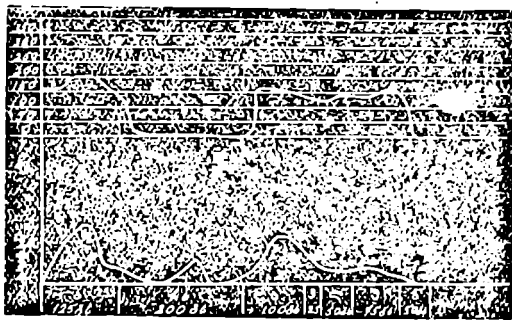
ხმოვნებს შუა გ-ს სიმაღლისა და სიძლიერის მრუდები სიტყვაში „ალამებ“ (ნახ. 183) წინამავალი ა-ს თანაბარზომიერია. გ-ს სიძლიერის მომენტი უფრო დიდია, ვიდრე ლ-ს.

ნახ. 180 აწყალე (ნ. კ.)

ანალოგიურ სურათს იძლევა „აწამებ“ სიტყვის სიმაღლისა და სიძლიერის მრუდებიც (ნახ. 184).

სონორობის მხრივ რ ლ მ ნ-ს მხარს უჭერს ვ-ც, მაგ., სიტყვაში „ატყაევებ“ (ნახ. 185).

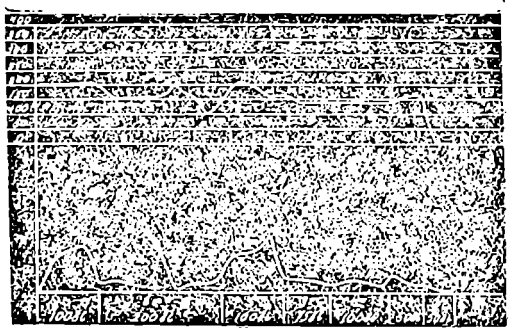

ნახ. 181 აჩხალებ (ნ. კ.)

ხმოვნებს შუა მოქცეული ვ-ს სიმაღლის მრუდი ცოტათი უფრო დაბალია წინამავალ ა-სთან შედარებით. სიძლიერის მომენტი წინამავალ ა-სთან შედარებით საგრძნობლად შემცირებულია, მაგრამ იგი გაცილებით უფრო დიდია, ვიდრე ტყ კომპლექსის

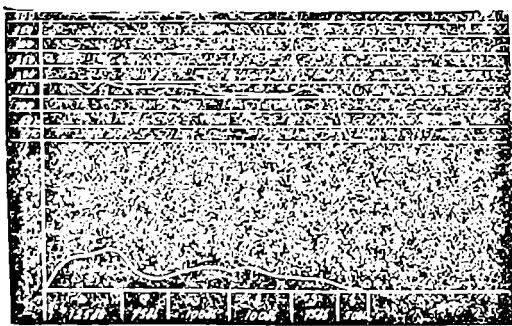
სიძლიერეა. ამასვე ადასტურებს „ათავებ“ სიტყვის (ნახ. 186) ექსპერიმენტული მონაცემებიც.

ნ-ს სხვა თანხმონებთან შედარებით მეტი სონორობის სურათი კარგად ჩანს სიტყვებში ხმოვნებს შუა: ა ღ მ ა შ ე ნ ე ბ ე ლ ი (ნახ. 211), ა შ ე ნ ე ბ უ ლ ი (ნახ. 208), შ ე ნ ი (ფრაზაში: შენი სახელი?) (ნახ. 219) და სხვ.

ნახ. 182 აბლაულებ (ნ. კ.)

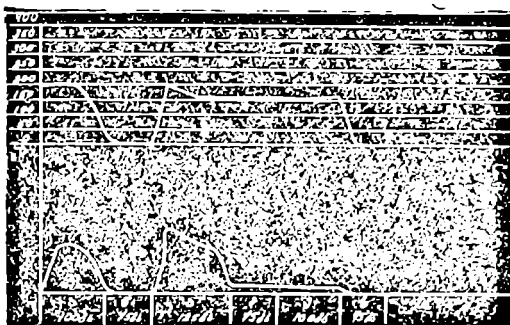
§ 104. ზემოთქმულთან დაკავშირებით მეტად საყურადღებოა ქართულში ფუძის შეკუმშვასთან დაკავშირებული მოვლენები: თუ ფუძეში შედის არ, ერ, ორ; ალ, ელ, ოლ; ან, ენ, ონ; ამ,

ნახ. 183 ალაბებ (ნ. კ.)

ემ, ავ ელემენტები, განსაკუთრებით ხშირია ფუძის შეკუმშვის შემთხვევები. ხომ არ ეწევა ამ შემთხვევაში რ ღ მ ნ ვ სონორობის მზრივ ნაწილობრივ ხმოვნის მაგიერობას, როგორც მისი თანმხლები, „თანამარცვლოვნობის“ მქონე ელემენტი? ჩვენ ვფიქრობთ,

რომ ეს ასე უნდა იყოს. ასეთ შემთხვევებში ხმოვნის დაკარგვა ნაწილობრივ კომპენსირებულია თანმხლები სონორი თანხმოვნით, მაგ.:
 პრ: მხარ-ი — მხრ-ის, შაქარ-ი — შაქრ-ის, ზამთარ-ი — ზამთრ-ის, სტუმარ-ი — სტუმრ-ის, ცხვარ-ი — ცხვრ-ის, ჯვარ-ი — ჯვრ-ის, ისარ-ი — ისრ-ის, ვაქარ-ი — ვაქრ-ის, მეგობარ-ი — მეგობრ-ის, ზეწარ-ი — ზეწრ-ის, თათარ-ი — თათრ-ის, ზღაპარ ი — ზღაპრ-ის, ბაზარ-ი — ბაზრ-ის (შდრ. კარ-ი — კარ-ის, მაგრამ; ცისკრ-ის) და სხვ.
 ერ: მტერ-ი — მტრ-ის, მტვერ-ი — მტვრ-ის, კისერ-ი — კისრ-ის, მწყერ-ი — მწყრ-ის, დედაბერ-ი — დედაბრ-ის (შდრ. ბერ-ი — ბერ-ის) საცერ-ი — საცრ-ის და სხვ.

ნახ. 184 აწამებ (ნ. ქ.)

მრ: გოდორ-ი — გოდრ-ის, კოკორ-ი — კოკრ-ის, მინდორ-ი — მინდვრ-ის, ნიორ-ი — ნივრ-ის, ქოჩორ-ი — ქოჩრ-ის, ჩოჩორ-ი — ჩოჩრ-ის, კოჯორ-ი — კოჯრ-ის, იორ-ი — ივრ-ის და სხვ.
 ჯლ: წყალ-ი — წყლ-ის, ძვალ-ი — ძვლ-ის, რძალ-ი — რძლ-ის, ხმალ-ი — ხმლ-ის, კაკალ-ი — კაკლ-ის, ეკალ-ი — ეკლ-ის, მარცვალ-ი — მარცვლ-ის, მაყვალ-ი — მაყვლ-ის, კარხალ-ი — კარხლ-ის, ტყემალ-ი — ტყემლ-ის, მერცხალ-ი — მერცხლ-ის, ფიწალ-ი — ფიწლ-ის და სხვ.
 მლ: ობოლ-ი — ობლ-ის, ფოთოლ-ი — ფოთლ-ის, გოდორ-ი — გოდრ-ის და სხვ.
 ელ: კედელ-ი — კედლ-ის, სოფელ-ი — სოფლ-ის, მგელ-ი — მგლ-ის, მღვდელ-ი — მღვდლ-ის, შველ-ი — შვლ-ის, მუცელ-ი — მუცლ-ის, ბელელ-ი — ბელლ-ის, სანთელ-ი — სანთლ-ის, ბოსელ-ი — ბოსლ-ის, სარტყელ-ი — სარტყლ-ის, საკმელ-ი — საკმლ-ის,

ფურცელ-ი — ფურცლ-ის, ღრუბელ-ი — ღრუბლის, ქურ-
ქელ-ი — ქურქლ-ის და სხვ.

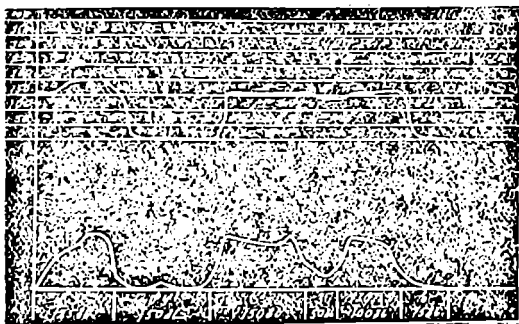
ან: საგან-ი — საგნ-ის, გუთან-ი — გუთნ-ის, ალაზან-ი — ალაზნ-ის,
აკვან-ი — აკვნ-ის, ბატკან-ი — ბატკნ-ის, ბოსტან-ი — ბოსტნ-
ის, მიზან-ი — მიზნ-ის, მტევან-ი — მტევენ-ის, საბან-ი — საბნ-
ის, უბან-ი — უბნ-ის, ქოთან-ი — ქოთნ-ის, ჯავშან-ი — ჯავშნ-
ის, დერეფან-ი — დერეფნ-ის, კილობან-ი — კილობნ-ის, მოე-
დან-ი — მოედნ-ის და სხვ.

ენ: ყურძენ-ი — ყურძნ-ის, ბერძენ-ი — ბერძნ-ის, წვენი-ი — წვნ-ის,
შევარდენ-ი — შევარდნ-ის, ყავარჯენ-ი — ყავარჯნ-ის და სხვ.

ონ: დიაკონ-ი — დიაკვნ-ის, მაწონ-ი — მაწვნ-ის, საპონ-ი — საპნ-
ის და სხვ.

ამ: ქათამ-ი — ქათმ-ის, ატამ-ი — ატმ-ის, კალამ-ი — კალმ-ის,
ვახშამ-ი — ვახშმ-ის და სხვ.

ემ: ირემ-ი — ირმ-ის, ურემ-ი — ურმ-ის და სხვ.

ნახ. 185 ატყაეებ (ნ. ქ.)

ამ და ავ განსაკუთრებით ხშირად გვხვდება ზმნებში და იმავე
კანონით მარტივდებიან: ამ → მ; ავ → ვ: დავაბ-ამ — დაბ-მ-ა, მო-
ვარტყ-ამ — მორტყ-მ-ა; ევალ-ავ — მალ-ვ-ა, ვხატ-ავ — ხატ-ვ-ა
და სხვ.¹

ზემოთ განხილული მაგალითების მიხედვით ირკვევა, რომ ქარ-
თულში მოქმედი ამ კანონის საფუძველზე ორმარცვლიანი სიტყვე-
ბი იქცევიან ერთმარცვლიანებად (წყალი — წყლის), სამმარცვლია-
ნები იქცევიან ორმარცვლიანებად (ქათამი — ქათმის) და ა. შ.

¹ ა. შანიძე. ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 27, 54, 55 შდრ.
ს. ხუნდაძე, ქართული გრამატიკა, გვ. 37.

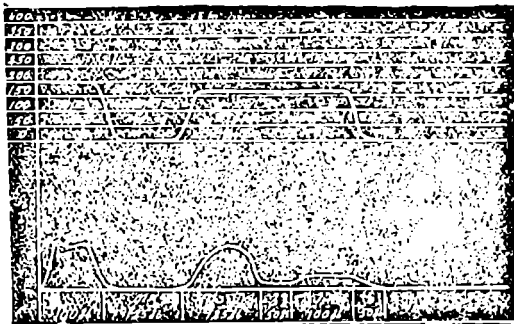

ფუძის შეკუმშვის გამომწვევი მიზეზია ბოლოდან დართული ხმოვნით დაწყებული აფიქსი.

რაც მთავარია, ამ კანონის სიფუძველზე წარმოიქმნება თანხმოვანთა გარკვეული ჯგუფები, რომელთა შემადგენლობაში შემავალი რ ლ მ ნ ვ ზრდის მათ ბგეროვნობას. ეს ბგეროვნობა ზოგჯერ აღმავალია და ზოგჯერ — დამავალ-აღმავალი.

მაგ., აღმავალი ბგეროვნობით წარმოითქმის: წყლის, ძელის. მტვრის, მწყრის, მღვდლის და მისთანები.

დამავალ-აღმავალი ბგეროვნობით წარმოითქმიან: თეთრს, სახლს, კეცხლს, ძაღლს, ნაღმს, იფნს, თეატრს, ნაკლს და მისთ.

ნახ. 186 ათაგებ (ნ. კ.)

§ 105. როგორია ქართულში მარცვლის აგებულება? ზემოთ ნაწილობრივ აღინიშნა, რომ ქართული წარმოთქმის ერთ-ერთ თავისებურებას შეადგენს თანხმოვანთა შეჯგუფება და მიჯრილ თანხმოვნებში მოხდენილადაა განაწილებული სონორები ცალ-ცალკე ან ორი ერთად.

პირველ ყოვლისა, უნდა განვიხილოთ სიტყვის თავიკიდურ, არათავიკიდურ და ბოლოკიდურ მარცვალთა აგებულება და ვნახოთ, თუ რა თავისებურებას გვიჩვენებს ამ მხრივ ქართული.

ქართული წარმოთქმის ერთ-ერთ თავისებურებას შეადგენს ის, რომ მას ძლიერი ტენდენცია ახასიათებს თავიკიდურ და არათავიკიდურ მარცვლებში თანხმოვანთა შეჯგუფებისა ხმოვნის ჩაურთველად, ხოლო, რაც შეეხება ბოლოკიდურ მარცვალს, მისი შედგენილობა შედარებით უფრო მარტივია. დიდ უმეტეს შემთხვევაში ბოლოკიდური მარცვალი ბოლოვდება ხმოვანზე (ა ე ი ო უ ზე) და ამიტომ ისინი ღია მარცვლებს წარმოადგენენ. ბოლოკიდური

მარცვალი შესაძლებელია ბოლოვდებოდეს ერთი ან ორი თანხმოვ-
ნით და ამით დახურული მარცვალი წარმოიქმნას.¹

ქართულში მარცვლის შედგენილობაში მნიშვნელოვან როლს
ასრულებს ე. წ. პარმონიული კომპლექსები, რომელთა მეზობლო-
ბაში ძალიან ხშირად სონორი თანხმოვნები რ ლ მ ნ ვ გვევლი-
ნება. ამათგან ყველაზე მეტი პროცენტი თანხმოვანთა კომპლექსს
შორის რ-ს ხმარებაზე მოდის. ეს გასაგებიცაა, რ-ს სონორებს შო-
რის ყველაზე მეტი ხმიერობა ახასიათებს: ბევრ შემთხვევაში რ
თანხმოვანთა კომპლექსებში ამ მიზნით შემდეგ ჩართული ჩანს.
(შდრ. ძვ. ქართ. ვეცხლი — ახ. ქართ. ვერცხლი; ვაცხლი —
ვარცხლი; შდრ. დ. გურამიშვილთან: საგრძალი, მღვრ-
დელი და სხვ. მისთ.)² (იხ. § 150).

§ 106. ქართული წარმოთქმის ერთ-ერთ დამახასიათებელ ნი-
შან-თვისებას წარმოადგენს ის, რომ მარცვალში მას შეუძლია
ექვსი, ხუთი, ოთხი და ჩვეულებრივ სამი და ორი ერთად მიჯრი-
ლი თანხმოვანი წარმოთქვას. მაგ., ფრცქვნა, წრთვნა. თი-
თოეულ ამ სიტყვაში სამი სონორი რ ვ ნ შედის, რომლებიც ამა-
ვე დროს ამ სიტყვათა ბგეროვნობას ზრდიან და აადვილებენ მათ
აღქმა-გაგონებას. ამ მხრივ საყურადღებოა ასეთი მაგალითები:
ბრდღვნა || ბდღვნა, ბდღვრიალი, ბრდღვინვა, ბრწყინ-
ვა, ღრტვინვა, თრთვილი, თხზვა, გრგვინვა, მგრგვა-
ლი, მთვრალი, მსხვრევა, მტკნარი, მღვდელი, მჭკნა-
რი, რთხმა, რცხვენა, რყვნა, რწყვა, ტკრციალი,
ფრთხილი, ფრჩხილი, ფრქვევა, ფშვნა, ფშვნეტა,
ფხვნა, ღრღნა, ჩხვლეტა, წყვდიადი, წყლტუ, ხრწნა
და სხვ.

უფრო ხშირია შემთხვევები, როდესაც თავიკდური მარცვლის
თანხმოვანთა ჯგუფი სამი თანხმოვნისაგან შედგება, მაგრამ მათ
შემადგენლობაშიც უთუოდ შედის სონორი თანხმოვანი, მაგ.:

ბზრიალი; ბრბო, ბრგე, ბრმა, ბრძანება, ბრძენი,
ბრჯენა, ბღვერა, გვრემა, გრდემლი, გრძელი, დგრია-
ლი, დღვება, დღღეზა, ვრცელი, ზრდა, ზრზინება,
ზღვა, თრთოლა, თრგუნვა, თქვეფა, თქრიალი,
თხლამი, თხრილი, კვნეტა, კლდე, კრთომა, კრძალ-
ვა, მთვარე, მრთელი, მრჩობლი, მღვიმე, მშრალი,

¹ ერთმარცვლიანი სიტყვები ქართულში შესაძლებელია ორზე მეტი (სამი, ოთხი) თანხმოვნით ბოლოვდებოდეს, მაგ. ნაკლს, სახლს, ცეცხლს და ა. შ.

² რ-ს განვითარების ხშირი შემთხვევებია აღნიშნული არნ. ჩიქობავას „ჭა-
ნურ-მგვრულ-ქართულ შედარებით ლექსიკონში“.

მძვინვარე, მძლავრი, მწვანე, მქლე, მხნე, ნგრევა, ჟრღოლა, რთველი, რღვევა, რწმენა, სთვა||რთვა, სწრაფი, სხლეთა, ტრფიალი, ტყლაპი, ღრმა, ღრძილი, ღრქენა, შერია, ჩრდილი, ჩრჩილი, ჩხრეკა, ცქრიალი, ცხვირი, ცხრა, ძრვა, ძრწოლა, ძღვენი, წვრილი, წვდომა, წკრიალი, წყვეტა, წყრომა, წყნარი, ქვრეტა, ქკნობა, ქყლეთა, ხვრეტა, ხვრინვა, ხრტილი, ხსნა, ჯგვერი, ჯგლითი, ჯღრევა და სხვ.

როგორც მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, ქართულში თავკიდურ მარცვალთა აგება წარმოებს მზარდი ბგეროვნობის პრინციპის მიხედვით და მარცვლის ცენტრი მწვერვალს აღწევს სათანადო ხმოვანზე.

გარდა ამისა, ქართული ენის ისტორიით დასტურდება, რომ ზოგ შემთხვევაში სიტყვის თავში თანხმოვანთა ჯგუფი გამარტივებულია რომელიმე თანხმოვნის დაკარგვის გამო, მაგ.:

ძველი ქართული	ახალი ქართული
გრკალი	რკალი
გრწყილი	რწყილი
გრჯლა	რჯლა
გრგოლი	რგოლი
მგრგვალი	რგვალი
კრკო	რკო და სხვ,

გ. ახვლედიანმა ამ და ამის მსგავს მაგალითებში ბგერათა დაკარგვა თავის დროზე დისიმილაციის საფუძველზე ახსნა.¹

§ 107. აქვე უნდა შევხვით კიდევ ერთ ტენდენციას, რომელიც ახალი ქართულისთვისაა დამახასიათებელი. ეს ტენდენცია განსაკუთრებით შესამჩნევია ჩვეულებრივ სასაუბრო მეტყველებში. საკითხი შეეხება თანხმოვანთა კომპლექსებში სონორების გაუჩინარებას არასრული სტილით წარმოთქმულ სიტყვებში: მაგ.:

ბრძანება — ბძანება; ბრძოლა — ბძოლა, ბრძენი — ბძენი, ბრძმედი — ბძმედი, ბრწყინვა — ბწყინვა, ბრჰყალი — ბჰყალი, გრძელი — გძელი, ზრდა — ზდა, მრთელი — მთელი, კრძალვა — კძალვა, ფრთხილი — ფთხილი, ფრჩხილი — ფჩხილი, ფრცქენა — ფცქენა, ღრძილი — ღძილი, ჩრდილი — ჩდილი; ხრწნა — ხწნა და სხვ. მისთ. (შღრ. ქართ. ფერჯი — ახ. ქართ. ფეხი, ძვ. ქართ. ხრმალი — ახ. ქართ. ხმალი და მისთ.).

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ეს ტენდენცია გაგრძელებაა იმ ტენდენციისა და ქართულში მოქმედი იმ კანონისა, რომლის საფუძველ-

¹ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 345.

ზედაც ქართულში მოხდა სრულხმოვნობის მოშლა, ბევრ შემთხვევაში ხმოვანთა გაუჩინარება და თანხმოვანთა შეჯგუფება. ბუნებრივია, თუ ეს კანონი ხმოვნების შემდეგ პირველ რიგში სონორებს შეეხო (შდრ. დიალექტური წარმოთქმით: სახლს → სახს, ძალს → ძალს; ცეცხლს → ცეცხს; კლდე → კდე → კტე და სხვ.).

§ 108. მ. ლომონოსოვის თავის „რუსულ გრამატიკაში“ საყურადღებო დაკვირვება აქვს მოცემული იმის შესახებ, რომ არათავკიდური მარცვლები რუსულში იწყებიან თანხმოვანთა იმ კომპლექსებით, რომლებიც ამავე დროს თავკიდურ მარცვლებს იწყებენ¹.

ორივე შემთხვევაში თავკიდური და არათავკიდური მარცვლის აგებულება ემყარება მზარდი ბგეროვნობის პრინციპს.

ამ თვალსაზრისით ქართულში მარცვალთა აგებულების შესწავლამ საყურადღებო შედეგები მოგვცა. ამ მხრივ რუსულთან შედარებით ქართულში კიდევ უფრო თავისებური პირობებია, ვინაიდან ქართულს აქვს ჰარმონიული კომპლექსები, რომლებიც სხვა თანხმოვნებთან ერთად იწყებენ როგორც არათავკიდურ, ისე თავკიდურ მარცვლებსაც. გამოირკვა, რომ ქართულშიც ჩვეულებრივ არათავკიდურ მარცვალთა შექმნაში ის თანხმოვნებთ მონაწილეობენ, რომლებიც იწყებენ სიტყვას, ე. ი. ქმნიან თავკიდურ მარცვლებს. თითო-ოროლა გადახვევა ამ წესიდან უფრო დეტალურ შესწავლას მოითხოვს. ასეთ შემთხვევებში ხომ არა გვაქვს საქმე არათავკიდურ მარცვალში თანხმოვნის განვითარებასთან, ან თავკიდურ მარცვალში სათანადო თანხმოვნის დაკარგვასთან?

აქვე სანიმუშოდ დავასახელებთ მაგალითებს, როდესაც თავკიდური მარცვლის თანხმოვანთა კომპლექსი იმავე თანმიმდევრობით მეორდება არათავკიდურ მარცვალშიც და მარცვალთა აგებულება ემყარება აღმაველი ბგეროვნობის კანონს, მაგ.:

ბგ.:	ბგერა	— აბგა
ბზ.;	ბზა	— გაბზარვა
ბღ.:	ბღუ	— აბღაბუდა
ბმ.;	ბმა	— ობმა
ბნ.:	ბნევა	— სიბნელე
ბჟ:	ბჟიტი	— ააბჟუტე „ცოტად აანთე“ (საბა);
ბრ.:	ბრაზი	— ციბრუტი
ბრკ.:	ბრკე	„ღვინის ობი“ — დაბრკოლება
ბრმ.:	ბრმა	— სიბრმავე

¹ М. В. Ломоносов. Российская грамматика, 1952; §§ 105, 106, 33, 438. см. Р. Н. Аванесов. О слогоразделе и строение слога в русском языке: Вопросы языкознания, 1944, № 6, 39.

ბრტყ.:	ბრტყელი	— სიბრტყე ¹
ბრძ.:	ბრძანება	— სიბრძნე
ბრწყ.:	ბრწყინვალება	— გაბრწყინდა
ბრჯ.:	ბრჯენა	— მიბრჯენა
ბრჯგ.:	ბრჯგუ	— უბრჯგუ (ძვ.)
ბღ.:	ბღარტი	— შებღალვა
ბღღ.:	ბღღეძა — დაბღღეძა	„ქუთუთოს ჩამოწევა“ (საბა)
ბყრ.:	(→ პყრ.): ბყრობა (→ პყრობა)	— საბყრობილე საპყრობილე
გბ.:	გბობა — საგბოლისი	„ბაზრის სამზარეულო“ (საბა)
გდ.:	გდება	— საგდული
გვ.:	გვალვა	— მეგვარე
გვრ.:	გვრიტი	— მოგვრის
გზ.:	გზა	— საგზებელი, აგზება
გლ.:	გლოვა	— აგლეჯა
გმ.:	გმირი	— დაგმობა
გნ.:	გნოლი	— შეგნება
გრ.:	გრეხა	— სიგრილე
გრძ.:	გრძედი	— სიგრძე
გრძნ.:	გრძნობა	— განგრძობა
ღგ.:	ღგაფუნი	— აღგილი
ღვ.:	ღვირე	— აღვილი
ღღ.:	ღღაყვი	— ნეღლი, მაღლი
ღნ.:	ღნობა	— მოვიღნენ
ღრ.:	ღრო	— აღრე
ღღ.:	ღღე	— საღღა
ღღღ.:	ღღღუ „სითხე“	— მოღღღეზა
ვრც.:	ვრცელი	— სივრცე
ზვ.:	ზვირთი	— მოზვავება
ზმ.:	ზმული	— სიზმარი
ზნ.:	ზნე	— აზნაური
ზრ.:	ზრუნვა	— დაზრახვა
ზრღ.:	ზრღა	— ახალგაზრღა
ზღვ.:	ზღვა	— საზღვარი
ზღ.:	ზღაპარი	— ანაზღაურება
თბ.:	თბე „ხაში, პურის ცომი“ (ჩუბ.)	— სითბო
თფლ.:	თფლემს	— დათფლა

¹ ამ ტიპის წარმოებასაც ვასახელებთ, ვინაიდან ამჟამად გვინტერესებს მარცხლის აგებულების ფონეტიკური და არა ეტიმოლოგიური პრინციპი.

თლ:	თლა	— მათლათა
თმ:	თმა	— დათმობა
თრ:	თრევა	— ფითრი
თრთ:	თრთის	— ათრთოლებს
თქ:	თქეში	— თქარათქური
თქვ:	თქვეთა	— ათქვირება
თქვლ:	თქვლეფა	— ათქვლეფა
თხ:	თხა	— სითხე
თხზვ:	თხზვა	— შეთხზვა
თხლ:	თხლამი	— მოთხლო
თხრ:	თხრობა	— გათხრილი
კბ:	კბენა	— საკბილო
კვ:	კვება	— საკვირველი
კვდ:	კვდომა	— სიკვდილი
კვნ:	კვნიტი	— მოკვნეტა
კლ:	კლანკი	— იკლო
კლდ:	კლდე	— აკლდამა
კმა:	კმაყოფილი	— საკმაო
კნ:	კნუტი	— აკნაეება
კრ:	კრება	— საკრავი
კრთ:	კრთომა	— გამოკრთომა
კრძ:	კრძალვა	— აკრძალვა
ლბ:	ლბობა	— სილბო
ლმ:	ლმობიერი	— სალმობა
ლტ:	ლტოლვა	— სალტე
ლხ:	ლხენა	— გალხობა
მბ:	მბობა	— წუმბე წუმპე
მგ:	მგელი	— სამგორი
მდ:	მდელო	— მომდეენო
მზ:	მზა	— სამზეური
მთვ:	მთვარე	— მომთვარეა
მთ:	მთა	— მამამთილი
მთვრ:	მთვრალი	— სიმთვრალე
მკ:	მკა	— სიმკაცრე
მკვ:	მკვიდრი	— სიმკვახე
მკლ:	მკლავს	— დამკლავება
მლ:	მლეფა	— გადამლაშება
მნ:	მნათობი	— სამნეო
მპ:	მპარავს	— ლამპარი

მე:	მეავე	— სიმეავე
მრ:	მრავალი	— გამრავლება
მრთ:	მრთელი	— გამრთობი
მრჩ:	მრჩობლი	— იმრჩობლა „იორა“ (საბა)
მხ:	მსოფლიო	— სამსახური
მსგ:	მსგავსი	— დამსგავსება
მსხ:	მსხვილი	— სამსხვერპლო
მსხვრ:	მსხვრევა	— დამსხვრეული
მტ:	მტერი	— სამტეენე
მტკ:	მტკაველი	— სიმტკიცე
მღ:	მღილი	— სიმღერა
მყ:	მყოფადი	— სამყარო
მყრ:	მყრალი	— სიმყრალე
მყნ:	მყნობა	— დამყნობა
მშ:	მშობელი	— სიმშობი
მშვ:	მშვილდი	— სიმშვიდე
მძ:	მძივი	— სიმძიმე
მძლ:	მძლე	— სიმძლავრე
მწ:	მწერი	— სიმწარე
მწვ:	მწვანე	— დამწველი
მწნ:	მწნილი	— დამწნა „მწნილის ჩადება“ (საბა)
მწყ:	მწყერი	— დამწყები
მკ:	მკახე	— სიმკიდროვე
მხ:	მხალი	— სამხარი
მხნ:	მხნე	— სიმხნევე
ნდ:	ნდობა	— უნდა
ნთ:	ნთება	— სანთელი
ნჩქრ:	ნჩქრევა	„წყალთ ძრვა“ (საბა) — ჩანჩქერი
ნჯღრ:	ნჯღრევა	— დანჯღრეული
პკ:	პკურება	— აბკი
პრ:	პრიალი	— მოპრიანება
პყრ:	პყრობა	— საპყრობილე
ჟვ:	ჟვაფი	— ეჟვანი
ჟრ:	ჟრუანტელი	— მოჟრობა
ჟრჟ:	ჟრჟუ	— გააჟრჟოლა
ჟლ:	ჟლერა	— გააჟლენთვა
რბ:	რბევა	— ორბი, ხორბალი
რგ:	რგება	— ზურგი

რგვ:	რგვა	— მორგვი
რთვ:	რთველი	— მორთვა
რთხ:	რთხმა	— კუერთხი, ფურთხი
რკ:	რკინა	— კურკა
რკვ:	რკვევეა	— ჯირკვი
რტ:	რტო	— კვირტი
რტუმ:	რტუმა	— ბერთუვა
რქ:	რქა	— მარქაფი
რღვ:	რღვევა	— ძარღვი
რღვნ:	რღვნა	— წარღვნა
რცხვ:	რცხვენა	— სირცხვილი
რყ:	რყევა	— შერყევა
რყვ:	რყვნა	— ჯირყვალი
რჩ:	რჩევა	— მორჩენა
რცხ:	რცხილა (← ქრცხილა)	— მარცხი
რძ:	რძალი	— ვერძი
რწ:	რწება	— ძერწა
რწმ:	რწმოლი	— დარწმუნება
რწყ:	რწყევა	— ურწყო
რწყვ:	რწყვა	— ნერწყვი, მარწყვი
რჯ:	რჯა	— მარჯანი
ხვ:	ხვაფი	— მოხვენება
ხთვ:	ხთველი	— დასთვა
ხკ:	ხკა	— ასკილი
ხმ:	ხმენა	— სასმელი
ხრ:	ხროლა	— მოსრესა
ხტ:	ხტუმარი	— ჩუსტი
ხტვ:	ხტვენა	— მებტვირე
ხქ:	ხქესი	— გახქელება
ხწ:	ხწაელა	— გახწორდეს
ხწრ:	ხწრაფი	— მოსწრება
ხხ:	ხხაპა-ხხუპი	— სიხხო
ხხვ:	ხხვა	— რიხხვა
ხხლ:	ხხლეტა	— სიხხლი
ტვ:	ტვინი	— სატვირთო
ტკ:	ტკაცანი	— სატკივარი
ტკბ:	ტკბება	— ჩატკბარუნება
ტლ:	ტლოშნა	— მატლი
ტრ:	ტრაბახი	— გატრიალდა

ტუ:	ტუავი	— მოტუაუება
ტუვ:	ტუვია	— სიტუვა; სეტუვა
ტულ:	ტულაპი	— მატული
ფლ:	ფლობა	— გაფლანგვა
ფრ:	ფრე	— გაფრენა
ფრთხ:	ფრთხილი	— საფრთხობელა
ფრქვ:	ფრქვევა	— შეფრქვევა
ფრჩხ;	ფრჩხილი	— გაფრჩხილვა
ფრცქვნ:	ფრცქვნა	— ნაფრცქვენი
ფხკ:	ფხკერი	— უფხკრული
ფშ:	ფშატი	— ლაფშა
ფშენ:	ფშენეტა	— დაფშენა
ფხ:	ფხა	— ვეფხი
ფხვენ:	ფხვენა	— დაფხვნილი
ქვ:	ქვა	— ქვიქვირი „კისრის მიღამო“ (საბა)
ქლ:	ქლიავი	— აქლემი
ქმ:	ქმედითი	— საქმე
ქნ:	ქნარი	— მოქნევა
ქრ:	ქრის	— ოქრო
ქრთ:	ქრთილი	— მოქრთამვა
ქს:	ქსელი	— დაქსაქსვა
ქშ:	ქშენა	— აქში-აქში „ქათმის შერისხვა“
ქც:	ქცევა	— მოქცევა
ღვ:	ღვინო	— მოღვაწეობა
ღლ:	ღლეტა	— ცულლუტი
ღმ:	ღმეკა	— მიღმა
ღრ:	ღრეობა	— სიღრუე
ღრმ:	ღრმა	— სიღრმე
ღრღნ:	ღრღნა	— მოღრღნა
ღრძ:	ღრძილი	— იღრძო
ყბ:	ყბა	— ლაყბობა
ყდ:	ყდა	— ყოყდა „მუხლაშვერით ჯდომა“ (საბა), საყდარი
ყვ:	ყვავი	— სიყვარული
ყლ:	ყლანტი	— ჩაყლაპა
ყშ:	ყშუილი	— მოყშე
ყნ:	ყნოსვა	— უყნოსა
ყრ:	ყრა	— სიყრუე

ყრდ:	ყრდენა	— დაყრდნობა
შვ:	შვილი	— საშვილიშვილო
შვრ:	შვრია	— დამაშვრალი
შთ:	შთანთქმა	— ნაშთი
შლ:	შლა	— ეაშლი
შმ:	შმორი	— ეშმაკი
შნ:	შნო	— უშნო
შრ:	შრიალი	— დაშრეტა
შტ:	შტო	— გაშტერება
შფ;	შფოთი	— შეშფოთება
შხ:	შხაპუნა	— მოშხამეა, შეშხუნა
ჩვ:	ჩვილი	— მოჩვენება
ჩლ:	ჩლიქი	— დაჩლუნგება
ჩრ:	ჩრა	— გაჩრა
ჩრდ:	ჩრდილი	— აჩრდილი
ჩქ:	ჩქარი	— იჩქითი
ჩხ:	ჩხიკვი	— ოჩხარი
ჩხრ:	ჩხრეკა	— გაჩხრიალება
ჩხვლ:	ჩხვლეტა	— დაჩხვლეტა
ცდ:	ცდუნება	— მოცდენა
ცვ:	ცვარი	— მოცვი
ცშ:	ცშაცუნე	— ჩაცმა
ცნ:	ცნება	— ოცნება
ცრ:	ცრა	— სიცრუე
ცქ:	ცქერა	— ციცქა
ცქვ:	ცქვიტი	— აცქვეტა (ყურის)
ცქრ:	ცქრიალი	— აცქრიალება
ცხ:	ცხადი	— ფიცხელი
ცხვ:	ცხვირი	— რიცხვი
ცხრ:	ცხრა	— დაცხრომა
ძგ:	ძგერა	— საძგიდი
ძვ:	ძვალი	— სიძვა
ძლ:	ძლიერი	— სანაძლეო
ძნ:	ძნა	— სიძნელე
ძრგ:	ძრვა	— აღძრვა
ძრწ:	ძრწოლა	— იძრწოლა
ძღ:	ძღოლა	— გაძღომა
ძღვ:	ძღვენი	— წარუძღვა
წბ:	წბა	„თქვლეთა“ (საბა) — გაწბა

წდ:	წდომი	— საწდე, მეწდე
წვ:	წვა	— ნაწვიმარი
წვრ:	წვრილი	— საწვრილმანო
წვრთნ:	წვრთნა	— გაწვრთნა
წკ:	წკავწკავი	— წკაპი-წკუპი
წკმ:	წკმული	— დაიწკმუტუნა
წკრ:	წკრიალი	— გააწკრია (საბა)
წლ:	წლაპუნე	— ღვაწლი
წმ:	წმიდა	— მოწმე
წნ:	წნეხა	— დაწნული
წრ:	წრე	— დაწრეტა
წრთ:	წრთობა	— გამოწრთობა
წრთვნ:	წრთვნა	— გაწრთვნა
წრფ:	წრფელი	— სიწრფობა
წყ:	წყალი	— დაწყველა
წყდ:	წყდა	— შეწყდა
წყვ:	წყვილი	— უწყვეტი
წყვდ:	წყვდიადი	— დამწყვდევა
წყლ:	წყლული	— საწყლე
წყრ:	წყრომა	— გაწყრომა
წყლტ:	წყლტუ	— სიწყლტუეე „სისწორე“ (საბა)
წყნ:	წყნარი	— შეწყნარება
კდ:	კდე	— მოეკდო
კვ:	კვაეი	— ჯაპვი
კვრ:	კვრეტა	— საკვრეტი
კკ:	კკუა	— უკკუო
კკნ:	კკნობა	— შეკკნობა
კლ:	კლაკვი	— კიკლაყა
კმ:	კმახე	— შეკმუხვნა
კრ:	კრელი	— აკრიალება
კყ:	კყინტი	— კიკყინა
კყლ:	კყლეტა	— დაკყლემი „ხელით გაქნა“ (საბა).
ხდ:	ხდება	— უხდება
ხვ:	ხვადი	— შეხვედრა
ხვრ:	ხვრეტა	— ოხვრა
ხლ:	ხლება	— ახლა
ხლდ:	ხლდომა ხლტომა	— სახლტომი
ხმ:	ხმა	— გახმა
ხნ:	ხნე	— მოხნა

ხრ:	ხრინწი	— ხრამიხრუმი
ხრწნ:	ხრწნა	— გახრწნილი
ხს:	ხსენება	— სახსოვარი
ხსნ:	ხსნარი	— ახსნა
ხშ:	ხშირი	— ნახშირი
ჯგ:	ჯგუფი	— ბოჯგვი, ჯიჯგნა
ჯგვ:	ჯგვერი	— მოჯეჯგვა
ჯლ:	ჯლიგვი	— ჯიჯლიბო
ჯღ:	ჯღანი.	— ბოჯოჯღი, ჯუჯღენი
ჯღრ:	ჯღრევა	— დაჯღრეული და სხვ.

§ 109. ეს ენობრივი ექსპერიმენტი სრულებითაც ვერ ამოწურავს თანხმობანთა კომპლექსებით დაწყებულ მარცვალთა აგების შესაძლებლობას, მაგრამ ამის მიხედვითაც ნათელია, თუ თავკიდურ და არათავკიდურ მარცვალთა შედგენილობა ქართულში რამდენად მრავალფეროვანი, თავისებური და განსხვავებულია ქართველური და, მით უმეტეს, სხვა ევროპული ენების მარცვალთა აგებულებისაგან. მაგ., ფრანგულში არ გვხვდება tk-თი დაწყებული სიტყვები, მაგრამ ხშირია სიტყვათა str, spI და skr კომპლექსებით დაწყება. რუსულში ნა და III კომპლექსებით სიტყვები არ იწყება და ა. შ. გარდა ამისა, გამოირკვა, რომ ქართულში თავკიდური მარცვლები არ იწყებიან ლდ, რდ და ჰლ კომპლექსებით. ამათგან ლდ და რდ დასტურდება არათავკიდურ მარცვლებში (შდრ. ჯილდო, ელდა, ვარდი, გვერდი, ურდული).

ჰლ კომპლექსი მხოლოდ ნასესხებ სიტყვებში გვხვდება (შდრ. პლანი, პლატონ და სხვ.), მაგრამ დასტურება: ლპ: ლპობა).

შქ კომპლექსი ქართულში ერთადერთ სიტყვას იწყებს: შქერი. როგორც ზემოთ ითქვა. ეს სიტყვა ქართულში ქანურ-მეგრულიდან უნდა იყოს შემოსული (იხ. § 97).

§ 110. მარცვლის თეორიაში განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია მარცვლის ფონეტიკური საზღვრის ანუ მარცვალთგასაყარის დადგენა. ამ საკითხის ყოველი კონკრეტული ენის ბგერით მასალაზე შესწავლასა და გარკვევას აქვს არა მარტო თეორიული მნიშვნელობა, არამედ პრაქტიკულიც.

ცნობილია, რომ ბგერათა უშუალო მეზობლობაში ერთმანეთზე მეტ-ნაკლები გავლენა, კოარტიკულაცია, საფუძველია ბგერათა ურთიერთგავლენისა. კოარტიკულაცია იმ შემთხვევაშია შესაძლებელი, თუ მოხდება „წინა ბგერის დამართვისა და მომდევნოს შემართვის შეხვედრა და ამის გამო მათი შერევა“¹.

¹ გ. ახვლედიანი. ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 94.

მაგრამ ფაქტია ისიც, რომ წინა და მომდევნო ბგერების თვისებების „შერევა“ ყოველთვის სავალდებულო არ არის და არც აქვს მას ყველა ენაში ადგილი. აქ საკითხს წყვეტს შემართვა-დამართვის თავისებურება. მაგ., რუსულში ასეთი შერევა აუცილებელია, მაგრამ ფრანგულში ან ქართულში მას ნაკლები საფუძველი აქვს. ამ შემთხვევაში გასათვალისწინებელია ისიც, თუ რა პოზიციაშია მოქცეული ბგერა: ანლაუტშია, ინლაუტში თუ აუსლაუტში. თუ ანლაუტშია ბგერა, მაშინ მას საკუთარი აქვს შემართვისა და დაყოვნების მომენტები, დამართვის მომენტი აქვს საზიარო მომდევნო ბგერასთან. თუ ინლაუტშია ბგერა, მაშინ მას საკუთარი აქვს მხოლოდ დაყოვნების მომენტი, მეზობელ ბგერებთან საზიარო აქვს შემართვისა და დამართვის მომენტები; თუ აუსლაუტშია ბგერა, მაშინ საზიარო აქვს შემართვის მომენტი წინამავალ ბგერასთან, ხოლო საკუთარი აქვს დაყოვნებისა და დამართვის მომენტები. ამგვარად, ბგერას წარმოთქმის სამი მომენტიდან შეიძლება ორი ჰქონდეს საკუთარი: შემართვა-დაყოვნება (ანლაუტში) ან დაყოვნება-დამართვა (აუსლაუტში), ან კიდევ ჰქონდეს ერთი საკუთარი და ორი საზიარო (ინლაუტში).

§ 111. ლ. შჩერბამ მარცვლის თეორიაში შემოიტანა თანხმოვანთა ტიპების შემდეგი არტიკულაციური ცნებები: ძლიერშემართვიანი, ძლიერდამართვიანი და ორმწვერვალიანი.

ძლიერშემართვიან წარმოთქმაში ლ. შჩერბა გულისხმობს ისეთ თანხმოვნებს, რომელთა წარმოთქმა იწყება ძლიერი დაქიმულობით და სუსტდება ბოლოში. ძლიერშემართვიანი თანხმოვნები მარცვლის დაბოლოებას ქმნიან. ამიტომ ასეთი არტიკულაციის მქონე თანხმოვანი ყოველთვის ენერგიულად უერთდება წინამავალ ხმოვანს და მასთან ერთად ქმნის მარცვალს, მაგ.: ა მ, რ ა მ, რ ა მ-დ ე ნ ი, დ ი დ კ ა ც ო ბ ა და ს ხ ე. ძლიერშემართვიანი თანხმოვნები ჩვეულებრივ ქმნიან მარცვლის დაბოლოებას.

ძლიერდამართვიან თანხმოვანთა წარმოთქმისას არტიკულაცია დასაწყისში სუსტი დაქიმულობისაა, წარმოთქმა ბოლოს მთავრდება ძლიერი დამართვით. ამიტომ ასეთი თანხმოვნები უერთდებიან ყოველთვის მომდევნო ხმოვნებს და მარცვლის საზღვარი იქმნება მათ წინ. მაგ. სიტყვებში: ს ა დ, მ ა ს თავკიდურის ს და მ ძლიერდამართვიანია, ხოლო ბოლოკიდურის დ და ს ძლიერშემართვიანია. ძლიერდამართვიანია თავკიდურისა და ხმოვნებს შუა მოქცეული თანხმოვნები შემდეგ სიტყვებში: ჩ ე მ, შ ე ნ, დ ე-დ ა, კ ე-დ ე-ლ ი და ს ხ ე. მისთ.

ორმწვერვალიან თანხმოვნები წარმოითქმიან კუნთების ერთნაირი დაქიმულობით თავსა და ბოლოში, შუა ნაწილი კი შესუს-

ტებულია. ორმწვერვალიანი შეიძლება არსებობდეს მხოლოდ მარცვალთგასაყარზე, მაგ. ჩემმა, ომმა, ლომმა, სამმაგი, დიდდება, აღიდდა, ბინდღება, იმედდაკარგული, დავეარდი, მათთვის, გაგვლეჯ, იაფფასიანი, ანგარიშში, ჯიხაიშში, ხაზზე და სხვ. მისთ.¹.

ქართულს ორი ერთნაირი თანხმოვანი ფუძეში ერთად არ ახასიათებს. ასეთი შეიძლება გვექონდეს ფუძისა და მორფოლოგიური ელემენტის შეყრის მიჯნაზე, ან რთულ სიტყვებში, ისევ ორი ფუძის შესაყარზე.

ლ. შჩერბას მარცვლის თეორია სავსებით უღგება და შუქს ჰყენს ქართულში მარცვლის ფონეტიკური საზღვრის ანუ მარცვალთგასაყარის საკითხს.

§ 112. ქართულში მარცვლის ფონეტიკური საზღვრის განხილვასთან დაკავშირებით უნდა განვიხილოთ გ. ახვლედიანის მიერ დადგენილი აქცესიური და დეცესიური კომპლექსების ბუნება.

გ. ახვლედიანმა ქართული წარმოთქმის მეტად საყურადღებო ტენდენცია დაადგინა. იგი მდგომარეობს თანხმოვანთა კომპლექსის წარმოთქმისას ერთჯამიერობისაკენ მიდრეკილებაში, რომლის საფუძველზედაც კარგად იხსნება ქართული წარმოთქმის რიგი თავისებურება.

თანხმოვანთა წარმოთქმისას ერთჯამიერობისაკენ მისწრაფებას მაშინ აქვს ადგილი, როდესაც კომპლექსის პირველი კომპონენტი წინა არტიკულაციითა წარმოებულ და მეორე კი უფრო უკანა არტიკულაციით, მაგ., ბღ, ფზ, ტკ. თქ და ა. შ. ასეთ კომპლექსებში მხოლოდ ერთჯამიერი წარმოთქმა გვაქვს. დასახელებული კომპლექსები წარმოითქმიან არა ორჯერ ხშირითა და ორჯერ სკდომით, არამედ ერთჯამიერად, ერთჯერ ხშირითა და ერთჯერ სკდომით, კერძოდ, პირველი ხშირი კარგავს თავის სკდომას. როგორც ნ. ქუთელიამ თავის სადისერტაციო ნაშრომით დაამტკიცა, ასეთ კომპლექსებში საემოოდ ძლიერ საურთიერთო პალატალიზაციას აქვს ადგილი. გ. ახვლედიანი თანხმოვანთა კომპლექსის ასეთ თანმიმდევრობას უწოდებს დეცესიურს ან იქითურ კომპლექსს. ავტორი აღნიშნავს, რომ შესაძლებელია კომპლექსში შებრუნებული თანმიმდევრობა გვექონდეს: უფრო უკანა არტიკულაციის ბგერა კომპლექსის პირველ კომპონენტს შეადგენდეს და წინა არტიკულაციის ბგერა კიდევ კომპლექსის მეორე კომპონენტი იყოს, მაგ. ზღ, ჟთ, ჳზ და მისთ. ასეთ კომპლექსს ავტორი უწოდებს აქცესიურ ანუ აქეთურ კომპლექსს. ასეთი ტიპის კომპლექსების წარმოთქმის ერთჯამიერობაზე ლაპარაკი შეუძლებელია. ასეთ კომპლექსებში ცალ-ცალკე დამოუკიდებელი ხშვა-სკდომა აქვს რო-

გორც წინამდგომ, ისე მომდევნო თანხმობასაც (ზღრ. გდ, კთ, ღბ და მისთ.). თუ ეს კომპლექსები ასე არ წარმოითქვა, მაშინ პირველი წევრი გაუჩინარდება¹.

თანხმობანთა დეცესიური და აქცესიური ტიპის კომპლექსები საყურადღებოა შემართვა-დამართვის თვალსაზრისითაც.

დეცესიური კომპლექსის თანხმობებს (ბდ, ღგ) „შემართვის მომენტი ერთჟამიერი აქვთ, ხოლო დაყოვნებისა და დამართვის მომენტები თითოეულს თავთავისი: აქცესიურ კომპლექსში შემავალ თანხმობებს თავთავისი აქვთ სამივე მომენტი“².

ქართული ლიტერატურული წარმოთქმისათვის ამ დეტალის გათვალისწინებას ფრიად დიდი მნიშვნელობა აქვს, ვინაიდან განსხვავებულია წარმოთქმა და ე. წ. უბგერო პაუზები, ერთი მხრით, სიტყვებში: გ დ ე ბ ა (ყურის), ა გ დ ე ბ ა, ა კ ლ დ ე ბ ა, ა კ ლ დ ა მ ა, გ ბ ო ლ ვ ა და მისთ., მეორე მხრით, დ გ ო მ ა, ა დ გ ი ლ ი, მ ა ტ ლ ი, ა ბ გ ა და მისთანებში.

აქვე აღვნიშნავთ, რომ მოხვევთა წარმოთქმაში აქცესიურ კომპლექსთა წარმოთქმა იმდენად თავისებურია, რომ წინამდგომი თანხმობიდან მომდევნოზე გადასვლისას აშკარად შეიმჩნევა გარკვეული უბგერო პაუზა, მაგ.: ა კ ' ლ ი ა, კ ' ლ დ ე და მისთ. „კლდე“-ში აქცესიურობის საფუძველზე კ-სა და ლ-ს შორის ხეესურულში, აქარულში და სხვ. ე. წ. პარაზიტული ო განვითარებულია: კ ი ლ დ ე, ხ ე ვ ს. ფ ი რ ჩ ი ლ ი (ფრჩხილი), მოხ. ჩ ი რ დ ი ლ ი (ჩრდილი), ჩ ი რ ჩ ი ლ ი (ჩრჩილი), ლ რ ი მ ე (ღრმა) და სხვ. ამ სახის მოვლენა განსაკუთრებით დამახასიათებელია სვანურისათვის³.

§ 113. ქართულში, ისე როგორც ენათა დიდ უმრავლესობაში, მარცვალთგასაყარი ჩვეულებრივ სონორობის მიხედვით ყველაზე უფრო კონტრასტულ მეზობელ ბგერებს შორის არის. ამის საფუძველზე ქართულის მიმართ შეიძლება რამდენიმე წესიც ჩამოვაყალიბოთ:

ა) აბრუპტივები, როგორც ყველაზე უფრო მკირე სონორობის მქონე ბგერები, ყოველთვის მიისწრაფიან მომდევნო მარცვალს მიეკედლონ,⁴ ამ შემთხვევაში მნიშვნელობა არა აქვს, აბრუპტივი ცალკეა თუ პარმონიულ კომპლექსში, მაგ.: მ ა - ტ ლ ი, ს ა - კ ბ ი - ლ ო, ს ი - ყ ვ ა - რ უ - ლ ი, მ ო - ყ მ ე, ა - კ ლ ი - ა, ს ი - ტ უ - რ ფ ე, ს კ ი - პ ტ რ ა, მ ა - ტ ყ ლ ი, ს ი - ტ კ ბ ო, ი - ტ ყ ვ ი ს, ს ა - წ ყ ე - ნ ი. ა - ტ კ ი - ნ ა, გ ა - ღ ა - წ ყ ვ ი - ტ ე ს, კ უ - ჭ ყ ი, გ ა ჭ ყ ლ ე ტ ა და სხვ.

¹ გ. ახვლედიანი. ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 108.

² იქვე, გვ. 108.

³ ჩვენი: სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, გვ. 189—194.

⁴ გ. ახვლედიანი. ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები. გვ. 150.

ბ) მარცვალთვასაყარი ყოველთვის ჰარმონიულ კომპლექსთა წინაა. არ შეიძლება ჰარმონიული კომპლექსების გაყოფა, ისე როგორც ჰარმონიულ კომპლექსებს შორის არ შეიძლება პარაზიტული ხმოვანი გაჩნდეს. მაგ.: ა-ბგა, ა-დგა, ა-ძგე-რდა, ბო-ჯგი, სა-ფქვა-ვი, თქა-რა-თქუ-რი, ცი-ცქა, ი-ჩქი-თი, ა-პკი, ა-ტკი-ნა, ძე-წკვი, უ-ქკუ-ო; მო-ბღვე-რა, მა-ძღა-რი, მე-ჯღა-ნუ-ა-შვი-ლი, ვე-ფზი, სი-თხე, ცე-ცხლი, მა-ჩხა-ნე-ლი, სა-პყრო-ბი-ლე, მე-ტყვე-ლი, სა-წყა-ლი, კი-ჰყი-ნი და სხვ.

გ) ორ ხმოვანს შუა მოქცეული თანხმოვანი ყოველთვის ძლიერდამართვიანია და მარცვლის ფონეტიკური საზღვარიც მის წინაა, მაგ.: ე-ნა, ზე-ნა, ხი-ლი, ა-ვი, ი-გი, ი-ყო, შო-თი, ა-მან, ა-მას, ცი-ცი-ნა-თე-ლა და სხვ.

დ) თუ ორ ხმოვანს შუა ორი ერთნაირი თანხმოვანი მოექცევა, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ასეთი თანხმოვნები ორმწვერვალიანია და მარცვალთვასაყარიც მათ შუა არის, მაგ.: სამ-მა, ე-ქიმ-მა, ა-დიდ-და,

„დაჯჯე, რუსთველმან გავლექსე, მისთვის
გულ-ლა-ხვარ-სო-ბი-ლი“ და სხვ.

ე) ორ ხმოვანს შუა მოქცეულ ორ სხვადასახვა თანხმოვნიდან თუ ერთი ძლიერმემართვიანია და მეორე ძლიერდამართვიანი, მაშინ მარცვალთვასაყარი მათ შუა არის, მაგ., ვარ-დი, მარ-ცვა-ლი, სირ-ცხვი-ლი, სარ-ტყე-ლი, ბორ-ტყვა, გან-ყო-ფი-ლე-ბა, გან-წყო-ბა, ბელ-ტი, მალ-ვა, ამ-ღე-ნი, ბედ-კრუ-ლი, თავ-ში-შვე-ლი და სხვ. მარცვალთვასაყარი დასახელებულ და ამის მსგავს მაგალითებში სონორობის მიხედვით ყველაზე უფრო კონტრასტულ მეზობელ ბგერებს შორისაა¹.

ვ) თუ ხმოვნებს შუა მოქცეული ორი ან სამი თანხმოვნიდან პირველი ჩქამიერია და მეორე ან მესამე სონანტი, მაშინ მარცვლის ფონეტიკური საზღვარი მათ წინ იქნება, მაგ.: კა-ცმა, სი-ბრმა-ვე, და-ბრკო-ლე-ბა, და-პყრო-ბა, ა-გლე-ჯა, სი-გრი-ლე, სი-გრძე, ა-დვი-ლი, ნე-დლი, და-დნო-ბა, სი-ვრცე, სა-ზღვა-რი, ფი-თრი, ა-თრთო-ლე-ბა, ა-თქვი-რე-ბა, გა-თხრი-ლი, ი-კლო, ა-კლდა-მა, სა-კრა-ვი, ა-კრძა-ლვა, და-სთვა, სი-სხლ-ი, ნა-ტვრა, სა-ტრფო, სი-ფრთხი-ლე, ნა-ფრცქვე-ნი, უ-ფსკრუ-ლი, ო-ქრო, სა-ღმრთო, სა-

¹ შდრ. გ. ახვლედიანი. ზოგადი და ქართული ენის ფონეტიკის: საკითხები, გვ. 149-152.

ლრძი-ლე, სი-ყმი-ლი, ვა-შლი, და-ცხრო-მა, ი-ძრწო-ლა, ვი-წრო, გა-წრთენა, ო-ხერა და სხვ.

გ) როდესაც პოზიციურად სამი უ ერთად შეიყრის თავს, წარმოითქმის არა სამი უ, არამედ ორი პოზიციურად გრძელი უ, ე. ი. სამი მარცვლის ნაცვლად ორს წარმოეთქვამთ, მაგ.: ააახლოებს — დააახლოებს; აარსებს — დააარსებს, აახალგაზრდავენებს — გააახალგაზრდავენებს და მისთ.

§ 114. ქართულში სიტყვათა შეერთების მიჯნაზე მარცვლის ფონეტიკური საზღვრის ზემოთ ჩამოთვლილი წესები შესაძლებელია დარღვეულ იქნეს; განსაკუთრებით, ე. წ. მაჯამურ ფორმებში. ასეთ შემთხვევებში მარცვალთგასაყარი ემორჩილება იმას, თუ რა მნიშვნელობას გამოხატავს სიტყვათა შეერთება, ე. ი. იგი ემყარება სემანტიკურ პრინციპს მაგ.: განაახლა (გა-ნა-ა-ხლა) და განაახლა? (გა-ნა || ა-ხლა)¹; სადარი (სადა-რი) — სადარი? (სად || ა-რი), გამეზარდაშვილი — გამეზარდაშვილი (გა-მე-ზარ-და-შვი-ლი — გა-მე-ზარ-და || შვი-ლი)².

„არსი ყოელთა დამარსი, სხვა უარსო არსად არი, არასი ხამს შედარება, არს ყოვლს ნიეთა არსადარი, არა არიან უიმისოდ არ ღრუბელი არსადარი, ანებაა მის მიერი, განგვეშორს არსადარი“.

(არჩილიანი, I, გვ. 277).

„მის ქორწილისა მაქები კაცი ბრძენთაგან იქები, და მჭერეტლო, გულსა ეტყოდი: „ნუ აეხსნები, იქები!“

(„ვეფხისტყაოსანი“, სტრ. 1551).

„ხელი მოჰკიდა, „დადეგო!“ ესეცა ჰკადრა კიდენით;

და თავსა გარდაჰკრა მათრაზი, ვნახეთ სისხლისა კიდენით“
(იქვე, სტრ. 208).

„მას ვახსენებდე, ნუ გიკვირს, თქმა მკირდეს მიწყევახისა,

და ვარდი დამკნარი ეკალთა შუა შორს-მყოფი, ახისა!“
(იქვე, სტრ. 688).

„დავლე საწუთრო შენებრიე-მო, ისრა ვნახე, აისრა!

ეს მიკვირს: გული ქვაქმნილი, ვით ვგრე ერთ წამ აისრა!
მკითხვიდენ შენი მნახველნი: „თუ არ მხეაო აისრა?
და მე უთხარ: „მისი სამყოფი მნათობთა გვერდით, აისრა!“
(თეიმურაზ I, გვ. 118).

¹ ნიშანი || გამოხატავს სიტყვებს შუა პაუზას.

² შტრ. Грамматика русского языка, I, изд. АН СССР, 1953 г., გვ. 73.

„თმისა ტვერი, წარბთა სისქე მიჯრით ბალსა შენ ი არა,
სურნელბთა სუნი შენ გდის, დაცასჩაგრე შენ ი არა,
სხიენი შენი გულსა ჩემსა მოეფინა შენ ი არა.
და წყლულსა ჩემსა ვინ ჰკურნებდა, მოსწრებოდა შენ ი არა?“
(იქვე, გვ. 121) და სხვ, მისთ.

ბგერათსვალებალობანი ბგებულს მგყველებაში

§ 115. როგორც ცნობილია, გაბმულს მეტყველებაში იმის გამო, რომ ერთი ბგერის არტიკულაცია სწრაფად სცვლის მეორე ბგერის არტიკულაციას, ადგილი აქვს მრავალფეროვან ბგერათცვლილებების მოვლენებს. ოღონდ ეს პროცესები სხვადასხვა ტენდენციითაა გამოხატული სრული სტილით წარმოთქმასა და ჩვეულებრივ სასაუბრო მეტყველებაში. ჩვეულებრივი სასაუბრო სტილით წარმოთქმაში ბგერათცვლილებების ტენდენცია გაცილებით უფრო ძლიერია, ვიდრე სრული სტილით წარმოთქმაში. აგრეთვე განსხვავებულია ბგერათცვალეზადობის ის ტენდენციები, რომლებიც დასტურდება, ერთი მხრით, სალიტერატურო ენაში და, მეორე მხრით, ქართულ კილოებში.

ა. ბგერათცვლილებათა სახეები ხმოვნებში

§ 116. ცნობილია, რომ ლიტერატურულ წარმოთქმაში სხვადასხვა პოზიციაში ხმოვანთა შეერთებისას წარმოიშვება გარკვეული ცვლილებანი. ასე, მაგალითად, ქართულ ლიტერატურულ წარმოთქმაში ერთი ჯგუფი სახელებისა ბოლოკიდურ ფუძისეულ ა და ე ხმოვნებს იკვეცენ, თუ მათ უშუალოდ ხმოვნით დაწყებული სუფიქსები ხვდებიან. კვეცადობა გვაქვს მხოლოობითი რიცხვის ორ ბრუნვაში — ნათესაობითსა და მოქმედებითში და ებ-იანი მრავლობითის ყველა ბრუნვაში¹. მაგ.: ძმა — ძმ-ის, ძმ-ით — ძმ-ებ-ი; და — დ-ის, დ-ით — დ-ებ-ი და ა. შ.

ტყე — ტყ-ის, ტყ-ით — ტყე-ებ-ი; ხე — ხ-ის, ხ-ით — ხე-ებ-ი; ქავქავაძე — ქავქავაძ-ის, ქავქავაძ-ით — ქავქავაძე-ებ-ი და მისთანებში მხოლოობითი რიცხვის ნათესაობითსა და მოქმედებით ბრუნვებში ფუძისეული ხმოვანი იკვეცება, მაგრამ -ებ- სუფიქსის წინ ფუძისეული ე არ იკვეცება.

¹ ა. შანიძე. ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 61.

ლიტერატურულ წარმოქმასთან შეპირისპირებით საყურად-
ღებოა ის მონაცემები, რომლებსაც ამ მხრივ ქართული ენის კი-
ლოები იძლევიან. მაგალითად, კახურში და, კერძოდ, რ. ერისთა-
ვის ხელნაწერებში დადასტურებულია ისეთი ფორმები, სადაც
-ებ- სუფიქსის წინ ა არ იკვეცება, სამაგიეროდ ბოლოკიდური
ა და მრავლობითის -ებ- სუფიქსის შეხვედრის გამო წარმოიშვება
სრული რეგრესული ასიმილაცია, მაგ.: მურაბეები (← მურა-
ბა-ებ-ი), სიმღერები (← სიმღერა-ებ-ი), გარემოებები
(← გარემოება-ებ-ი), ელარუნები (← ელარუნა-ებ-ი) და სხვ.¹
(შდრ. ვაჟა: „სვავთა და არწივთ ფრთები“ (← ფრთა-ებ-ი,
I, 10, 14).

ანალოგიური ფონეტიკური ფაქტები შენიშნულია ქართლურ-
შიც. ასე, მაგალითად, ატენისა და წედისის ხეობის მეტყველებაში
დასტურდება: წიწილეები (← წიწილაები), შენობები
(← შენობაები), ჩურჩხელეები (← ჩურჩხელაები), ქედი-
ლეები (← ქედილაები) და სხვ. მისთ².

§ 117. ამ მხრივ გაცილებით უფრო რთულ პროცესებს აქვს
ადგილი ქართული ენის დასავლურ კილოებში, კერძოდ, გურულ-
აქარულ-მესხურში. ამ კილოებში ა და ე ბოლოხმოვნიაანი სახე-
ლები არ იკვეცებიან ნათესაობითსა და მოქმედებით ბრუნვებში,
მაგ.: ძმა-ის, ძმა-ით, და-ით (და არა: ძმ-ის, დ-ის, ძმ-ით, დ-ით)
(შდრ. გურ. „ყპაის ძვალი“, „რეის უნდა მეშინოდეს“, „ძმაით და
დაით მდიდარია“ და სხვ.³ (შდრ. მოხეური: „წინდაძს ქსოვაჩი
დაზინებიყო“, „მამაძს ჯაჭვი“; „ქალათაძთ მოუტანია“, „და-
ნაძთ დაქრა“, „წინაძთ მოვლა მტრისაო“ და სხვ.).

ე-ზე დაბოლოებული ფუძეებიც (ტყე, ხე...) ნათესაობითსა და
მოქმედებით ბრუნვებში კვეცადობას არ განიცდიან, მაგ., ტყე-ის,
ხე-ის; ტყე-ით, ხე-ით და ა. შ.

რაც შეეხება ა და ე ბოლოხმოვნიაანი სახელების ებ-იანი
მრავლობითით წარმოებას, ამ შემთხვევაში გურულ-აქარულ-მეს-
ხურში კვეცადობას არა აქვს ადგილი, მაგრამ სამაგიეროდ ბგე-
რათცვლილების რთული ფონეტიკური პროცესი წარმოიშვება ფუ-
ძისეული და სუფიქსისეული ხმოვნების შეხვედრის გამო. ავილოთ
მაგალითისათვის გურ. ყანიები. ეს ფორმა მიღებულია ჯერ

¹ ნ. გიგაური. კახურის თავისებურებანი რაფიელ ერისთავის ნაწერებში:
სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, V, 1950 წ., გვ. 169.

² ოტ. კახაძე. ატენისა და წედისის ხეობის ქართლური: იბერიულ-კავკა-
სიური ენათმეცნიერება, IV, 1953 წ., გვ. 280.

³ ჩენი: გურული კილო, 1936, გვ. 58.

სრული რეგრესული ასიმილაციისა (ყანა-ები → ყანეები) და შემდგომ რეგრესული დისიმილაციის გზით (ყანეები → ყანიები). ამ გზითაა მიღებული: ფარდიები (ფარდაები → ფარდეები → ფარდიები), კვატიები (კვატაები → კვატეები → კვატიები), ძამიები (ძამაები → ძამეები → ძამიები), ბოგიები (ბოგაები → ბოგეები → ბოგიები), „ახლა შვიდობი თიებო, ჩემო ნამლავო გზიებო, ჩემო საპათო, დღიებო“¹. მესხ. „წამამიჯექ ფთიებზე“, „წისქვილის ქვიები“, ძმიები, დიები და სხვ. (შდრ. გურ. დაესიზმა → დეესიზმა → დიესიზმა; დაეცა → დეეცა → დიეცა და სხვ. მისთ.).

როდესაც ე-ზე დაბოლოებულ ფუძეებს -ებ-იანი მრავლობითი აწარმოებს, მაშინ მხოლოდ დისიმილაციას აქვს ადგილი გურულ-აქარულ-მესხურში, მაგ., გურ. ღელიები (← ღელეები), მერიები (← მერეები); მესხ. ხიები (← ხეები), დღიები (← დღეები), სიძიები (→ სიძეები), ცოხიები (← ციხეები) და სხვ. მისთ².

ანალოგიური ფონეტიკური ფაქტები დასტურდება იმერხეულშიც. მაგ.: „პური გვაქამა ტყიებში“, „თოფი მესროლეს კღიებში“, „იქით-აქეთ და დღიებში“ (შდრ. სოფლები, ცრემლები)³. (შდრ. ინგილოური: ტყიები, ხიები, რამიები).

როგორც ირკვევა, ეს ფონეტიკური პროცესი მასობრივად არის გავრცელებული აქარულსა, მესხურსა და იმერხეულში, ხოლო უფრო იშვიათად გვხვდება გურულში.

ლიტერატურული წარმოთქმისათვის მსგავსი ფონეტიკური პროცესები უცხოა. ლიტერატურული წარმოთქმა ფუძისეული ხმოვნის მოკვეცილ საკითხს მარტივად წყვეტს.

§ 118. ლიტერატურული წარმოთქმისათვის დამახასიათებელ ერთ-ერთ ძლიერ ტენდენციას წარმოადგენს ხმოვანთა რედუქცია, რომლის შედეგებიც ქართულში განსაკუთრებით ხელშესახებია (მაგალითები იხ. § 100).

ქართულში (და საერთოდ ქართველურ ენებში) პირველად რედუქციის კანონის საფუძვლიანი დასაბუთება მოცემულია ა. შანი-

¹ მ. ხუბუა. ზემაპარის ენობრივი მიმოხილვა, ბათუმი, 1932 წ., გვ. 14

² ი. მაისურაძე. ძირითადი ფონეტიკური მოვლენები მესხურში: გორის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, 1942 წ., ტ. I, გვ. 8.

³ И. И. Марр. Дневник поездки в Пашветию и Кларджетию, 1911, гв. 50.

ძის აღრინდელ შრომაში: „წელიწადის ეტიმოლოგიისათვის“¹ და შემდგომ მისვე „ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლებში“. ავტორის დაკვირვებით, ამ კანონს ემორჩილება უმთავრესად ფუძისეული ა (წყალი — წყლის) და ე (კედელი — კედლის). უფრო იშვიათად ო-ც, რომელიც ზოგჯერ კვალს ტოვებს ვინის სახით (მაწონი — მაწვნის), ხოლო ზოგჯერ სულ იკარგვის (ფოთოლი — ფოთლის).

აღსანიშნავია, რომ ქართულში რედუქციის შედეგად შესაძლებელია სინკოპირებულ იქნეს არა ერთი, არამედ ორი ხმოვანიც, მაგ., კლ-ვა (← *კალ-ავ-ა), ტყდომა (← *ტებ-ედ-ომა: ტბ ქცეულია ტჟ კომპლექსად), ზმნა (← *ზამ-ენ-ა) და სხვ. ამ და ამის მსგავს მაგალითებში აწმყოს თემის მაწარმოებელი სუფიქსები (-ავ, -ომ, -ენ.) იწვევენ ფუძისეული ხმოვნის შეკუმშვას, ხოლო მეორე საწარმოებელი სუფიქსი -ა იწვევს თემის მაწარმოებელ სუფიქსთა ხმოვნის სინკოპირებას. ა. შანიძემ ისიც დაადგინა, „რომ ცოცხალ კილოებში რედუქცია უფრო ცხოველია აღმოსავლურ ჯგუფში, ხოლო დასავლურში უფრო მეტად არის შესუსტებული. ქართლსა და კახეთში ჯერ კიდევ შეიძლება გაიგონოს კაცმა ისეთი ფორმა, როგორცაა ქართვლის, მაშინ, როდესაც ლიხთ გადაღმა მხოლოდ ქართველის იხმარება“². აქვე დავასახელებთ ვაჟას ენიდან რამდენიმე ანალოგიურ მაგალითს:

ერთგული ქართვის ჯარია (I, 104, 35) (1928 წ.)
 მადლობელი ვარ საღმისთვის (I, 186, 1)
 ფეხზე ქალმნები მცვიოდა (I, 165, 21)
 მწყარებს ამოქონდეს ფრთხიალი (I, 44, 31)
 გულს, აბდად ქცეულს, აშლიდა... (I, 170, 30)
 ამდენის ფითრ-წყურის კაფითა (I, 33, 23)
 წამწმები ცრემლით ნაბანი (I, 45, 31) და სხვ.

(შღრ. მოხ.: სკმებეი || შკმებეი (= სკამებეი), შინლით (= შინელით); ხევს.: შტვლებეი (= სტოლებეი) და სხვ. მისთ.).

სრულიად საწინააღმდეგო ტენდენცია აქვს ამ მხრივ დასავლურ კილოებს. ასე, მაგალითად, გურულში ჩვეულებრივია ურედუქციო ფორმები: „ქმარის ეშინია“, „ნიგოზის ძირში“, „მინდორის ბოლოში“, „ბალის ტყავი“, „ძვალის ავანტყოფობა“, „ღია-

¹ ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების წელიწადეული, I, II, 1923—1924, გვ. 6—11.

² ა. შანიძე. წელიწადის ეტიმოლოგიისათვის, გვ. 11.

კონის შვილი“, „საპონის წამალი“, „გეიბერა წყალით“, „გაძღა ბალით“, „მოზიდა ურემით“, „საპონათ შოადღლა“, „ღიაკონათ ნამყოფია“ და სხვ. მისთ.¹

გურულში დღეს ლიტერატურული ენის გავლენით, შესაძლებელია, პარალელურად რედუქცირებული ფორმებიც მოისმინოთ.

რედუქციის კანონს ქართველურ ენებში სპეციალური გამოკვლევა უძღვნა აგრეთვე პროფ. ვ. თოფურიამ: „რედუქციისათვის ქართველურ ენებში“².

გარდა იმისა, რომ მას მდიდარი მასალა მოაქვს ქართულში ა, ე და ი ხმოვნების რედუქციის დასადასტურებლად, იგი აღნიშნავს, რომ ძველ ქართულში ფუძის კუმშვას იწვევდა არა მარტო სუფიქსისეული ხმოვნები, არამედ პრეფიქსისეულიც (მაგ., ჯამს — უ-ქმ-ს; ჩანს — უ-ჩნ-ს; დეგ — ა-დგ-ს, უ-დგ-ს (შდრ. ახ. ქართ. ა-დგ-ა-ს, უ-დგ-ა-ს და სხვ. მისთ.) და რედუქცირდებოდა ი და უ ხმოვნებიც (შდრ. მცირე — უ-მცრ-ოს-ი, ბიჯ-ი — ა-ბჯ-ენ-ს; მარგილი — მარგელა: სუმა (← *სუ-ამ-ა) → სმა, თქუმა (← *თქუ-ამ-ა) → თქმა; ცუმა (← *ცუ-ამ-ა) → ცმა; ჯურელი → ხერელი, თთუე (← *ღუთე) → თვე, ტყუბი — შეიტყზნეს; ტურთა — ტრფობა და სხვ. მისთ.)³.

ა. შანიძესა და ვ. თოფურიას ბევრი ისეთი ფონეტიკური ფაქტი აქვთ აღნიშნული, სადაც თანამედროვე ქართულის რედუქციიანი ფორმები ურედუქციოა ძველ ქართულში, და პირუკუ (შდრ. მკერდი — მკერდისა, ძვ. ქართ. მკრდისა). ძველ ქართულში ხშირია რედუქციიან და ურედუქციო ფორმათა პარალელურად ხმარების შემთხვევები (შდრ. ნაცვალად || ნაცვლად, მეზობელად || მეზობლად, სასუმელისაჲ || სასუმლისაჲ და სხვ. მისთ.). შდრ. საერო მწერლობის ძეგლებში დადასტურებული რედუქციიანი და ურედუქციო ფორმები⁴.

სპეციალურ ლიტერატურაში რედუქციის გამომწვევ ერთ-ერთ მიზეზად ქართულში (და ქართველურ ენებში საერთოდ) მიჩნეულია ინტენსიური მახვილის გავლენა. არნ. ჩიქობავა ძმ-ა ტიპის სახელებში ფუძის შეკუმშვას (ძამ-ა → ძმ-ა) და თაფ-ლ ტიპის სახელებში სუფიქსისეული ხმოვნის (თაფ-ალ → თაფ-ლ) დაკარგვას მახვილის გავლენით ხსნის. ის წერს: „ინტენსიური დინამიკური მახვილი, მოძრავი მახვილი განსაზღვრავს ისტორიულად ზემოხსენებულ ტიპთა სხვაობას და, კერძოდ, სუფიქ-

¹ ჩენი: გურული კილო, გვ. 59.

² იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, 1, 1946 წ., გვ. 63—90.

³ ვ. თოფურია. რედუქციისათვის ქართველურ ენებში, გვ. 77—83.

⁴ ა. მარტიროსოვი. საერო მწერლობის ძეგლების ფონეტიკური თავისებურებანი, გვ. 127 — 131.

სისეული ხმოვნის დაკარგვას (ისევე, როგორც ძმ-ა'ში იწვევს ძირეული ხმოვნის ამოღებას)¹.

§ 119. აღსანიშნავია ბაგისმიერ თანხმოვანთა მ, ბ, ვ (ჟ)-ს მეზობელ ხმოვნებზე გავლენის შემთხვევები და ამ გზით გამოწვეული ხმოვანთა ცვლილებანი. ამ სახის შემთხვევები სალიტერატურო ენაში იშვიათია, სამაგიეროდ მას კილოებში აქვს გავრცელება. ბაგისმიერ თანხმოვანთა ხმოვნებზე გავლენის შემთხვევები განსაკუთრებით ფართოდ არის გავრცელებული ქანურ-მეგრულში².

ქართული კილოებიდან აქარულსა და ინგილოურში საყურადღებოა ასეთი ფონეტიკური ფაქტები: კავშირი „რომ“ წარმოითქმის „რუმ“-ის სახით. ამ შემთხვევაში (ი-ზე ბაგისმიერობის მიხედვით გავლენას ახდენს მ და კიდევ უფრო ავიწროებს მას: რომ → რუმ. ამ გზითაა მიღებული იმავე აქარულში ხუმ (← ხომ) (შდრ. კან. ჯუმა (← ჯომა) || ქართ. ძამა; მეგრ. ლუმა (← ლომა, „წუხელ“) || ქართ. ღამე და სხვ. მისთ.).

იმავე აქარულში „ბიძია“ წარმოითქმის „ბუძია“ ფორმით. ამ შემთხვევაში უნდა ვივარაუდოთ ი-ზე ბ-ს გავლენა და მისი უ-დ გადაქცევა.

მოხეურში ბუჟი (ხმა) მომდინარეობს ბოხი'საგან, ბოლტი ← ბელტი და სხვ. ქიზიყური კუმბუჯტო (მენტ.) ← კომბოსტო; გურ. სხუმის ← სხომის (ნინოშე. II, 65, 7) და სხვ. მისთ. (შდრ. კიმპალი || კუმპალი (ყურძნის), ტომარი || ტუმარი (ვ. ბერ.).

§ 120. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ვ(ჟ)-ს გავლენა ა, ე და ი ხმოვნებზე და ვ(ჟ)-ს ამ ხმოვნებთან შერწყმით ლაბიალური ხმოვნების წარმოქმნა. ვ(ჟ)-ს ე და ი ხმოვნებზე გავლენითა და მათთან შერწყმით მოხეურსა და ინგილოურში უმლაუტიანი ხმოვნები (ო, უ) წარმოქმნილა.

ლიტერატურულ წარმოთქმაში ამ სახის თითო-ოროლა შემთხვევა დასტურდება, მაგ., როგორი ← რაგორი ← რაგვარი; დილომი ← დილჟამი და სხვ. მისთ. სამაგიეროდ განსაკუთრებით ფართოდ არის იგი გავრცელებული ქართული ენის აღმოსავლურ კილოებში, კერძოდ, ქართლ-კახურში, მთის კილოებში, ინგილოურში და ა. შ. დასავლურ კილოებში იგი უფრო სპორადულად გვხვდება. მაგ.: ი. ქავჭავაძის ნაწერებში ასეთი ფონეტიკური ფაქტები დასტურდება: ...„არც მწვადი დასწო და არც შამფური“ (გლ. ნაამბ., 56), „ცუდად არ ჩამომართოს-მეთქი“

¹ არნ. ჩიქობავა. სახელის ფუძის უძველესი აგებულება... გვ. 108.

² ჩვენი: ქანურ-მეგრულის ფონეტიკა, გვ. 128.

(იქვე, 93), „გლებჯაცი ფეხზედ და ისო (კაც.-ადამ., 139) „ბრძნად ხომ არ დავსომ“ (იქვე, 174), „მოსემ ცხენზედ შეისო“ (იქვე, 217), „დარეჯანმა ჩამოართო კიქა“ (იქვე)¹ და სხე.

მსგავსი ფონეტიკური ფაქტები დასტურდება რ. ერისთავის ნაწერებშიც: „თათარი შემოგვესია, სწომს და აოხრებს ქვეყანას“ („ნეტა რას სტირი, დედილო?“, 1893, 167), ჩაესო (→ ჩაესვა), იცომს (← იცვამს), ვსომთ (→ ვსვამთ), ვერც გამომითქომს (← გამომიქვამს) და სხე. მისთ².

ცნობილია, რომ ანალოგიური ფაქტები უხეად არის წარმოდგენილი ვაჟას ენაში:

ვაჰ, დედას თქვენსა, ყოვებო (I, 17, 26);
ყოილი, ხშირი ყოილი (III, 182, 23);
ძმა სისხლსა სომდა ძმისასა (იქვე, 90, 29);
მამა ვაჟს წვადად შესწოვდა (I, 19, 28);
ქალის ვაჟისთვის ნათქომი (იქვე, 35, 21) და სხე.

(შდრ. აქარ. ყონდა (← ყვანდა); ქობლიანი (← ქვაბლიანი), ამგორი (← ამგვარი) და სხე.).

ისიც ცნობილია, რომ ვა კომპლექსი ყველა შემთხვევაში არ იქცევა ო-დ. არნ. ჩიქობავამ მთიულურის თავისებურებათა მიმოხილვასთან დაკავშირებით შენიშნა, რომ „ვა → ო მთიულურში მეტწილად იქა გვაქვს, სადაც ძველ ქართულში — უა-ს ვხვდებით (უმარცვლო უ + ა)“³.

მოხეურში, გარდა იმისა, რომ ფართოდ არის გავრცელებული ვა კომპლექსის ო-დ გადაქცევა, ისეთი შემთხვევებიც გვხვდება, როდესაც ავ → ოვ-ს, მაგ., კლოვ (← კვლავ), ამბოვი (← ამბავი), საფლოვიჩი (← საფლავში) და სხე. მისთ.

რ. ერისთავის ნაწერებში გვხვდება ერთი ასეთი ფორმა: ბოშვი (← ბავშვი): „შენ გინდა ცელქი ბოშვი გეტრფოდეს“ („წრე გადასული წრეში შემოსულს“, 1882, 57) (შდრ. მეგრ. ბოში — ბავშვი). ამ მაგალითში სავარაუდებელია, რომ ა-ს გადაქცევას ო-დ ხელი შეუწყო როგორც მომდევნო ვ-მ, ასევე წინამავალმა ბ-მ.

¹ ქ. ძოწენიძე. ქართურ-კახური ფონეტიკურ-გრამატიკული თავისებურებანი ი. ჭავჭავაძის ენაში, გვ. 15.

² ნ. გიგაური. კახურის თავისებურებანი რაფიელ ერისთავის - ნაწერებში, გვ. 163.

³ არნ. ჩიქობავა. მთიულურის მთავარი თავისებურებანი, ენიმკის მოამბე, II, გვ. 45.

§ 121. ქართულ აღმოსავლურ კილოებში და ძველ ქართულ-შიც ისეთი შემთხვევებიცაა დადასტურებული, როდესაც *მ* იშ-ლება ვა (← ჟა) კომპლექსად. მაგ.: მთის კილოებში გავრცელებულია გივარგი ნაცვლად გიორგი¹სა (შდრ. სვან. გიერგ).

ფშ. გატყვარცნა (← გატყორცნა), ხევს. მიაწვადა (← მიაწოდა), მოხ. სივანი (← სიონი) და მისთ.

ამ მხრივ ძველ ქართულში საინტერესო პარალელური ფორმები დასტურდება: *ოხქანი* ნიშნავს „დასასრული, ბოლო“ ← *სომხ. ვახქან*, შდრ. *უოხქნო* — დაუსრულებელი (ჩუბ.). *ხვარშაკი* || *ხორშაკი* „ცხელი“ (ჩუბ.) ← *სომხ. ხორშაკ*¹. (შდრ. *ხვარბალი* || *ხორბალი* (ჩუბ.), *ხვანჯარი* || *ხონჯარი* „საწვივეთ ზონარი შესაკრავი“ (ჩუბ.) ← *სომხ. ხონჯან* (იქვე), *ხვალმე* || *ხოლმე*, *დიაკვანი* || *დიაკონი*), *ამილახვარი* || *ამილახორი* (შდრ. ახ. სპ. *ახურ*, *სომხ. ახორ*) (იქვე, 71) და სხვ. მისთ.

„ვეფხისტყაოსანში“ რამდენჯერმე „თორემ“ წარმოდგენილია „თვარემ“ ფორმით:

„თვარემ ეშმა გჳენებია, ლხინთა შენთა შვეამშლეღად“ (120 — 3);

„თვარემ შენი შვეოდება მემცა ზედა რად წავთვალე“ (498 — 4) და სხვ.

(კ. კიკინაძის გამოცემა).

§ 122. ქართულ კილოებში ხშირია ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც ვ(ჟი)-ს გავლენით ე ლაბიალიზებული ხდება და *მ*-დ იქცევა, მაგ.: *გურ. ყოღან* (← ყვეღან, ნინოშვ., II, 25, 28), *გაყოზი* (← გაყვები, იქვე, 202, 21), *უშობთ* (უშვებთ), დასოლდა (იქვე, 11, 10) და სხვ. (შდრ. იმერ.-გურ, *იყონ* (იყვენ).

ზემორაკული: *ჩოულობა* (← ჩვეულება); *მიყოზოდა* (← მიყვებოდა), *ქოყანა* (← ქვეყანა), *წოულობა* (← წვეულება), *შობა* (← შეება)² და სხვ.

მოხეურსა და ინგილოურში ვ(ჟი)-ს გავლენა ე-ზე ჩვეულებრივ წარმოშობს უმლაუტიან რ-ს, მაგ., მოხეური: *სუყრლა*, *გასაწყრტლად*, *მეშრლა*, *ტყრ* (ტყვე), *თქრნ*, *ჩრნ*, *გადუსტრნს* (გადუსტვენს), *ამთრნი*, *წრთი*, *კრრცხები*, *გრშინია*, *ძრლი* (ძველი), *დარლრვა*, *სრტად* და სხვ.

ინგილოური: *ქრყანაჲ*, *თქრნ*, *თქრს* (თქვენს), *სიტყრბ* (სიტყვები), *ტრრ* (მტვერი), *გრლ* (გველი), *გრრდ*

¹ G. Deeters. Armenisch und südkaukasisch. Caucasica. 1926, 3, 70.

² ნ. ძიძიგური. ძივბანი ქართული დიალექტოლოგიიდან, გვ. 220.

(გვერდი), ფ ო ტ (ფეტვი), ნ ო ზ (ნეზვი), ბ ო წ (ბეწვი), ო ქ ს (ექესი). ოთხ უკანასკნელ შემთხვევაში ო მიღებულია უ-ს ე-ს წინ გადასმით¹.

§ 123. ქართულ კილოებში ასევე ვ(უ)-ს გავლენა ი ხმოვანზე იწვევს მის გალაბილებას და უ-დ გადაქცევას, მაგ., მთიულ. წ უ ვი (←წვივი), გურ. წ უ მა (←წვიმა), „კუმბატი დღე“, „გუმბრა“. ქართლურ-კახური: რ ა ს ა კ უ რ ე ლ ი ა (←რასაკვირველია). ტოპონიმიკურ სახელებში: ქ უ ტ ი რ ი (←ქვიტირი), გ უ შ ტ ა ბ ი (←გვიშტაბი)². ლეჩხუმური: ლ უ ნ ო (←ლვინო); ა ლ უ ს ხ ე (←ალვისხე)³.

მოხეურსა და ინგილოურში ვ(უ)-ს გავლენა ი-ზე წარმოშობს უმლაუტიან უ-ს, მაგ.:

მოხეური: წ უ მა, ყ მა წ უ ლ ი. ლ უ ნ ო, კ უ ც ი და ს ხ ე.

ინგილოური: წ უ მა, შ უ დ, ტ უ ნ (ტვინი), ც ხ უ რ (ცხვირი), კ უ ტ, ქ უ ტ კ ი რ ი, წ რ უ ლ, გ უ ნ დ (გვინდა), ქ კ უ თ (ქკუთი) და სხვ. მისთ.

§ 124. ლიტერატურული წარმოთქმისაგან განსხვავებით, ქართული კილოებისათვის განსაკუთრებით დამახასიათებელია პრევერბთა ხმოვნების ასიმილაცია, როცა პრევერბისეული ხმოვანი უშუალო ან შორეულ მეზობლობაში მოექცევა ეხებითი გვარის ან ქცევის საწარმოებელ ხმოვნებთან. ხმოვანთა ასიმილაცია საწარმოთქმო ორგანოების მოწყობილობის მიხედვით წარმოებს — ვიწრო ხმოვანი გავლენას ახდენს უფრო ფართო ხმოვანზე, ავიწროებს მას და მიიმსგავსებს; ან კიდევ უკანა რიგის ხმოვანი მიიმსგავსებს ადგილის წარმოების მიხედვით წინა რიგის ხმოვანს და აქცევს მას უკანა რიგის ხმოვნად ან პირუკუ.

ამ სახის ასიმილაცია ფართოდ არის გავრცელებული ყველა ქართულ კილოში, თუმცა ამ მოვლენაში საერთო ტენდენციებთან ერთად კილოებში განსხვავებული ტენდენციებიც დასტურდება.

კილოებში ხმოვანთა შეერთების კომბინაციები მდიდარი და მრავალფეროვანია, ამიტომ ასიმილაციის სხვადასხვა სახე და საფეხური დასტურდება.

აღმოსავლურსა და დასავლურ კილოებში ერთგვარი ასიმილაციური პროცესები შეინიშნება შემდეგ ხმოვანთა შეხვედრისას აე → ეე; იუ → უუ; ოე → ეე; მაგალითად:

აე → ეე: ...არავის გამეეცვლევიან (←გამაე(ვე)ლევიან) (ოთ. ქვრ., 311).

¹ გრ. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი. უმლაუტი ინგილოურში, გვ. 168—169.

² შ. ძ ი ძ ი გ უ რ ი. ძიებანი ქართული დიალექტოლოგიიდან, გვ. 39.

³ იკვე, გვ. 159.

„გვ რეები ჩაგიდენია“ (გლ. ნაამბ., 96);
 „რისთვის მეეთრიე (← მათრიე) აქ?“ (ულელტ., 445);
 დეემართა, დეეცა (რ. ერისთ.);
 გეეჩინა (ნინოშვ., I, 147, 3);
 წეეთრიოს (ნინოშვ., II, 17, 23);
 გეეგზავნა, გეერიყა, გეეკეთებინა, გეეშო,
 გადეეცა, დეემშვიდობა, წეედრო, ჩეეგდო,
 ეენტო, დეეხოცა, დეეჭირა, დეედევნა, დე-
 ეტყო და სხვ. მისთ.

ოე → ეე: მეემზადე, მეეგო, მეეკლათ, მეემერია, მე-
 ეშვი, მეეხმარა, გადმეეყარა, წამეელო,
 მეეცადა, მეეწონა, გამეეკიდა, გამეეღვი-
 ძა, ჩამეეკიდა. წამეეწია და სხვ.

ოუ → უუ: მუუგზავნეს (← მიუგზავნეს), მუუტანეს (← მიუ-
 ტანეს), მუუყვანეს (← მიუყვანეს), მუუცია, მუ-
 უახლოვდა, მუუძღვის, მუუღირა, მუუსია
 (მიუსია) და სხვ.

ოუ → უუ: მუუკიდა, მუუტანა, მუურბენია, მუუცია,
 მუუყვანია, მუუქნია.

გარდა ამისა, დასავლური ჯგუფის კილოებში დასტურდება
 უფრო რთული ასიმილაციურ-დისიმილაციური პროცესებიც, მაგ.:
 მთარაქული: **ოე → ეე → იე**: მიეწყინა (მოეწყინა → მეეწყინა →
 მიეწყინა); მიეცალა (მოეცალა → მეეცალა → მიეცალა);
 გამიეტანა (გამოეტანა → გამეეტანა → გამიეტანა)
 და სხვ.¹

გურულში: **აე → ეე → იე**: დაეკითხა → დეეკითხა → დიე-
 კითხა; წაეჩხუბა → წეეჩხუბა → წიეჩხუბა;
 დაეხოცა → დეეხოცა → დიეხოცა; დაემშვი-
 დობა → დეემშვიდობა → დიემშვიდობა და
 სხვ.² (შდრ. აქარ.-მესხ. ქვა + ები → ქვეები → ქვრები
 და მისთ.).

აუ → იუ → უუ: „ძან გუუწითლებია და გადმუუბრუ-
 ნებია დუდი იმ დედალს“ (ნინოშვ., I, 146, 32); გა-
 უმეორა → გოუმეორა → გუუმიორა; გაუხარ-
 და → გოუხარდა → გუუხარდა; გაუცხადა →
 გოუცხადა → გუუცხადა და სხვ.

¹ შ. ძიძიგური. ძიგბანი ქართული დიალექტოლოგიიდან, გვ. 187.

² ჩენი: გურული კილო, გვ. 51.

ეუ → ოუ → უუ: შეუშვა → შოუშვა → შუუშვა; შეუკურ-
თხა → შოკურთხა → შუუკურთხა; შეუფუტა →
შოუფუტა → შუუფუტა და სხვ.¹

§ 125. პრევერბთა ხმოვნის მიმსგავსება ზმნის ფუძისეულ ხმოვნებთან, როგორც ვნახეთ, მეტნაკლებად დამახასიათებელია ყველა ქართული კილოსათვის, მაგრამ ასიმილაციური ტენდენცია მოხეურსა, ინგილოურსა და ფერეიდნულში მაინც ყველაზე უფრო რთულ სახეს იღებს. მაგ., მოხეურში პრევერბისეულ და ფუძისეულ ხმოვანთა ასიმილაცია იმდენად შორს მიდის, რომ ერთდროულად რეგრესული და პროგრესული ასიმილაციური კანონის მოქმედების შედეგად ასეთ ფორმებს ვიღებთ: დოგოკლდა (დაგვაკლდა), ოგოყენა (აგვაყენა), წოგოროს (წავგართვეს), შრგრბრწა (შეგვეხვეწა), კეთილი არ დრგრყრება (დაგვეყრება), ზმრგრჩია (ამოგვარჩია), გრმრგრკლბოდა (გამოგვეკლებოდა), გომოგომშუღობა (გამოგვემშვიდობა) და სხვ.²

აღსანიშნავია, რომ მოხეურში ი ასიმილაციას ვერ იწვევს, ამიტომ დასაელური კილოებისათვის დამახასიათებელი დეიძრა, გეიგო, წეიწყენა და მისთ. მოხეურისათვის უცხოა³.

§ 126. ინგილოურში შემდეგი სახის პროგრესულ-რეგრესული ასიმილაცია დასტურდება, მაგ.:

- წრრბ (← წრები ← წვერები);
- ჯრლბ (← ჯრლები ← ჯურელები);
- გრლბ (← გრლები → გუელები);
- ეხრწობოდა (← ეხრწებოდა ← ეხუეწებოდა);
- მრზრ (← მოზრ ← მოზურე);
- ლუნრ (← ლუნოა ← ლუნოა);
- რზში (← ეზში ← ეზში);
- მრზბელ (← მეზბელ ← მეზობელი);
- რლრდებიან (← ელრდებიან ← ელოდებიან);
- ცუცქულ (← ციცქულ ← წისქვილი);
- სურცხულ (← სირცხულ ← სირცხვილი);
- სუკდულუზგან (← სიკდულუზგან ← სიკუდილისა-გან) და სხვ.⁴

¹ ჩვენი: გურული კილო, გვ. 52.

² ო. ქაჯაია. მოხეური დიალექტი, 1953 წ., გვ. 30—33.

³ იქვე, გვ. 33.

⁴ გრ. იმნაიშვილი. უმლაუტი ინგილოურში, გვ. 172—174.

§ 127. ფერეიდნულში პრევერბისეულ და ფუძისეულ ხმოვნებს შორის მიმსგავსება მხოლოდ რეგრესულია და ასეთ რთულ სახეს იღებს:

გ უ მ უ გ უ რ თ ო (გა-მო-გვირთვა → გამოგვირთო → გამუგურთო → გუმუგურთო);

გ უ მ უ გ უ ვ ი ღ ა (გა-მო-გვი-ვიღა → გა-მო-გუ-ვიღა → გა-მუ-გუ-ვიღა → გუმუგუვიღა);

გ უ მ უ გ უ გ ზ ა ე ნ ა (გა-მო-გვი-გზაენა → გა-მო-გუ-გზაენა → გა-მუ-გუ-გზაენა → გუმუგუგზაენა);

წ ო გ ო რ თ ო (წა-გვა-რთვა → წა-გო-რთო → წოგორთო);

გ ო ღ ო გ ო კ ღ ე ე ი ნ ა (გა-და-გვა-ქღეეინა → გა-და-გო-ქღეეინა → გა-ლო-გო-ქღეეინა → გოღოგოქღეეინა) და სხვ.¹

აღსანიშნავია, რომ ი ფერეიდნულშიც ვერ იწვევს მომღვენო ა-სა და ო-ს ასიმილაციას².

ი-ს მაასიმილირებელი ძალა განსაკუთრებით საგრძნობია იმერულ, რაჭულ, გურულ, აქარულსა და მეგრულში.

იმერ.-გურ. აი → ეი: დეიძინა, დეიქირეს, დეიწყო, გეიქცა, გევიდა, ეიწია, გეილო, რეიქნა (← რაიქნა) და სხვ.

გურულში ა-ზე დაბოლოებული სახელები სახელობითი ბრუნვის ი-ს გავლენით შემდეგი სახის ფონეტიკურ ცვლილებას იძლევა:

ნენაი → ნენეი → ნენეე → ნენე;

ბაბაი → ბაბეი → ბაბეე → ბაბე;

ბალანაი → ბალანეი → ბალანეე → ბალანე და სხვ.

„ძამიეი, დაიეი რათ მინდა“ (ნინოშე.), „ღარიეი გეიქცა, ბებიეი იმის მოსანახავათ არის“ (იქვე), „დათიეის ქრისტინე“ (შღრ. იმერ.-გურ. რა ნეირი კაცია! (შღრ. ზემორაქული: აი → ეი → ეე: გადაიხადა → გაღეიხადა → გეღეიხადა; გადაიძრო → გაღეიძრო → გეღეიძრო; გაღეიწია → გაღეიწია → გეღეიწია)³.

ამ სახის საურთიერთო ასიმილაცია დასტურდება მეგრულშიც, მაგ., მეგრ. ნაირი → ნეირი → ნეერი; მაისი → მეისი → მეეისი → მესი; საინი → სეინი → სეენი → სენი და სხვ. მისთ.

აქარულში პრევერბისეულ ა-ზე სათავისო ან სასხვისო ქცევის ი-ის გავლენა სრულ დამსგავსებას იძლევა: წიმილო, წიმიყვა-

¹ არნ. ჩიქობავა. ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი, ტფ. უნ-ტის მოამბე, ტ. VII, 1927, გვ. 208—209.

² იქვე, გვ. 209.

³ შ. ძიმიგური. ძიებანი ქართული დიალექტოლოგიიდან, გვ. 224.

ნეს, დიმიკლო, იმიკიდა, გიმიხარდა, გიმიქნია, გი-
დიმიგდო და სხვ. (შდრ. თუშ. აი → ეი → იი → ი: აიამ →
ეაეიმამ → ეიეიმამ).

§ 128. ლიტერატურულ წარმოთქმაში ხმოვანთა დისიმილა-
ციის შემთხვევები იშვიათია. კილოებში ხმოვანთა დისიმილაციის
რამდენიმე შემთხვევა ზემოთ უკვე დასახელებული იყო (§ 117). აქვე
დამატებით დავასახელებთ კიდევ რამდენიმე მაგალითს:

ეხლა ← ახლა; ურიბი ← ირიბი „მრუდად გაჭრილი“ (სა-
ბა). მოხ. ფათოლი ← ფოთოლი (შდრ. იმერ. ფოთელი),
ხევს. აგებ ← ეგებ, მოხ. ერთხალ, ათერი, სოლომანი,
ისენი, ეკალდამა, ემა და ემ (ამა და ამ), თუშ. ულონდ
(← ოლონდ) (შდრ. ულუნდ) და სხვ.

§ 129. დღეს ლიტერატურულ წარმოთქმაში დიფთონგები არა
გვაქვს. როგორც ჩანს, ეს ტენდენცია ქართულში საკმაოდ ძლიე-
რად განვითარებულა და მას სათანადო შედეგებიც მოუცია. მაგ.,
შედგენილ სიტყვაში დედოფალი, რომელიც მომდინარეობს,
დედა + უფალი¹საგან, აუ-ს უნდა მოეცა დიფთონგი, რომ იგი
ლიტერატურული წარმოთქმისათვის დამახასიათებელი იყოს, მაგ-
რამ პროცესი არ წარიმართა დიფთონგიზაციის გზით: შერწყმით
დედა-უფალი¹საგან მივიღეთ დედოფალი¹ (შდრ. ძვ. ქართ.
მამფალი (← მამაუფალი), იქვე, 155) (შდრ. სევან. დედფალი).

დღეს ნამდვილი აუ დიფთონგი მოხეურში ისმის, როდესაც
ა-ზე დაბოლოებულ სახელებს წოდებით ბრუნვაში ო დაერთვის:
აო → აუ: ვაჟიაუ, მათიაუ და მისთ. ლიტერატურულ წარ-
მოთქმაში ჩვეულებრივი ვინი გვაქვს (შდრ. დედავ, მამავ და მისთ).

კაპოეტი ნიშნავს „1. მფრინველი წელიწად გამოვლილი, 2. თევ-
ზი, 3. მცენ., 4. მწვანე ქვა“ (ჩუბ.). გურულში ეს სიტყვა წარმო-
ითქმის კაჟუეტი: უე დიფთონგია (შდრ. გურ. ბეური).

იმის გამო, რომ ქართული ენა დიფთონგების წარმოთქმას გა-
ურბის, კავშირი „თუ არ“ „ვეფხისტყაოსანში“, ისე როგორც ზო-
გიერთ დასავლურ კილოში, წარმოდგენილია „თვარ“, „თვარა“
ფორმით, მაგ.:

„თვარ ვისმცა ექმნა გორლითა შეკვრა თავისა მრთელისა?“ (257—4);

„თვარა ღმერთმან მტერი ჩემი მოკლას ვითა მოგაკვდინო“ (239—4);

„თვარა რად მიშლის სიკვდილსა ცეცხლი სირცხვილთა აღისა“ (563—2).

(შდრ. გურ. ხვარ ← ხუ არ ← ხო არ ← ხომ არ; გოგოაძე → გოგუა-
ძე → გოგვაძე).

¹ ა. შანიძე. ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 28.

§ 130. ქართულში შედარებით იშვიათია ხმოვანთა ისტორიული მონაცვლეობის შემთხვევები. აქვე დავასახელებთ რამდენიმე ნათვანს. მაგ.:

ღ უ ლ ე „წურილი ღელე“ (საბა) (შდრ. ღ ე ლ ე-ღ უ ლ ე);
ამ ტიპისაა გაორკეცებულ ფუძეში ხმოვნის მონაცვლეობა:
ბ ი კ-ბ უ ქ ი, ბ ი ნ დ-ბ უ ნ დ ი, ბ ა ლ ა ხ-ბ უ ლ ა ხ ი, ბ ა ქ ი-ბ უ ქ ი,
რ ა მ ე-რ უ მ ე, რ ი ე-რ ა ე ი და სხვ.¹;

კ ნ ო ტ ი „იციას შული“ (საბა) (შდრ. კ ნ უ ტ ი);

კ ო ნ ც ხ ი || კ უ ნ ც ხ ი (იქვე); დ ე ყ ა || დ ი ყ ა (მც., ჩუბ.).

ხ ე ვ ს. კ ა უ ხ ი „მალალი წვეტიანი კლდე“, ფშ., ქ ი უ ხ ი — იგივე;
ლიტ. უ კ ა ნ, მ ო ხ. უ კ ე ნ, გ უ რ. უ კ ი ნ.

ლიტ. ს ა დ, თ უ შ. ს ი დ; მ ო ხ. ი ფ რ ო (← უ ფ რ ო) და სხვ. მისთ.

ბ. გვერათცვალებადობანი თანხმოვნეზში

§ 131. ქართულ ლიტერატურულ წარმოთქმაში თანხმოვანთა შემართვა-დამართვის თავისებურებათა გათვალისწინებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს. კერძოდ, ამასთან არას დაკავშირებული ქართული ლიტერატურული წარმოთქმისათვის დამახასიათებელი ასიმილაციის სისუსტე.

ჯერ კიდევ ი. ყიფშიძემ გამოთქვა აზრი ძველი ქართულის მიმართ, რომ იქ „მოჩანს ასიმილატორული ტენდენციების საწინააღმდეგო მიდრეკილება“, მაგრამ ავტორი იქვე დასძენს, რომ „ძველ ქართულ ენაშიც ამოსჩქეფს ხოლმე აქა-იქ ეს მძლავრი ასიმილატორული ნაკადული“².

ძველ ქართულში ასეთი ფონეტიკური ფაქტები დასტურდება: ა წ ლ ა → ა წ ყ ა (ვისრამიანი, 131), ა წ ყ ა დამმართებია (იქვე, 288), ა წ ყ ა და გ რ ჩ ა კახეთით (არჩ., II, 28), ლ ა ლ ა დ-ყ ო → ლ ა ლ ა რ → ყ ო (სიმფ.-ლექს., 619), უ ძ ს → უ ც („ძ ა ლ გ ი ც განწმედა ჩემი“: მთ., VIII₂).

„ვეფხისტყაოსანში“ ერთი ასეთი ფორმა დასტურდება:

გ ვ ე რ ც ა (გ ვ ე რ დ ს ა → გ ვ ე რ თ ს ა → გ ვ ე რ ც ა):

„გ ვ ე რ ც ა დავისხენ ვაზირნი. ვიუბნეთ, გავიზრახენით“ (466—1);

„გ ვ ე რ ც ა და ისეა, ბალიში მისცა მისისა ნოხისა“ (1323—3);

„გ ვ ე რ ც ა ვ ე გ ი ჯ დ ე ს მ ნ ა თ ო ბ ი, პ ი რ ი ე ლ ვ ა თ ა მ კ რ თ ო მ ა რ ე“ (1548—3).

(კ. ქიქნაძის გამოცემა)

(შდრ. დიალექტ. გვერძე (← გვერზე)

ს ჯ ა → შ ჯ ა; ს ჯ უ ლ ი → შ ჯ უ ლ ი (სიმფ.-ლექს., 560);

შ ე ც დ ო მ ა → შ ე ც თ ო მ ა (იქვე, 681), ჰ შ კ ა მ თ (იქვე),

ჰ შ კ ი რ ნ (იქვე, 769) და სხვ. მისთ.

¹ ა. შანიძე. ქართ. გრამატ. საფუძვლები. გვ. 152.

² ი. ყიფშიძე. ასიმილაციისა და დისიმილაციის წესი ქართულსა და მეგრულში: ტფ. უნ-ტის მოამბე, ტ. I, 1919 წ., გვ. 1—8.

§ 132. ახალ ლიტერატურულ ქართულში როგორც ხმოვანთა, ისე თანხმოვანთა ასიმილაციური ტენდენცია მეტად შეზღუდულია. ახალ ქართულში ეს ტენდენცია ა. შანიძემ ასე ჩამოაყალიბა: „ასიმილაცია მეზობელ ბგერებს შორის ყოველთვის როდი ხდება. ქართულის ერთი ფონეტიკური თავისებურება იმაში მდგომარეობს, რომ მას შეუძლია ერთად მდგომი სხვადასხვა რიგის ბგერები ისე გამოთქვას, რომ მათ შორის ასიმილაცია არ მოახდინოს. ამის მაგალითებს იძლევა ვ მ ზ ს პირის ნიშნების ხმარება: ჩვენთვის ისევე ადვილია ვ ბ ა რ ა ე სიტყვის თქმა, როგორც ამათი: ვ ფ ა რ ა ე და ვ პ ა რ ა ე. ასეთსავე მაგალითს წარმოადგენს: ვ წ ე რ, მ წ ე რ, გ წ ე რ, ს წ ე რ ს, ან კიდეც დ-ს ხმარება ვნებიითი გვარის ზმნებში: ს ქ დ ე ბ ა (ან: ს კ დ ე ბ ა), ა ვ ი წ ყ დ ე ბ ა და მისთ“¹.

§ 133. ლიტერატურულ წარმოთქმაში სიტყვის შიგნით მელერი და ყრუ ხშული თანხმოვნების შეხვედრისას ძირითადი ტენდენცია იმაში მდგომარეობს, რომ იშვიათად წარმოიშვას ასიმილაცია. აი მაგალითები: გამეფდა, ყეფდა, აღვშოთდი, კვეთდა, კეთდება, მწიფდება, განცდა, გაცდენა, წაცდა, გამოცდა, გაუოცდი, გათბა, თითბერი, თათბირი, თბილისი, სითბო, ცბიერი, გცემ, გცავ. გჩხრეკ, კდემამოსილი, ბანაკდება, გამსკლარი, ყდა, ყბა, ჭდეული, ბეჭდება, მწდე („ლეინის დამსხმელი“ (საბა), საყდარი, ბჟე, ბჟობა, საბჟო, კბეჩა, ტპილი, ფუჭდება, გაწბილება და სხვ. მისთ.

კილოებში, განსაკუთრებით დასავლურ ჯგუფში, ფართოდ არის გავრცელებული ასიმილაცია — მელერისა და ყრუ ფშვინვიერის ან მკვეთრის შეხვედრა უთუოდ იწვევს ასიმილაციას (შდრ. ყ ე ფ თ ა, თ ა თ ფ ი რ ი, ქ ც ე მ, ყ პ ა, ს ა ყ ტ ა რ ი, ს ა პ კ ო, ტ კ პ ი ლ ი, „მოტყტა ფეხი“ (ნინოშვ., II, 35,7), „შვილო, კტრის სახე გაქვთ ორივეს“ (იქვე, 115,18) და მისთ.).

§ 134. ყველა ზემოთ დასახელებულ და მსგავს მაგალითებში ყრუსა და მელერის შეხვედრა არ იწვევს ლიტერატურულ წარმოთქმაში ასიმილაციას იმის გამო, რომ ყრუ ფშვინვიერებსა და მკვეთრებს ძლიერი დამართვა ახასიათებს და ისინი ამით ემიჯნებიან მომდევნო მელერებს, ხოლო მელერებს კიდეც თავის მხრით ახასიათებს ძლიერ შემართვიანი და ძლიერ დამართვიანი წარმოთქმა (შდრ. ბჟე, ბჟობა, საბჟო, გცემ, გცავ და მისთ.). ამავე მიზეზის გამო ასიმილაცია არ წარმოიშვება ერთცნებიან კომპოზიტებში, კომპოზიტის შიგნით ყრუ და მელერი თანხმოვნების შეყრის მიჯნაზე. მაგ.: დიდკაცობა, ცუდკაცობა, ვარდკანაფა (ბალახ.), დიდკბილა, ქედფიცხელი, ცუდყვავილა (სენია), არაქათგამო-

¹ ა. შანიძე. ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 23.

ლეული, ბაყბაყდევი, ბედკრული, ბეჭვანიერი, ბოროტგანზრახვა, ბუჰბუჰი, დაფლაფი, დიდთავა, დიდთვალეზიანი, დიდყურა, ერთდროული, ერთდლიანი, ერთკლასიანი, თვითკრიტიკა (შდრ. ქვიტკირი), ზურგწამხდარი, თავდეშქვეშ, თვითდინება, თვითგამორკვევა, თვითგანათლება (შდრ. ერდგული), თორმეტგოჯა (ნაწლავი), თოფგადაკიდებული, ირიბკუთხიანი, კალათბურთი, კბილემჭამტვრეული, ლაფდასხმული, მეთოლკაბინეტი, მიწგანი, ნისკარტდალებული, ღმერთგამწყრალი, შვიდწლელი და სხვ. მისთ. (იხ. § 114).

შენიშვნა: როგორც ცნობილია, რუსულში მეღერი და ყრუ თანხმოვნის შეხვედრისას უთუდ ასიმილაცია წარმოიშვება. ამ შემთხვევაში რუსულს სულ სხვა ტენდენცია ახასიათებს, ვიდრე ქართულს. მაგ., *лотка* (← *подка*), *просьба* (← *просьба*); გაბმულს მეტყველებაში: *наждом* (← *наш дом*)¹.

§ 135. ეს სრულებითაც იმას არ ნიშნავს, რომ ლიტერატურულ წარმოთქმაში, მართალია იშვიათად, მაგრამ მაინც არ დასტურდებოდეს ასიმილაციაქმნილი ფორმები (შდრ. ქვიტკირი ← ქვითკირი, სახლიდან (← სახლითგან) და სხვ. მისთ.).

აქვე ტყდომა²ში მომხდარ ასიმილაციურ პროცესს უნდა შევვხვით. როგორც ცნობილია, ტყდომა მიღებულია: *ტეხ-ედომა³საგან → ტხდომა → ტყდომა (ტხ → ტყ). საინტერესოა ის, რომ მოხეურში ხ-ს ასიმილაცია არ მომხდარა: პირიქით, ხ-ს, რეგრესული ასიმილაციის წესით ტ მიუშვავსებია და *თხ კომპლექსი* მოუცია: თხტომა, *გათხტომა, გამთხტარი. რაც შეეხება ტ-ს „თხტომა“-ში, იგი დ-ს შესატყვისია და მიღებულია ჯერ ასიმილაციითა და შემდგომ დისიმილაციით (გათხდომა → გათხომა → გათხტომა).

ლიტერატურულ წარმოთქმაში ასიმილაციისათვის უფრო ხელსაყრელი პირობებია სპირანტებში, ვიდრე ხშულებში. უფრო ხშირია შემთხვევა, როდესაც ლიტერატურულ წარმოთქმაში სპირანტი მომდევნო მეღერი ხშულის გავლენით მეღერდება, ან კიდევ სისინა სპირანტი მომდევნო შიშინა ხშულის გავლენით შიშინა სპირანტად იქცევა მაგ., მიზდევს (← მისდევს), მზგავსი (← მსგავსი), შჯული (← სჯული), შკამ (← სკამ) და სხვ.

§ 136. ლიტერატურული ენის ეს ტენდენცია კიდევ უფრო ძლიერი სახითაა წარმოდგენილი ამჟამად მთის კილოებში, განსაკუთრებით მოხეურსა და ხევსურულში.

¹ Л. В. Ш е р б а. Фонетика французского языка, гл. 94.

მთის კილოებში ყრუ და მეღერი ხშულის შეხვედრისას კონტაქტური ასიმილაცია ძალიან იშვიათად წარმოიშევა, მაგ.:

ცღ : ცღო (სოფლის სახელია ყაზბეგის რაიონში), ჳღ : ჳღე (მთის სახელია იქვე), გადაჯღა (გადახტა), მაჯღა (მოხდა), გაჯღომია, კდეებჩი (კლდეებში). „წყალს გჯღ (გავიდა)“, „კიდს გჯღ (გავიდა)“ (ხევს.). თგ : ერთგული (მოხ., ხევს.) თკ : ქქთკირი (მოხ.) და სხვ. მისთ.

ანალოგიური სახის წარმოთქმა ახასიათებს სვანურს¹. სვანურში ყრუ და მეღერ ხშულთა შეხვედრისას იშვიათად წარმოიშევა ასიმილაცია. ამ შემთხვევაში მთის კილოებმა სვანურს სხვა მხრივ გაუსწრეს: სვანურში ყრუ სპირანტისა და მეღერი ხშულის შეხვედრისას კონტაქტური ასიმილაცია არ წარმოიშევა, ამიტომ სვანურში კომპლექსები სბ, შბ თავისუფლად წარმოითქმის ასიმილაციის გარეშე, მთის კილოებში ეს ასე არ არის. ყრუ სპირანტისა და მეღერი ხშულის ერთად შეხვედრისას უთუოდ კონტაქტური ასიმილაცია უნდა წარმოიშეგას, მაგალითად:

სღ → ჳღ: „ბრაზი მაზღიოდა“ (მოხეური),

„ჩვენ შავ ჳღეგით“ (მოხეური),

„და ჳღებს პირს თასს“ (ბ. გაბუური, 126, 20)

„ჯარჯი ნუ და ჳღეგ ჯიხვებსა“ (მოხეური);

სძ → ჳძ: ჳძოვდა, გა ჳძაბა, შა ჳძლებს, ჳძებნიდეს;

სჯ → ჳჯ: ჳჯავრობ, ჳჯეროდა, შა ჳჯდება, ჳჯობია;

ხნ → ჳნ: ჳნახე, და ჳნებდა, შა ჳნებდების;

ხლ → ჳლ: ჳლაპარაკობ, გა ჳლოთდი, ჳლესავ, გა ჳლეწდეს;

ხბ → ჳბ: ჳბულავ, შა ჳბგვის, ჳბგანდა, მა ჳბლეჯ, ჳბონია, ჳბობდა;

ხვ → ჳვ: ჳვრუნავ, და ჳვანს, ჳვრაზობ, მა ჳვებზრდა და სხვ. მისთ.

ასეთი ძლიერი ტენდენცია სპირანტთა ასიმილაციისა ლიტერატურული წარმოთქმისათვის უჩვეულოა.

§ 137. ქართულა ენის წარმოთქმის ერთ-ერთი თავისებურება ისაა, რომ, თუ სიტყვაში ორი ერთნაირი ან საერთო ელემენტების მქონე ბგერა შეხვედება, ადვილი მოსალოდნელია ერთ-ერთი მათგანის განმსგავსება, დისიმილაცია. პირველ რიგში ლიტერატურულ წარმოთქმაში ეს შეეხება რ-სა და ლ-ს, ხოლო დიალექტებში რ, ლ, ნ, მ და სხვა თანხმოვნებსაც.

¹ ჩვენ: სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, გვ. 160.

ქართულში დისიმილაცია დასტურდება ადგილის წარმოებისა და რაგვარობის მიხედვითაც.

თანხმოვანთა დისიმილაციის საკითხი ქართულსა და მეგრულში სპეციალურად შეისწავლა ი. ყიფშიძემ. იგი იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ „ბგერათა დისიმილაცია ქართულსა და მეგრულში წარმოებს ნარნარა და ცხვირისმიერ თანხმოვანთა შორის“¹.

გ. ახვლედიანმა დისიმილაციური წესის გამოყენებით ახსნა ქართულში ფართოდ გავრცელებული დისიმილაციური გამჟღერებისა და დაკარგვის შემთხვევები².

დადგენილია, რომ ქართულში ერთ ფუძეში ორი რ არ წარმოითქმის და ერთი მათგანი, უმეტეს შემთხვევაში მეორე, გარდაიქმნება ლ-დ, თუ კი ორ რ-ს შორის იმავე ფუძეში ლ არაა შუამავალი (შდრ. ქ ა რ თ ლ ი — ქ ა რ თ ლ უ რ ი).

ამ კანონის საფუძველზე ქართულში -ურ სუფიქსი იქცევა -ულ სუფიქსად, თუ ფუძეში რ არის, მაგ., მე გ რ-უ ლ-ი (←*მეგრ-ურ-ი), გ უ რ-უ ლ-ი (←*გურ-ურ-ი), გ ო რ-უ ლ-ი (←*გორ-ურ-ი), რ ა კ-უ ლ-ი (←*რაკ-ურ-ი), მ ხ ე დ რ-უ ლ-ი (←*მხედრ-ურ-ი) და სხვ. მისთ. (შდრ. კ ა ხ-ურ-ი, მ შ ო ბ ლ ი-ურ-ი და სხვ. მისთ.)³.

როგორც ირკვევა, ქართულ ენაში ეს წესი დიდი ხანია მოქმედებდა. ასე, მაგალითად, XV—XVIII საუკუნეების კახურ ისტორიულ საბუთებში ასეთი პარალელური ფორმები დასტურდება: ს ა რ დ ა რ ი, ა მ ი რ ა ხ ვ ა რ ი პროგრესული დისიმილაციით: ს ა რ დ ა ლ ი, რ ე გ რ ე ს უ ლ ი დისიმილაციით ა მ ი ლ ა ხ ვ ა რ ი⁴.

§ 138. ძველი ქართულის ძეგლებით დადასტურებულია „სურნელის“ სამი ვარიანტი: ს უ ლ ნ ე ლ ი, რ ე გ რ ე ს უ ლ ი დისიმილაციით ს უ რ ნ ე ლ ი და ასიმილაციით: ს უ ნ ნ ე ლ ი⁵.

საერო მწერლობის ძეგლებში დასტურდება უდისიმილაციო და დისიმილაციიანი ასეთი ფორმები: „ლ ბ ი ლ ა დ ვ ე უ ბ ნ ე ბ ო დ ი“ (ამირანდარეჯ., 136), „ადგილი ლ ბ ი ლ ი ი ყ ო“ (ვისრ., 159), ს ი ლ ბ ი ლ ი თ ა (ქილ., 191). „წ ვ ლ ი ლ ი მ ა ვ თ უ ლ ი“ (სიბრძ. სიტკრ., 104), „ნემსისაებრ გაწულილ და (ვისრ., 43) და სხვ.

¹ ი. ყიფშიძე. ასიმილაციისა და დისიმილაციის წესი ქართულსა და მეგრულში, გვ. 8.

² გ. ახვლედიანი. გუტურალთა რეგრესიულ-დისიმილაციური დაკარგვა ქართულში: ფსიქოლოგია, III, გვ. 31—35.

³ ა. შანიძე. ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 24.

⁴ ა. მაჩიტაძის თხზვ. დიალექტიზმები XV—XVIII სს. კახურ ისტორიულ საბუთებში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VI, 1953, გვ. 249.

⁵ იქვე.

პარალელურად დასტურდება: რბილი (ვისრ., 226), რბი-
ლობდეს (არჩ., I, 119), „წერილად უანბა“ (ვისრ., 88),
„წურილად დაქრა“ (შაპნ., I, 228) და სხვ.¹ (შდრ. ძვ. ქართ.
ლელწამი → ლერწამი; წლეულს → წრეულს და სხვ.).

სევანეთის ქართულ წარწერებში ზემოსევანეთის ერთ-ერთი თე-
მის სახელი „ლატალი“ წარმოდგენილია სამგვარი ფორმით: ლა-
ტალი → ლატარი → ლატანი.²

ერთ ფუძეში მოხვედრილი ორი რ-ს დისიმილაციას იშვიათად
ახდენს სევანურის ბალსზემოური და ბალსქვემოური დიალექტები
და ქანურის ვიწურ-არქაბული და ათინური კილოკავები.³

ნარნარა და ცხვირისმიერ თანხმოვნებში დისიმილაციას უფ-
რო ფართო გავრცელება აქვს კილოებში, მაგ: „უკანოლო შვი-
ლია“ (ნინოშვ., II, 22, 14), ფინჯლებით (იქვე, 25, 15), დე-
ლექტორი (← დირექტორი), ორჯელ (← ორჯერ), ბევრჯელ
(← ბევრჯერ), არაფელი (← არაფერი) და სხვ.

ქართული ისტორიული საბუთები და საერო მწერლობის ძეგ-
ლებიც კი მთელ რიგ დამახასიათებელ დიალექტიზმებს ასახავენ.
მათ შორის საყურადღებოა მბ კომპლექსის, ბაგეების მონაწილეო-
ბის მიხედვით, დისიმილიაცია და ნბ კომპლექსად გადაქცევა, მაგ.:

უანბა (ვისრ., 88), ყოველივე უანბეს (სიბრ. სიცრ., 13),
მართალს ვანბობ (არჩ., I, 61); ბუნბული მოეტაცა (რუსუდ.),
ბუნბულ-საბნად (თეიმურ., I, 134), ბანბა (გურამ., 201), სუნ-
ბულად (ვახტ., VI, 36), კანბეჩითა (შაპნ., I, 4874), კანბე-
ჩიანი (იქვე, 4658), სეკდენბერსა (თეიმურ., I, 125) და სხვ.⁴

შდრ. ისტორიულ საბუთებში დადასტურებული „ანბაი“, „ან-
ბობდა“, „ბანბის ფასი“, „სტანბოლის“, „სუნბატას-შვილი“
და სხვ.⁵

§ 139. როგორც ძველი ქართული ენის ფონეტიკური ფაქტე-
ბით ირკვევა, ძველად ძლიერად მოქმედებდა დისიმილიაციური

¹ ა. მარტიროსოვი. საერო მწერლობის ძეგლების ფონეტიკური თა-
ვისებურებანი, გვ. 99.

² ჩვენი: ფონეტიკური შენიშვნები სევანეთის ქართულ წარწერებზე: თბილისის
უნივერსიტეტის შრომები, XXXI ს, 1947, გვ. 434—435.

³ ჩვენი: სევანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, გვ. 164—166; ჰა-
ნურ-მეგრულის ფონეტიკა, გვ. 130—131.

⁴ ა. მარტიროსოვი. საერო მწერლობის ძეგლების ფონეტიკური თა-
ვისებურებანი, გვ. 99—100.

⁵ ა. მარტიროსოვი. დიალექტიზმები XV—XVIII სს. კახურ ისტო-
რიულ საბუთებში, გვ. 249.

გამელერების კანონი, მაგრამ, როგორც ჩანს, ამ კანონმა ახალ ქართულში ძალა დაკარგა, ხოლო მთის კილოებში იგი დღესაც მოქმედებს. ჯერ განვიხილათ დისიმილაციური გამელერების ფაქტებს ძველ ქართულში, ხოლო შემდეგ მთის კილოებში.

ასე, მაგალითად, ბატონი დისიმილაციური გამელერების გზით მიღებული ფორმაა. იგი მომდინარეობს ლათინური სიტყვისაგან: patronus¹.

ძველ ქართულში პარალელურად დადასტურებულია პატრონი (შდრ. პატრონი-ყმანი, პატონი (საბა), მეგრ. პატონი, პატენი).

„სვანეთის საისტორიო ძეგლებში“ გვხვდება ფორმა ბატრონი, რომელიც აგრეთვე დისიმილაციური გამელერებითაა მიღებული. XV საუკუნის მეორე მეოთხედში დაწერილ ერთ-ერთ აქტში ვკითხულობთ: „წღმრთისა თავსდებობითა, მას უამსა, ოდეს ბატრონმან გვილაატეს ხერგთანა“². იმავე ძეგლში ეპისკოპოსის დადასტურებულია ებისკოპოსი ფორმით: „მე ცაიშელი ებისკოპოსი დანიელ...“ (იქვე, 28,2). (შდრ. სვან. ბაპ ← პაპა — მღვდელი).

ძვ. ქართ. ებისტოლე „მინაწერი“ (საბა) ← ეპისტოლე (ბერძნ. ἐπιστολή)³;

კუშტაბანი „უელისა და გულის ღილი“ (საბა) ← სომხ. კუშტაპან-აკ (იქვე);

კაბარქი || კაპარქი „ისართ ქარქაში“ (საბა) ← სომხ. კაპარქ-ქ (იქვე);

ზადიკი || ზატიკი „გამოხსნა გინა განთავისუფლება“ (საბა) ← სომხ. ზატიკ (იქვე);

ხვადაგი || ხვანსტაგი „საქონელი და საყოლელი“ (საბა) ← ფეჰლ. ხვანსტაკ (იქვე);

ოსტიგანი „სასმელ-საქმელთ მნე“ (საბა) ← სომხ. ოსტიკან (იქვე, 81);

ეგუტარი || ეკუტარი „სამლოცველო ეკლესიასთან მიშენებული“ (ჩუბ.) ← ბერძნ. ἐκκλησιον (იქვე);

მაგრატელი || მაკრატელი ← სომხ. მკრატ (იქვე);

¹ გ. დეეტერსის დასახ. შრ., გვ. 80.

² პ. ინგოროყვა, სვანეთის საისტორიო ძეგლები, ნაკ. II, ტექსტები, 1941 წ., გვ. 15.

³ G. Deeters. Armenisch und südkaukasisch, გვ. 80.

- ქ. ქართ. სოგრატ (საკ. სახ.) ← ბერძნ. Σαχράτης (იქვე);
 " ბილწი || პილწი „არაწმიდა“ (საბა) ← სომხ. პილწ (იქვე);
 გუნდრუკი „საკმეველი სუნნელი“ (საბა) ← სომხ. კნდრუკ (იქვე, 82);
 ნაბერწკალი || ნაპერწკალი (შდრ. მეგრ. ნობინწკალე) (იქვე);
 ტკებნა || ტკეპნა (იქვე) და სხვ. მისთ.

გ. დეეტერსი ამ სახის ბგერათცვლილებას ბგერათგადაწვევას უწოდებს (Lautverschiebung) (იქვე, გვ. 77). მართალია, აქ ბგერათგადაწვევასთან გვაქვს საქმე, მაგრამ არაა ახსნილი მისი საფუძველი. მისი საფუძველი კი ბგერათა დისიმილაციური გამეღერებაა.

ამ სახის ბგერათცვლილება უნდა გვეკონდეს სიტყვებში: ჯინქარი ← კინქარი; ჯიანქველა ← კიანქველა (შდრ. ძვ. ქართ. ჯინქუელი, მეგრ. კიიქკიტია || ჯგიჯგიტია).

- ძვ. ქართ. გურკა || კურკა „ხილის კაკალი“ (საბა);
 " " გურტი || კურტი „ვაზის კუკური“ (იქვე);
 " " გოკინი || კოკინი „ვირის ყროყინი, კოკინი“ (იქვე);
 " გერკი || კერკი „გამხმარი ხილი, საკუთრად შინდი კურკიანად“ (ჩუბ.);
 (შდრ. სვან. გაკ ← კაკალ-ი, ლა-გურკა — სა-კვირიყე და სხვ.);
 ჯვრიტინა ← კვრიტინა „მცირე სასინათლო“ (საბა);
 ჯექკა || კექკა „ცოტად დანაყვა“ (საბა);
 (შდრ. სვან. ჯაკ ← კაკა და სხვ. მისთ.).
 საბატიო ← საპატიო (შდრ. საბატიობა, საბატიური (ჩუბ.).

§ 140. როგორც აღვნიშნეთ, ეს კანონი ამჟამად მოქმედებს შთის კილოებში, მაგ.:

ხევს. ზღველი მიღებულია სთველი¹საგან. ჯერ დისიმილაციური გამეღერებით: სთველი → სდველი, ხოლო ამის შემდგომ ს-ს ღ-სთან მიმსგავსებით: სდველი → ზდველი. იმავე ზევსურულში ამ გზითაა მიღებული ზღვა ← სღვა ← სთვა;
 მოხ. ზგელი ← სქელი:

„რა აგაშენეს ციხეო,
კარი შეგაბეს ზგელია“ (მოხეური)

(შდრ. სვან. სგელ—სქელი);

მობ. ჯიტრი ← გიტრი ← კიტრი (შდრ. ოსური: ჯიტრი,
გ. ახელედიანი);

ფშ., მობ., ხევს. ბატარა ← პატარა, ბატარძალი ← პატარ-
ძალი;

ფშ. ბაქიქი ← პაქიქი: „არ მამწონ ფშავლის ქალები შალის
ბაქიქის ჩამცმელი“¹;

ფშ. ჯურქერი ← ქურქელი;

ფშ. გირკო, თუშ. კურკო, ძვ. ქართ. კრკო;

ხევს. გირკოლი || გირკალი: „წმლება ცეცხლის გირკალი,
ვითა ელვაი გელდება“².

მთიულ. კირკალი, ძვ. ქართ. კრკალი || გრკალი;

მთიულ. მარჯაკალი, ფერეიდ. მარჯიკალი ← მაქანკალი³.

§ 141. გარდა ამისა, განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ხშულ-
თა მედერი და ყრუ ვარიანტები, რომლებიც პარალელურად დას-
ტურდება ქართულ კილოებში. ასეთი პარალელები ჰარმონიულ
კომპლექსებშიც დასტურდება, მაგ.:

ბრჯღალი || ბრკყალი:

„ნისკარტს ნისკარტში უყრიან,

ბრჯღალი თარეშობს ბრჯღალხედა“ (ვაჟა, I, 106,7)(1928 წ.)

ჯანჯალი || ჩანჩალი: „დაჯანჯალებდა ტყეშია“ (ვაჟა,
I, 107, 22);

ჯოჯვა || ჩოჩვა: „ჯოჯვა — ვცოცავ, ნელა დავდივარ“ (ჩუბ.);

გრგვინვა || კრკვინვა (საბა);

ჯუჯრუტანა || კუკრუტანა (ჩუბ.) || ჩუჩრუტანა (ქართლ.);

ბრჩხილი || ფრჩხილი || პწკილი. ეს უკანასკნელი ფორმა
დადასტურებულია ქიზიყურში (მენთ.). ბრჩხილი დასტურდება
ფშაურში:

„ფეხის ბრჩხილებში გაუნა,

ფრეოლამ დაკრულმა თავშია“ (ვაჟა, I, 254,5)

(შდრ. ქან. ბუ-ცხა, მეგრ, ბი-რცხა ← ბუ-ცხა (შდრ. ლექს., 61).

იმერ. ბელენძუხა || პელენწუკა „უშნო, უსუფთაო“ (ვ. ბერ.);

„ბანდლი || ფანთხი „ქსელი, ობობას ბანდლი“ (ვ. ბერ.);

იმერ.-გურ. ბლდენა || პტყენა: „ძან გავპტყენი შენ ნუ მო-
მიკვტებო“ (გურ. კილ., 140) (შდრ. ჩუბ. გაბტყენა);

¹ ვ. ხორნაული. ფშაური მილექსებანი, 1939 წ., გვ. 27.

² ა. შანიძე. ხევსურული პოეზია, 54, 10.

³ არნ. ჩიქობავა. ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი, გვ. 218.

- გურ. ბარდღალი || პარტყალი „უშნოდ ლაპარაკი“;
 „ ჯიჯილაყა || კიკილაყა „ერთგვარი ბალახია; მხალად აკეთებენ“ (მღრ. საბა: ჯიჯლაყა (მღრ. მეგრ. კიკიკიტია || ჯგიჯგიტია — კიანჭველა);
 ჯღორინი || კყორინი „გაჯავრებული ყვირილი“;
 ჯიჯგვიჩიჩქვი „ძვალმსხვილი კაცი“;
 ჯიჯგნა || ჩიჩქნა „თელვა, რეცხვა“;
 ჯგუტვა || ჩხუტვა — ჩხვლეთა;
 ძუძგური || ცუცქური „ცქერა, ლოდინი“;
 გვანგვალი || ქვანქვალი „კობტად, მოხთენილად სვლა“;
 „ გინგლი || ქინქლი „ჩჩვლთ ყრმათ ბეწვი“ (საბა);
 „ ჟღვერთი || შხვერთი „მოქნილი წნელი“;
 ლეჩხ. ჯგრიალი || კკრიალი „ბავშვის ხმაური სირბილის დროს“ (ალავ.);
 „ ძუბაგი || წუპაკი „ბინძური ადამიანი“ (იქვე);
 „ ძონძი || კონკი „დახეული ტანსაცმელი“ (იქვე);
 „ ძლავი || ცხავი (იქვე) და სხვ. მისთ.;
 იმერ. დადღანი || ტატყანი || ჯაჯღანი || ქაქყანი „უსაბუთო ლაპარაკი“ (ე. ბერ.).
 დიდღინი || ტიტყინი || ჯიჯღინი || კიქყინი (იქვე) და სხვ.;

ჯეჯგილა || ქექკილა || წეწკილა (იქვე);
 ჯენჯეხი || ქენქეხი „ტლაპო, გაუვალი ტალახი“ (იქვე);
 ძენძი || ჯენჯი || ჩენჩი „ნაგავი, ნამტვრევ ნამსხვრევის გროვა“ (იქვე);

დღაბნა || ჯღაბნა || კყაპნა „უხეიროდ წერა“ (იქვე);
 თოთხვა || ტოტყვა „უსაქმოდ სიარული, თრევა“ (იქვე) და სხვ.

§ 142. ქართული კილოებისათვის განსაკუთრებით დამახასიათებელია აფრიკატიზაციის ძლიერი ტენდენცია. ამ ფაქტს თავი უჩენია და ნაწილობრივ დამკვიდრებულა კიდევ ლიტერატურულ ენაშიც. ცნობილია, რომ ძველთაგან თხ, შერწყმის კანონით, ც-ს იძლევა ქართულში, მაგ., ათსამეტი → ცამეტი, გვერდსა → გვერთსა → გვერცა. უკანასკნელ შემთხვევაში აფრიკატიზაციას წინ უსწრებს ასიმილაცია.

„გვერცავე გიჯდეს მნათობი, პირი ელვათა მკროთმარე“ (ვეფხტყ., 1548-3).;

„გვერცა დაუჯდა ძიძა“ (ვისრ., 91);

„გვერც ვიახლო (არჩ., I, 38) და სხვ.

საერო მწერლობის ძეგლებში დასტურდება გარდამავალი საფეხურიც, როდესაც წინამავალ ს-ს დ დაუყრუებია, მაგრამ თხ

არ ქცეულა ც-დ, მაგ.: გვერთსა უსხდეს (რუსუდ.), გვერთს ახლდენ (იქვე), გვერთს ახლდენ ყმანი (არჩ., I. 18)¹.

ეს კანონი განსაკუთრებით ფართოდ მოქმედებს ქართულ კილოებში, მაგ.: ღმერც (← ღმერთს), ერც (← ერთს), დიც (← დითს ← დიდს), ვარც (← ვართს ← ვარდს), წმენც (← წმენტს ← წმენდს) და ა. შ.² სამ უკანასკნელ შემთხვევაში აფრიკატიზაციას წინ უსწრებს ასიმილაცია.

ისეთი შემთხვევებიც დასტურდება, როდესაც სპირანტი ს ქცეული აფრიკატ ც-დ, მაგ.: არცადა ჩანს (გურამიშვ., 127), გზა არცაით წარემართა (იქვე, 121), თქვენ ნურცად წაერებით (იქვე), მას ვერცად დავემალე, გავექცე, ვერცად წაუვალ (იქვე, 187). შდრ. კილოებში ფართოდ გავრცელებული პარცვა (← პარსვა); პენცია (← პენსია), მოხ. ცხო (← სხვა), ფაცანაური (ქართლ.) ← ფასანაური, ცანდალი „ფერჯთსაცმელი, სანდალი“ (საბა), ხელცახოცი (ჩუბ.) და მისთ.

§ 143. ისტორიულად თშ კომპლექსს მოუცია ჩ: ათშვიდმეტითი → ჩვიდმეტითი (შდრ. ძვ. ქართ. პრეფერბი შთა → ჩა: შთავიდა → ჩავიდა, დიალ. ხუჩაფათი ← ხუთშაბათი).

ასევე ისტორიულად ბედშავისაგან მიღებულია ბეჩავი: ბედშავი რეგრესული ასიმილაციით ბეთშავი → ბეჩავი: რას აქნევ, ბეჩავ (რუსუდ.), რას უბნობ, ბეჩავ, საწყალო (თეიმურაზ, I, 105), ბერი ხარ, ბეჩავ (ბეს., 78)³.

ფშაურში, მოხეურში, ხევსურულში, მთიულურში და სპორადულად გურულშიც -ში თანდებული წარმოდგენილია -ჩი სახით; სახჩი, გულჩი, თვალჩი...

„რო სუ კერაჩი ვიჯდია“ (ვაჟა, III, 31, 5). (შდრ. ამინუჩი, მიდღეძჩი და სხვ. მისთ.).

§ 144. ხშირია შემთხვევა, როდესაც ზ აფრიკატიზაციით ქცეულა ძ-დ: საგზალი → საგძალი: საგძალსა წაიღებდეს (შაჰნ., II, 389), აიღეთ თვისა ერთისა საგძალი (ამირანდარეჯან. 6), საგძალი არ შეიტანეს (არჩ., II 77), უსაგძლოდ (გურამიშვ., 176) (შდრ. იქვე: საგრძალი) და ა. შ.⁴

¹ ა. მარტიროსოვი, საერო მწერლობის ძეგლების ფონეტიკური თავისებურებანი, გვ. 104.

² ი. მეგრელიძე. მიცემითი ბრუნვის ნიშნისა და მესამე პირის სუბიექტური ნიშნის სახეცვლილება გურულში: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, VI, 1937, გვ. 348—355.

³ ა. მარტიროსოვი. საერო მწერლების ძეგლების ფონეტიკური თავისებურებანი, გვ. 105.

⁴ იქვე გვ. 108.

ქართულ ლიტერატურულ წარმოთქმაში ბზე გვაქვს, მაგრამ, სადაც ბზეს ინახვენ, საბძელს უწოდებენ.

განზრაბ → განძრაბ; განძრაბ ქნეს (რუსულ.), წამისო გაძრაბ უთო (გურამიშვი., 72).

ლომისაგან აღარა განიბძაროს (თიმს., 140), ძირი არ განებძაროს (გურამიშვი., 73), სამძღვარი (იქვე, 101), შევიპყარ ძღარბი (სიბრძნე სიცრ., 114) და სხვ.¹ (შდრ. გურ. ძურგი || ძრუგი (← ზურგი), იძღაძნება ← იზღაზნება, ქიზ. სიძმარი ← სიზმარი (მენტ.) და სხვ.).

ზოგჯერ ჟ-ს აფრიკატიზაციით ჯ მოუცია: მაგ.: დამპატიჯიან (რუსულ), ყენმა მიმიპატიჯა (არჩ., II, 41)². (შდრ. გურ. პაიჯი, დაპაიჯება ← დაპატიეება).

გურულში და ზოგ სხვა კილოშიც ჟ-ს აფრიკატიზაციის ასეთი ფონეტიკური ფაქტები დასტურდება: ჯინი (← ჟინი), ჯანგი (← ჟანგი), საჯენი (← сажень), ჯანდრები (← жандря), სტრაჯნები (→ стража) და სხვ. მისთ.³

ღ, ტ-სა და კ-ს აფრიკატიზაციის შემთხვევები ზემოთ იყო განხილული (იხ. § 37, 63, 66).

§ 145. შედარებით ნაკლებ განვითარებულა ქართულში აფრიკატიზაციის საწინააღმდეგო პროცესი — დეზაფრიკატიზაცია. ამ მხრივ ქართული თვალსაჩინოდ განსხვავდება მისი მოძვე ქანურ-მეგრული და სვანური ენებისაგან. ქანურ-მეგრულსა და განსაკუთრებით სვანურში ძლიერია როგორც აფრიკატიზაციის, ისე დეზაფრიკატიზაციის ტენდენციები⁴. ქართულში კი უფრო განვითარებულა აფრიკატიზაციის პროცესი და დეზაფრიკატიზაციის მხოლოდ თითო-ოროლა შემთხვევა დასტურდება. (შდრ. გურ. დაქდომა ← დაჯდომა; სწ → სტ: სწავლა → სტავლა; სწორი → სტორი; ოზდაერთი, ოზდაორი, ოზდაათი და მისთანებში ზღ მიღებულია ამ გზით: ცღ → ძღ → ზღ; მოხ. ზღრნი ← ძღვენი, თეზოები → თეძოები და სხვ.).

§ 146. ლიტერატურულ ენასა და განსაკუთრებით კილოებში დასტურდება როგორც არტიკულაციურად მონათესავე, ასევე არტიკულაციურად სრულიად განსხვავებულ ბგერათა სუბსტიტუცია ანუ ბგერათა ჩანაცვლება.

¹ ა. მარტიროსოვის დასახ. შრ., გვ. 108.

² იქვე, გვ. 112.

³ ჩენი: გურული კილო. გვ. 49.

⁴ ჩენი: ქანურ-მეგრულის ფონეტიკა, გვ. 149—157. სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, გვ. 179—182.

ა) არტიკულაციურად მონათესავე ბგერათა სუბსტიტუცია:

ზ — ფ: საერო მწერლობის ძეგლებში პარალელურად წარმოდგენილია კრიბა || კრიფა ფორმები, მაგ.: ყვავილები დაკრიბა (თიმს., 220); სულ მოვკრიბო (არჩ., I, 142), თუ მომკრებს, მოენდომების (იქვე, 113), მაგრამ ამის პარალელურად დასტურდება: ყვავილი დაკრიფა (თიმს., 220), ვარდის მოკრეფას არ ეცადოს (ქილ., 82), ხილი დაეკრიფე (გურამიშვი., 116) (შდრ. შემოკრფა ჯარი (რუსულ.), იქვე: შეკრბა: მუნ შემოკრბეს (თეიმურაზ, I, 51)¹.

ბ — ვ: დასავლურ კილოებში დასტურდება: თიბა, აბდარი, კობზი (შდრ. ქართლ. კომზი), თებზი, თებზაძე (შდრ. ზემორაქ. თემზი || თენზი), საბარცხალი და სხვ. მისთ.

ვ — მ: მარსკულაენი (ვისრ., 35), მითამ არც ერთი მყოლია (გურამიშვი., 129). ქართლური: ულმაში, ნამთი, მიწრო, ამსება, კამშირი, თომლი, მითომ, კიდემ² (შდრ. კიდენ, ი. ქავქ. რ. ერისთ.), ცხომრობდა, ნეტამ; არწიმი (თუშ.), მენაჯ (ინგ.), მინ (იქვე), ქამქანიძე და სხვ.

დ — თ: წყალობა გიყავთ ამთენი (თეიმურაზ, I, 112), რამთონი იარის (რუს.), რამთენია (არჩ., I, 145). ამ სახის ფორმები განსაკუთრებით დამახასიათებელია აღმოსავლური კილოებისათვის.

დ — ტ: რამოტელა, რამტენჯერ, ამტენი, ჩემოტელა, იმტელი და სხვ. მისთანები განსაკუთრებით დამახასიათებელია აღმოსავლური კილოებისათვის (შდრ. მოხ. რამტონი, იმტონი და სხვ.).

ნ — მ: „ნეფე ერეკლეს ბძანებით“ „მარიანობის თვეს“. „მარიანობისათვის“³ - სანეფო, ჩამდა (←ჩანდა) (ქართლ.), უნცროსი, ხენწიფე და სხვ.

ლ — ნ: რომენ (ბეს., 37),... არ იქნება, რომ მე სამართალი გავწიხნო (ქილ., 197), სასიკვდილოდ შემებრალა

¹ ა. მარტიროსოვი. საერო მწერლობის ძეგლების ფონეტიკური თავისებურებანი, გვ. 109.

² ვ. თოფურიძე. ქართლური, გვ. 136.

³ ა. მარტიროსოვი. დიალექტიზმები XV — XVIII სს. კახურ ისტორიულ საბუთებში, გვ. 256.

(რუსულ), ერთხენ (თუშ.), რომენი (ხეეს, მოხ.), მილამ (მინამ) (მოხ.), ლიშანი (თუშ.) (შდრ. ლაგა-
ზი || ნაგაზი (ჩუბ.). შდრ. ქორწილი, მაგრამ ქორ-
წინება; სიცილი, მაგრამ გაციინება; ძილი, მაგ-
რამ დაძინება და სხვ.

- პ — ბ: დასავლურ კილოებში: ბზერა, გიბზერ, ბზე: სახეზე
ბზეი ამოგივიდა (ნინოშვი., II, 37), ბზისუნახავი;
ქართლური: ბრუდე (შდრ. გურ. ბრუნდი და მართა-
ლი¹), ბუზიკა (მუზიკა) და სხვ.
- ბ — მ: კმილი, უკმინა, ყმებსა (ყბებსა), შევამით (შე-
ვაბით) (ქართლ.), სამქო (აქარ.), ტკმილი (იმერ.),
ჯმოჯ (ხბო) (თუშ.) განწმილება (ქიზ.) და სხვ.

ბ) არტიკულაციურად განსხვავებულ გვირგვინთა სუბსტიტუცია

- ტ — კ: საკერფული (←სატერფული)¹.
- წ — კ: წინალამ (←კინალამ) (იქვე) (შდრ. კინელამ→
წინელამ (ვ. ბერ.).
- კ — ყ: ყაქყაქ (←კაქკაქი) (ინგ.), სლოყინ (←სლოკინი)
(იქვე), ჩონსყენ (←ჩვენსკენ) (იქვე) და სხვ.
- ჭ — ყ: ფეყ (ფეხი) (ინგ.), დარყევა (←დარხევა) (იქვე)
და სხვ. (შდრ. იმერ. ძუნწი || ღუნწი, გურ. გახოზა—
გაყოზა; გავხევი—გავყევი და სხვ.).

უკანაენისმიერთა და ფარინგალთა სუბსტიტუციის შესახებ
იხილეთ ზემოთ (§ 78).

§ 147. მეტათეზისი ქართულში განსაკუთრებით შეეხება სონანტ
რ, ლ, მ, ნ. ვ თანხმოვნებს. მათი გადაადგილება სიტყვაში ხშირია.

ქართულში მეტათეზისის საფუძველი ახანილი აქვს გ. ახვლე-
დიანს გ ბგერის მეტათეზისთან დაკავშირებით². კერძოდ, ავტორ-
მა გ-ს მეტათეზისის საკითხი გაარკვია რ, ლ, მ, ნ თანხმოვანთა
მეტე სონორობისა და ამ ბგერათა მარცვლის აგებულებაში მონა-
წილეობის საფუძველზე. ამიტომ რგ, ლვ. მგ, ნვ→ვრ, ვლ, ვნ-ს
(შდრ. ძრვა, სლვა, ალაგმვა, ხნვა→ძვრა, სელა,
ალაგვმა, ხენა და სხვ.).

ამ პროცესს, როგორც ირკვევა, ხელს უწყობდა ხმოვანთა რე-
ლუქციაც. ხმოვნის სინკოპირება და ცხვირისმიერ და ნარნარა

¹ გრ. იმნაიშვილი. არაგვის ხეობის ქართლური, გვ. 315.

² გ. ახვლედიანი. „გ“ ბგერის მეტათეზისი ქართულში: ზოგადი ფონე-
ტიკის საფუძვლები, გვ. 358 — 360.

თანხმოვანთა შეხვედრა ხელსაყრელ პირობებს ქმნის ბგერათა გადასმისათვის. საერო მწერლობის ძეგლებში თითქმის სრულად არის ასახული მეტათეზისის ყველა შემთხვევა, რომლებიც ქართულ კილოებში დასტურდება, მაგ.:

მ ~ ლ:

კლმისა კრვასა (შაჰნ., I, 333), კლმისა ჩემისა (ამირანდარეჯ., 15), ხლმითა დაღვარო სისხლი (თიმს., 141), წავეკრით ხლმებს ჯელი (რუსუდ.), გაეხლმოდის (ბეს., 37) (შდრ. ქართლ. ხლმიანი), ზოგს კაცსა საკლმად მიუჩანს (გურამიშვ., 24).

მ ~ რ:

მძებნელი ქრმისაო (გურამ., 23), თქვენად საქრმოდ ვპოე (რუსუდ.), სიზრმად (გურამ., 164), სიზრმადცა ვერვინ იოცსა (არჩ., II, 101). ყმარწვილი ← ყრმაწვილი: ყმარწვილისა გული მოსტყუედა (შაჰნ., II 369) (შდრ. ქართლ.-კახ. ქრმის, ძრმის, სიზრმად).

ლ ~ რ:

ცარიელი დარჩომილხარ (ვისრ., 228), ასრე ცარიელი ვარ (არჩ., I, 38), შენგან დიდი მადრიელი ვარ (თიმს., 219), წამოვედით მადრიელნი (არჩ., II, 31), მოსურიელდა (იქვე). ძრიელი მეომარი (შაჰნ. II, 430), ძრიელი თოელი რომ მოვიდეს (რუსუდ.) (შდრ. ქართლ.-კახ. სურიელი, თვარიელეზა, ძრიელ, მძრავლი).

გ ~ რ.

თვრამეტ-ცხრამეტი წელია (გურამ., 131), შექვივრებით შეიქნა (თიმს., 146), მთრვალსა ჰგავს (ვისრ., 55), ისარის კვრა (სიბრძ. სიცრ., 32), ორძალს კვრა დაუწყო (იქვე, 162), ძვრით იქნების (თეიმურ., II, 24),

გ ~ ლ:

თღვითა (შაჰნ., I, 3338), ბრძანა კიდევ მოკვლა მისი. (სიბრძ. სიცრ., 63), კაცის მკვლელია (ვახტ., VI, 39).

გ ~ ნ:

მხვენელსა შეენახა (ქილ., 75), ერთი მხვენელი იყო (სიბრძ. სიცრ., 68) (შდრ. ხნვა და თესვა, არჩ., I, 7).

ბ ~ მ:

გამბულთა ნახედა (ქილ., 283), დამბულსა დაუტოვებია (რუსუდ.). ეს ფორმა ფართოდ არის გავრცელებული კილოებში.

ხხ ~ ხხ:

საფრხენი დავსხნა (ქილ., 108), შესხნა (რუსულ.). ეს ფორმაც ფართოდ არის გავრცელებული კილოებში.

ლმ ~ მლ:

სამლო წიგნი (თეიმურაზ, I, 99), სამლოდ (გურამ., 102), (შდრ. სარლმო, გურამ., 13). (შდრ. ქართლ. სამხოლო).

საერო მწერლობის ძეგლებში ამ ფორმათა პარალელურად ჩვეულებრივ გადაუსმელი ფორმებიც დასტურდება¹.

გარდა დასახელებული შემთხვევებისა, დასავლურ კილოებში ხშირია მეტათეზისის ასეთი შემთხვევები: შხირი (← ხშირი), ზრუგი || ძრუგი (← ზურგი), ღურბელი (← ღრუბელი), ქფილი (← ფქვილი), დაქფული (← დაფქული), გირგოლ (← გრიგოლ), ბლენა (← ბნელა), ღრისი (← ღირსი), დამახვერდებ (← დამახვედრებ), მარკატელი (← მაკრატელი), ნაეხე (← ენახე) და სხვ. მისთ.

§ 148. ქართულ კილოებში ადვილად იკარგება სონანტი თანხმოვნები რ, ლ, მ, ნ, ვ; მელერი ხშულები გ, ღ; სპირანტები ს, შ, ჰ; მარტივდება თანხმოვანთა ზოგიერთი კომპლექსი და ა. შ.

ქართული კილოების წარმოთქმის ეს თავისებურება ასახულია ბევრი ქართველი მწერლის მხატვრულ ნაწერებში, ისტორიულ ძეგლებსა და დოკუმენტებში.

ა) რ ერთნაირად იკარგვის აღმოსავლური და დასავლური ჯგუფის კილოებში თანხმოვანთა გარკვეულ კომპლექსებში (იხ. § 107), მაგ.: ზრდა → ზდა: „ამათში არც ბინა იყო არსად, არც საზღო“ (ი. კაეჭ., მარგალიტი ლექში, 429); უზდელებო (რ. ერისთ), „მოაცებს შენი გამზდელი“ (ვაჟა, I, 45, 18).

ქართულში ამ სიტყვაში ზ-ც იკარგვის და გვაქვს: ჳდლიდი („ვზრდიდი“), დაუღია („დაუზრღია“), დილობა („ზრდილობა“)². (შდრ. ვაჟა: „ქირიმე იმის გამდლისა“, I, 101, 22).

ასევე ყველა კილოში ბრძანება წარმოდგენილია ბძანება ფორმით. მაგ.: „მართალი ბძანდები“ (გლ. ნაამბ., 36), „მემომიბრუნდა და მიბძანა (იქვე, 41) „ითონაც გამობძანდა“ (იქვე, 48).

„მზეო, აბძანდი, დაბძანდი“ (ვაჟა, I, 75, 11); უბძანა (ამირანდარეჯ., 150), მიბძანდი (გურამიშვი., 50). გრძე-

¹ ა. მარტიროსოვი. საერო მწერლობის ძეგლების ფონეტიკური თავისებურებანი, გვ. 105 — 108.

² გრ. იმნაიშვილი. არაგვის ხეობის ქართლური, გვ. 321.

ლი → გძელი: სიგძით. სიგძემდი ასე საესე იყო (რუსულ.),
სიგძითა (გურამიშვი., 276), გძელი სიტყვა (ვახტანგ, VI, 95).

მრთელი → მთელი: მთელია (თეიმურ., II, 113), მიმთე-
ლეთ (ბეს., 90), გამთელდეს (თეიმურ., I, 58).

ჩრდილი → ჩდილი: ჩდილი (რუსულ.), ჩდილოეთი (იქ-
ვე) (შდრ. გურ. ჩთილი).

ბრტყელი → ბტყელი:

„მთამ მკერდ ბტყლად მდგომიარემა“ (ვაჟა, I, 49,6), შდრ.
სიპტყე (რუსულ.), გურ. პტყელი.

ბრთხილი → ბთხილი:

„მითც სუნთქვა მესმის ბთხილიო“ (ვაჟა, I, 6, 15) „საბ-
თხილო კია ზეკაო“ (იქვე, 6,20). პარალელურად დასტურდება
ფთხილიც:

„ამას გთხოვ, იყო ფთხილადა (ვაჟა, III, 271, 16),

„ამად ფთხილობდნენ მეტადა“ (იქვე, 271, 26).

ბრკყალი → ბქალი: „ბქალში ვერ დაუქერია“ (გურა-
მიშვი., 90) (შდრ. გურ. პქყალი).

ლრმა → ღმა: სიღმესა (რუსულ.).

საღმრთო → საღმთო: საღმთოს (გურამიშვი., 90); შდრ.
ვაჟა: „თითქო ღთიშვილნი გალობენ“ (III, 33,12); „ღთი-
შვილთ უკეთეს იციან“ (იქვე, 75,8); შდრ. ხევს. ხთიშვილი
(ბ. გაბუერი, 122,17), იმერ.-გურ. ხეთის.

ბ) ლ ჩვეულებრივ იკარგვის ქართულ კილოებში: სახ-კარი
← სახლ-კარი:

„ვაჟმე, ჩემო სახ-კარო (ვაჟა, III, 21,16);

„ჩვენ სახ-კარ ჩამოშლილიყო“ (იქვე, 19,6).

გაწითლდა → გაწითდა:

„ცა გაუწითდა სნეულსა“ (ვაჟა, III, 186, 22);

„თენდება, მთის წვერნ დაწითდენ“ (იქვე, 78, 9);

„ვეულამ კი გადააწითა“ (I, 14, 7).

შდრ. იქვე: „ვინ მოღის წითლის ცხენითა“ (78, 26) „შვილს
პირი მოემწითურა“ (I, 167, 3). (შდრ. ჰან.-მეგრ. ქითა —
წითელი; საბა: წითს — წითლობს; ბილწი, მაგრამ: უბიწო).

სულ → სუ: „სულუკმა-ლუკმა ასპრესო“ (ვაჟა, III, 21; 25)
შუბლში → შუბში. ეს უკანასკნელი ფორმა ჩვეულებრივია ქარ-
თულ კილოებში (შდრ. მოხ. შუბჩი, „კომ და კომ“ (= „კომლ
და კომლ“) „ძვალი ცაკე მაქ და ბილი ცაკე“ (ნინოშვი.). (შდრ.

გურ. კტეში ← კლდეში; უკტა ← უკლდა; ამალდა ← ამალლდა; საპანე ← საპალნე, სახში ← სახლში, ცეხთან ← ცეცხლთან და სხვ.).

გ) კილოებში მ მოკვეცილი აქვს მაკავშირებელ და საერთოდ უფორმო სიტყვებს: რომ → რო; ხომ → ხო; თორემ → თორე → თორო; რატომ → რატუ, მაგრამ → მაგრა და სხვ.

„რო ყველა სიმართლითა სთქვა,

რაც რო დაგედვა ბეგარი“ (ვაჟა, III, 52, 8);

„ერთნით ხო ცეცხლი დაენთო“ (I, 32, 36);

„არ არგებს, თორო შენ იცი“ (I, 28, 28);

„ვცდილობთ, თორო რა ყრია“ (I, 29, 18);

ნეტარ რატუ არ ვიმღერი (იქვე, 22, 24)

რატუ არ იტყვი იმასა? (III, 45, 34).

„თინათინ მხესა სწუნობდა, მაგრა მხე თინათინებდა“ (ვეფხ. ტკ. 51—4)

„ეს რო მცოდნოდა“... (გლ. ნაამბ., 40).

მ ჩვეულებრივ იკარგვის კილოებში შემდეგ სიტყვებში: ღდღელი: „ღდღელმა მოგნათლა“ (ი. ჰაქე., მარგალიტი ლექსი, გვ. 429) რატო (რ. ერისთ.), „შე გულკედარო“ (იქვე); (მღრ. გურ. კვტარი || კტარი); ტერი (მტერი), წყერი (მწყერი); გელი (მგელი), დიდარი (მდიდარი), თელი (მთელი), დულარი, გლოვიარი, ძინარი და სხვ. მისთ.

დ) ნ იკარგვის შემდეგ ფორმებში:

„თუშ-ფშაველ-ხესურთ ხსოვაში“ (ვაჟა., I, 105, 30):

თითქმის სისტემატურად ფშაურში, ხესურულში... -კენ თანდებულს მოკვეცილი აქვს ნ:

„ხალხისკე იხამს პირსაო“ (ვაჟა, III, 81, 30);

„მთებისკე მწადის ცქერანი“ (I, 9, 25);

„ალაზნისაკე წაიდა“ (III, 20, 5) და სხვ.

გურულში კაუზატივის მწარმოებელი ელემენტის ნ ჩვეულებრივ იკარგვის, მაგ., მუაკლია ← მოაკვლევიანა; გააკეთებია ← გააკეთებინა; დაალობია ← დაალობვინა; გადაახთე-ვია ← გადაახდევიანა; ახნიებს ← ახნევიანებს; თავსაკლიეფს ← აკლევიანებს და სხვ.

ისტორიულად ნ დაკარგული ჩანს რიგ შემთხვევაში სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში. მაგ.: მე ← მენა(ა): მენა (რ. ერისთ.):

მე იმათ ვერ ვცნობ,

ისინი მენა (ვაჟა, I, 62, 13);

სიკვდილო, მენაც მომკალი (ვაჟა, III, 27, 4);

მენაც კაცი ვარ შენფერი (იქვე, 107, 1).

(მღრ. შენ და თქვენ).

ზოგიერთ კილოში ნაცვალსახელი შენ წარმოდგენილია შე-
სახით:

შე ფშავის ხევის იმედო (ვაჟა, III, 19, 36);

შე უჯიშოს გვარისაო (ვაჟა, I, 15, 24).

(შდრ. „შე კაცო“).

გურულში ძმა, და, ბიძა და მისთანებში დაკარგული ნ
აღდგება მრავლობითში: ძმა-ნ-ე ბ-ი, და-ნ-ე ბ-ი, ბიძა-ნ-ე ბ-ი
და სხვ. (შდრ. ქან.-მეგრ. და ლ-ე ფ-ე, და ლ-ე ფ-ი; ჯ უ მ ა ლ-ე ფ-ე,
ჯ ი მ ა ლ-ე ფ-ი და სხვ.).

ნ-ს აბსოლუტურ ბოლოში დაკარგვა განსაკუთრებით დამახა-
სიათებელია მეგრულ-ქანურისათვის¹.

ე) შედარებით ყველა თანხმოვანზე უფრო მოძრავია სიტყვაში
და ადვილადაც იკარგება ვ. ვინის დაკარგვის ტენდენცია უფრო
ძლიერია აღმოსავლურ კილოებში, თუმცა დასავლურშიც ხშირია
მისი დაკარგვის შემთხვევები განსაზღვრულ პოზიციაში, უფრო
ხშირად ო-სა და უ-ს წინ, მაგ.; ჩემო თაო (რ. ერისთ.).

„გარედან ვილაც ჰკიო და,
ფეხზე ქალმნები მცვიო და,
ვერ გავექეცი სისხლის ტბას,
უსაზღვრო გული მტკიო და,

შორს, ეხოს გარეთ, ავს ხმაზე

გველივით რალაც წიო და“ (ვაჟა, I, 165, 21—25).

სისხლითა შესრილსა (რუსულ.), მქრეტელთა (იქვე), წრი-
ლი (იქვე), მოყრობა (იქვე), მისლა (იქვე), ვერ მივხდი
(იქვე), კდომა (გურამიშვ., 263), მოკდომოდა (სიბრძ. სიცრ., 8),
დეო, ჩემსავით შაო, რას მისმენო“ (რუსულ.) და სხვ.²

„შატილს მინდიაც მოიდა“ (ვაჟა, III, 76, 3);

„გახაფხულისა ყოილი“ (იქვე, 192, 5).

გარდა ამისა, კილოებში ჩვეულებრივია ვინის დაკარგვა სხვა
შემთხვევებშიც; აგროებდა (აგროვებდა), ჩიოდა (ჩივოდა),
მივწეი (მივწევი), ვიყაი (ვიყავი), წავყეი (წავყევი) (შდრ.
ქახური: ვაქნეინე ← ვაქნევიინე; დავაბმეინე → დავაბ-
მევიინე, რ. ერისთ.), ულაში (ულვაში), ალისხე (ალვისხე),
გზანიდა (გზავნიდა), მომლელი (მომვლელი), დახრეტა,

¹ ჩვენი: ქანურ-მეგრულის ფონეტიკა, გვ. 166—172.

² ა. მარტიროსოვი. საერო მწერლობის ძეგლების ფონეტიკური თავი-
სებურებანი, გვ. 124.

პოკტა (მოკვდა), თრამეტი (თვრამეტი), თექსმეტი (თექეს-
მეტი) და სხვ. მისთ. (შდრ. თასაკრავი ← თავსაკრავი (ჩუბ.).

ვ) ხშირია გ-ს დაკარგვის შემთხვევები ჩვენებითს ნაცვალსახე-
ლებსა და ზოგ სხვა სიტყვაში, მაგ.:

„ჩაცლა მა ჯიხვის რქაშია“ (ვაფა, I, 11, 11);

„მა გოგოს კალთა აფარო“ (იქვე, 6, 24).

(შდრ. გურ. მაი ← მაგი; იი ← იგი).

ეზომი → ეზომი: ეზომ შეწუხდა (სიბრძნ. სიცრ., 124);
ეზომ ტურფა (ვახტანგ VI, 24), ეზომი სიმწარე (რუსულდ.),
ეზომი სირცხვილი (შაჰნ., I, 3498) და სხვ. (შდრ. სევან. (ლაშხ.)
ეჯუმ („იმოდენა“, „იმზომის“) ← ეჯუმ).

ქიზ. მარამ ← მაგრამ (მენტ.) (შდრ. მარა).

ცნობილია, რომ დისიმილაციური დაკარგვის გზით ძველი ქარ-
თულის ფორმები გამარტივებულა:

ძვ. ქარ. მგრგვალი → ახ. ქართ. მრგვალი;

„ „ გრწყილი → „ რწყილი;

„ „ გრკო → „ რკო;

„ „ გრკალი → „ რკალი და სხვ.

(შდრ. კარკაცობა ← კარგკაცობა (რუსულდ.), სიკარკაცი,
გურამიშვი., 48); კაი ← კარგი).

ზ) ხშირია დ-ს დაკარგვის შემთხვევებიც. კილოებში „სად“
ჩვეულებრივ წარმოდგენილია „სა“ ფორმით.

სამე ← სადმე: „რ, უცხოებასა სამე წარვიდე“¹. ვირე ←
ვიდრე: „ამათი მირჩენია შეწუნარებად, ვირე ათასიმცა ვინ
დრაჰკანი მომცა“ (83, 1) (იქვე) (შდრ. „ვირე იგი დაგუწუიდეს“
(ვისრ., 109).

კილოებში ჩვეულებრივი ფორმებია: წაი ← წადი; შდრ. „წა,
შეები ხატაელთა, ილაშქრე და ინაპირე“ („ვეფხტყ.“, 414 — 1);
მოი ← მოდი, ჩაი ← ჩადი, გაი ← გადი და სხვ. მისთ.

თერჯოლის მეტყველებაში დადასტურებულია ასეთი ფორმებიც:
„დიი მალობელი“ (→ დიდი მადლობელი), „საილი (→ სადი-
ლი), სასაილო (← სასადილო). (შდრ. როის ← როდის)².

როგორც ცნობილია, ძველ ქართულში მიმართულებითი ბრუნ-
ვის დ - მ დე || - მ დის თანდებულის წინ დატულია (სახლადმდე,
წყაროდმდე და მისთ.), ახალ ქართულში დ დაკარგულია (სახ-

¹ ა. შანიძე. გიორგი მთაწმიდლის ენა, (33, 22).

² შ. ძიძიგური. ძიებანი ქართული დიალექტოლოგიიდან, გვ. 157.

ლამდე, წყარომდე და ა: შ.) გ. ახელედნიანი ამ კანონზომიერებას ხსნის აქცესიური თანმიმდევრობით, რომელშიაც დ-ს მიღრვეკლება აქვს დასუსტებისა და დაკარგვისადმი¹.

თ) როგორც ზემოთ აღინიშნა (§ 90), აღმოსავლური კილოებისათვის განსაკუთრებით დამახასიათებელია ხანისა და ჰაეს დასუსტება და დაკარგვა².

ი) აღმოსავლურ კილოებში „მაშ“ უფორმო სიტყვას ჩვეულებრივ მოკვეცილი აქვს შ, მაგ.:

— მა რა ვქნა? (გლ. ნაამბ., 93);

— მა რა არის (ოთ. კვრ. 277);

— მა რა არის, შვილო, (იქვე).

კ) კილოებში ჩვეულებრივია ც-ს დაკარგვა „მიცემა“ და „გაქცევა“ ზმნებში: მიე ← მიეც: მეორეს მიე (სიბრძნ. სიცრ., 134), დასტური მამეო (რუსულ.), გამოგექე, რათ მომდევდი (ბეს., 49) (შდრ. გაიქე ← გაიქეც).

ხწ (|| სტ) → ხ: „ვერ მოვასარი (ე. ნინოშვ., II, 45,1); მიესრობი (იქვე, 63,28), მოვსრივარ (იქვე, 157,9) და სხვ. § 149. კილოებში არის ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც გაბმულსა და სწრაფ მეტყველებაში სიტყვებს არათავკიდური მარცვლები დაუკარგავს, მაგ.: ქა (← ქალო), რავი (← რა ვიცი), არვი (← არ ვიცი), აცა (→ აცადე), გენა (← გენაცვალე)³.

გურ. „რა იყო კიმე“ (← კირიმე), კილამ (← კინალამ, აფერი ← არაფერი; ვეფერი ← ვერაფერი; გო (← გოგო): „რაია გო მაი“, „გო, სა მიხვალ“ და სხვ. მისთ. (შდრ. ძვ. ქართ. მარადღ ← მარადღლის || მარადის).

§ 150. ქართულ კილოებში შეინიშნება ბგერათა ჩართვის ტენდენციაც.

ა) განსაკუთრებით აღსანიშნავია ნაკლებ სონორ თანხმოვანთა კომპლექსში რ-ს ჩართვა, ან მისი განვითარება ცალკეულ თანხმოვნებთან, მაგ.:

„მერმელა გაბრქვევ მართალი მაგა გულითა ბრძენითა
(„ვეფხტყ.“, 906-2);

ბრკობისა ჟამსა (ვისრ., 321);

პური და ღვინო გაიბრქნენ (თეიმურაზ, II, 113);

სიმუხრთლე (გურამიშვ. 193), მღრღელს (იქვე, 159),

მღრღელთ მოძღვართ (არჩ., I, 43)⁴.

¹ გ. ახელედნიანი. ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, 338.

² არნ. ჩიქობავა. ხ ბგერის დასუსტება ქიზიურში, ვნიმკის მოამბე, ტ. I, 1937 წ.

³ გრ. იმნაიშვილი. არაგვის ხეობის ქართლური, გვ. 321.

⁴ ა. მარტიროსოვი. საერო მწერლობის ძეგლების ფონეტიკური თავისებურებანი, გვ. 233.

დასავლურ კილოებში დადასტურებულია: არდგილი, ურცხო, ეხვერწებოდა, რწყვილი, მურთაქა, ღვარწლი, ურწყება, დარდგენილობა, ფორთოლი || ფორთელი (ლეჩხუმური), ქორწილი (იქვე), ქართლ. ხმელეთი, აღურჩა; მოხ. რორცა — როცა; (შდრ. ხარხა || ხახა; ხავერდი; ვერცხლი || ვეცხლი; ვარცხლი || ვაცხლი; ფარცხი || ფაცხი; საფარცხავი || საფაცხავი; გაქარკყვა || კეკყვა და სხვ. მისთ. შდრ. მეგრ. ხვარხვი — ხახვი; ცხორცხალი — ცოცხალი და სხვ.).

ბ) ასევე განსაკუთრებით აღსანიშნავია ხშულ-მსკდომთა წინ ნ(|| მ)-ს განვითარების შემთხვევები¹.

ძვ. ქართ. წმიდა — ახ. ქართ. წმინდა;

ძვ. ქართ. წარწყმედა || წარწყმენდა (ლიალ.);

„სად წინაპრთა ნთხეულა [სისხლი]“ (ვაეა, I, 148, 35);

„ცრემლის ნთხევითა“ (გურამიშვი, 133) (შდრ. თხევა).

„უნდოდა მიწა ქანდრაკის ფიცარსავით უჯრა-უჯრა დაეწყო“ (ოთ. ქერ., 289).

ქართლური: ანგრე || ენგრე, მოანგროვე, თამანდა, ხმიანდი, პამინდორი, ჩლინქი, ჩაიმჩოქა, დამთა — ზურნა² მემცხვარე, მძვირი (სიმძვირე, გამძვირდა), მგველი, მცა, სამყვარელი³. კახური: ანგრე, მემცხვარე, სამძღვარი (რ. ერისთ.), მწვრილი, მძვალი და სხვ.

დასავლურ კილოებში: მილინცია, ინძრა, გამეიღვიინძა, ტუნჩი, კინტრი, სადლინძელო (აღლინძელებს), კონკა (კოკა), ანგური, გამომცხადდა, მოღრენცილი, გემბრიელი, გუმბრა, მბრავალი. სამ უკანასკნელ შემთხვევაში ბ არის განვითარებული მ-სა და რ-ს შუა.

გ) სიტყვაში ბაგისმიერი ხმოვნიდან არაბაგისმიერ ხმოვანზე გადასვლისას ან, პირიქით, არაბაგისმიერი ხმოვნიდან ბაგისმიერ ხმოვანზე გადასვლისას ხშირია შემთხვევა ვ-ს განვითარებისა.

მაგ.: ნოვე (← ნოე), პოვეტი (იმერ.); ბლუვი, ყრუვი, ცრუვი, ბუვი (ქართლ., მთის კილ., ლეჩხ.), ინდოვეთი (კა-

¹ ჩვენი: ნ(|| მ) ბგერათა განვითარების საფუძველი მეგრულ-ქანურში ხშულ-მსკდომთა წინ: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. 7, 1949 წ.

² გრ. იმნაიშვილი. არაგვის ხეობის ქართლური, გვ. 322.

³ ვ. თოფური. ქართლური, გვ. 136.

ხური ისტ. საბუთ.), შუვა (შუა) (იქვე); უახლოვეს, სამაქუ-
ტავო; სასაფლაო; უძვეოდ, აპირებდავო.

ვინი ვითარდება ორ ო-ს შუა: საბოლოვო, შვეიცო-
ვო და სხვ.

დ) გურულში და ზოგიერთ დასავლურ კილოში შ-ს წინ განვი-
თარებულა ფ: ფ შლუი კაცი; ფ შილიკა, ფ შუკა-ფ შუკა,
ფ შკერის ფურცელი, ფ შუკურა ნიგოზი, ფ შტვირი ღუუ-
რეს, „ღუუფ შვიტინა პოეზდმა და ღუუფ შვიტინეთ
ჩვენც“¹.

ე) თითო-ოროლა შემთხვევა დასტურდება პ-ს წინ ხ განვითა-
რებისა, მაგ.: სპილო (← პილო), სპილენძი (← პილენძი)
და სხვ.

ვ) კილოებში არის ორიოდ შემთხვევა ბ-სა და ზ-თან ლ-ს
განვითარებისა, და ბლ და ზლ კომპლექსები წარმოქმნილა, მაგ.
ბლოყინი ← ბოყინი „მყრალის ამოქარვა“ (საბა); ზლახუ-
ნი ← ხახუნი და სხვ.

¹ „ეშმაკის მათრაზი“, 1908 წ., № 25, გვ. 13.

ა ქ ც ე ნ ტ უ ა ც ი ა

§ 151. ყველაზე ნაკლებ დამუშავებულია ქართული ენის აქცენტუაციური მხარე, თუმცა ბევრი ავტორი შეხება ამ საკითხს. ჯერ კიდევ არაა შესწავლილი ქართული კილოების მდიდარი და მრავალფეროვანი აქცენტუაცია. აქცენტუაციის შესწავლას კი მრავალმხრივი მნიშვნელობა აქვს.

ბგერითი ანუ სიტყვების ენის მატერიალურ ენობრივ გარსში გრამატიკის წყალობით ყალიბდება ადამიანის აზრი. აქცენტუაცია მატერიალური ენობრივი გარსის ერთ-ერთი შემადგენელი ძირითადი ელემენტია.

ენის გრამატიკულ წყობასა და ლექსიკურ შედგენილობასთან ერთად აქცენტუაცია მეტყველების მთლიანობას კმნის და მას მუსიკალობას აძლევს. რაც მთავარია, აქცენტუაცია ცალკეულ სიტყვებში. წინადადებებში და, საერთოდ, გაბმულს მეტყველებაში მაორგანიზებელსა და საკომუნიკაციო ფუნქციას ასრულებს.

როგორც ცნობილია, წარმოთქმის ორგანულ ელემენტს ინტონაციური ელფერი წარმოადგენს. ბგერა კი ის მასალაა, რომლის საშუალებითაც ხორციელდება ინტონაცია.

ამავე დროს წინადადებაში, ფრაზაში ინტონაციურ ელფერს დიდი მნიშვნელობა აქვს სიტყვათა სწორად გააზრებისათვის. ასე, მაგალითად, ყველასათვის ცნობილია ის ენობრივი ექსპერიმენტი, რომლის მიხედვითაც წინადადებაში გააზრებულ სიტყვებს სულ სხვაგვარი ინტონაციური ელფერი აქვს, ვიდრე იმავე სიტყვებს, ლექსიკონში რომ ამოვიკითხავთ ხოლმე. ხშირად ერთნაირი დაწერილობის სიტყვებისა თუ ფრაზების გააზრიანება ხდება იმის მიხედვით, თუ რა ტონაციით წარმოვთქვამთ მათ. ამ შემთხვევაში, როგორც ცნობილია, ინტონაცია და მახვილი აფიქსის მაგიერობის გამწევი საშუალებაა.

ენას სხვადასხვა ფონეტიკური საშუალებები აქვს, რომლებიც აფორმებენ გაბმულ მეტყველებას, მეტყველების ნაკადს. ასეთი ფონეტიკური საშუალებებია: მელიოდიკა, ფრაზის მახვილი, პაუზა, მეტყველების ტემპი და მეტყველების ტემბრი ანუ ელფერი. ყველა ეს ძირითადი ფონეტიკური ელემენტი ერთმანეთში გადაწნულია და ქმნის იმ რთულსა და მთლიან ფონეტიკურ ნაკადს, რომელსაც ინტონაციას ვუწოდებთ¹.

გაბმული მეტყველების ნაკადი იყოფა წინადადებებად და მასზე უფრო მცირე ფონეტიკურ ერთეულებად, რომელსაც აკად. ლ. შჩერბა სინტაგმებს, უწოდებს. სინტაგმა არა მარტო ფონეტიკური მთლიანობაა, არამედ აზრობრივი მთლიანობაცაა მასში მოცემული. სინტაგმები ერთმანეთისაგან პაუზითაა გამოყოფილი; სინტაგმის შიგნით კი შეუძლებელია ადგილი ჰქონდეს პაუზას. ქართული ენის სინტაგმების შესწავლას შეუძლია შექი მოჰფინოს ქართული ენის აქცენტუაციის ბევრ საკითხს.

ცნობილია, რომ მახვილი ყოველი ენის აუცილებელ ელემენტს შეადგენს. აქცენტუაციური ინდივიდუალობის გამო მახვილის ტიპი ენებისა და დიალექტების მიხედვით განსხვავებულია. ზოგ ენაში იგი შესამჩნევად ენერგიულია, ზოგ ენაში კი — სუსტად არის გამოჩინებული, რაც ზოგიერთ ავტორს საბაბს აძლევდა ამ ენებში მახვილის არსებობა უარეყო, ან მისი ადგილი სიტყვაში არა სწორად განესაზღვრა.

ქართული სალიტერატურო ენის ყოველმხრივი დამუშავება გულისხმობს სწორი წარმოთქმის საკითხების დამუშავებასაც, კერძოდ ქართული ბუნებრივი აქცენტუაციის დამკვიდრებას.

ახალი ქართული სალიტერატურო ენის ორთოეპიისა და, კერძოდ, აქცენტუაციის საკითხების სრულყოფილი დამუშავება შესაძლებელია ქართული დიალექტების წარმოთქმის ძირითადი საკითხების გათვალისწინებით; ეს, ერთი მხრით, ხოლო, მეორე მხრით, უნდა გაირკვეს, თუ როგორია ქართული სალიტერატურო ენის აქცენტუაციის მიმართება ქართული დიალექტების აქცენტუაციასთან.

---

¹ Л. Р. Зиндер. Общая фонетика. Автореферат докторской диссертации, 1955. № 25.

§ 152. დღემდე ქართული ენის მახვილის კვლევა სამი მიმართულებით მიმდინარეობდა:

- ა) რომელ მარცვალს ხვდება მახვილი,
- ბ) როგორია ქართული მახვილის ტიპი და
- გ) რა გავლენა ჰქონდა მახვილს ძველი ქართული ენის სტრუქტურაზე, კერძოდ სიტყვის მარცვალთა რაოდენობის ცვალებადობაზე.

სამივე ეს საკითხი მკიდროდ არის ერთმანეთთან დაკავშირებული. ქართული ენის მახვილს სხვადასხვა ავტორი შეხებია ენათმეცნიერული მიზნით ან კიდევ ქართული ლექსის მეტრიკის საკითხების კვლევასთან დაკავშირებით¹.

ქართულ გრამატიკულს ლიტერატურაში რიგ საყურადღებო შენიშვნებსა და მოსაზრებებს ეპოულობთ ქართული მახვილის შესახებ.

ჯერ კიდევ პ. იოსელიანმა თავის „პირქმლდაწყებითი კანონნი ქართულისა ღრამმატიკისა“-ში აღნიშნა, რომ მახვილი ანუ, როგორც იგი უწოდებს, პროსოდია „საზოგადოდ არს ნაწილი ღრამმატიკისა, რომელიცა ასწავებს, თუ რომელთა მარცვალთა (ლექსთა) შინა ჯერ არს გამოლება გრძელად და რომელთა მოკლედ“².

აქ განსაკუთრებით იქცევს ყურადღებას ტერმინი „პროსოდია“, რომელიც, ისე როგორც სხვა ჩვენი გრამატიკული ტერმინები, ბერძნულიდან მომდინარეობს (prosōdia) და გულისხმობს მახვილიან და უმახვილო ანუ გრძელ და მოკლე მარცვალთა წარმოთქმის სისტემას. ყურადღებას იქცევს აგრეთვე ტერმინი „გამოლება“, რომელიც მახვილისა და მისი ატრიბუტების განმოსახატავად იხმარებოდა.

აღსანიშნავია, რომ ცოტა უფრო გვიან ნ. ჩუბინაშვილი ქართული მახვილის სისტემას ასე უწოდებს: „ქართული პროსოდიისათს, ანუ გამოლებისა“³.

პ. იოსელიანი და ნ. ჩუბინაშვილიც კლასიკური ენების ვერსიფიკაციის მიხედვით იყენებენ ტერმინს „გრძელ მარცვალს“ და მასში გულისხმობენ იმ მარცვალს, რომელზედაც სათანადო ხმის

¹ იბ. ა. გაწერელია. ქართული ლექსი, 1955 წ.

² პ. იოსელიანი. პირქმლ-დაწყებითი კანონნი ქართულისა ღრამმატიკისანი, 1840 წ., გვ. 145.

³ А. Цагарели. Сведения о памятниках грузинской письменности. С.—Петрб., 1864, т. 1, вып. 3, гв. 52.

გაძლიერებით ფონეტიკური მწვერვალი იქმნება. პ. იოსელიანი წერს: „გრძელი მარცვალი არს იგი, რომელსა ზედაცა ამაღლდების ხმა“¹.

ნ. ჩუბინაშვილი ძირითადად იმეორებს პ. იოსელიანის აზრს და თავის მხრივ დასძენს, რომ სიტყვაში ქართული მახვილის სისტემის მიხედვით ერთი მარცვალი მახვალანია (გრძელია) და დანარჩენი უმახვილოა (მოკლეა): „გრძელი მარცვალი არს იგი, რლსა ზცა ამაღლდების ხმა და თვითოეულსა ლექსსა შა იქმნების ერთი გრძელი, ხ სხვანი მოკლენი“².

ნ. ჩუბინაშვილი სავსებით სამართლიანად კიცხავს ზოგ ავტორს, რომელიც ფიქრობს, რომ „ქართულსა ენასა არა აქვს პროსოდიოა“. ავტორი დაბეჯითებით აღნიშნავს, რომ „თვითოეულსა ენასა პროსოდიოა აქვს ესრეთ მიუცილებლად, ვა ნაწილნი სიტყვისანი. ხ მესტიხოზისა თს არს, ვა სული ხორცთათს“ (იქვე).

ნ. ჩუბინაშვილი, ადარებს რა ქართული ენის მახვილს ბერძნულ და სლავურ ენებში მოქმედ მახვილს, სავსებით სამართლიანად გახაზავს ქართული მახვილის სპეციფიკურ ბუნებას. ავტორი წერს: „ესე მართალ არს, რლ ქართული ენის პროსოდიოა არა ეგრეთ ძნელ არს, ვა ბერძნულისა ანუ სლავურისა, რლთაცა თვითოეულსა ლექსსა შინა დასმულ არს გრძელთა ზა მარცვალთა ნიშნად მახვილი, სადაცა ჯერ არს ამოღება ხმისა, და ამით მრავალჯერ განიჩქევიან მნიშვნელობანი ლექსთანი, მაგ., мѣхъ ტანჯვა. мѣхъ ფქვილი“³.

ამ შედარებიდან ავტორს ფრიად საყურადღებო დასკვნა გამოჰყავს: „...თუმცა ქართულსა ენასა აქვს ესრეთივე თვისება, ად საგონებელ არს, უადვილესი ყთა ენათა, რაოდენნიცა არიან ქყანასა ზედა, და ესრეთ კანონნიცა პროსოდიისანი ჰქონან ფლ მცირენი და უადვილესნი“ (იქვე).

პ. იოსელიანი და ნ. ჩუბინაშვილი ხმის ამაღლების წესებს განიხილავენ ქართულის ერთმარცვლიანსა და მრავალმარცვლიან სიტყვებში. მათი აზრით, ერთმარცვლიანი სიტყვები წარმოითქმიან ხმის ამაღლებით ანუ გრძლად, მაგ., მე, შენ, ძე, ხმა, ძმა, ფრთა და სხვ.

ორმარცვლიანსა და სამმარცვლიან სიტყვებში პირველი მარცვლები არიან გრძელი, ხოლო დანარჩენი მოკლეებია, მაგ., მამა, მეფე, კაცი, ტაძარი, დიდება, მდინარე და სხვ.

¹ А. Цагарели. Сведения о памятниках грузинской письменности. С.—Петербург, 1864, т. 1, вып. 3, гл. 52.

² ნ. ჩუბინაშვილი, დასახ. შრ., გვ. 52.

³ იქვე, გვ. 53.

ოთხ-, ხუთ-, ექვს- და მეტმარცვლიან სიტყვებში ბოლოდან მესამე მარცვლი ნიადაგ არის გრძელი, მაგ., განათლება, ბედნიერება, განმანათლებელი, წარმოვლინებული და სხვ.

ამ წესს ემორჩილება ყველა ის სიტყვა, რომელშიც მარცვალთა რაოდენობა იზრდება ბრუნების ან მიმოხრის საფუძველზე, აგრეთვე კომპოზიტები, მაგ.: კაცი, კაცისაგან, კაცობრიობა, ვამსუბუქებ, აღმასრულებელი, კაცთმოყვარე, ქველისმოქმედება და სხვ.¹

აქვე განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ნ. ჩუბინაშვილის ერთი დებულება იმის შესახებ, რომ ზოგჯერ შეიძლება შეერთდეს ორი და სამი სიტყვა, ისე წარმოითქვას როგორც რთული სიტყვა და ხმის ამალღების მიხედვით დაიყოს მრავალმარცვლიან ერთეულებად. ავტორი წერს: „სტიხთა შა ზოგჯერ ორნი და სამნი ლექსნი შეერთდებიან ესრეთ, ვა რთულნი, ანუ ერთი ლექსი მრავალმარცვლიანი დაიდების ვა განყოფილი, მიხედვითა ხმის ამალღებისათა, საზომი ამათი ადვილად განისაზღვრების ყურადღებითითა წაკითხვითა ძველთა მესტიხეთა წიგნთათა“ (იქვე, გვ. 54).

ნ. ჩუბინაშვილის ამ დებულების ანალოგიური დებულება შემდგომ წამოყენებულ იქნა ს. გორგაძის მიერ „სინტაქსური ჯგუფისა“ და ნ. მარის მიერ „სამახვილო კომპლექსების“ სახელწოდებით.

§ 153. პ. იოსელიანისა და ნ. ჩუბინაშვილის ზემოთ განხილული დებულებანი ქართული მახვილის შესახებ შემდგომ განმეორებული აქვთ სხვა ავტორებსაც, მაგ. თ. ჟორდანიას თავის „ქართულ გრამატიკაში“ (1889 წ., გვ. 23—26), ს. ხუნდაძეს, ი. ნიკოლაიშვილსა და მოსე ჯანაშვილს თავის „ქართულ გრამატიკაში“ (1906 წ., გვ., 5), ოლონდ მ. ჯანაშვილს დამატებით ერთი მეტად საყურადღებო მოსაზრება აქვს გამოთქმული, რომელსაც ჩვენ უფრო დაწვრილებით ქვემოთ გავარჩევთ. მ. ჯანაშვილი განიხილავს ორ- და სამმარცვლიან სიტყვებში ხმის ამალღებას ანუ როგორც იგი უწოდებს „დასაკვეთს“, რომელიც თავიდან პირველ მარცვალს დაერთვის, ხოლო ოთხ- და მრავალმარცვლიან სიტყვებში ბოლოდან მესამე მარცვალს მოუდის და დაასკვნის: „თუ მცა საზოგადო კანონი ესრეთია, მაგრამ დასაკვეთის თანაბრობა უფრო ეპრიანება ქართულს ენასო“². (ხაზი ჩვენია, — ს. უ.).

¹ პ. იოსელიანის დასახ. ნაშრ., გვ. 145—146; ნ. ჩუბინაშვილის დასახ. ნაშრ., გვ. 53.

² მ. ჯანაშვილი ქართული გრამატიკა, გვ. 5.

§ 154. ს. გიორგაძემ 1912 წ. თავის ქართულ „წყობილ-სიტყვაობაში“ შემდეგი დებულება წამოაყენა: „ცოცხალ საუბარში, როცა სიტყვები ერთმანეთს სხედასხვა სინტაქსური წესით უერთდება, მახვილი ერთგვარ შემაკავშირებელ ძალად ხდება. საკომბინაციო დასაბამად იქცევა: რამოდენსამე მეზობელ სიტყვას ერთ ჯგუფად უყრის თავს და მთელ ამ სინტაქსურ ჯგუფში თვითონ ბოლოდან მესამე მარცვალზე ბინავდება. ეს სინტაქსური ჯგუფი ამ შემთხვევაში თითქოს ერთს რთულს სიტყვას წარმოადგენსო“¹.

ნ. მარმა თავის „ძველი სალიტერატურო ქართული ენის გრამატიკაში“ ასეთ სიტყვათა კომპლექსს უწოდა „სამახვილო კომპლექსები“ (связные конструкции), რომლებშიც მახვილის საფუძველზე სიტყვები ერთიანდებიან, იქცევიან პროკლიტიკებად და ენკლიტიკებად და წარმოითქმიან როგორც მთლიანი².

თუ მერამდენე მარცვალზეა მახვილი სიტყვაში, ნ. მარი ამის შესახებ ასეთ მოსაზრებას გამოთქვამდა: ორმარცვლიან სიტყვებში კაცი, შერლი, ფერჯი, ჩემი და მისთანებში მახვილიანია ბოლოდან მეორე მარცვალიო.

ნ. მარი ბუნებრივად მიიჩნევდა მრავალმარცვლიანი სიტყვების ორგვარი აქცენტუაციით წარმოთქმას — მახვილის დასმას ბოლოდან მეორე ან მესამე მარცვალზე, მაგალითად:

ქართველი	ან ქართველი
მწერალი	ან მწერალი
შევიდეს	ან შევიდეს
ურბნისი	ან ურბნისი
ქუთარსი	ან ქუთარისი
მარგალტი	ან მარგალტი და სხვ.

ამასთანავე ნ. მარმა აღნიშნა, რომ ოთხსა და ხუთმარცვლიან სიტყვებში შეიძლება ორი მახვილის არსებობა — ბოლოდან მეორე ან მესამე და უკანასკნელ მარცვლებზე, მაგ., მარგალტი, მწმინებელი. მანვე აღნიშნა, რომ ორი მახვილი აუცილებელია ექვს და პეტმარცვლიან სიტყვებში, მაგ., აღმამწმინებელი (იქვე, გვ. 13).

ნ. მარის ამ მოსაზრებათა გავლენით ს. გორგაძეს თავის „ქართულ ლექსში“ გამოთქმული აქვს შემდეგი მოსაზრებანი:

¹ ს. გორგაძე. ქართული წყობილსიტყვაობა, 1912 წ., გვ. 13—14.

² Н. Ш. Марр. Грамматика древне-литературного грузинского языка, 1925. გვ. 14.

1. ერთმარცვლიანი სიტყვები მახვილს ატარებენ ე. წ. „სამახვილო კომპლექსებში“, მაგრამ იქაც არა ყოველთვის, არამედ განსაზღვრულ პირობებში.

2. ორმარცვლიან სიტყვებში მახვილი ბოლოდან მეორე მარცვალზე ზის, მაგ., დედა, მამა, რყო, მჭო და სხვ.

3. სამმარცვლიანი სიტყვები მახვილს ატარებენ ბოლოდან მესამე მარცვალზე, მაგ., ამოდი, გრრასა, სრცივეს, გრრავესა, არაბეთს, რრსტევან.

4. ოთხმარცვლიან სიტყვებში, ავტორის აზრით, მახვილი სამი სახით გვხვდება:

ა) ბოლოდან მესამე მარცვალზე: სიყვარული, სიხბარული, მარგალიტი;

ბ) თუ სიტყვის თავში ორი ხმოვანი ერთმანეთს მისდევს, მაშინ მახვილი მეოთხე მარცვალზეა: საიღუმლო, საუბარი, წაიყვანა, საერობო, მირიბინა, მიიყვანა და სხვ.

გ) დასაშვებია ორი მახვილის არსებობა — ბოლოდან მეორე და მეოთხე მარცვლებზე: ზევით-ზევით, ნელა-ნელა, მალა-მალა, უზო-უკლოდ და სხვ.;

5. ხუთმარცვლიან სიტყვებში ორი მახვილი სავალდებულოა: ერთი, მთავარი, ბოლოდან მესამე მარცვალზე და მეორე, დამხმარე, მახვილი — ბოლოდან მეხუთე მარცვალზე: აშშნებული, გულისხმირი და სხვ.

6. ექვსმარცვლიანი სიტყვებიც ორ სავალდებულო მახვილს ატარებენ — ბოლოდან მესამე და მეექვსე მარცვლებზე: აღმაშენებელი, აშენებულისა, გულისხმიერისა და სხვ.¹

§ 155. არნ. ჩიქობავამ ქართულისა და მეგრულ-ქანურის ენობრივი მონაცემების შედარებითი კვლევის საფუძველზე საყურადღებო მოსაზრებანი გამოთქვა იმის შესახებ, თუ ისტორიულად ქართული ენის (რესპ. ქართველური ენების) მახვილი როგორი ტიპის უნდა ყოფილიყო, ან მერამდენე მარცვალზე მოუდიოდა. იგი სიტყვებს. ავტორმა გამოიკვლია, თუ რა გავლენა ჰქონდა მახვილს ძველი ქართული ენის სტრუქტურაზე, კერძოდ, თუ როგორ იცვალა მახვილის გავლენით მარცვალთა რაოდენობა სიტყვაში.

არნ. ჩიქობავამ დაადგინა, რომ ძველ ქართულში მახვილი ისმებოდა ბოლოდან პირველ მარცვალზე და თავკიდური მარცვლის ხმოვანზედაც. ამის მიხედვით დღეს სხვადასხვა შედეგი გვაქვს:

¹ ს. გორგაძე. ქართული ლექსი, 1930 წ., გვ. 3—5.

„ინტენსიური მახვილის მქონე ორი დიალექტობრივი (თუ ენობრივი) ფენა ძველ ქართულში ფაქტია: ერთი უპირატესად ბოლო მარცვალზე სვამს მახვილს (ძმან), მეორე უპირატესად — თავ მარცვალზე (თაფ-ლ, რფ-ქ-ლ)“¹. მისი აზრით, ძველ ქართულში „მახვილი არ იყო ფიქსირებული, არამედ — მოძრავი“ (იქვე, გვ. 298).

ავტორი გამოდის იმ უდავო დებულებიდან, რომ ქართულში რამდენიმე დიალექტობრივი თუ ენობრივი ფენაა შენიშნული და ყველას მახვილის მხრივ ერთნაირი ვითარება ვერ ექნებოდა.

ავტორი ფიქრობს, რომ მახვილის გადანაცვლება უკანასკნელი მარცვლიდან წინა მარცვალზე მეორეული, ახალი მოვლენაა. მისი აზრით, მეგრულში მახვილმა ადგილი იცვალა მის შემდეგ, რაც კანური და მეგრული ერთუტის დასცილდნენ (იქვე, 194).

გარდა ამისა, არნ. ჩიქობავა ფიქრობს, რომ ძველ ქართულში მოქმედ ინტენსიურ მახვილს გარკვეული გავლენა ჰქონდა სიტყვათა აგებულების ანუ მარცვალთა სტრუქტურის შეცვლაზე. ისტორიულად ორმარცვლიანი ფუძეებიდან მივიღეთ ერთმარცვლიანი ფუძეები ბოლოკიდურ თუ თავკიდურ მარცვლებზე მახვილის გავლენის შედეგად.²

არნ. ჩიქობავა, განიხილავს რა სრულხმოვნობის საკითხს ქართულ ენებში, დაასკნის: სრულხმოვნობა მეორეული მოვლენაა ან არაა, არამედ აშოსავალი ვითარებააო. სრულხმოვნობა ქართულისთვისაც ისტორიულად ისევე დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო, როგორც დღეს მეგრულ-კანურისთვისაა. ქართულმა ვერ შეინარჩუნა იგი მახვილის მიზეზითო.

ავტორის საბოლოო დასკვნა ასეთია: ძველ ქართულში მახვილთან შინაგან კავშირში იყო ხმოვნის დაკარგვა სიტყვის ფუძეში თუ აფიქსებში და ეს პროცესი გრძელდებოდა მანამდე, სანამ მახვილის დასუსტება და მისი სტაბილიზაცია არ მოხდა გარკვეულ მარცვლებზე.

არნ. ჩიქობავა, ადარებს რა ძველი და ახალი ქართული ენის ვითარებას მახვილის მხრივ, წერს: „ახალი სალიტერატურო მეტყველება უთუოდ განსხვავდება ძველი ქართულისაგან მახვილის საკითხში: მოხდენილად შენიშნა ჰ. შუხარდტმა. მახვილის მხრივ

¹ არნ. ჩიქობავა. მახვილის საკითხისათვის ძველ ქართულში: საქ. სსრ. მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. III, № 3, 1942 წ., გვ. 299.

² იქვე, გვ. 196—197; მისივე, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართულურ ენებში, 1942 წ., გვ. 108.

მხრივ ახალი ქართული მოგვეაგონებს ზღვას ლელვის შემდეგ (8, გვ. 14) — მახვილის მწვერვალები მოიშალა, სიტყვის ფონეტიკურ ზედაპირზე მახვილიანი და უმახვილო მარცვლების სხვაობა ოდნავ შესამჩნევიაა¹.

აქ ბუნებრივად მოგვეაგონდება მ. ჯანაშვილის მიერ თავის დროზე წამოყენებული დებულება ახალ ქართულში მოქმედი მახვილის შესახებ: „დასაკვეთის (ე. ი. მახვილის, — ს. ე.) თანაბრობა უფრო ეპრიანება ქართულს ენას“².

არნ. ჩიქობავამ ლ. შჩერბას მიხედვით ახალ ქართულში მოქმედ მახვილს „რიტმული ჯგუფის მახვილი“ უწოდა (შდრ. ს. გორგაძის „სინტაქსური ჯგუფის მახვილი“, ნ. მარის „სამახვილო კომპლექსები“). არნ. ჩიქობავას აზრით, რიტმული ჯგუფის მახვილი ნთქავს სიტყვის მახვილს, გაბნულს მეტყველებაში ცალკეულ სიტყვათა მახვილი იჩრდილება. ავტორი, ადარებს რა ფრანგულისათვის დამახასიათებელ რიტმულ მახვილს ახალ ქართულში მოქმედ მახვილს, დაასკვნის: „მით უფრო მეტი საფუძველი გვაქვს ვთქვათ, რომ ახალ ქართულში მახვილის საკითხი, პირველ ყოვლისა, არის „რიტმული ჯგუფის“ (ფრაზის) მახვილის საკითხი: მახვილის ამოცანა, უწინარეს ყოვლისა, ფრაზაში უნდა იქნეს დასმული და გადაკრილიო“³.

§ 156. გ. ახვლედიანმა ქართული ენის მახვილზე მრავალი წლის დაკვირვების შედეგად მიღებული მოსაზრებანი საბოლოოდ ჩამოაყალიბა თავის „ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლებში“. ის ფიქრობს, რომ ორმარცვლიან სიტყვებში მახვილიანია ბოლოდან მეორე მარცვალი, ხოლო სამ- და მეტმარცვლიან სიტყვებში მახვილს ატარებს ბოლოდან მესამე მარცვალი.

გ. ახვლედიანი უარყოფს ნ. მარის დებულებას იმის შესახებ, რომ სამმარცვლიან სიტყვებში თითქოს მახვილი მეორე მარცვალზე შეიძლებოდეს დაისვას. ის წერს: „რაც შეეხება დებულებას, რომ მრავალმარცვლიან სიტყვაში (მაგ., ქართველი, მარგალიტი) მახვილი შესაძლებელია მეორე მარცვალზე ბოლოდან (ქართველი, მარგალიტი), ამას არ ადასტურებს ჩვენი დაკვირვება: მთავარი სიტყვათმახვილი ქართულ მრავალმარცვლიან სიტყვაში შესაძლებელია მხოლოდ მესამე მარცვალზე ბოლოდან“⁴.

¹ არნ. ჩიქობავას დასახ. შრ., გვ. 299—300.

² მ. ჯანაშვილი. ქართული გრამატიკა, გვ. 5.

³ არნ. ჩიქობავას დასახ. ნაშრ., გვ. 300.

⁴ გ. ახვლედიანი. ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 135—136.

გარდა ამისა, გ. ახვლედიანმა პირველმა განიხილა ქართულში თხრობითი, კითხვითი და ძახილის ტიპის შესიტყვეებებში მახვილის საკითხი ინტონაციასთან დაკავშირებით და ფრიალ საყურადღებო მოსაზრებანი გამოთქვა.

ავტორის აზრით, თხრობითი ტიპის ყველა შესიტყვეებისათვის დამახასიათებელია დამავალი ინტონაცია.

კითხვითს ინტონაციაში ავტორი არჩევს ორ ძირითად ტიპს. ერთში არ მონაწილეობს კითხვითი სიტყვა (ჩხუბი მოგივიდა?), ამ ტიპის ინტონაცია დამავალია შესიტყვეების ბოლოს, ოღონდ შესიტყვეების შიგნით ტონის გაძლიერება და ოდნავი აწვევაც შეინიშნება. ავტორი აღნიშნავს, რომ ამ ტიპის ინტონაცია იმდენად დამავალი არაა, რამდენადაც ის თხრობით შესიტყვეებაშია. ამ შემთხვევაში ინტონაცია უფრო მაღალია, ვიდრე თხრობითისა.

ავტორის დაკვირვებით, ძახილის შესიტყვეებაში მახვილი ჩანს მეტწილად შესიტყვეების შიგნით და არა მის ბოლოს¹.

§ 157. როგორც ზემოდასახელებულ ავტორთა მოსაზრებებიდან ჩანს, ყველა იმ აზრისაა, რომ ორმარცვლიან სიტყვებში მახვილის მატარებელია ბოლოდან მეორე მარცვლი. ასევე ყველა ავტორის მიერ აღიარებულია, რომ სამ- და მეტმარცვლიან სიტყვებში მახვილიანია ბოლოდან მესამე მარცვლი. მხოლოდ ნ. მარი ფიქრობდა, რომ ლიტერატურული წარმოთქმით ბუნებრივია მრავალმარცვლიან სიტყვებში მახვილის დასმა ბოლოდან მეორე ან მესამე მარცვლებზეო. აღსანიშნავია, რომ ამ მოსაზრებას დღესაც ჰყავს თითო-ოროლა მომხრე².

ამ დებულების საფუძველი რომ უფრო გასაგები იქნეს, განვიხილავთ ქართული სალიტერატურო ენის აქცენტუაციის დიალექტების აქცენტუაციასთან მიმართების საკითხს.

2. ქართული სალიტერატურო ენისა და დიალექტების აცენტუაციის ურთიერთ მიმართება

§ 158. მართალია, იშვიათად, მაგრამ დღეს სალიტერატურო წარმოთქმის გვერდით ვხვდებით ისეთ წარმოთქმასაც, რომელიც დამახასიათებელია ქართული ენის გარკვეული დიალექტებისათვის. ირკვევა, რომ მრავალმარცვლიან სიტყვებს მეორე მარცვალზე

¹ გ. ახვლედიანის დასახ. შრ. გვ., 140—141.

² შდრ. მ. გრევილიშვილი. ქართული სასცენო მეტყველების ფონეტიკური საფუძვლები, 1949 წ., გვ. 112.

რომ მოუდის მახვილი, ეს, როგორც წესი, ქართულ დიალექტთა გარკვეული ჯგუფიდან მომდინარეობს. ქართულის სუსტად მცოდნე ერთი პირი სავსებით სწორად შენიშნავდა: რატომ არის, რომ სიტყვაში „იქნება“ ზოგჯერ ი-ზეა (იქნება) მახვილი და ზოგჯერ ე-ზეო (იქნება). ის ფაქტი, რომ ქართულ სამმარცვლიან სიტყვებში მახვილი შესაძლებელია დაისვას ბოლოდან მესამე ან მეორე მარცვალზე, თავისთავად მიუთითებს იმაზე, რომ ქართულ სალიტერატურო წარმოთქმაში ორგვარი აქცენტუაციის — ლიტერატურულისა და დიალექტურის — ბრძოლის პროცესი ჯერ კიდევ საბოლოოდ დამთავრებული არ არის.

ნ. მარმა რომ მრავალმარცვლიან სიტყვებში შესაძლებლად ნიიჩნია მახვილის დასმა მეორე მარცვალზე, ამით მან ქართული სალიტერატურო წარმოთქმის აქცენტუაცია გაათანაბრა იმ აქცენტუაციასთან, რომელიც გარკვეულ დიალექტთა შემონატანს წარმოადგენს სალიტერატურო წარმოთქმაში. ნამდვილად კი ასეთი წარმოთქმა სალიტერატურო წარმოთქმის ნორმად ვერ ჩაითვლება.

§ 159. მართალია, ქართული დიალექტების აქცენტუაცია სათანადოდ არ არის შესწავლილი, მაგრამ ის მასალა, რომელიც ჩვენს განკარგულებაშია, გვაძლევს იმის მტკიცების უფლებას, რომ ქართულ დიალექტთა გარკვეული ჯგუფისათვის დამახასიათებელია მრავალმარცვლიან სიტყვებში მახვილის დასმა ბოლოდან მეორე მარცვალზე, გარკვეულ ჯგუფს კიდევ მახვილი ბოლოდან მესამე მარცვალზე მოუდის.

არნ. ჩიქობავამ სპეციალურს გამოკვლევაში „გრძელი ხმოვნები მთიულურში“ დაადგინა, რომ „ტონის მოდულაციაზე დამყარებული ტონური მახვილი“ მთიულურში სიტყვებს მეორე მარცვალზე მოუდის¹.

ამ თვალსაზრისით, მთიულურის, მოხეურისა და ხევსურულის შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ მთის კილოებში ადგილის მიხედვით ტონის მოდულაციაში არაა განსხვავება. ეს თავისებური აქცენტუაცია სიტყვებს ბოლოდან მეორე მარცვალზე მოუდის. თუ მარცვალთა რაოდენობა გადიდდება ბოლოდან, მაშინ აქცენტუაცია ისევ მეორე ადგილზე გადაინაცვლებს. ასევე, მარცვალთა რაოდენობა თუ შემცირდება ბოლოში, მაშინ მახვილი წინ გადაინაცვლებს.

¹ ა. ჩიქობავა. გრძელი ხმოვნები მთიულურში: ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, IV, 1924 წ., გვ. 333—348.

სანიმუშოდ დავასახელებთ რამდენიმე მაგალითს:

მთიულური: კალო, მაგრამ: კალრში, არათერი. მაგრამ: არათერს; ქვეშეთი, მაგრამ „ჯარები იღვის ქვეშას“ (= ქვეშეთს), ზევით, მაგრამ: ზევრთა. სოფლების სახელწოდებანი ასე წარმოითქმის ადგილობრივ: ნადიბანი, ნალორქვი, ხარხეთი, ჟორნი, გვიდაქე და სხვ.

ხევსურული: „შენ საით მისდრხარ? — ჯუთასა“,
„უთხრდი, უთხრდი, ჩამაიარას“.
„შვანის (მთა) სევამ (=სიომ) დუბერა“,
„ძალეზმა არ დაგგლრჯას, წკეპლანი
წაიყვალე“ (= წაიყოღე).

მეორე თურმეობიანის აღწერით ფორმებში მესამე პირის ნიშანი იქცევა ვ-დ—იმის გამო, რომ მახვილი წინამავალ მარცვალზეა, მაგ.: „ერთ მონადირე ყოფილრყე“, „ის ერთხან (=ერთხელ) სანადროდ წასულრყე“.

სუბიექტური მესამე პირის ნიშანი აზმნებს ეკვეცება წინამავალი მახვილის გავლენით, მაგ.:

„წყალს გაჯღ“ (= გაჯღა),
„ქიდს გაჯღ“ (= გაჯღა),
„ერთ ქვესურ მავრდ სტუმრად ჯუთაჩი“,
„აგვისტრში აი, ამ მთებზე ჩამრვა თრვლი“ და სხვ.

მოხეური:

„კივრდა და კივრდა, სულ აქოთებდა იქაურობასა“,
„ძრიალ გულაბეზარი მთაა ყინვარი“,
„არ შაიძლება, რომ შემოვირდე!“
„იქ იქნება“, „ქიშტები შაშინდეს“,
„ვაჯალე მაშინვე თრფი. ალექსიმაც აჯალა თოფი“,
„რანი ბელენა!“ (= რა ბედენაა!) და სხვ. მისთ.

§ 160. ჩვენი დაკვირვებით, ნაწილობრივ გურულ-აქარულსაც ამ ტიპის აქცენტუაცია ახასიათებს. გურულის წარმოთქმაში ვ-ს ნაცვლად სრული უ წარმოითქმის შემდეგ სიტყვებში: „გამიშუას“ (= გამიშვას), და დუენ (= დადევს) საცხა ალბათ“.

თქუა (=თქვა), გითქუამს (=გითქვამს), სუამს (=სვამს), შესუამს (= შესვამს), მოთქუამს (= მოთქვამს). ამ და ამისმგავს სიტყვებში ვ-ს ნაცვლად იმიტომ წარმოითქმის უ, რომ იგი

მახვილის მატარებელია (შდრ. მეგრული კავშირებითი მეორე: მა ფ თ ქ უ ა, ს ი თ ქ უ ა, თ ი ქ თ ქ უ ა ს—მე ვ თ ქ ვ ა, ზ ე ნ თ ქ ვ ა, მ ა ნ თ ქ ვ ა ს).

ასევე მეორე მარცვალზე მოუღის მახვილი სიტყვებს: რ ვ ა ი (შდრ. მეგრ. რ უ ო (ბ რ უ ო), ც ხ რ ა ი, ხ ვ ა ლ ე.

„მერცე ელანძე“, „ქონინე (= ქონიათ),

ფრაზა: „ქ ა ი ს ა ლ ა კ ა ი ყ ო ფ რ ლ ა“ ნათლად ასახავს გურულ-ლი მეტყველებისათვის დამახასიათებელ აქცენტუაციას.

აქარულში ჩვენი ყურადღება განსაკუთრებით მიიპყრო ტოპონიმიკური სახელწოდების „ქობულეთის“ წარმოთქმამ. ადგილობრივ წარმოთქვამენ: ქ ო ბ ზ ლ ე თ ი, ქ ო ბ ზ ლ ე თ ე ლ ი. ეს კი იმაზე მიუთითებს, რომ მეორე მარცვალზე მახვილის დასმის შედეგად რედუქცია მოსდის უ ხ მოვანს (შდრ. ს ვ ა ნ უ რ ი: (ბ ზ). ჯ ო ჯ ხ ე თ (← ჯ ო ჯ ო ხ ე თ - ი), მე ზ ე ბ ე ლ (← მე ზ ო ბ ე ლ - ი); დ ე დ ფ ა ლ (← დ ე დ ო ფ ა ლ - ი), დ ე დ ბ ე რ (← დ ე დ ა ბ ე რ - ი); ხ ე ვ ს უ რ უ ლ ი: შ კ მ ე ბ ი (← ს კ ა მ ე ბ ი), შ ტ ვ ლ ე ბ ი (← ს ტ ო ლ ე ბ - ი, რ უ ს.) და სხვ. მისთ.

მეორე მარცვალზე მახვილის დასმის ტენდენცია ჩვენ მიერ დადასტურებულია სვანურში¹.

ამ მხრივ საყურადღებოა აგრეთვე არნ. ჩიქობავას მიერ დადასტურებული ფაქტი ქანურის ათინურსა და არქაბულ კილოკავებში: „...ათინური და აქა-იქ არქაბული ტექსტების ჩაწერისას დადასტურებულ იქნა ტონური მახვილის (თუ ტონური მახვილის ტიპის ხმის ამადლები) არსებობა ქანურში; მისი ადგილი გარკვეულია: თითქმის ყოველთვის ბოლოდან მეორე მარცვალზე (იწვიათად — უკანასკნელზე); სათანადო ხმოვანი გაგრძელებულად გამოითქმის; ეს მოვლენა სრული ანალოგონია იმისა, რაც მთიულურსა და ზემო რაქაში — გლოლა, ქიორა, ლებში — გვაქვს; ქართულს კილოებში იგი ფართოდ გავრცელებული მოვლენის ნაშთს წარმოადგენს; მეგრულში ნაშთიც კი არსად ჩანს; მით უფრო საყურადღებოა მისი დადასტურება ქანურში“².

§ 161. მეორე მხრით, ქართლურ-კახური დიალექტების ამ თვალსაზრისით წინასწარმა შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ ქართული სალიტერატურო ენის აქცენტუაციასთან ყველაზე უფრო ახლოს დგას ამ დიალექტების აქცენტუაცია თავის ძირითად მომენტებში. ქართლურ-კახურშიც სამ- და მეტმარცვლიან სიტყვებში მახვილის მატარებელია ბოლოდან მესამე და არა მეორე მარცვლი.

¹ ჩვენი: სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, გვ. 96—112.

² არნ. ჩიქობავა. ქანურის გრამატიკული ანალიზი, 1936 წ., გვ. 42.

ჩვენი დაკვირვებით, სამ- და მეტმარცვლიან სიტყვებში მახვილის დასმის მხრივ ქართლურ-კახურსა და სალიტერატურო წარმოთქმაში საერთო სისტემა შეინიშნება.

გორის რაიონი:

„იმ სოფელს ძვერა ჰქვია“,

„სასტქების შეტნაი ქარხლებში“,

„შერთული“ (სოფ.), „რმანაც იცის აღიდებაი“ (მეჯუღამ),

„ალვიხე არი“, „ჩემ დროშია ნამთი არ იყო“, „ორასი კილო მერგო“ (შაქარი),

„ჩემი სამშობლო ქვეყანა

სოფელი ვარინია,

ლრახვის პირზე მდებარე

ყველაფრით გვარინია“¹.

საგურამო:

„არიან ბედუქაძეები“, „ბტვრები ვართ“, „წადი, მრნახე“, „ახლოა, სულ ახლოა“, „ყველამ რცოდა“, „აყენეს ფეხზე“, „აქაური იყო“, „გალავანი არტყია“, „სიცხემ დიდი მოსავალი გაგვრცულა“.

ადგილობრივ ტოპონიმიკური სახელწოდებანი ასე წარმოითქმინან: მეჯვრახევი || მეჯრუხევი“, ბერშეული || ბერშეულა. გვარები: ჯავახრშვილი, ლალიშვილი, გოხელაშვილი, კეჩხუაშვილი, ვართუმაშვილი, უნდილაშვილი და სხვ. მისთ.

კახური:

კახელის წარმოთქმაში: „ყვარელი“, „სირნალი“, „ანაგა“ (სოფ.) და მისთანებში მახვილიანია ბოლოდან მესამე მარცვალი.

რაც შეეხება გურჯაანი, მაჩხაანი, მელაანი და მისთანათა წარმოთქმას, მახვილიანია ბოლოდან მესამე მარცვალი, ოღონდ წარმოთქმაში ერთიანდება მესამე და მეორე ერთგვარი ხმოვნები და მახვილს ორივე ერთად იღებს.

როგორც შ. ძიძიგურის გამოკვლევიდანაა ცნობილი, რაქულშიც მრავალმარცვლიან სიტყვებს მახვილი ბოლოდან მესამე

¹ ისარი ხმოვნებზე აღნიშნავს, რომ მესამე მარცვლის წინა ხმოვნები დაახლოებით იმ სიმაღლეზე წარმოითქმის, რასიმაღლეზედაც ბოლოდან მესამე მარცვალი წარმოითქმის.

მარცვალზე მოუდის, მაგ.: „დათვი ბეჭერია, მარა მოკლა ძნელია“, „ვერცოდი, მარა ამ ავადმყოფობამ ყველაფერი დამრქარქა“; „ჩამოვიარე ფარახეთს, არკი დამრქახეს“; „მა-

მასახლისმა თავი ქვე გად¹ა¹ცალა და ზედ მრუგლო“, „საბძელი ავსშენე და მერე ქვე დავსმგვრიე“. „თუ რო მოსხერხეთ... მადლობელი ვრქნებო“ და სხვ. მისთანები¹.

ეკვი არაა, რომ ამ თვალსაზრისით ქართული დიალექტების აქცენტუაციის შესწავლა ქართული სალიტერატურო წარმოთქმის ბევრ მნიშვნელოვან საკითხს გაარკვევს.

3. ქართული სალიტერატურო ენის მახვილის ტიპის საკითხისათვის

§ 162. ქართული სალიტერატურო ენის მახვილის ტიპის განსაზღვრის საკითხი დღემდე სადავოა. სხვადასხვა შეხედულება არსებობს ამ საკითხის შესახებ.

მკვლევართა ერთი ნაწილი ანგარიშს არ უწყევდა ქართული მახვილის სპეციფიკურ ბუნებას და მას განიხილავდა ინდოევროპულ ენათა მახვილის თვალსაზრისით.

ასე, მაგალითად, კ. დოდაშვილი გასული საუკუნის ოთხმოცდაათიან წლებში წერდა: „ბერძნულ-ლათინურში ხმის ამალღება მდგომარეობს ხმოვნის მკაფიოდ გამოთქმაში, ჩვენსა და რუსულ-გერმანულში კი ძალდატანებითი ფილტვებიდამ ჰაერის ამოქშინვაში. ანუ, მოკლედ რომ ვთქვათ, ჩვენი ხმის ამალღება ექსპირატორულია, ბერძენ-რომაელებისა კი ხრომატიული“².

რა თქმა უნდა, ჩვენი ენისა და რუსულ-გერმანულის მახვილის ტიპის გათანაბრება შეცდომაა.

ს. გორგაძე თავის „ქართულ წყობილსიტყვაობაში“ შეეცადა ქართული მახვილი განესხვავებინა ინდოევროპულ ენათა მახვილისაგან. ის წერდა: „მართალია, ქართული მახვილი ისე მქახე არ არის, როგორც ზოგიერთს ევროპულ ენასა სჩვევია, მაგრამ ზომიერი ხმის ამალღება ქართულ სიტყვებშიც წარმოებს“³.

ს. გორგაძე თავის „ქართულ ლექსში“ აღნიშნავს, რომ ქართული მახვილი „ბუნებით ექსპირატორულია“. ამ შეხედულებას სხვა ავტორებიც იზიარებენ.

¹ შ. ძიძიგური. ძიებანი ქართული დიალექტოლოგიიდან, გვ. 56—58.

² კ. დოდაშვილი. ქართული ლექსწყობა, „ივერია“, 1890, № 209.

³ ს. გორგაძე. ქართული წყობილსიტყვაობა, 1912 წ., გვ. 10—11.

არნ. ჩიქობავამ ძველი ქართულის ენობრივი მონაცემების საფუძველზე დაასკვნა, „რომ „უქანასკნელ მარცვალზე დინამიკური მახვილის ქონა გარკვეული დიალექტისა თუ ენობრივი წრისათვის სრულიად აუცილებელი ფაქტი ჩანს“¹.

ის ფაქტი, რომ ძველ ქართულში მახვილი მოუდიოდა სიტყვებს ბოლო მარცვლებზე და თავკიდურ მარცვლებზედაც, არნ. ჩიქობავას აფიქრებინებს, რომ მახვილი იყო მოძრავი, არაფიქსირებული და ტიპის მიხედვით „მახვილი იყო ინტენსიური, დინამიკური“².

გარდა ამისა, არნ. ჩიქობავა ფიქრობს, რომ, ალბათ, ისეთი კილოებიც იყო, რომელსაც ჰქონდა არა დინამიკური მახვილი, არანედ — მუსიკალური; ფუძეუკუმშველობა ამ კილოს შემონატანია ძველ ქართულში³. ავტორი ასე დაასკვნის: „ბოლოს და ბოლოს რა უნდა ვივარაუდოთ ქართველური ენებისათვის წარსულში — დინამიკური მახვილი თუ მუსიკალური? ერთიცა და მეორეც! უკეთ: ზოგში ერთი, ზოგში — უპირატესად მეორე“⁴.

გ. ახვლედიანი ფიქრობს, რომ ქართულში დღეს მოქმედი სიტყვათმახვილი დინამიკურია, მაგრამ ძლიერ სუსტი. „უფრო სუსტი, ვიდრე ფრანგულში... და მით უმეტეს, როგორც რუსულში“⁵ ან კიდევ: „ჩვენი დაკვირვებით, სალიტერატურო ქართულში დღეს სუსტი დინამიკური სიტყვათმახვილია დომინანტი, მაგრამ მასში ჩანს აგრეთვე ტონურობის ელემენტიც“⁶.

§ 163. საყურადღებო მოსაზრებანი აქვე გამოთქმული მახვილის ბუნების შესახებ ჰ. ფოგტსა და ე. ზელმერს. ე. ზელმერმა სპეციალური ექსპერიმენტული გამოკვლევაც კი უძღვნა ქართულ მახვილს⁷. ეს ექსპერიმენტული მონაცემები იმ მხრივაცაა საყურადღებო, რომ მათ დაადასტურეს ჰ. ფოგტის მოსაზრებანი ქართული მახვილის შესახებ.

ჰ. ფოგტის აზრით⁸, ქართულ ენას არა აქვს არც ექსპირატორული და არც წმინდა მუსიკალური მახვილი. ავტორი ფიქრობს, რომ ქართული წარმოთქმა მონოტონურია და მარცვლის ცენტრი

¹ არნ. ჩიქობავა. მახვილის საკითხისათვის... გვ. 197.

² იქვე, გვ. 298.

³ იქვე, 299.

⁴ იქვე.

⁵ გ. ახვლედიანი. ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 132.

⁶ იქვე, გვ. 136.

⁷ E. Selmer. Georgische Experimentalstudien, Oslo, 1935.

⁸ H. Vogt. Esquisse d'une grammaire du géorgien moderne,

იქმნება ხმის მსუბუქი აწევით. ზოგიერთ მარცვალში შეინიშნება სუსტი ექსპირატორული მახვილი. ჰ. ფოგტი ისეთ შემთხვევებსაც ითვალისწინებს, როდესაც შესაძლებელია მახვილმა გადაინაცვლოს ფრაზის საერთო რიტმის შესაბამისად.

ე. ზელმერი განიხილავს ჰ. ფოგტის თეორიულ მოსაზრებათა შესამოწმებლად 39 ქართული სიტყვის მელოდიკის სტრუქტურას და იმ დასკვნამდის მიდის, რომ ქართულში არ დასტურდება არც დინამიკური და არც წმინდა მუსიკალური მახვილი¹. ის წერს: „ქართულს რომ არ გააჩნია მკაფიოდ გამოჩინებული არც დინამიკური და არც მუსიკალური მახვილი, ეს დასტურდება ჩემი ექსპერიმენტული მონაცემებითაც“-².

ქართულის ცალკეულ სიტყვათა მელოდიკის მრუდების სტრუქტურის შესწავლის საფუძველზე ე. ზელმერი შემდეგ დასკვნამდე მივიდა:

„ტონის აღმავლობა და დამავლობა ერთადერთი მნიშვნელოვანი ფაზებია ქართული ლექსიკური მახვილის მელოდიკის მრუდის სტრუქტურაში“³.

ე. ზელმერის ექსპერიმენტული მონაცემებიც ნათლად ადასტურებენ ორმარცვლიან სიტყვებში ბოლოდან მეორე მარცვალზე სუსტი დინამიკური მახვილის არსებობას შემდეგ სიტყვებში: ბ რ ი ნ ჯ ი, ქ ე რ ი, ჯ ე რ ი, ე ტ ლ ი, შ ე ხ ტ ა, კ ა ტ ო, მ ა ტ ყ ლ ი, მ ა რ წ ყ ვ ი, გ ო გ ო, ო რ თ ქ ლ ი და სხვ.⁴

გარდა ამისა, ე. ზელმერს მახვილის ადგილი განხილული აქვს რამდენიმე სამმარცვლიანი სიტყვის მიხედვით: ს ი კ ე დ ი ლ ი, პ ე პ ე ლ ა, კ ო ჯ ო რ ი, ბ ო ქ ლ ო მ ი და სხვ.⁵

ექსპერიმენტული მონაცემები ნათლად ადასტურებენ, რომ ყველა სამმარცვლიან სიტყვაში მახვილიანია ბოლოდან მესამე მარცვალი.

სამწუხაროდ, ე. ზელმერს ოთხმარცვლიანი სიტყვებიდან ერთადერთი „ჯოჯოხეთი“ აქვს ჩაწერილი და გაანალიზებული⁶. ოთხზე მეტმარცვლიანი სიტყვები მას არ ჩაუწერია და არც რაიმე მოსაზრება გამოუთქვამს მათ შესახებ.

¹ ე. ზელმერის ცდის პირი ყოფილა ვკ. კიქოძე.

² ე. ზელმერის დასახ. შრ., გვ. 7.

³ იქვე, გვ. 22.

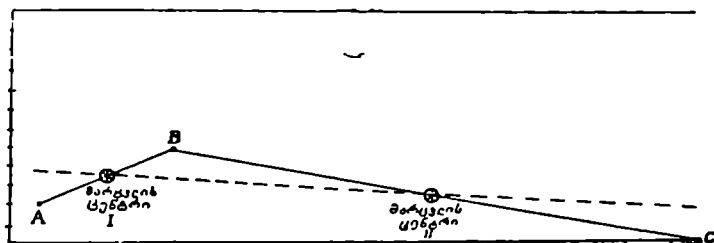
⁴ იქვე, გვ. 11—22.

⁵ იქვე, გვ. 13—21.

⁶ იქვე, გვ. 22.

ე. ზელმერის ოთხმარცვლიანი სიტყვის („ჯოჯოხეთი“) მელოდიკის მრუდი მეტად საყურადღებო სურათს იძლევა. მესამე და მეოთხე მარცვლები („ჯო-ჯო“) ერთ სიმალღეზე წარმოითქმიან. ტონის მოძრაობის გარდატეხა მესამე მარცვლიდან იწყება და თანდათანობით ეშვება მეორე და პირველ მარცვლებზე.

ე. ზელმერმა ქართული ლექსიკის მელოდიკის მრუდების გაანალიზებისას ერთ მეტად საინტერესო მომენტს მიაქცია განსაკუთრებული ყურადღება. ქართულში მახვილიან მარცვალს თან ახლავს ტონის მოძრაობის გარკვეული მალლობი, რომელიც ტონურობის შედეგია. ე. ზელმერი მელოდიკის მრუდის ამ მალლობს უწოდებს „Hochlage“-ს. ეს ის მალლობია, რომელიც თან სდევს პირველ მახვილიან მარცვალს. სქემის სახით იგი ე. ზელმერს ასე აქვს წარმოდგენილი:

წარმოდგენილ სქემაში მარცვლის ცენტრია I და II. *AB* ტონის აღმავლობის ხაზია. კულმინაციურ წერტილს *B* წარმოადგენს. *BC* ტონის დამავლობის ხაზია¹.

§ 164. ექსპერიმენტული ფონეტიკის მონაცემებმა ცხადყვეს, რომ იმ ენებშიც კი, სადაც საძლიერის მახვილი გაბატონებულია, ის იმავე დროს მჭიდრო კავშირშია ტონის სიმალღესთან. ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურადღებოა ლ. შჩერბას დასკვნა, რომელიც მას რუსული წარმოთქმის ფრანგულთან შედარების გზით გამოჰყავს. ლ. შჩერბა აღნიშნავს, რომ რუსებს ჰგონიათ, ფრანგები თითქოს „მღერიან“ დეკლამაციის ან ნელი საჯარო ლაპარაკის დროს. ნამდვილად კი პირიქითაა. „თუ სიმღერის“ შესახებ ვიტყვი, მაშინ უნდა დავადასტუროთ, რომ რუსები „მღერიან“ გაცილებით

¹ იქვე, გვ. 24—25.

უფრო მეტად, ვიდრე ფრანგებში¹. ლ. შჩერბა ამით ერთხელ კიდევ გახაზავს რუსულში მოქმედი დინამიკურ-მუსიკალური მახვილის ბუნებას. რუსული მახვილის მუსიკალურ მომენტზე განსაკუთრებით გაამახვილეს ყურადღება ვ. ბოგოროდიცკიმ² და ვ. ვსევოლოდსკი-გერნგროსმა³. ამ ავტორთა მტკიცებით, ბგერის სიძლიერე რამდენადაც დამოკიდებულია აქტიურობაზე, იმდენად დამოკიდებულია იგი სიმალლეზედაც. მათი აზრით, კავშირი ამ ორ ელემენტს შორის განუყოფელია.

გერმანულშიც კი, რომელიც დინამიკური მახვილის თითქოს ტიპურ ნიმუშს წარმოადგენს, ე. ზივერსის აზრით, მახვილიან მარცვალთა წარმოთქმა დაკავშირებულია ტონის გარკვეულ მოდულაციასთან. კიდევ მეტი, მისი დაკვირვებით, გერმანულში ყველგან ერთნაირი წარმოთქმა არაა. მაგ., ჩრდილო გერმანულში მახვილიანობა ტონის აწევასაც იწვევს, ხოლო სამხრულ გერმანულში კი მახვილის შემთხვევაში ტონის დამაველობას აქვს ადგილი⁴.

3. პაული გერმანული მახვილის შესახებ პირდაპირ ამბობს, რომ იგი დინამიკურ-მუსიკალურია⁵.

§ 165. თუ რუსული და გერმანული ენების მახვილის შესახებ არ შეიძლება ითქვას, რომ ის მხოლოდ დინამიკურია, მით უმეტეს არავითარი საფუძველი არა გვაქვს ქართულში მოქმედ მახვილს ვუწოდოთ ექსპირატორული ანუ დინამიკური.

მკვლევართა მიერ ევროპული ენების მიმართ დადგენილია, რომ მახვილი სხვადასხვა ძალისაა იმის მიხედვით, თუ ბოლოდან მერამდენე მარცვალს მოუდის იგი. ასე, მაგალითად საერთო სლავურის მიმართ ა. შახმატოვს ასეთი აზრი აქვს გამოთქმული: საერთო სლავურში მუსიკალურ-ექსპირატორული მახვილი ცნობილი იყო მხოლოდ ერთმარცვლიან და ორმარცვლიან სიტყვებში თავიდან პირველ მარცვალზე; ყველა სხვა მარცვალი წარმოითქმოდა ექსპირატორული მახვილით⁶.

¹ Л. В. Щербл. Фонетика фр. яз. гз., 122.

² В. Богородицкий. Экспериментально-фонетическое изучение природы русского ударения. гз. 2 (ცალკე ამონაბეჭდი).

³ В. Всеволодский и Гернгросс. Теория русской речевой интонации, 1922, гз. 75.

⁴ Ed. Sievers. Rhythmisch-melodische Studien, 1912, гз. 110.

⁵ Н. Paul. Deutsche grammatik, Band I, 1916, гз. 150—157.

⁶ А. Шахматов. К истории ударений в славянских языках: Известия II отд. АН, т. III (1898), кн. 1, гз. 10.

ა. შახმატოვის აზრით, საერთო სლავურში მუსიკალურ-ექსპირატორული მახვილის გვერდით არსებობდა წმინდა ექსპირატორული მახვილი და ამ უკანასკნელმა შეცვალა პირველი.

ა. შახმატოვს ეს პროცესი ასე აქვს წარმოდგენილი: ბოლო მარცვალთა დასუსტება შედეგია მახვილიან მარცვლებზე ექსპირატორული მახვილის გაძლიერებისა; ამან კი გამოიწვია მახვილიანი მარცვლის უფრო დაბალი, მაგრამ სამაგიეროდ უფრო ძლიერად წარმოთქმა, ვიდრე წინათ წარმოითქმოდა; ამ გზით წინანდელი მუსიკალური მახვილი შეიცვალა მუსიკალურ-ექსპირატორულით¹.

დაახლოებით ანალოგიური მოსაზრება აქვს გამოთქმული ს. გორგაძეს ქართული მახვილის სიძლიერის შესახებ. მან თავის დროზე ასეთი დებულება წამოაყენა: „ერთი სიტყვით, ქართული მახვილის ინტენსივობა იმდენად დიდია, რამდენადაც იგი სიტყვების ბოლოდან დაშორებულია და, პირიქით, — რამდენადაც მახვილი სიტყვის ბოლოს უახლოვდება, მისი ინტენსივობაც თანდათან კლებულობს“².

§ 166. დღეს ყველა მკვლევარი დარწმუნებულია, რომ რუსული ენის დინამიკურ-მუსიკალური მახვილი თვისებრივად განსხვავდება ქართული ენის დინამიკურ-მუსიკალური მახვილისაგან. რუსულ მახვილს ახასიათებს მთელი რიგი ისეთი სპეციფიკური ნიშნები, რომლებსაც მოკლებულია ქართული ენის მახვილი. ასე, მაგალითად, რუსულში დინამიკურ-მუსიკალური მახვილის გამო სიტყვა იყოფა ორ სხვადასხვა ნაწილად — მახვილიან და უმახვილო ნაწილად. პირველი ძლიერი ნაწილია, ხოლო მეორე — სუსტი. ასეთი სიტყვის მახვილი ქართულისათვის უცხოა. რუსულში ინტენსიური მახვილის შედეგად მახვილიანი ხმოვნები ინარჩუნებენ სრულ სახეს, ხოლო უმახვილო ხმოვნები რაოდენობრივად მცირდებიან და გაურკვეველ ხმოვნებად იქცევიან. ქართულში მახვილიან და უმახვილო ხმოვანთა ასეთი დაპირისპირება არ არსებობს.

§ 167. ჩვენ მიერ დასმულ საკითხთან დაკავშირებით საინტერესოა განვიხილოთ ი. ილინსკაიასა და ვ. სიდოროვის მოსაზრება, რომელიც, როგორც ჩანს, გამოხატავს მოსკოვის წამყვანი თეატრების მუშაკთა დიდი უმრავლესობის თვალსაზრისს, ეს აქტორები სტატიაში „О сценическом произношении в московских

¹ იქვე, გვ. 12.

² ს. გორგაძე. ქართული ლექსი, გვ. 126.

театра“¹ ასეთ მოსაზრებას გამოთქვამენ: „გარდა ამისა, სცენაზე „კავკასიური წარმოთქმის“ აუცილებელ ნიშან-თვისებად ითვლება სიტყვათა ისეთი წარმოთქმა, როდესაც ამოსუნთქვის ძალა თითქმის თანაბარზომიერად ნაწილდება ყველა მარცვლის მიხედვით და ამიტომ მახვილიანი მარცვალი სიტყვის საერთო ბგეროვნობაში არ გამოირჩევა ისე მკვეთრად, როგორც ეს რუსულ ლიტერატურულ წარმოთქმას ახასიათებს. წარმოთქმის ეს თავისებურება ზოგიერთი მსახიობის მიერ გამოიყენება როგორც უმთავრესი რუსულ მეტყველებაში კავკასიური კოლორიტის გადმოსაცემად და რაც სავსებით საკმარისია ამ მიზნისათვის. ასეთია, მაგალითად, სტეფანიანის როლის შემსრულებელი მსახიობის მეტყველება პიესაში „Рассвет над Москвой“² (ხაზი ჩენია, — ს. ე.).

ეს მოსაზრება, რა თქმა უნდა, ყოველგვარ მეცნიერულ საფუძველს მოკლებულია. არ არსებობს ზოგადი „კავკასიური წარმოთქმა“, რომელსაც საერთო მახვილი ჰქონდეს. შეუძლებელია კავკასიაში არსებულ ყველა ენას ერთნაირი ტიპის მახვილი ახასიათებდეს. რაც შეეხება „სიტყვათა ისეთ წარმოთქმას, როდესაც ამოსუნთქვის ძალა თითქმის თანაბარზომიერად ნაწილდება ყველა მარცვლის მიხედვით“, ეს ყველაზე უფრო შეეფერება ქართულ წარმოთქმასა და აქცენტუაციას.

ცნობილია, რომ რამდენადაც ენაში სუსტია ინტენსიურობის მახვილი, იმდენად ხმოვნები უფრო ინარჩუნებენ თავიანთ სრულ სახეს. ამ მხრივ ქართული მახვილი უფრო უახლოვდება ფრანგული მახვილის ტიპს, ვიდრე რუსულისა, გერმანულისა და ინგლისურისას.

ლ. შჩერბა ადარებს ფრანგული ენის მახვილს რუსულ, გერმანულ და ინგლისურ ენათა მახვილს და დაასკვნის: „სერიოზული განსხვავება ფრანგული მახვილისა რუსული, გერმანული და ინგლისური მახვილისაგან იმაში მდგომარეობს, რომ განსხვავება მახვილიანსა და უმახვილო მარცვლებს შორის ამ ენებში უფრო თვალსაჩინოა, მაშინ როდესაც ფრანგულში ნაკლებ შესამჩნევია: თუ ყურადღებით არ აკვირდებით, ყველა მარცვალი გეჩვენებათ თანაბარმახვილიანი“³.

ლ. შჩერბას ეს მითითება განსაკუთრებით ფასეულია ჩვენთვის

¹ Вопросы культуры речи, 1, 1955.

² იქვე, გვ. 160.

³ Л. В. Щербя, Фонетика фр. яз., гв. 64.

ქართული მახვილის სპეციფიკური ნიშნებისა და ინდივიდუალური ბუნების დასადგენად.

§ 168. ქართული მახვილის შესახებ არსებული ლიტერატურის მიმოხილვიდან ჩანს, რომ, გარდა ე. ზელმერის ექსპერიმენტული გამოკვლევებისა, ყველა ეყრდნობა ქართული მახვილის ბუნების გარკვევისას პირად დაკვირვებებს. ასეთი დაკვირვებანი განსაკუთრებით ფასეულია, როცა ისინი გამაგრებულია ობიექტური, ექსპერიმენტული მონაცემებით. აკუსტიკური შთაბეჭდილებით ისეთი თავისებური ბუნების მქონე მახვილის განსაზღვრისას, როგორც ქართული მახვილია, შეცდომა ადვილი მოსალოდნელია. თუ სიტყვათმახვილის კვლევისას აკუსტიკური შთაბეჭდილებებით ასე თუ ისე შეგვიძლია მივუახლოვდეთ ქეშმარიტებას, ფრაზის მახვილის კვლევისას ყოვლად შეუძლებელია დავეყრდნოთ მხოლოდ აკუსტიკურ შთაბეჭდილებებს. ამ შემთხვევაში გადამწყვეტი მნიშვნელობისაა ექსპერიმენტული, ობიექტური მონაცემები.

გარდა ამისა, დღემდე ქართული ლიტერატურული ენის მახვილის თავისებურებათა კვლევისას არ იყო გათვალისწინებული ქართული და სხვა ქართველური ენების დიალექტთა აქცენტუაციის მონაცემები. ამ მხრივ გამონაკლისს მხოლოდ არნ. ჩიქობავას გამოკვლევები წარმოადგენს. მხოლოდ ქართული და მოძმე ქართველური ენების კილოების აქცენტუაციის მონაცემების საფუძველზე შეიძლება გაირკვეს ქართული ლიტერატურული ენის აქცენტუაციის ძირითადი საკითხები.

ბოლოს, შეუძლებელია სასურველ შედეგებს მივალწიოთ ქართული მახვილის კვლევის საკითხში, თუ მას შევისწავლით ენის ფონეტიკური საშუალებებისაგან (მელოდიკა, პაუზა, მეტყველების ტემპი) იზოლირებულად. დღემდე უმთავრესად ქართული მახვილის კვლევა იზოლირებულად წარმოებდა. ამ მხრივ გამონაკლისს წარმოადგენს გ. ახვლედიანის გამოკვლევები. გ. ახვლედიანმა, როგორც ზემოთ ვნახეთ, ქართული მახვილი განიხილა ინტონაციურ თავისებურებებთან კავშირში შესიტყვების ფონზე.

ქვემოთ მოგვყავს ქართული ლიტერატურული წარმოთქმის ნიმუშების ექსპერიმენტული მონაცემების ანალიზი.

4. ექსპერიმენტული მონაცემების ანალიზი

§ 169. საანალიზო ქართული სიტყვები და წინადადებანი ჩაწერილია მოსკოვის უცხოურ ენათა ინსტიტუტის ექსპერიმენტული ფონეტიკის ლაბორატორიის ელექტრო-აკუსტიკური აპარატის სა-

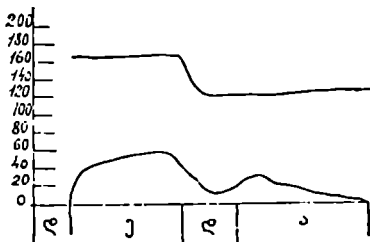
შუალეხით. ამ აპარატის უპირატესობა ისაა, რომ იგი საშუალებას იძლევა ერთსა და იმავე დროს სინქრონულად ვიკლიოთ ხმოვნის როგორც სიმალე, ისე სიძლიერეც. წარმოდგენილ ნახაზებში ზედა მრუდი სიმალლისაა, ქვედა — სიძლიერის. ქართული მახვილის სიმალლისა და სიძლიერის მომენტების გარკვევა, ექვიარაა, დიდად დაგვეხმარება ქართული მახვილის ბუნების გარკვევაში.

§ 170. ორმარცვლიან სიტყვებში მელოდიკის მრუდის სტრუქტურა ასეთია (ნახ. 187):

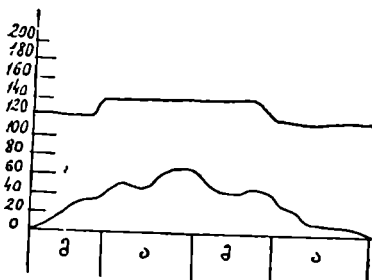
ა) პირველი მარცვალი [დე] წარმოითქმის გარკვეულ სიმალლეზე და ტონის მოძრაობა თანაბარზომიერად მიიმართება. ამის შესატყვისად სიძლიერის მომენტის გადიდებული ჩანს;

ბ) მეორე მარცვალი [და] წარმოითქმის დამავალი ტონით, შესატყვისად სიძლიერეც მნიშვნელოვნად მცირდება და ნულამდე ეშვება.

ამ მონაცემების მიხედვით ნათლად ჩანს, რომ მახვილიანია პირველი მარცვალი [დე].

ნახ. 187

ნახ. 188

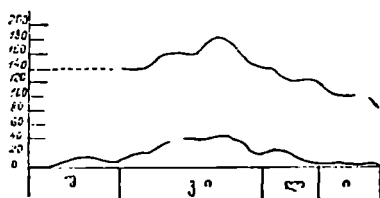
ამ კანონზომიერებას ადასტურებს სხვა ორმარცვლიან სიტყვათა ექსპერიმენტული მონაცემებიც (ნახ. 188).

ამ მელოდიკის მრუდის მიხედვით ცხადია, რომ მახვილიანია ბოლოდან მეორე მარცვალი. აღსანიშნავია ისიც, რომ „მამა“-ში სიმალლისა და სიძლიერის მომენტსაც რამდენიმედ ზრდის ინლაუტის სონანტი მ.

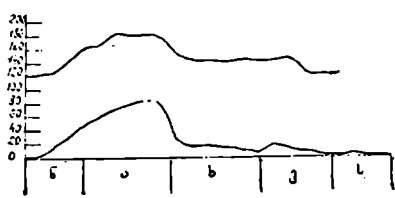
„შვილი“-ს (ნახ. 189) მელოდიკის მრუდის მიხედვით მახვილიანია პირველი მარცვალი [შვი].

სიტყვაში „ნახეს“ (ნახ. 190) მახვილი პირველ მარცვალზეა [ნა]. სიტყვაში „უცხო“ (ნახ. 191) მახვილიანია პირველი მარცვალი [უ].

„მოყმე“-ში (ნახ. 192) მახვილიანია პირველი მარცვალის [მო]; მეორე მარცვალში მ'სონანტი, ისე როგორც სიტყვაში „მამა“, სიმალლისა და სიძლიერის მომენტს რამდენიმედ ზრდის, რაც ნათლად ჩანს მელოდიკის მრუდების მიხედვით.

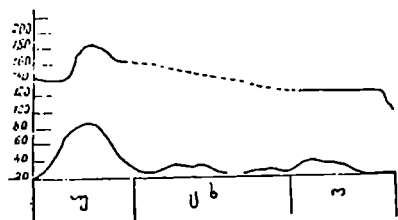
ნახ. 189

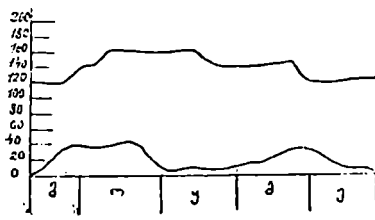
ნახ. 190

§ 171. სამმარცვლიანი სიტყვის „სამშობლო“ (ნახ. 193) სიმალლისა და სიძლიერის მრუდები საყურადღებო სურათს იძლევა:

ა) პირველ მარცვალში [სამ] ტონი აღმავალია და გარკვეულ მწვერვალს ქმნის. ამის შესაბამისად სიძლიერის მომენტიც სათანადოდ გაზრდილია;

ნახ. 191

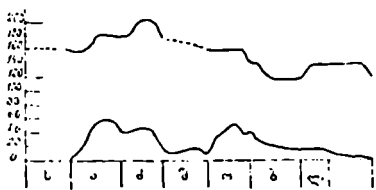
ნახ. 192

ბ) მეორე მარცვალში [შო] ტონი თანდათანობით დამავალ-აღმავალია, რასაც სონანტი ლ-ს მონაწილეობა განსაღვრავს, სიძლიერის მომენტი საგრძნობლად მცირდება და ნულამდე ეშვება.

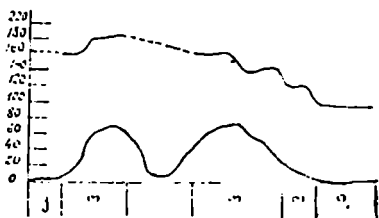
ამ მონაცემებით ცხადია, რომ მახვილიანია პირველი ანუ ბოლოდან მესამე მარცვალი.

კიდევ უფრო საყურადღებო ჩანს ამ შემთხვევაში სიძლიერის მრუდი. სიძლიერის თვალსაზრისით, თანაბარმახვილიანია პირველი [სამ] და მეორე [შო] მარცვლები, მესამე მარცვალში [ბლო] სიძლიერის მომენტი დაბლა ეცემა. ამ კანონზომიერებას იმეორებენ ქვემოთ განხილული სამმარცვლიან სიტყვათა მელოდიკის შემდეგი მრუდები:

ამ სიტყვის სიმალლისა და სიძლიერის მრუდები იმეორებენ „სამშობლოს“ სიმალლისა და სიძლიერის მრუდების სურათს. ირკვევა, რომ ტონურობის მიხედვით მახვილიანია პირველი ანუ ბოლოდან მესამე მარცვალი. ამას ადასტურებს სიძლიერის მრუდიც, ოღონდ სიძლიერის მომენტის მიხედვით ბოლოდან მეორე და მესამე მარცვლები თანაბარზომიერი სიძლიერით წარმოითქმიან.

ნახ. 193

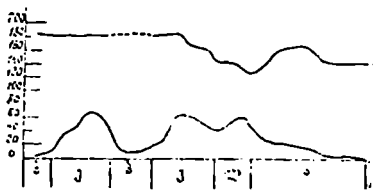
ნახ. 194

„კოჯორი“ ჩაწერილი და გაანალიზებული აქვს ე. ზელმერსაც, ოღონდ მას მოცემული აქვს მხოლოდ მელოდიკის მრუდი, რომელიც ემთხვევა ჩვენი მელოდიკის მრუდს¹.

„ბეპელა“-ს (ნახ. 195) მონაცემების მიხედვითაც მახვილიანია ბოლოდან მესამე მარცვალი. სიძლიერის მიხედვით თანაბარზომიერია ბოლოდან მესამე და მეორე მარცვლები. აღსანიშნავია ისიც, თუ სონანტ ლ-ს მონაწილეობით რამდენად იზრდება სიძლიერის მომენტი. იგი წინამავეალ ე-სთან ერთად თანაბარზომიერ სიძლიერეს ქმნის.

§ 172. აქვე შესადარებლად განვიხილავთ ნ. ქუთელიას მიერ ჩაწერილ სამმარცლიანი სიტყვების მელოდიკის მრუდებს.

სამმარცვლიანი სიტყვის „აბანო“-ს (ნახ. 196) მელოდიკის მრუდი სავსებით ადასტურებს ჩვენს ექსპერიმენტულ მონაცემებს.

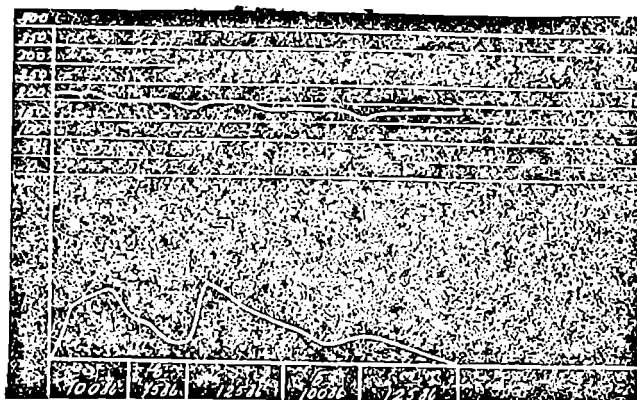

ნახ. 195

ყველაზე უფრო მაღალია მახვილიანი ბოლოდან მესამე მარცვალი [ა]. მეორე და პირველ მარცვლებზე ტონის სიმალლე თანდათანობით კლებულობს სიძლიერის მიხედვით. ბოლოდან მეორე და მესამე მარცვლები ერთნაირი სიძლიერით წარმოითქმიან. ბოლო მარცვალზე ტონის სიძლიერე ეცემა:

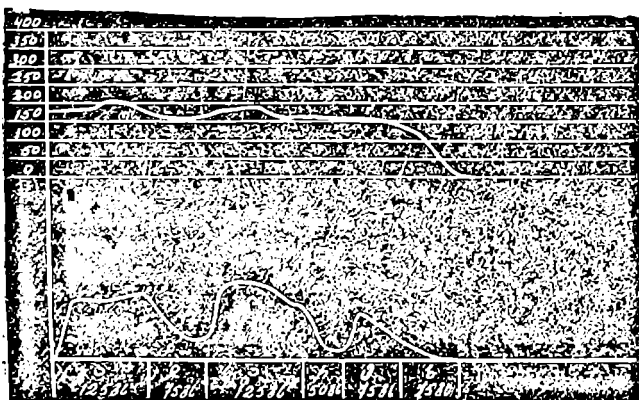
¹ შდრ. ე. ზელმერის დასახ. შრ., გვ. 21.

„ადარებ“ (ნახ. 197) მელოდიკის მრული სავსებით იმეორებს „აბანოს“ მელოდიკის მრულს.

ნახ. 196

„სიცილი“-ს (ნახ. 198) მელოდიკის მრულიც ადასტურებს ქართულ სამმარცვლიან სიტყვათა წარმოთქმის კანონზომიერებას.

ნახ. 197

§ 173. ოთხმარცვლიან სიტყვათა სიმაღლისა და სიძლიერის მრუდების სტრუქტურა შემდეგ სურათს იძლევა: ახალუხი (ნახ. 199):
274.

ა) პირველ მარცვალში [ა] ტონი თანდათანობით აღმავალია, შესატყვისად სიძლიერის მომენტიც გაზრდილია;

ბ) მეორე მარცვალი [ხა] აგრძელებს პირველი მარცვლის აღმავლობას და ქმნის ფონეტიკურ მწვერვალს: სიძლიერის მომენტი პირველი მარცვლის თანაბარზომიერია;

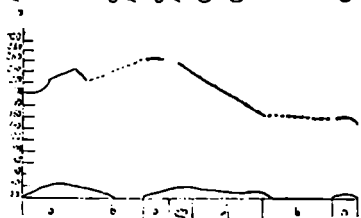
გ) მესამე მარცვალი [ლუ] წარმოითქმის დამავალი ტონით. სიძლიერის მომენტი კი პირველ და მეორემარცვლებთან შედარებით ოდნავ შემცირებულია;

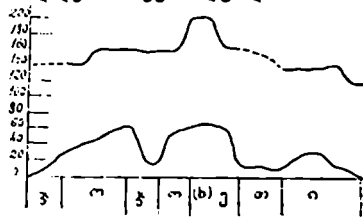
ნახ. 198

დ) მეოთხე მარცვალში [ხი] ტონი დამავალია, სიძლიერის მომენტიც ეცემა.

ამ მონაცებით ნათლად ჩანს, რომ ფონეტიკური მწვერვალი ბოლოდან მესამე მარცვალზეა. ამ ფონეტიკური მწვერვალის შექმნაში მეოთხე მარცვალიც მონაწილეობს. წარმოთქმის სიძლიერე ერთნაირად ნაწილდება მეოთხე, მესამე და მეორე მარცვლებზე. ცხადია, ამის მიხედვით მახვილიანია ბოლოდან მესამე მარცვალი, რომელზედაც ტონის მსუბუქ ამალგებას აქვს ადგილი.

ნახ. 199

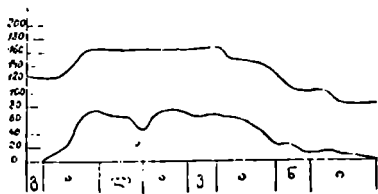
ნახ. 200

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის, რომ მელოდიკის მრუდის მიხედვით ტონის თანდათანობითი დაშვება იწყება მესამე მარცვლიდან, ინტენსიობის მრუდის მიხედვით სიძლიერე კლებულობს მეორე მარცვლიდან.

ანალოგიურ სურათს გვიჩვენებენ სხვა ოთხმარცვლიან სიტყვათა მელოდიკის მრუდის ანალიზიც.

„ჯოჯოხეთი“-ს (ნახ. 200) მრუდის მონაცემებით ირკვევა, რომ ფონეტიკური მწვერვალი ბოლოდან მესამე მარცვალზეა. ფონეტიკური მწვერვალის შექმნაში მონაწილეობს მეოთხე მარცვალიც. წარმოთქმის სიძლიერე თითქმის თანაბარზომიერად ნაწილდება მეოთხე,

მესამე და მეორე მარცვლების მიხედვით, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ სიძლიერის მომენტის მიხედვით ეს მარცვლები თანაბარმახვილიანია. პირველ მარცვალზე სიძლიერის მომენტი ეცემა ნულამდე.

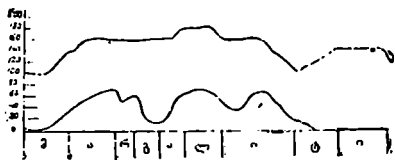

ნახ. 201

ამგვარად, „ჯოჯოხეთის“ ექსპერიმენტული მონაცემები ემთხვევა „ახალუხის“ ექსპერიმენტულ მონაცემებს.

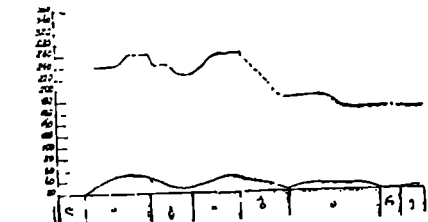
„გალავანი“-ს (ნახ. 201) მელოდიკის მრუდის მიხედვითაც ცხადად დასტურდება, რომ ბოლოდან მეოთხე და მესამე მარცვლები თანაბარმახვილიანებია. ტონის მოძრაობის დაშვება იწყება მესამე მარცვლიდან მეორე და პირველ მარცვლებზე. ამოსუნთქვის სიძლიერე თანაბარზომიერად ნაწილდება მეოთხე, მესამე და მეორე მარცვლებზე, ისე როგორც ეს წინა ოთხმარცვლიან სიტყვებში გვეჩვენა.

ორთმარცვლიან სიტყვათა წარმოთქმის კანონზომიერებას კარგად ასახავენ 202, 203 და 204 მელოდიკის მრუდებიც.

ნახ. 202

§ 174. შესადარებლად აქვე განვიხილავთ ნ. ქუთელიას მიერ ჩაწერილ ოთხმარცვლიან სიტყვათა მრუდებს, რომლებიც ადასტურებს ჩვენს ექსპერიმენტულ მონაცემებს:

ნახ. 203

„აყალიბებ“ (ნახ. 205) მელოდიკის მრუდის მიხედვით ბოლოდან მეოთხე და მესამე მარცვლები ერთ სიმაღლეზე წარმოითქმიან და თანაბარზომიერად მახვილიანებია. ამ სიმაღლეს განაგრძობს

მეორე მარცვალიც და თანდათანობით ეშვება. სიძლიერის მომენტის მიხედვით თანაბარი სიძლიერით წარმოითქმიან მეოთხე და მესამე მარცვლები. მეორე და პირველ მარცვლებში სიძლიერის მომენტი საგრძნობლად კლებულობს.

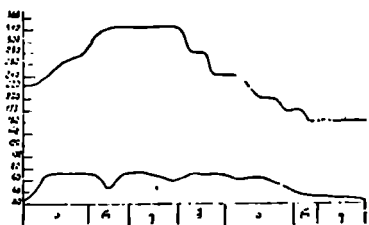
„აჩანაგებ“ (ნახ. 206) სიტყვაშიც ბოლოდან მეოთხე და მესამე

პარცვლები თანაბარმახვილიანებია' და ერთ სიმაღლეზე წარმოითქმიან. მეორე მარცვალზე უფრო დაბლდება ტონი, მაგრამ არც ისე შესამჩნევად. სიძლიერის მიხედვით თანაბარზომიერად წარმოითქმიან მეოთხე და მესამე მარცვლები. მეორე და პირველ მარცვლებზე ტონი ეცემა.

§ 175. ხუთმარცვლიან სიტყვათა სიმაღლისა და სიძლიერის მრუდების აგებულება შემდეგნაირ სურათს იძლევა: ხუთმარცვლიან სიტყვაში; „მასწავლებელი“ (ნახ. 207):

ა) პირველ მარცვალში [მა] ტონი აღმავალია, სიძლიერეც შესაბამისად გაზრდილია;

ბ) მეორე მარცვალში [სწა] ტონი ფონეტიკურ მწვერვალს ქმნის, სიძლიერე პირველი მარცვლის თანაბარზომიერია;

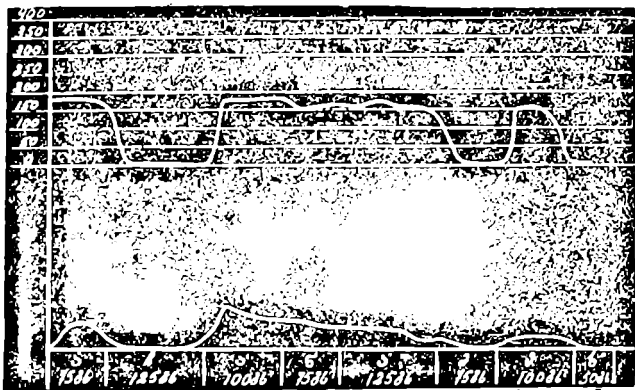
ნახ. 204

ნახ. 205

გ) მესამე მარცვალი [ვლე] წარმოითქმის პირველი მარცვლის სიმაღლეზე, სიძლიერე—პირველი და მეორე მარცვლების თანაბარზომიერია;

დ) მეოთხე მარცვალე [ბე] წარმოიქმნის თანდათანობით დამავალი ტონით. სიძლიერეც თანდათანობით კლებულობს;

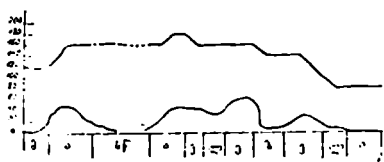

ნახ. 206

ე) მეოთხე მარცვალეში [ლი] ტონი დამავალია, სიძლიერეც ნულამდე ეცემა.

ამ მონაცემების მიხედვით ცხადია, რომ ამოსუნთქვის სიძლიერე თანაბარზომიერად ნაწილდება ბოლოდან მეხუთე,

მეოთხე და მესამე მარცვლებზე. მესამე მარცვლის შემდეგ იწყება ტონის მოძრაობის გარდატეხა და დაშვება, ისე როგორც ეს ოთხმარცვლიან სიტყვებშიც გვექონდა. ტონის ოდნავ მსუბუქი ამალეება შეინიშ-

ნახ. 207

ნება მეოთხე მარცვალზე.

სიტყვაში „აშენებული“ (ნახ. 208) ფონეტიკური მწვერვალი მეოთხე მარცვალზე გვაქვს. ამოსუნთქვის სიძლიერე თანაბარზომიერად ნაწილდება ბოლოდან მეხუთე, მეოთხე და მესამე მარცვლებზე როგორც სიმბოლის, ისე სიძლიერის მომენტების მიხედვით. ტონის მოძრაობის გარდატეხა იწყება მესამე მარცვლის შემდეგ. ამ სიტყვის ექსპერიმენტული მონაცემები სავსებით ემთხვევა წინა ხუთმარცვლიანი სიტყვის („მასწავლებელი“) ექსპერიმენტულ მონაცემებს.

ასევე ადასტურებენ ხუთმარცვლიან სიტყვათა წარმოთქმის კანონზომიერებას 209 და 210 მელოდიკის მრუდები.

§ 176. ექვსმარცვლიან სიტყვათა სიმაღლისა და სიძლიერის მრუდების სტრუქტურა ასეთია: „აღმაშენებელი“ (ნახ. 211):

ა) პირველი მარცვალი [აღ] წარმოითქმის აღმავალი ტონით, შესაბამისად სიძლიერის მომენტიც იზრდება;

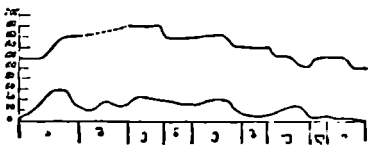
ბ) მეორე მარცვალში [მა] ტონი პირდაპირი ხაზით მიიშვრება თანაბარზომიერად, სიძლიერე რამდენიმედ უფრო გაზრდილი ჩანს;

გ) მესამე მარცვალი [შე] წარმოითქმის მეორე მარცვლის სიმაღლეზე, სიძლიერეც პირველი მარცვლის თანაბარზომიერია;

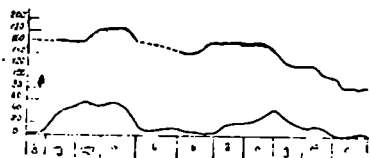
დ) მეოთხე მარცვალი [ნე] წარმოითქმის მესამე და მეორე მარცვლების სიმაღლეზე, სიძლიერეც წინა მარცვლის თანაბარზომიერია;

ე) მეხუთე მარცვალში [ბე] ტონი დამავალია, სიძლიერეც საგრძნობლად მცირდება;

ვ) მეექვსე მარცვალში [ლი] ტონი დამავალია, სიძლიერე ნულამდე ეცემა.

ნახ. 208

ნახ. 209

ამ მონაცემების მიხედვით ცხადად ირკვევა, რომ ამოსუნთქვის სიძლიერე თანაბარზომიერად ნაწილდება და ერთნაირ სიმაღლეზე წარმოითქმის მეექვსე, მეხუთე, მეოთხე და მესამე მარცვლები. მესამე მარც-

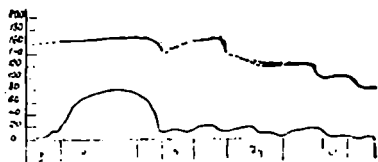
ვლის შემდეგ იწყება ტონის მოძრაობის გარდატეხა და თანდათანობით დაშვება.

ამ მხრივ ექვსმარცვლიან სიტყვაში ტონის მოძრაობა არ განსხვავდება ხუთ-, ოთხ-, და სამმარცვლიან სიტყვებში ტონის მოძრაობისაგან.

ამ კანონზომიერებას იმეორებს ექვსმარცვლიანი გვარისახელის „გამეზარდაშვილი“-ს წარმოთქმაც.

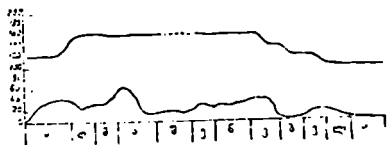
ამ მონაცემების მიხედვით ცხადად ჩანს, რომ საერთო რიტმი-

კული მახვილით წარმოითქმის მეექვსე, მეხუთე, მეოთხე და მესამე მარცვლები; ამოსუნთქვის ძალა თანაბარზომიერად ნაწილდება ამ მარცვლებზე როგორც სიმაღლის, ისე სიძლიერის მხრივ. ტონის მოძრაობის გარდატეხა იწყება მესამე მარცვლის შემდეგ. ამ მხრივ „გამეზარდაშვილი“-ს ექსპერიმენტული მონაცემები საყვებით ემთხვევა „ალმაშენებელი“-ს ექსპერიმენტულ მონაცემებს.

ნახ. 210

§ 177. ქართული მრავალმარცვლიან სიტყვათა მელოდიკისა და სიძლიერის მრუდების ანალიზით ნათლად გამოიჩინა, რომ მრავალმარცვლიან სიტყვებში მარცვლები წარმოითქმიან თითქმის თანაბარზომიერი სიძლიერით, გარდა ბოლოდან პირველი და მეორე მარცვლები-სა. ამავ დროს ტონის სიმაღლეს მსუბუქი მოდულაცია ახასიათებს.

ნახ. 211

როგორც ზემოთ დავრწმუნდით, ჩვენი ექსპერიმენტული მონაცემებით არ დასტურდება ნ. მარის მოსაზრება იმის შესახებ, რომ სალიტერატურო წარმოთქმაში თითქოს ბუნებრივი იყოს მრავალმარცვლიან სიტყვებში მახვილის მეორე მარცვალზე დასმა.

გარდა ამისა, ჩვენმა ექსპერიმენტულმა მონაცემებმა არ დადასტურეს ნ. მარისა და სხვა ავტორთა მოსაზრება იმის შესახებ, რომ თითქოს ოთხ-, ხუთ- და ექვსმარცვლიან სიტყვებში მოქმედებდეს მთავარი და თანამახვილი.

ნახ. 212

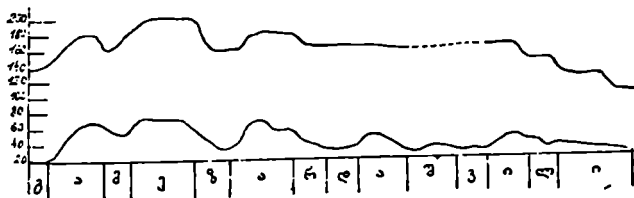
ნათლად დადასტურდა, რომ მრავალმარცვლიან სიტყვებში ბოლოდან მესამე და შემდეგი მარცვლები თანაბარმახვილიანია, ისინი საერთო რიტმიკული მახვილით წარმოითქმიან. მთავარი და თანამახვილის არსებობა არ შეეფერება ქართული მახვილის ბუნებას. ეს უფრო ინდოევროპულ ენათა აქცენტუაციის ბუნებას ეგუება.

5. თხრობითი წინადადება

§ 178. მრავალმარცვლიან სიტყვათა ექსპერიმენტული მონაცემების შედარებით წინადადებათა ექსპერიმენტულ მონაცემებთან კიდევ უფრო საინტერესო სურათი ირკვევა.

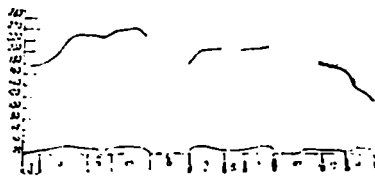
ქართულ წინადადებაში, ფრაზაში ცალკეული სიტყვები ფონეტიკურად არ გამოიყოფა. ამ შემთხვევაში მრავალმარცვლიან სიტყვათა ექსპერიმენტულ მონაცემებს თითქოს იმეორებს ცალკეული წინადადებებისა და ფრაზების მრუდები.

მელოდიკის მრუდის „გამეზარდაშვილი“ (ნახ. 212) შედარება მელოდიკის მრუდთან „გამეზარდა შვილი“ (ნახ. 213) ნათლად ადასტურებს, რომ ფრაზაში სიტყვები „გამეზარდა“ და „შვილი“ ფონეტიკუ-

ნახ. 213

რად არ გამოიყოფიან. განსხვავება ამ ორ მელოდიკის მრუდს შორის მხოლოდ ისაა, რომ 212 მელოდიკის მრუდის მიხედვით ტონის მოძრაობის გარდატეხა ხდება თანდათანობითი დაშვებით მესამე მარცვლის შემდეგ მეორე და პირველ მარცვლებზე, ხოლო 213 მელოდიკის მრუდის მიხედვით კი, ვინაიდან ბოლო სიტყვა „შვილი“ ორმარცვლიანია, ტონის მოძრაობის გარდატეხა მეორე მარცვლის შემდეგ იწყება და თანდათანობით ეშვება პირველ მარცვალზე. წინადადებაში „ვანო ბეჯითია“ (ნახ. 214) მელოდიკის მრუდის სტრუქტურა ასეთია:

ნახ. 214

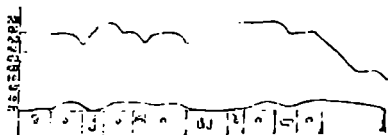
ა) პირველი მარცვალი [ვა] აღმაველი ტონით წარმოითქმის, ამის შესაბამისად სიძლიერის მომენტიც იზრდება;

ბ) მეორე მარცვალი [ნო] ფონეტიკურ მწვერვალს ქმნის, სიძლიერის მომენტი პირველი მარცვლის თანაბარზომიერია;

გ) მესამე და მეოთხე მარცვლები [ბე-ჯი] თანაბარზომიერი სიმალლითა და სიძლიერით წარმოითქმიან;

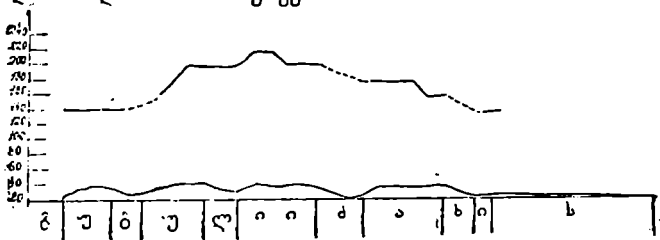
დ) მეოთხე მარცვლიდან, ე. ი. ბოლოდან მესამე მარცვლის შემდეგ, იწყება ტონის მოძრაობის გარდატეხა და ტონი თანდათანობით ეშვება მეხუთე და მეექვსე მარცვლებზე.

ამ ექსპერიმენტული მონაცემების მიხედვით ირკვევა, რომ ექვსმარცვლიანი წინადადების მელოდიკის მრუდი სავსებით იმეორებს ექვსმარცვლიანი სიტყვის მელოდიკის მრუდის სურათს. ისე, როგორც მრავალმარცვლიან სიტყვებში, ამ წინადადებაშიც ტონის მოძრაობის გარდატეხა ბოლოდან მესამე მარცვლის შემდეგ იწყება და თანდათანობით ეშვება. მესამე მარცვლის წინა მარცვლები კი თითქმის ერთ სიმაღლეზე და ერთნაირი სიძლიერით წარმოითქმიან, ზოგჯერ ტონის მსუბუქი ამალღებით.

ნახ. 215

215 წინადადების მელოდიკის მრუდი სავსებით იმეორებს 214 მელოდიკის მრუდის სურათს. პირველი, მეორე, მესამე და მეოთხე მარცვლები თითქმის ერთ სიმაღლეზე და ერთნაირი სიძლიერით წარმოითქმიან. ტონის მოძრაობის გარდატეხა აქაც ბოლოდან მესამე მარცვლის შემდეგ იწყება და თანდათანობით ეშვება.

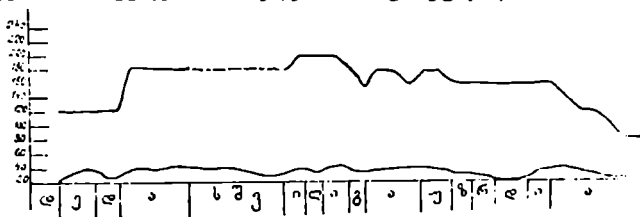
ნახ. 216

წინადადებაში „გუგული იძახის“ (ნახ. 216) ტონის მოძრაობის გარდატეხა ბოლოდან მესამე მარცვლის შემდეგ იწყება და თანდათანობით ეშვება. მესამე მარცვლის წინა მარცვლები თითქმის ერთნაირ სიმაღლეზე და ერთნაირი სიძლიერით წარმოითქმიან.

„დედას შეილი გაუზრდია“ (ნახ. 217) მელოდიკის მრუდის მიხედვითაც ცხადად ჩანს, რომ ტონის მოძრაობის გარდატეხა იწყება მესამე მარცვლის შემდეგ, ისე როგორც ეს ზემოთ განხილულ თხრო-

ბით წინადადებებში გვექონდა. ბოლოდან მესამე მარცვლის წინა მარცვლები თითქმის ერთნაირი სიმაღლითა და სიძლიერით. წარმოითქმინან. ამოსუნთქვის ძალა თანაბარზომიერად ნაწილდება წინადადების მარცვლების მიხედვით, რიტმიკულად.

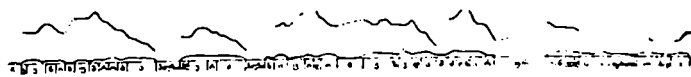
ნახ. 217

წინადადების „რწყილი ახტა, დახტა, მივიდა ძროხასთან ჯა სთხოვა“ (ნახ. 218) მელოდიკის მრუდი მეტად ორიგინალურია. ერთგვაროვანი წვერების ჩამოთვლისას ნათლადაა ასახული პაუზებისა და მახვილიანობის მომენტები.

ნახ. 218

ამ ექსპერიმენტული მონაცემებითაც ნათლად დასტურდება ჩვენ მიერ ზემოთ აღნიშნული კანონზომიერება, რომ თხრობით წინადადებაში ტონის გარდატეხა იწყება ბოლოდან მესამე მარცვლის შემდეგ. გარდა ამისა, ეს მონაცემები ადასტურებენ ორდა სამმარცვლიანი სიტყვების ექსპერიმენტული მონაცემების შედეგებს. კერძოდ, ვინაიდან სიტყვები „ახტა“, „დახტა“ სათანა-

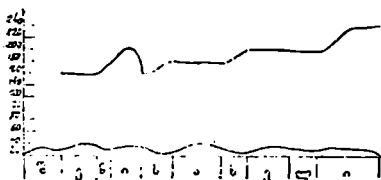
ნახ. 219

დო პაუზებითაა გამოყოფილი, ამიტომ ისინი ფონეტიკურად დამოუკიდებელი ერთეულებია და მახვილიც მკვეთრადაა გამოხატული ბოლოდან მეორე მარცვლებზე, ისე როგორც სამმარცვლიან სიტყვაში „მივიდა“ მახვილი და ფონეტიკური მწვერვალიც ბოლოდან მესამე მარცვალზეა.

ლექსად დაწერილი წინადადების „ჩვენი ხუმრობა, მღერა, სიცილი ხეზედა მძინარ ფრინველს აფრთხოვდა“ (ნახ. 219) მრუდი უახლოვდება წინა (ნახ. 218) წინადადების მელოდიკის მრუდის სურათს, ოღონდ ტონის აწვევასა და დაწვევას უფრო დიდი დიაპაზონი ახასიათებს. აქაც წინადადების ერთგვაროვანი წევრები სათანადო პაუზებითაა გამოცალკევებული. ამ წინადადების მთელ მანძილზე ერთნაირი სიმალლის ფონეტიკურ მწვერვალებს ქმნიან მესამე, მეცხრე და მეთოთხმეტე მარცვლები. აღსანიშნავია ისიც, რომ ტონის მოძრაობის დამავლობა იწყება ბოლოდან მესამე მარცვლის შემდეგ. მეორე და პირველ მარცვლებზე ტონი დამავალია, ხოლო ბოლოდან პირველ მარცვალაზე კი აღმავალი, რაც, ჩვენი აზრით, უნდა აიხსნას ლექსის ფორმითა და მასთან დაკავშირებული პროსოდიულობით. სიძლიერე გაზრდილია ყოველთვის სათანადო ფონეტიკური მწვერვალის შესაბამისად.

6. კითხვითი წინადადება

§ 179. ამ ტიპის წინადადებაში ტონის მოძრაობა განსხვავებულია იმის მიხედვით, მონაწილეობს თუ არა წინადადებაში კითხვითი სიტყვა. წინადადებაში ყველაზე უფრო მაღალი ტონაციით წარმოითქმის ის სიტყვა, რომელზედაც კითხვის სიმძიმის ცენტრია. დანარჩენი სიტყვები წარმოითქმიან დამავალი ტონით. კითხვით წინადადებაში ტონის აღმავლობის ინტერვალი გაცილებით უფრო დიდია, ვიდრე ეს თხრობით წინადადებაშია.

ნახ. 220

აკად. ლ. შჩერბა კითხვითი წინადადების თხრობითისაგან განსხვავებას ასე ახასიათებს: „კითხვითი ფრაზები იმით განსხვავდებიან თხრობითისაგან, რომ ისინი საერთოდ ტონით უფრო მაღალია, მაგრამ, რაც მთავარია, უკანასკნელი მარცვალი

ლი სინტაგმისა ანუ რიტმიკული ჯგუფისა კითხვით წინადადებაში წარმოითქმის ძლიერი აღმავლობით, ნაცვლად თხრობითი წინადადებისათვის დამახასიათებელი დამავალი ტონისა“¹.

წინადადებაში „შენი სახელი?“ (ნახ. 220) კითხვითი სიტყვა არ მონაწილეობს. ამიტომ ტონის მოძრაობას თანდათანობითი აღმავლობა ახასიათებს.

¹ Л. В. Щербя. Фонетика фр. яз., гл. 121.

კითხვით ფრაზაში „სადა ვარ?“ (ნახ. 221) კითხვითი სიტყვა მონაწილეობს, ამიტომ მელოდიკის მრუდის სტრუქტურა ასეთია:

ა) კითხვითი სიტყვის პირველი [სა] და მეორე [და] მარცვლები წარმოითქმის ერთ სიმაღლეზე, სიძლიერის მომენტი ორივე მარცვალში თანაბარზომიერია;

ბ) ბოლო მარცვალი [ვარ] წარმოითქმის ტონის მკვეთრი დამავლობით. შესაბამისად სიძლიერეც თანდათანობით მცირდება ნულამდე.

წინადადებაში „რა ამბავია?“ (ნახ. 222), ისე როგორც წინა კითხვით წინადადებაში, ტონის დამავლობის სურათი განსხვავდება თხრობითი წინადადების

ტონის დამავლობის სურათისაგან. ამ მხრივ ჩვენი ექსპერიმენტული მონაცემები სავსებით ადასტურებს გ. ახვლედიანის დაკვირვებას: „...კითხვითი შესიტყვების შიგნით (რა ამბავია?) სიძლიერე კარბობს სიმაღლეს. ამ ტიპის შესიტყვებაში, როგორც ითქვა, ინტონაცია დამავალია, მაგრამ არა იმ სიღაბლემდე, როგორც თხრობითში, ე. ი. კითხვითი შესიტყვების მეორე ტიპის ინტონაცია უფრო მაღალია, ვიდრე თხრობითისა“¹.

ნახ. 221

ნახ. 222

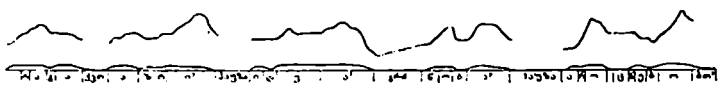
თხრობით წინადადებათა („შაქარი ტკბილია“, „ვანო ბეჯითია“) ექსპერიმენტული მონაცემების შედარება კითხვითი წინადადებების („სადა ვარ?“, „რა ამბავია?“) ექსპერიმენტულ მონაცემებთან სავსებით ადასტურებს გ. ახვლედიანის ზემოთ მოყვანილ მოსაზრებას.

223 წინადადება რამდენიმე კითხვითი წინადადების შემცველია. ტონის მოძრაობის სურათიც მრავალფეროვანია. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის, რომ ბოლო ფრაზის („არ ოცნებობთ?“) მელო-

¹ გ. ახვლედიანი. ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 140.

დიკის მრუდი ძირითად მომენტებში იმეორებს პირველი ფრაზის („არა გაქვთ აზრი?“) მელოდიკის მრუდის სურათს.

§ 180. გარდა ამისა, შ. ძიძიგურმა რაჭული კითხვითი წინადადების ინტონაციის ანალიზის საფუძველზე წამოაყენა დებულება იმის შესახებ, რომ ზმნა-შემასმენელი ინტონაციის ცენტრია და მელოდიკურად განსხვავებულიო. ის წერს: „ზემომოყვანილ მაგალითებში კითხვითი ინტონაციის ცენტრია ფრაზის უკანასკნელი სიტყვა, ეს ბოლო სიტყვა კი შემასმენელია. მაგრამ მახვილი შეიძლება მოუდიოდეს არა მხოლოდ ბოლო სიტყვას. კითხვა ისმის: რომელი სიტყვაა ფრაზაში მელოდიკურად განსხვავებული, ბოლო სიტყვის გარდა? ესაა შემასმენელი, რომელიც არ წარმოადგენს ფრაზის უკანასკნელ სიტყვას და გადმონაცვლებულია ფრაზაში...“

ნახ. 223

ერთსა და იმავე წინადადებაში შემასმენლის ადგილი შევცვალეთ და ამ ექსპერიმენტის შედეგად მივიღეთ:

ი კაცი გუშინ დაღამებულში შენთან ამოსულა?

ამოსულა შენთან ი კაცი გუშინ დაღამებულში?

შენთან ი კაცი ამოსულა გუშინ დაღამებულში?

გუშინ დაღამებულში ამოსულა შენთან ი კაცი?¹

ა. ალხაზიშვილმა თავის საკანდიდატო დისერტაციაში „ქართული მარტივი თხრობითი წინადადების ინტონაცია“ (1954 წ.) ექსპერიმენტული მონაცემების საფუძველზე წამოაყენა დებულება, რომ თხრობით წინადადებაში ინტონაციურად წამყვანია ზმნა-შემასმენელი. ის წერს: „1. ინტონაციის ცვლა ყველა ამ წინადადებაში გარკვეულად შემასმენლის ადგილის ცვლასთან არის დაკავშირებული; 2. შემასმენლის ადგილის ცვლა არ შეიძლება არ იწვევდეს წინადადების სხვა წევრთა ადგილის ცვლასაც“².

ზმნა-შემასმენელი წინადადებაში ინტონაციურად წამყვანი იმიტომბაა, რომ ქართულში მთელი სინტაქსური ძალა მასში იყრის თავს. ამ დებულების წამოყენებას დიდი მნიშვნელობა აქვს ქართულში სინტაგმების გამოყოფა-დადგენისათვის.

¹ შ. ძიძიგური., ძივბანი ქართული დიალექტოლოგიიდან, გვ. 59.

² ა. ალხაზიშვილის დასახ. შრ., გვ. 25.

7. ძახილის წინადადება

§ 181. ძახილის წინადადების მელოდიკის მრული ასეთ თავი-
სებურებას გვიჩვენებს ფრაზაში: „კარი გამილე!“ (ნახ. 224).

ა) პირველი მარცვლი [კა] წარმოითქმის აღმავალი ტონით, სიძლიერის მომენტიც შესაბამისად გაზრდილია;

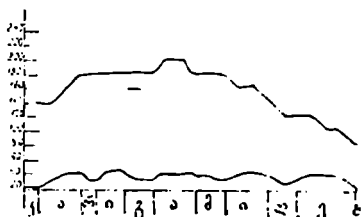
ბ) მეორე მარცვლი [რი] წარმოითქმის პირველი მარცვლის სიმალღებზე, სიძლიერეც პირველი მარცვლის თანაბარზომიერია;

გ) მესამე მარცვლი [გა] წარმოითქმის უფრო მაღალი ტონით, ვიდრე წინა მარცვა-
ლი. ეს მარცვალი ფონეტი-
კურ მწვერვალს ქმნის, სი-
ძლიერე წინა მარცვლების
თანაბარზომიერია;

დ) მეოთხე მარცვალში [მი] ტონის მოძრაობა და-
მავალია, სიძლიერე წინა
მარცვლების თანაბარზომიერია;

ე) მეხუთე მარცვალში [ლე] ტონის მოძრაობა კიდევ უფრო
დაბლა ეშვება, სიძლიერის მომენტიც თანდათანობით კლებულობს.

ამ კანონზომიერებას ასახავენ ძახილის წინადადების სხვა მე-
ლოდიკის მრუდებიც.

ნახ. 224

ნახ. 225

225 წინადადების ექსპერიმენტული მონაცემებით ნათლად ჩანს, რომ ძახილის წინადადებას ქართულში ფონეტიკური მწვერვალი შესიტყვების შიგნით აქვს და არა დასაწყისში ან ბოლოში. ამასვე ადასტურებს 226 მელოდიკის მრუდიც.

225 და 226 ძახილის წინადადებებში მკვეთრად განსხვავებულია ემფატიკურ სიტყვათა შესიტყვების („ლიღებული რამ არის“, „შის რა გააველებს“) წარმოთქმა არაემფატიკური შესიტყვების („იგ მყინვარი“, „ჩემს გულში“) წარმოთქმისაგან. პირველი წარ-

მოითქმის აღმავალი ინტონაციით, მეორე კი — დამავალი, დაბალი ინტონაციით.

227 ფრაზაში ტონის მოძრაობა ასეთია: „მოდის“ მიმართვის ფორმა და მასში ტონის აღმავლობა ფონეტიკურ მწვერვალს ქმნის. „გავთოხნოთ სიმინდი!“ ძახილის ინტონაციით წარმოითქმის და ტონის მოძრაობა დამავალია.

228 წინადადების მელოდიკის მრუდი საყურადღებოა იმითაც, რომ ტონის მოძრაობა გაძლიერებულია ისეთი სიტყვებით, როგორცაა „თუ გილაღატო“, „დედაო“. ეს უკანასკნელი ჩართული სიტყვა და მასში ტონის მოძრაობა განსაკუთრებულ ფონეტიკურ მწვერვალს ქმნის. იგი ამავე დროს სათანადო პაუზებითაა გამოყოფილი. „ნუმც დავიმარხო მთაშია!“ წარმოითქმის ძახილის წინადადებისათვის დამახასიათებელი აღმავალ-დამავალი ტონის მოძრაობით.

§ 182. ვფიქრობთ, რომ ზემოთ განხილული სხვადასხვა ტიპის წინადადებათა მელოდიკის სტრუქტურის ანალიზი ცხადად ააშკარავებს ქართული აქცენტუაციის ინდივიდუალურ სახეს.

ნახ. 226

ქართული წინადადების მელოდიკის მრუდების შედარებამ გ. ტორსუევის რუსული და ინგლისური სათანადო ტიპის წინადადებათა მელოდიკის მრუდებთან¹ ნათლად გვიჩვენა ტონის მოძრაობის საერთო ტენდენციებთან ერთად შესამჩნევად განსხვავებული ტენდენციებიც.

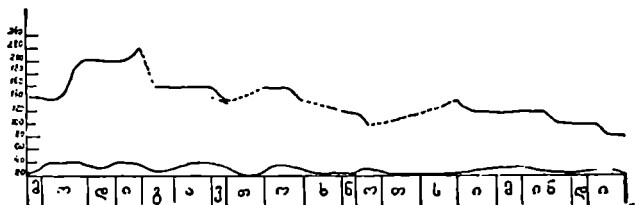
ქართულში, ისე როგორც რუსულშიც, არსებობს აზრის განმასხვავებელი ორი სახის ტონის მოძრაობა — აღმავალი და დამავალი. დამავალი ტონი უმთავრესად გამოხატავს აზრის დასრულებას, ხოლო აღმავალი ტონი — აზრის დაუსრულებლობას.

ქართულში, ისე როგორც რუსულშიც, დამავალი ტონით წარმოითქმიან თხრობითი, ძახილისა და ისეთი კითხვითი წინადადე-

¹ Г. Торсуев. Предварительное сообщение об экспериментальном сравнении английской и русской интонации: Экспериментальная фонетика и психология в обучении иностранному языку, под ред. проф. В. А. Артемова, 1940 г., гл. 173—199.

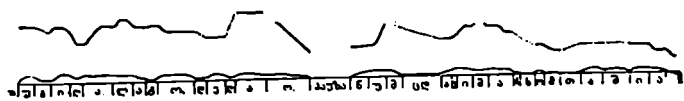
ბანი, რომლებშიც კითხვითი სიტყვები მონაწილეობენ. აღმავალი ტონით წარმოითქმიან კითხვითი წინადადებანი, რომლებშიც კითხვითი სიტყვები არ მონაწილეობენ, და აგრეთვე კითხვით-ძახილის წინადადებანი.

ქართული აქცენტუაცია რუსულისა და სხვა ევროპული ენების

ნახ. 227

აქცენტუაციისაგან ძირითადად განსხვავდება იმით, რომ ქართულ თხრობით წინადადებაში მახვილიანი მარცვლები არ გამოიყოფიან საერთო ბგერადობიდან ისე, როგორც ეს ევროპულ ენებშია. ქართულში ამოსუნთქვის ძალა თანაბარზომიერად ნაწილდება ყველა მარცვლის მიხედვით და მათი დიფერენციაცია რიტმიკულია; მასთან მახვილიან მარცვალს ხმის მსუბუქი ამალღება ახასიათებს. ქართული აქცენტუაციის არსებით მომენტს შეადგენს სიძლიერის მომენტის ერთგვარობა ანუ თანაბარზომიერება რამდენიმე მარცვალში.

ნახ. 228

ამიტომაცაა, რომ ქართული თხრობითი წინადადება შედარებით უფრო მონოტონურ შთაბეჭდილებას ტოვებს უცხოელზე. ქართულ თხრობით წინადადებაში ტონის დამავლობის საერთო ტენდენცია უფრო თანდათანობითია, მაშინ როდესაც რუსულსა და ინგლისურში ტონის დამავლობის საერთო ტენდენცია შედარებით უფრო მკვეთრია.

ქართული თხრობითი წინადადების მელოდიკის მრუდების ანალიზით ქართული აქცენტუაციის კიდევ უფრო მეტად საყურადღებო თავისებურება გამოირკვა:

გ. ტორსუევის დასკვნით, რუსულსა და ინგლისურში დამავალი ტონის მოძრაობის შემთხვევაში პირველი მახვილიანი მარცვალ-ლი წარმოითქმის აღმავალი ტონით და წინადადებაში იგი ჩვეულებრივ ყველაზე უფრო მაღალია მახვილიან მარცვლებს შორის. შუაში მოქცეული მარცვლები კი წარმოითქმიან უფრო დაბალი ტონით, ვიდრე პირველი მახვილიანი მარცვალი. ქართულში კი ეს ასე არ არის.

პირველი მახვილიანი მარცვალი უფრო დაბალი ტონით წარმოითქმის, ვიდრე მომდევნო უმახვილო მარცვალი. პირველ მახვილიან მარცვალს თან ახლავს ტონის მოძრაობის გარკვეული მაღლობი. ეს მაღლობი ტონურობის შედეგია და ქართული წარმოთქმის არსებითს მომენტს შეადგენს. ამ საყურადღებო მომენტს, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ე. ზელმერმა მიაქცია ყურადღება ქართული მახვილის ექსპერიმენტული კვლევისას.

ს ა ძ ი ე ბ ე ლ ი

1. პირები

(გვარები, სახელები)

- აბულაძე ილ. 158
ავანესოვი რ. 15, 198
ალავიძე მ. 6, 124, 174
ალხაზიშვილი ა. 286
ანტონ I 11, 15, 16, 21, 23, 26, 27
არტემოვი ვ. 288
ახვლედიანი გ. 5, 14, 19, 22, 35, 63, 67, 78, 85, 107, 108, 109, 113, 132, 133, 140, 142, 147, 148, 159, 172, 175, 188, 197, 206, 208, 209, 210, 230, 239, 246, 257, 258, 264, 270, 285
ბარათაშვილი ნ. 23.
ბარამიძე ალ. 158.
ბერიძე ვ. 65, 124, 175, 218
ბერნე 79
ბერნშტეინი 36
ბოგოროდიცი ვ. 48, 17, 47, 176, 267
ბამსახურდია ლ. 5, 6, 34, 40, 43, 48, 51, 61, 64, 65, 75, 85, 102, 105, 110, 113, 119, 125, 129, 134, 158, 168, 171, 178
გაწერელია ა. 251
გიგაური ნ. 214, 219
გიგინეიშვილი ი. 14
გიგინეიშვილი კ. 24
გოგებაშვილი ი. 26
გონიაშვილი თ. 172, 175
გორგაძე ს. 14, 253, 254, 255, 257, 263, 268
დეტერსი გ. 82, 220, 232, 233
დოდაევი კ. 133, 143
დოდაშვილი კ. 263
დოლიძე გ. 5, 34, 40, 41, 43, 45, 48, 63, 65, 68, 71, 110, 122, 125, 162, 168
მნგელსი ფ. 79
ერიხთაივი გ. 23, 24
ერიხთაივი რ. 214, 219, 241
მანდრიესი ე. 79, 80
ვაჟა (ფშაველა) 214, 219, 242, 243, 244, 245
ესეკულოდსკი-გერნგროსი ვ. 267
ჯელმერი ე. 264, 265, 270, 273, 290
ჯივერსი ე. 106, 107, 267
ჯინდერი ლ. 109, 250
თოფურია ვ. 14, 15, 65, 95, 117, 120, 137, 161, 217, 238, 277
იესპერსენი ო. 35
ილინსკაია ი. 268
იმნაიშვილი ი. 6, 17, 70, 92, 95, 104, 119, 127, 137, 139, 167, 176, 181
იმნაიშვილი გ. 11, 221, 223, 239, 241, 246, 247
ინგოროევა პ. 232
იოსელიანი პ. 251, 252, 253, იუშმანოვი ნ. 62, 69, 143
ძალაძე ც. 25, 164
კახაძე ო. 214
ლომონოსოვი მ. 198

- შაისურაძე ი. 215
 მარი ნ. 95, 139, 142, 175, 215, 253,
 254, 257, 258, 259, 280
 მარტიროსოვი ა. 217, 230, 231, 236,
 237, 238, 241, 244, 246
 მარქსი კ. 79
 მეგრელიძე ი. 236
 მეღე ა. 176
 მენთეშაშვილი სტ. 6, 65, 174
 მრეელიშვილი მ. 135, 258
 ნიკოლაიშვილი ი. 253
 ორბელიანი ს. 6, 21, 74, 172, 174
 პანკონჩელი-კალცია გ. 141
 პაული პ. 267
 პეტერსონი მ. 26
 შორდანი თ. 27, 253
 როგავა გ. 65, 77, 143, 145, 177
 რუსლო 84, 85, 107, 129
 სიდოროვი ვ. 268
 სოკოლოვა ვ. 163, 179
 ტომსონი ა. 108, 113
 ტორსუევი გ. 288, 290
 შთურგაიძე თ. 54, 141
 უსლარი პ. 20
 შოგტი პ. 264
 შაჯაია ო. 223
 ქუთელია ნ. 5, 6, 61, 63, 64, 67,
 68, 70, 74, 85, 90, 93, 97, 102,
 112, 116, 121, 122, 124, 125,
 148, 157, 208, 273, 276
 შიფშიძე ი. 6, 142, 143, 226, 230
 შანიძე ა. 10, 11, 14, 16, 23, 24,
 25, 41, 144, 158, 161, 164, 165,
 194, 213, 215, 216, 225, 226,
 227, 230, 234, 245
 შარაშიძე გ. 6
 შახმატოვი ა. 267, 268
 შორი რ. 85, 107, 131
 შუხარდტი პ. 108, 256
 შჩერბა ლ. 11, 12, 13, 16, 35, 41,
 45, 48, 51, 60, 109, 136, 147,
 148, 149, 151, 162, 169, 170,
 171, 207, 208, 228, 250, 266,
 267, 269
 ჩარგეიშვილი ა. 133, 137
 ჩელეზი ე. 79
 ჩიქობავა არნ. 14, 15, 73, 77, 120,
 126, 136, 142, 151, 161, 176,
 217, 218, 219, 224, 234, 246,
 255, 256, 257, 259, 261, 264,
 270
 ჩუბინაშვილი დ. 6, 74, 120
 ჩუბინაშვილი ნ. 251, 252, 253
 ტაგარელი ა. 68, 69, 102, 108, 109,
 118, 120, 128, 142, 251, 252
 ძიძიგური შ. 220, 221, 222, 224,
 245, 262, 263, 286
 ძოწენიძე ქ. 24, 219
 წერეთელი ა. 26
 წერეთელი ბ. 6, 120, 174
 ჭავჭავაძე ი. 20, 24, 25, 26, 218,
 241
 ქყონია ი. 173
 ხორნაული ვ. 234
 ხუბუა მ. 215
 ხუნდაძე ს. 14, 15, 86, 87, 253
 ჯანაშია ს. 35, 36
 ჯანაშვილი მ. 253, 257
 ჯიქია ს. 79, 177
 ჯიშიაშვილი ა. 101

2. ენები, დიალექტები, კილოკავები

- პერბაიჯანული ენა 79
 ათინური კილოკავი (ქანურისა) 77, 100, 136, 161, 231, 261
 არქაბული კილოკავი (ქანურისა) 261
 აფრიკული ენების შონის ჯგუფი 62
 აღმოსავლური კილოები (ქართულისა) 216, 246
 აპარული კილო 8, 209, 215, 218, 219, 224, 261
- ბალსზემოური დიალექტი (სვანურისა) 21, 53
 ბალსქვემოური დიალექტი 53
 ბერძნული ენა 251, 252
 ბერძნულ-ლათინური 263
 ბუშმენური ენები 131
- ბერმანული 11, 79, 152, 267
 სამხრული 267
 „ ჩრდილოური 267
- გურული კილო 120, 124, 175, 214, 215, 218, 221, 222, 224, 225, 235, 236, 236, 242, 243, 245, 246, 248
- გურულ-იმერული 120
 გურულ-აპარულ-მესხური 214, 215
- დასავლური კილოები (ქართულისა) 87, 152, 247
- მეროპული ენები 21, 35, 206, 289
 შიწურ-არქაბული კილოკავი (ქანურისა) 21, 136, 231
- „ზუგდიდურ-სამურზაყანული კილოკავი (მეგრულისა) 11, 21
 ზემო რაჭული 220, 261
- თერჯოლის მეტყველება 245
 თუშური კილო 21, 22, 53, 54, 80, 81, 137, 140, 142, 144, 185, 225, 234, 236, 243
- იმერული კილო 224, 234, 235
 იმერხეული კილო 215
- ინგილოური კილო 8, 11, 21, 22, 218, 220, 221, 223
 ინგლისური ენა 149, 288, 289, 290
 იტალიური ენა 152
- ძაგასიური ენები 75, 130
 კილოები ბარსის 80, 82, 136, 183
 „ მთის 80, 81, 135, 218, 220, 228, 232, 233
 „ მთის 232, 233
 კახური კილო 10, 23, 161, 81
 კლასიკური ენები 251
- ლათინური ენა 27
 ლაშხური დიალექტი (სვანურისა) 21
 ლეჩხუმური კილო 124, 221, 235
- მარტივლურ-ბანძური კილოკავი (მეგრულისა) 151
- მეგრული 11, 12, 21, 63, 77, 79, 104, 141, 224, 261
 მეგრულ-ქანური 244
 მესხური კილო 215
 მთარაჭული 222
- მთიულური 22, 80, 137, 219, 221, 234, 236, 259, 261
- მოხეური კილო 8, 11, 21, 22, 80, 81, 137, 144, 218, 219, 220, 221, 223, 225, 228, 234, 259
- რაჭული კილო 224, 262, 286
 რუსული ენა 149, 170, 198, 207, 288, 289, 290
- საერთო სლავური 267
 სვანური ენა 11, 12, 21, 22, 39, 42, 43, 48, 57, 63, 66, 74, 90, 91, 97, 100, 101, 104, 124, 126, 135, 140, 145, 152, 176, 177, 185, 186, 188, 229, 231, 237, 261
- სლავური ენები 162
- ტაჯიკური ენა 163, 179

შერეიდნული 223, 224, 234
ფრანგული 79, 149, 207, 264
ფშაური კილო 10, 22, 23, 80, 81,
137, 161

მართული ენა 21, 79, 85
" ახალი 81, 140, 227, 232,
245

" ძველი 21, 22, 81, 187,
217, 220, 232, 245, 264

ქართულ-ქართველური ენები 140
ქართველური ენები 21, 130
ქართული კილოები 160, 161, 162,
220, 221, 234, 235, 236

ქართლური კილო 10, 161, 214, 218,
239, 247, 261, 262

ქართლურ-კახური 159

ქვემო იმერული კილოკავი 120, 152
ქიზიყური კილო 22, 137, 161, 218,
245

ჭანური 63, 85, 89, 149, 261

ქანურ-მეგრული 21, 31, 39, 42, 43,
48, 53, 65, 66, 74, 89, 91, 94,
97, 99, 100, 101, 115, 119, 124,
141, 162, 176, 177, 186, 185,
188, 218, 237

ხვესურული კილო 22, 80, 81, 137,
144, 209, 228, 233, 234, 236,
243, 259, 261

ხოფური კილოკავი (ჭანურისა) 136

ჭოტენტოტური ენები 131

3. ტერმინები

აბრუპტივი, აბრუპტივები 59, 106,
108, 182, 209

აბსოლუტური ბოლო 8, 9, 22, 49,
86, 87, 88, 149, 152, 153, 159,
162, 183, 186, 243, 244

ადგილის წარმოება 163

ადგილის მიხედვით ტონის მოდულა-
ცია 259

აკუსტიკური ეფექტი 31, 32, 189

" განსხვავება 35

" ნიუანსი 7

" შთაბეჭდილება 270

ალეოლი, ალეოლები 149

ალეოლების არე 167, 169

ამოსუნთქვის სიძლიერე 276, 278,
279

ამოსუნთქვის ძალა 283

ამოსუნთქვის ძალის თანაბარზომიე-
რად განაწილება ყველა მარცვლის
მიხედვით 269

ამოსუნთქული ჰაერნაკადი 153

ამპლიტუდა 267

ანბან-სრული ენა 20

ანბანის სავსეობა 20

ანბანის სისრულე 20

ანლაუტი 37, 56, 82, 83, 84, 159,
207,

აპოსტროფი 133

არაბული ელიფი 143

" ტრანსკრიფცია 79

არაემფატიკური სიტყვები 287

არაბაგისმიერი ხმოვანი 247

არათავიკიდური მარცვლები 198

არათავიკიდური მარცვლების დაკარგვა
246

არამკვეთრები 117

არამკვეთრი აფრიკატები 146

არამჟღერობა 85

არასრულფასოვანი ფონემები 10

არაძირითადი ხმოვნები 58

არტიკულაცია 71, 134, 159, 163,
213

" ენერგიული 113

" მოდუნებული 184

" სუსტი 165, 184

" ნაკლებ დაკიმული 165

არტიკულაციური დაბრკოლება 153

არტიკულაციური დაბრკოლების ინ-
ტენსიურობა 253

არტიკულაციური პროფილები 167

" ცნებები 207

" გადაწეულობა 7

" განსხვავება 35

- არტიკულაციური წინ წამოწეულობის
 ტენდენცია 35
 არტიკულაციის ენერგიულობა 37
 „ სიძლიერე 37
 „ ნაწილობრივი შეცვლა
 136
 „ წინ წამოწევა 135
 ასიმილაცია 89, 221, 227, 228, 229,
 230, 235
 კონტაქტური 229
 რეგრესული 174, 236
 „ სრული რეგრესული 214,
 215
 ასიმილაციური პროცესი 228-
 ტენდენცია 223
 ასიმილაციის სისუსტე 226
 „ სიძლიერე 60
 ასიმილაციის სხვადასხვა სახე 221
 „ საფეხური 221
 ასიმილატორული ტენდენციები 226
 ასიმილაციაქმნილი ფორმები 228
 ასო 20, 21
 ასპირატი, ასპირატები 133
 ასპირაციის მოცულობა 105
 აუსლაუტი 37, 45, 49, 50, 56, 85,
 159, 207
 აფიქსი, აფიქსები 31, 195, 256
 აფრიკატი 145, 146, 168, 185, 236
 აფრიკატთა შემადგენელი კომპონენ-
 ტები 146
 „ სპირანტები 148
 „ შედარებითი ხანგრძლი-
 ീბა 148
 აფრიკატის სპირანტული დაბოლოება
 146
 აფრიკატის ხშული დაწყება 146
 აფრიკატოიდი 138
 აფრიკატიზაცია 147, 148, 235, 236
 237
 აფრიკატიზაციის ძლიერი ტენდენცია
 235
 აქეთური კომპლექსი 208 ნ. აქცესი-
 ური
 აქტიური ორგანო 162
 აქცენტუაცია 12, 16 249, 259
 სიტყვის 32
 ფრაზის 32
- აქცენტუაციური ინდიკატორება 250
 აქცენტუაციის საკომპლექსიო ფუნქ-
 ცია 249
 აქცესიური თანამდევრობა 246
 კომპლექსები 208
 „ ტიპის კომპლექსები 209
 აღმავალი ტონი 288
 აღმავალ-დაშავალი ტონის მოძრაობა
 288
 აღმავალი ბგეროვნობის კანონი 198
 აღქმა-გაგონება 196
 აწმყოს თემის მაწარმოებელი სუ-
 ფიქსი 216
 ახალი ბგერის განვითარება 188
 ახალი ქართული ენის წარმოქმნის
 ნორმა 18
 ახალი შენაძენი ფონემა 175, 187
 ბაგე ზედა 60
 „ ქვედა 60
 ბაგეები დახშული 153
 ბაგით მჭროლაუი 29
 ბაგეთმიერნი 182
 ბაგისმიერი ხმოვანი 247
 ბაგეების დაქიმულობა 61
 ენერგიული მოქმედება 49
 მდგომარეობა 88
 აქტიურობა 49
 მოქმედება 49
 „ მორგველება 49, 171
 „ წინ წამოშვერა 170
 „ წინ წამოწევა 170
 „ შესამჩნევი აქტიური არ-
 ტიკულაცია 170, 186
 ბაგისმიერ თანხმოვანთა მეზობელ
 ხმოვნებზე გავლენა 218
 ბგერა, ბგერები 7, 10, 175, 189
 „ გაურკვეველი 161
 ბგერა მავარი 150
 რბილი 150
 რთული 10, 23
 საშუალო 150
 მყესული 133
 „შეწოვნითი“ 131
 პალატალიზებული 128, 185
 უსუნთქვეული 130
 დაყრუებული 150

ბგერა ნაკლებ დაქიმილი 186
 " არტიკულაციურად წინ წამო-
 წეული 179
 " ბოლოკიდური 8
 " თავკიდური 8
 " არტიკულაციურად სუსტი 161
 " ბუნებით პალატალიზებული 160
 ბგერის გარემოცვა 8
 " გადაადგილება 54
 " გაუჩინარება 54
 " დასუსტება 161
 " დიფერენციაცია 62
 " თავდაპირველი სახე 72
 ბგერის კანონზომიერი დიფერენცია-
 ცია 69
 " მაგარი ელფერი 7
 " ნაწილობრივ შერბილებული
 ელფერი 64
 " პოზიციური ცვლებადობა 62
 " პირში წარმოება 182
 " ცხვირში წარმოება 182
 " რედუცირებულად წარმოთქმა
 13
 " რაგვარობა 142
 " სახესხვაობა 8
 " სიმაღლე 45
 " სიძლიერე 45, 267
 " წარმოების ადგილი 142
 " წარმოთქმის სამი მომენტი 207
 ბგერათგადასმა 22, 239
 ბგერათგადაწევა 232
 ბგერათა დისიმილაციური გამქდერე-
 ბა 233
 " არტიკულაციური ჩვევები 59
 " მოდულიცია 55
 ბგერათა შეერთება 12, 15
 " შერთვა 15
 " შერწყმა 12, 15
 " ჩანაცვლება 237
 " ჩართვის ტენდენცია 246
 " ურთიერთგავლენა 206
 " წარმოთქმის ფიზიოლოგიუ-
 რი პირობები 153
 ბგერათკვლილება 233
 ბგერათკვლილების რთული ფონეტი-
 კური .პროცესი 214

ბგერათკვლებადობანი გაბმულს მე-
 ტყველებაში 213
 " თანხმონებში 226
 ბგერთი ენა 26
 " სისტემები 8, 59
 ბგერობრივი ნიუანსი 7
 " ტიპები 7
 ბგერობა 55
 ბგერადობა 7, 33
 ბგეროვნობა 195
 " აღმავალი 195
 " დამავალ-აღმავალი 195
 ბგეროვნობის ზრდა 189, 195
 ბოლოზმონიანი სახელები 214
 ბოლოკიდური ხმოვანი 214
 ბოლოკიდური მარცხლის აგებულება
 195
 ბრუნება 253
 ბრჯგუნნი 27
 ბუნებრივი კომპლექსები 120
 " მკვეთრები 114
 ბაფრიკატება 146
 გაბმული მეტყველება ნ. რწყმული
 მეტყველება 189, 250
 გაგონებითი ეფექტი 12, 15
 გადასმული ფორმები 159
 გადაუსმელი ფორმები 241
 გაზრდილი ისპირაცია 88, 184
 გამოლება 27, 251
 გამოხმობა 27
 განსვავება ნ. დისიმილაცია 224
 გერმანული ენის მახვილი 269
 "გრძელი მარცვალი" 28, 251
 გრძელი ხმოვნები 53, 259
 გრამატიკული წყობა 17
 გურულ-აპარულის აქცენტუაცია 260
 გურული მეტყველებისათვის დამახა-
 სიათებელი აქცენტუაცია 260
 დამართვა 207
 " მაგარი 133
 " ძლიერი 130
 დამართვის მომენტები მკვეთრებში
 116

დამოუკიდებელი ფონემა 7, 11, 140,
 142, 162, 186
 " ფონემური მნიშვნელობა
 141, 142, 143, 185
 დამოუკიდებელი ხშვა-სკდომა 208
 დამწერლობა მრგვლოვანი 20
 " მხედრული 20
 " ნუხსა ხუცური 20
 დასაკვეთი 28
 დასაკვეთის თანაბრობა 257
 დასაპირისპირებელი მნიშვნელობა 8
 დაყოვნება 207
 დაწერილობის ვარიანტები 17
 დაქიმულობა ძლიერი 207
 " სუსტი 207
 დეზაფრიკატიზაცია 69, 100, 147,
 237
 დეფონოლოგიზაცია 8
 დეცესიური კომპლექსები 208
 დეცესიური ტიპის კომპლექსები 209
 დიაკრიტიკული ნიშანი 23
 დიაკრიტიკულნიშნისანი ასო 23
 დიალექტი, დიალექტები
 დიალექტიზმები 231
 დიალექტობრივი ფენა ძველ ქარ-
 თულში 256
 დიალექტალური წარმოთქმა 12, 87
 დიალექტთა აქცენტუაციის მონაცე-
 მები 270
 დინამიკური მახვილი 265, 267
 დინამიკურ-მუსიკალური მახვილი 267,
 268
 დისიმილაცია 100, 197, 215, 228,
 229, 231
 " ნარნარა და ცხვირის-
 მიერ თანხმოვნებში 230
 " პროგრესული 230
 " რეგრესული 215, 230
 დისიმილაცია ადგილის წარმოების
 მიხედვით 230
 " რაგვარობის მიხედვით
 230
 " ბაგეების მონაწილეობის
 მიხედვით 231
 დისიმილაციური გამეღერება 81, 230,
 232

დისიმილაციური გამეღერების კანონი
 232
 " დაკარგვის შემთხვე-
 ვები 230
 დისიმილაციანი ფორმები 230
 დისიმილირებული ფორმები 14
 დიფთონგი, დიფთონგები ნ. ორხმო-
 ვანი 28, 31, 225
 დიფთონგიზაცია 225
 დიფთონგოიდი, დიფთონგოიდები 31,
 40, 48, 225
 მეროპული ენების აქცენტუაცია 289
 ელექტრო-აქუსტიკური აპარატი 270
 ემფატიკური სიტყვა 287
 "ენათმეცნიერების საფუძვლები" 6
 ენაკიბილაშიერნი 182
 ენანუნისმიერნი 28, 59, 122, 164,
 182
 ენანუნისმიერი შიშინა 145
 " ყრუ 98
 ენარბილასისმიერნი 145
 ენის აწეულობა 45
 " აწეულობის საფეხურები 41
 " არტიკულაციის უკან გადაწევა
 129
 " დაქიმულობა 33
 " ჩაზნექილობა 33
 " ზურგის დაქიმულობა 55, 113,
 119, 166, 168
 " ზურგის განსაკუთრებული და-
 ქიმულობა 155, 186
 " " მაგარი სასის მიმართ
 აწეულობა 154
 " " კონფიგურაცია 169
 " " შუა ნაწილის ოღნაევი
 ჩაზნექილობა 166
 გვერდითი კიდეები 45, 64
 " კიდეების შეხების კვა-
 ლი 37, 52, 155
 " " " მაგარ სასასთან
 შეხება 40, 71, 166, 185
 გრამატიკული წყობა 249
 მდგომარეობა 88, 109, 154
 ტანი 33, 40
 ტანის დაქიმულობა 154

ენის ტანის უკან გადაწევა 46, 109, 154, 158

ენის უკანა ნაწილი 46, 75, 110

" " ნაწილის აწეულობა 51, 61, 62, 88, 158

" " " რბილ სასასთან მიახლოება 178

" " " გვერდითი კიდების შეხება 110

" ფონეტიკური საშუალებები 250, 270

შუა ნაწილის არტიკულაცია 160

" ზურგის ამოხვეწილობა 39

" " ნაწილის ზურგის უნაგრისებური ჩაზნექილობა 168

" " ნაწილის მიახლოება მაგარ სასასთან 160

" " " ოდნავი უნაგრისებური ჩაზნექილობა 166

" და უკანა ნაწილის ჩაზნექილობა 169

" " " ზურგზე ჩაზნექილობა 150

" ძირი 133, 162

" ძირის აქტიური მოქმედება 186

" " და ფარინგის კედელს შუა შექმნილი გასწვრივი ნაბრალი 162

ენის ძირისა და ხახის გვერდითი კედლების აქტიური ზევა 137

" ძირზე წარმოშობილი მორგევი 133

წვერის თრთოლა 150

მოსხლეტა 150

" მიბჯენა კბილებთან 155

" ვიბრაციით წარმოქმნილი ბგერა 149

" უკან დახევა 167

" წინა ნაწილი 33

" ნაწილის ზურგი 40, 165

შუა ნაწილის ზურგი 40

წინა და შუა ნაწილის ზურგი 43, 45

" " ნაწილზე კოვზისებური ჩაღრმავება 55

ენის შუა ნაწილის უნაგრისებური ჩაზნექილობა 113

ენერგიული წარმოთქმა 53

" არტიკულაცია 108

ხშვან-სკლომა 128, 185

ენკლიტიკები 254

ენობრივი გამომხატველობის საშუალებები 15

" ექსპერიმენტი 206, 249

ენობრივი ფაქტები 34

"ენისმიერი თანაბარი" 28

ენისმიერი მსტინაევი 28

" შიშინა 28

ერთგვარი ასიმილაციური პროცესები 221

ერთგვაროვანი წვერები 283

ერთმარცვლიანი სიტყვები 37, 252, 254

ერთნაირი სიმაღლის ფონეტიკური მწვერვალები 284

ერთეამიერი წარმოთქმა 208

ერთად მიჯრილ თანხმოვანთა წარმოთქმა 196

ერთიანი ლიტერატურული ენა 12

ერთშედგენილიანი ნიშანი 20

" ასო 23

ერთცნებიანი კომპოზიტები 227

ეტიმოლოგია 156

ეტიმოლოგიური პრინციპი 199

ექვსმარცვლიანი სიტყვები 255

ექსპერიმენტული მონაცემები 5, 32, 84, 265

ექსპერიმენტულ-ფონეტიკური შესწავლა 60

ექსპერიმენტული ფონეტიკის ლაბორატორია 270

ექსპირატორული მახვილი 267, 268

" ხმის ამაღლება 263

ეშვები 45

ჰარიანტი, ვარიანტები 10, 120

ველარული 170

ველარიზებული ელფერი 170

ვერსიფიკაცია 251

ვიბრაცია, ვიბრაციები 83, 84, 85, 149

ვიბრაციის მწვერვალი 149

- ვიბრანტი 182
 ვიწრო ნაპრალი 166
 ვიწრო ხმოვნის გავლენა ფართო ხმოვანზე 221
 ვნებითი გვარის ზმნები 227
 ვნებითი გვარის საწარმოებელი ხმოვანი 221
 ვოკალიზმი 30
 ვოკალიზაცია 149
 ვოკალიზაციისადმი ტენდენცია 149
- ზედა ბაგე 109
 ზედა და ქვედა ბაგის დაკეტილობა 109
 ზედა კბილები 158, 166
 ზედა საკრელი კბილები 63
 ზმნა, ზმნები 194
 ზმნა-შემასწავლებელი 286
 ზმნა-შემასწავლებლის ინტონაცია 286
 „ „ სინტაქსური ძალა 286
 ზმნისართები 86
 ზმნის ფუძე 159
 თავ-მარცვალი 256
 თავისებური მკლერობა 78, 183
 თავკიდური მარცვალი 166, 197, 198
 თავკიდურ მარცვალთა შედგენილობა 206
 „თანამარცვლოვნობა“ 189, 192
 თანაბარმხვევილიანი მარცვლები 269, 276, 277
 თანხმოვანი, თანხმოვნები 20, 22, 31, 32
 მაგარი 128, 138
 მარტივი 145
 „მტკიცე“ 128
 „ „ უუფლარული 179
 თანხმოვანთგასაყარი 11
 თანხმოვანის კომბინაციური შეერთება 31
 „ ხმოვნებთან შეგუება 57
 თანხმოვანთა ასიმილაციური ტენდენციის შეზღუდვა 227
 „ დისიმილაცია 230
 კლასიფიკაცია 142
 კომპლექსები 31, 206
 კომპლექსის წარმოთქმისას ერთგვარობისაკენ მიდრეკილება 208
 „ სამეულებრივი სისტემა 59-ტიპები 207
 შემართვა-დამართვა 226
 შეჯგუფება 31
 „ „ ხმოვნის ჩაურთველად 195
 თანხმოვანთა წარმოთქმის ნორმები 59
 „ ერთგვარობისაკენ მისწრაფება 208
 „ ძლიერშემართვიანი და ძლიერდამართვიანი წარმოთქმა 227
 „ ჯგუფები 195
 თხრობითი წინადადება 281, 288
- ინგლისური ენის მახვილი 269
 წარმოთქმა 19
 ინდივიდუალურ-დიალექტური განსხვავება 39
 ინდოევროპულ ენათა მახვილი 263
 აქცენტუაცია 280
 ინლაუტი 36, 37, 49, 50, 53, 56, 83, 84, 159, 207
 ინტონაცია 12, 16, 19, 249
 „ დამავალი 258
 ინტონაციური ელფერი 249
 „ თავისებურებები 270
 ინტონაციის ცენტრი 286
 ინტენსიობა 37
 ინტენსიურობა 45
 ინტენსიური მახვილი 217
 „ დინამიური მახვილი 217
 იოტი 55
 იოტიანი შემართვა 55
 „ ხმოვანი 41, 54
 იოტაცია 54
 იოტაციის გაძლიერების ტენდენცია 54
 იოხრუს 27
 ირიბი მიმართება 10
 იქითური კომპლექსი ნ. დეცესიური 208
 „ძვეკასიური წარმოთქმა“ 269
 კალკი 27

- კანონზომიერი შესატყვისი დიფერენ-
ცია 94
- კბილბაგისმიერი 158, 159, 182
- კეთილშრომანება 135
- კვეცადობა 213, 214
- კუნესისებრი ტყაცანი 113
- კითხვითი ინტონაცია 258
- კითხვითი სიტყვა, -ები 284, 285, 289
- „ შესიტყვების ინტონაცია
285
- კითხვით-ძახილის წინადადებანი 289
- კითხვითი ფრაზა, -ები 284, 285
- „ წინადადება, -ები 284, 286,
288, 289
- კიმოგრამა, -ები 37, 42, 49, 55, 83,
132
- კიმოგრაფიული მონაცემები 184
- კოარტიკულაცია 8, 206
- კომპლექსი, -ები 89, 90, 91, 93, 97,
101, 112, 120, 137, 159, 171,
176, 209
- კომპოზიტები 253
- კონსონანტიზმი 59
- კუნთების დაკიმულობის ხარისხი 37
- ერთნაირი დაკიმულობა 207
- ლაბიალიზაცია 62, 69, 74, 121, 187
- ლაბიალიზაციის მომენტი 122
- ლაბიალური ხმოვნების წარმოქმნა
218
- ლაბიალიზებული თანხმოვნები 69,
73, 92, 117, 119, 127, 136, 138,
181, 187, 220
- ლაბიალიზებული ბუნება 95, 104,
„ ელფერი 7
- ლაბიალიზებულობა 100, 166, 175,
186
- ლაბიალიზებულობის კვალი 77, 122
- „ მომენტი 171
- ლაბიო-ველარიზაცია 62, 63, 65, 67,
74, 92, 88, 95, 99, 100, 117, 121,
175, 176, 177, 187
- ლაბიო-ველარიზაციის განვითარება
171, 187
- ლაბიო-ლარინგალიზაცია 121, 122,
124, 127, 187
- ლარინგალიზაცია 109, 110, 113, 115,
116, 117, 119, 121, 129, 185
- ლარინგალიზებული თანხმოვნები 130
- „ მკვეთრები 110, 130
- „ მკვეთრი აფრიკატე-
ბი 146, 185
- ლბილნი 27
- ლიტერატურული წარმოთქმა 9, 57,
80, 87, 88, 136, 156, 158, 221,
225, 227, 228
- „ წარმოთქმის ნორ-
მები 16
- „ ნორმალიზაცია
16
- „ „ ძირითადი თა-
ვისებურებანი 5
- ლიტონნი 27
- მაგარი დამართვა 53
- „ შემართვა 53
- „ ელფერი 170, 187
- „ სასა 43, 45, 64, 99
- „ სასის არე 52, 72
- მაგარ სასასთან შეგების არე 129
- „მართლ-უბნობა“ 15, 26
- მართლწერა 20
- მართლწერის საკითხები 12
- „ პრინციპები 19
- „ ფონეტიკური პრინციპი
19
- „ მორფოლოგიური პრინ-
ციპი 19
- „ ისტორიული პრინციპი
19
- „მართლწარმოთქმა“ 15
- მარტივი ხშული 148
- მარცვალი, -ები 189
- „ დახურული 41
- „ ღია 37
- მარცვალთგასაყარი 206, 208, 209,
210
- მარცვლის აგებულება 189, 198, 199
- „ დაბოლოება თანხმოვანზე
196, 207
- „ ხმოვანზე 195
- თეორია 207, 208

მარცვლის ფონეტიკური საზღვარი 206, 208, 210
 მარცვლის ცენტრი 189, 266
 „ ცენტრის მწვერვალი 197
 მარცვალთა აგება 206
 „ მზარდი ბგერადობის მიხედვით 197
 „ თანაბარზომიერი სიძლიერით წარმოთქმა 276, 282
 „ სიმაღლით წარმოთქმა 282
 „ სტრუქტურის შესწავლა 256
 მატერიალური ენობრივი ვარსი 249
 „ მალალი მარცვალი“ 28
 მახვილი 27, 251, 254
 „ არაფიქსირებული 264
 „ აფიქსის მაგივრობის გამწევი საშუალება 249
 „ დინამიკური 264
 ინტენსიური 264
 ექსპირატორული 264
 „ სუსტი ექსპირატორული 265
 მახვილი მოძრაი 256, 264
 „ მუსიკალური 264
 „ მუსიკალურ-ექსპირატორული 267, 268
 „ სიძლიერის 265
 „ სუსტი 264
 „ ფიქსირებული 256
 მახვილის გადანაცვლება ფრაზის საერთო რიტმის შესაბამისად 265
 „ გავლენა ძველი ქართული ენის სტრუქტურაზე 255
 დასუსტება 256
 მწვერვალები 257
 ტიპი 250, 263
 „ სტაბილიზაცია 256
 მახვილიანი მარცვლები 257, 289
 „ ხმოვანი 42, 268
 მახვილიან და უმახვილო მარცვალთა წარმოთქმის სისტემა 251
 მაჯამური ფორმები 211
 მეექვსე სამეული 139
 მეთოდი, -ები
 „ გრაფიკული 32, 56, 85, 137, 138, 140, 146, 185
 ლარინგოსკოპიული 133, 185

მეთოდი პალატოგრამული 32, 133, 137, 185
 მეთოდი რენტგენოგრამული 32, 133
 „ ფარინგოსკოპიული 162
 მელოდია 250, 270
 მელოდიის მრუდი 189, 266, 272, 274, 280, 291
 „ მრუდის სტრუქტურა 270, 281, 295
 „ მრუდის სურათი 286
 მეტათეზისი 159, 239, 241
 მეტათეზისის საფუძველი 239
 მეტყველების აჩქარებული ტემპი 13
 ტემპი 250, 270
 ტემპი ანუ ელფერი 250
 „ ნაკადი 250
 მეესეული ბგერა 27
 მზარდი ბგეროვნობის პრინციპი 198
 მთავარი და თანა მახვილი 280
 მთლიანი ფონემა 69
 მთრთოლი ბგერა 149
 მიმართვის ფორმა 288
 მიმართულებითი ბრუნვა 22, 86, 245
 მიმოხრა 253
 მიმსგავსება რეგრესული 223
 მიჯრილი თანხმოვნები 195
 მკვეთრი, -ები 106, 108, 113, 132, 184
 „ ფარინგალი 117
 „ ხშულები ანუ აბრუპტივები 183
 მკვეთრობა 109
 მკვეთრობის ხასიათი 142
 მკვეთრ აფრიკატთა სპირანტი კომპონენტები 146
 „ სპირანტიზაცია 146, 185
 მკვეთრთა ლარინგალიზაცია 128, 130
 პროფილები 128
 სონორობა 129
 წარმოთქმა 109, 129, 133
 მკვეთრის განვითარება 119
 მკვეთრთა სპეციფიკური მხარე 108
 „ ფიზიოლოგიური მხარე 108
 მოღუნებული არტიკულაცია 90, 102, 105

- მოკლე 27, 28
 მოლაპარაკე 7
 მომდევნო მარცვალი 209
 „ ხმოვნის იოტიანი შემართვა-
 162, 186
 მონათესავე ენათა ბგერათშესატყვი-
 სობანი 30
 მორფემები 23
 მორფოლოგიური დაწერილობა 22
 მოსკოური წარმოთქმა 16
 მოქმედებითი ბრუნვა 213, 214
 მოძრავი მახვილი 217
 მონხრილი 27
 მელერი 140, 162, 182, 186, 227
 „ დაბოლოება 78, 183
 დასაწყისი 78, 183
 სპირანტი 166
 „ ფარინგალი 139
 მელერი ხშული, -ები
 „ ხშული 59, 60, 63, 71, 75,
 78, 79, 87, 102, 142, 183, 184,
 185
 „ „ ფარინგალი 139
 მელერთა წარმოთქმის ნორმა 81
 მელერობა 142
 მელერობა-სიყრუე 166
 მელერობის ვიბრაციები 83
 მელერობის სიკარბე 89
 „ ხარისხიანობა 60, 78, 80,
 82, 84, 89, 183
 „ ხარისხიანობის შესუსტება
 80, 183
 შემეცირების ტენდენცია 82
 მრავალვიბრაციანი 149
 მრავალმარცვლიანი სიტყვები 252,
 281
 მრული, -ები
 ინტენსიობის 275
 კიმოგრაფიული 37, 131, 141
 „ სიმაღლის 173, 190, 191,
 271
 „ სიძლიერის 173, 271
 მსმენელი 7
 „მტკიცე“ 108
 მქიცი „გამოღება“ 7
 მშობლიური ენა 78, 183
 მცირე სონორობის მქონე ბგერები
 209
 მცირე ძირითადი პირველი წყვილი
 კბილები 40
 „ ძირითადი კბილების არე 6C
 „მძლავრი ასიმილატორული ნაკადუ-
 ლი“ 226
 მკვანე 263
 მკირსე 27
 ნათესაობითი ბრუნვა 120, 213, 214
 ნაკეთი 28
 ნაკლები მქდერობა 78
 ნაპრალი 182
 ნაპრალოვანი 179, 182
 ნაპრალოვანი-ხშული 182
 ნაპრალისებური დაბოლოება 146
 ნარნარა თანხმოვნები 239
 „ და ცხვირისმიერ თანხმო-
 ნებში დისიმილაცია 231
 ნასესხები სიტყვები 206
 ნაქი 154
 ნაქის ზონა 179, 187
 „ მდგომარეობა 154
 „ ჩამოშვება 154, 155
 ნახევრადმელერი 78, 79, 83, 85, 88,
 183
 ნახევრადმელერობა 84, 85, 87
 ნახევრად შერბილებული 152
 ნახევრად სპირანტული 138
 ნახევრად ხშული 138, 146
 ნელი შემართვა-დამართვა 56
 ნულ ხაზს ზევით 130
 „ „ ქვევით 130
 ნუნები 63, 99, 166
 ობიექტური პირის ნიშანი 76, 77
 ოდნავ დახურული ხმოვანი 33, 40, 48
 „ წინ წამოწეული ხმოვანი 40
 ოთხმარცვლიანი სიტყვები 255
 ომონიმი, -ები 9, 10
 ონომატოპოეტური სიტყვები 140, 164
 ორთოგრაფია 12, 19, 20, 22, 87
 ორთოგრაფიული საკითხები 26
 ორთოეპია 12, 15, 19, 20, 26, 87,
 250
 ორმარცვლიანი სიტყვები 28, 255

ორმწევრვალიანი 207, 208, 210
ორფოკუსიანობა 168, 169, 186
ორფოკუსიანობის წარმოქმნა 171
ორფოკუსიანი თანხმონები 169
ორი ფუძის შესაყარი 208
ორშედგენილიანი ასო 23
ორხმოვანი ნ. დიფთონგი 28

პალატალიზაცია 45, 77, 104, 114,
126, 148, 187, 188
პალატოგრამა; -ები 40, 48, 55, 68
პალატალიზებული 128, 152
პალატოგრამული ანაბექტები 3, 6,
99, 184
" მონაცემები 41, 45, 51,
61, 74, 160, 179
" სურათი 43
პარაზიტული ხმოვანი 210
პაუზა, -ები 133, 250, 270, 283
პერიოდი 28
პირის ღრუ 40, 43
ღრუში ხშვა 106
ჰაერნაკადის მოცულობა 132
ჰაერის მოძრაობის ფორმები 37
" მოძრაობა 42
ღრუში შექმნილი ფართო სა-
რეზონანსო არე 163
პირში ექსპლოზია 107
მყოფი ჰაერის მარაგი 106,
184
ხშვა 146
" ხშვის სკდომის მომენტი 131
პირველი წვეილი ძირითადი კბილები
111
პოზიცია სუსტი 8, 9
" ძლიერი 8, 9
პოზიციური სივრცე 21
პოზიციურად გრძელი ხმოვნები 53,
54, 58, 210
პრერუპტივი 143, 145
პრევერბისეული ხმოვანი 221
პრევერბთა ხმოვნების ასიმილაცია
221
ხმოვნის მიმსგავსება ზნის
ფუძისეულ ხმოვანთან 223
პროგრესულ-დისიმილაციური გამყელ-
ება 176

პროგრესულ-რეგრესული ასიმილაცია
223
პროკლიტიკები 254
პროსოღია 251
პროსოღიულობა 281
შლერა 55
რაგვარობა 148, 150
რაოდნობრივი ცვლილება 55
„რბილი“ 108
რბილი სასა 62, 75, 102
რედუქცია 216, 261
რედუქციის კანონი 189, 215, 217
რედუქტირებული ფორმები 147, 150,
217
კომპონენტები 185
ხმოვნები 31
" სპირანტი 148
რეზონატორის დაგრძელება 171
რენტგენოგრამა, -ები 34, 55
რენტგენოგრამული მონაცემები 40,
43, 51, 65, 90
" სურათი 33
რეფლექსი, -ები 62, 75
რთული ბგერები 143, 182
" არტიკულაციური მოძრაობე-
ბი 145
" ასიმილაციურ-დისიმილაცი-
ური პროცესები 222
სიტყვები 208
რიტმიკული 283
„რიტმიკული ჯგუფის მახვილი“ 257
რიტმიკული მახვილი 280
" მახვილის მოქმედება 56
რუსული ლიტერატურული წარმო-
თქმა 269
მახვილი 267
" მახვილიანი ხმოვანი 35
რწმული მეტყველება 189
რხევები ყელის მრუდზე 83
საარტიკულაციო ორგანოთა დაქიმუ-
ლობა 109
საერთო ბგერადობა 289
„სამახვილო კომპლექსები“ 253, 254,
255

- სამეული, -ები 59, 88
სამეულთა მესამე რიგი 106
" სისტემა 139
სამმართველიანი სიტყვები 28, 255
სარეზონანსო არე 46, 50, 154
სასა მაგარი 37, 113, 125
" რბილი 51, 125
სასის წინა ნაწილი 40
სასაუბრო მეტყველება 8
სასცენო მეტყველება 135
საურთიერთო ასიმილაცია 224
    პალატალიზაცია 63, 67,
    " 70, 74, 93, 98, 112,
    116, 120, 157, 188, 208
    " პალატალიზაციის კანონ-
    ზომიერების პროცესი 102
    " პალატალიზაციისაკენ
    ტენდენცია 90, 188
    " პალატალიზაციის ხა-
    რისხი 124, 157
საშუალო ტიპის ხმოვანი 34
საწარმოთქმ მოქმედება 15
    ორგანოები 113, 146
    " ორგანოების მოწყობა
    49
    " ორგანოთა ენერგიულო-
    ბა 90
    " ორგანოთა უმნიშვნელო
    დაკიმულობა 184
    " ორგანოთა განსაკუთრე-
    ბული ხარისხით დაკიმულობა 128,
    185
    " ორგანოთა დაუკიმუვე-
    ლობა 105, 114
საწარმოთქმო ორგანოების მკაფიო-
ლობა 12
სახმო სიმები 60, 162
" სიმების ვიწრო ღიაობა 88,
184
" " აქტიური მონაწილე-
ობა 85, 178
    ვიბრაცია 79, 83, 141
" ღიაობა 80, 86
" „დაკეტილი“ მდგომა-
რეობა 80
" " ყველა ნაწილის სრუ-
ლი „დაკეტილობა“ 141
სახმო სიმების მკიდროდ დაკეტვა 107
სახმო სიმების რხევები 42
" " სიმებში მომხდარი
სკდომა 141
" სიმთა დახშვა 109
სემანტიკური პრინციპი 211
სიბრძნის კბილები 48, 75, 102
" კბილების არე 48, 178
სიგრძე ბიფონემური 53
" მონოფონემური 53
სიღბო 151, 152
" წინამავალი თანხმოვნისა 186
სიმაღლე 189, 190
სიძვეთრე 109, 142
სინტაგმა, -ები 250, 284
„სინტაქსური ჯგუფი“ 253, 254
„სინტაქსური ჯგუფის“ მახვილი 257
სიტყვათმახვილი 257, 264, 270
სიტყვის თავიკიდური მარცვლის აგე-
ბულება 195
" არათავიკიდური მარცვლის
აგებულება 195
" „იდეალური ფონეტიკურა-
შედგენილობა“ 13
" მელოდისკის მრუდი 282
" საერთო ბგეროვნობა 269
" მახვილიანი ნაწილი 268
" უმახვილო ნაწილი 268
" ფონეტიკური ზედაპირი 257
სიტყვათა ბგეროვნობის ზრდა 196
" შეერთების მიჯნა 211
" ძირები 77, 96, 97, 98, 101
სიძლიერე 189, 190
სიძლიერის მომენტის ერთგვარობა
ანუ თანაბარზომიერება 289
სკდომის მომენტი 83
სონატი, -ები 32, 57, 148, 159, 161,
185, 186, 210, 239, 272
" თანხმოვნის დაკარგვა 241
" ინლაუტის 271
სონორი, -ები 37, 132, 148, 189,
185, 195, 196, 198
სონორობა 149, 153, 239
სონორობის გაუჩინარება თანხმოვანთა
კომპლექსებში 197
სონორობის მიხედვით კონტრასტული
მეზობელი ბგერები 209, 210

სპირანტი, -ები 28, 70, 142, 132,
162, 164, 185, 228, 236
სპირანტიოლი, -ები 138, 140, 185
სპირანტიოლული ბუნება 138
სპირანტული შემართვა 140
    ხასიათი 109
    "   ელემენტი 92
სპირანტის გამკვლევა 228
    "   გავრძელება წარმოთქმისას
    138
სპირანტთა ასიმილაცია 229
    "   სისტემა 59
სპირანტიკური შემართვა 138
სპირანტიზაციის ტენდენცია 85
სრული მელერობა 78, 83, 183
    "   მელერი ვარიანტი 85
სრული სტილით წარმოთქმა 213
სრულზმოვნობა 256
სრულზმოვნობის მრ.შლა 198
    "   მოშლის ტენდენცია 31
სუბიექტური პირი 10
სუბსტიტუცია 145
    "   არტიკულაციურად მო-
    ნათესავე ბგერათა 237, 238
    "   "   განსხვავებულ
    ბგერათა 237, 239
სუნთქვიერი 182
სუსტი არტიკულაცია 90, 102, 105
    ბგერა 164
    "   დინამიკური მახვილი 264,
    265
    მელერობა 84, 85
    პოზიცია 85
    ხშვა 147, 148
სუფიქსი, -ები 213, 214
სუფიქსისული წმენი 214, 217
    "   ხშვნის დაკარგვა 218
სწორენა 15
სწორი წარმოთქმა ნ. ორთოეპია 12,
15
    "   წარმოთქმის დამუშავება 250
სხვადასხვა ფონეტიკური პოზიცია
78, 183

ტაქტები 189
ტიპოლოგიურად საშუალო წარმოე-

ბის წინ წმენილი ხმოვანი 55
ტიპი აღმავალი 289
ტიპი დამავალი 271, 275, 284, 288
    "   ძირითადი 51
ტიპის აწვევა 267
    აწვევისა და დ წევის დიაპაზონი
    284
    აღმავლობა 266
    აღმავლობის კულმინაციური
    წერტილი 266
    დამავლობა 265, 267
    გაძლიერება 38
    თანდათანობითი აღმავლობა
    284
    მოდულაციაზე დაქარბული
    ტიპური მახვილი 259
    მოძრაობა 8
    "   მოძრაობის გარდატეხა 266,
    278
    დაშვება 276
    "   მადლობი 266, 290
    "   გაძლიერება 288
    "   განსხვავებული ტენ-
    დენციები 288
    "   "   თანაბარზომიერი მი-
    მართლება 270
    "   საერთო ტენდენცი-
    ები 288
    მსუბუქი ამაღლება 38, 275,
    282
    "   მოდულაცია 280
    სიძალე 266
    ძლიერი აღმავლობა 284
ტიპური მახვილი 261
ტიპურობა 290
ტიპურობის ელემენტი 264
ტრანსკრიფცია 139

უბგერო პაუზები 209
უბნობა 29
უბრჯგუ 23, 70
უდისიმილაციო ფორმები 230
უეულარული 59, 134, 136, 185, 187
უეულარული ნაპრალოვანი 178
უეულას ზონა 179, 187

უკანაენისმიერი, -ები 59, 99, 172, 182

" მკლერი ხშული 67
უკანაენისმიერი მკლერი სპირანტი 171
მკვეთრი ხშული 125
აპირანტი 9, 62, 66,

88

ყრუ ფშინეიერი 102
უკანაენისმიერთა და ფარინგალთა სუბსტიტუცია 239

" განვითარება 171, 176
უკანაენისმიერ სპირანტთა განვითარება 187

" ხშულთა განვითარება 187

უკანა არტიკულაცია 208
რიგის ხმოვნები 7, 221
" ხმოვანთა წარმოება 55
" წინ წამოწეული ხმოვანი 48, 50, 51

უკანა წარმოების ხმოვანი 35
უკანაენანაქისმიერი 182

უპარცელო უ 9, 23
უპარტებულო წარმოთქმა 12
უმახვილო ხმოვანი 257, 268
უქალაუტრანი ხმოვანი, -ები 11, 21, 54, 58, 218, 220

უმნიშვნელო სკდომა 148
ურედუქციო ფორმები 216, 217
ურთიერთგაგებიანება 7, 15
უსუნთქველნი 182
უფროობითი ხარისხი 10

უფშინეო 86
უცხოური ენა 81
უხმო 86
უხმოდ 26

ფართო სარეზონანსო არე 150
ხმოვანი 55

ფარინგსი 162
ფარინგია ქვემო ნაწილის კედელი 186

ფარინგის ქვემო ნაწილში შექმნილი ნახალი 163

ფარინგოსკოპიული დაკვირვება 137
ფარინგალური 59, 116, 134, 135, 182

ფარინგალური ნაპარლევანი თანხმოვანი 162

" ფშინეიერი 145
ფარინგალური ხშული 9, 133
ფარინგალიზაციის აქტიურობა 135
საფეხური 136
შესუსტება 134

ფონემა, -ები 7, 8, 11, 20, 23, 25
ფონემის განპირობებულობა 9

" დაშლა 69
" ვარიანტები 8
" თეორია 11
" მოლიფიკაცია 8
ფონემური მნიშვნელობა 7, 9, 25, 74, 130, 187

" მნიშვნელობის დაფიქსირება 9, 165, 185
" შედგენილობა 20
ფუნეტიკური აგებულება 30
" გარემოცვა 33
" ვარიანტები 69, 95, 118

კანონი 22
ლიტერატურა 109
მოკლენა 165
მონაცემები 187
" მწვერვალი 252, 275, 278, 281

პირობები 175
პრინციპი 199
" ნიშნები 27, 28, 133
" ნიშნების კლასიფიკაცია 27

" ნორმა 31
სახე 161
სტილი 17, 32
სისტემა 30
ტერმინები 28
ტერმინოლოგია 26
ფაქტები 25, 30, 62, 119, 143, 161, 175, 187, 214
ცვლილებები 10
წერა 22

ფუნეტიკურ პროცესთა ქრონოლოგია 30

ფუნეტიკურად დამოუკიდებელი კერძულები 283

ფრაზა, -ები 189
 ფრაზის მახვილი 250, 257, 270
 ფრაზაში ტონის მოძრაობა 288
 ფრანგული მახვილი 269
 „ წინ წამოწეული ხმოვანი 35
 ფუძე 230, 256
 ფუძეუკუშველობა 269
 ფუძის განმეორება 8
 „ კუმშვა 217
 ფუძისა და მორფოლოგიური ცვლემენტის შეყრის მიჯნა 208
 ფუძის შეკუმშვა 192, 195, 217
 ფუძისეული ბგერა 76
 ფუძისეული ხმოვანი 213, 214
 ფუძისეული ხმოვნის მოკვეცა 215
 „ „ შეკუმშვა 216
 ფშვინვა 86
 ფშვინვიერობა 138
 ფშვინვის მოცულობა 105
 ფშვინვიერი შემართვა-ღამართვა 56

ქართული ანბანი 19
 „ აფრიკატები 5
 „ აქცენტუაცია 289
 „ აქცენტუაციის ინდივიდუალური სახე 288
 „ ბგერითი სისტემა 21
 „ ბუნებრივი აქცენტუაცია 250

ქართული დამწერლობა 20
 „ დამწერლობის ისტორია 25
 „ დიალექტების აქცენტუაცია 259, 263
 „ გრაფიკა 20
 „ გრამატიკული ლიტერატურა 26, 251
 „ ენის ბგერითი სისტემა 26
 „ „ აქცენტუაცია 249
 „ „ ფონეტიკა 26
 „ „ ფონეტიკური სისტემა 30
 „ ეოკალიზმი 6, 54
 „ კილოების აქცენტუაცია 249
 „ ლექსიკური მახვილის მელოდიკის მრუდის სტრუქტურა 265

ქართული ლიტერატურული წარმოთქმა 237
 „ მახვილი 269
 ქართული მხავილის ტიპი 251
 „ „ სისტემა 251
 „ სიტყვის მელოდიკის სტრუქტურა 265
 „ ორთოგრაფია 20, 25
 „ თხრობითი წინადადების მელოდიკის მრუდების ანალიზი 289
 „ თხრობითი წინადადება 289
 „ მკვეთრები 107
 ქართულ თანხმოვანთა კლასიფიკაცია 182
 „ „ სისტემა 30, 182
 „ ხმოვანთა სისტემა 30, 183
 ქართველურ ენათა ბგერითი სისტემა 90, 112
 „ „ დიალექტები 160
 „ „ საერთო ძირები 126
 „ „ შედარებითი ფონეტიკა 121, 187
 „ „ შესატყვისობანი 62
 ქვედა ბაგე 158
 „ საჭრელი მედიალური კბილები 33, 40, 43, 45, 50, 158, 109
 ქვევის საწარმოებელი ხმოვანი 221

ლ -სებური ხახუნი 62
 ლია გამოთქმა 35
 ლია მარცვალი 53
 „ სახმო სიძებები 138
 ლიაობა 182
 ღრმად უკანაენისმიერი 182
 ღრუ პირის 129
 „ ხახის 129

შელხვა 146
 ყელხული, -ები 109, 131, 135
 ყელხულობა 106, 109, 184
 ყელისმიერი 142
 „ ყელის ჩამწერი კალმის უარყოფითი მოძრაობა“ 131

ყელის დაკეტილობა 106
 ყელითმქროლავი 29
 ყელში ხშვა 129
 ყელში სახმო სიმების რხევათა ფორ-
 მები 37
 ყიის ზემოთ მღებარე ჰაერის მარაგი
 133
 ყრუ 81, 86
 ყრუ mediae 22, 85, 86, 183.
 ყრუ მკვეთრი 59, 130
 ყრუ და მელერი თანხმოვნის შეყრის
 მიჯნა 227
 ყრუ ფშვინვიერი, -ები 80, 86, 88,
 104, 105, 130, 162, 182, 183,
 184, 186
 ყრუ ფშვინვიერი სპირანტი 166
     "   ფარინგალი 137
 ფშვინვიერების წარმოთქმა 129
 ფშვინვიერი ხშული 59
 სპირანტი 29, 142, 172
 ხშული, -ები 79, 88, 106, 227
 შედარებით-ისტორიული მეთოდი 30
 შედგენილი სიტყვა 22
 შემართვა 207
 შემართვა-დამართვა 209
 შემასმენელი 286
 შერბილებული ელფერი 151
 შერბილების ხარისხი 151
 შესიტყვების შიგნით ტონის გაძლიე-
 რება 258
 შიშინა აფრიკატები 70
 შიშინა ბგერები 10
 შიშინა ვარიანტები 69
 „შიშინის“ გაძლიერება 169, 186
 შორისდებული, -ები 7, 21, 49, 164
 შორისდებულთა ხმოვანი 140
 შუაენისმიერი 182
 შუაენისმიერი ნაპარალოვანი 160, 186
 ჩამწერი კალამი 105, 130
 ჩამწერი კალამის ნულ ხაზს ზევით
 ავარდნა 141
 ჩართული სიტყვა 288
 ჩვეულებრივი სასაუბრო მეტყველება
 213

ჩვეულებრივი სასაუბრო სტილით
 წარმოთქმა 213
 ჩქამი 27
 ჩქამიერი ბგერა 149, 210
 ჩქამიერობა 135
 ჩქამის შესატყვისი მცირე მოძრაობე-
 ბი 138
 ცალეულები 59
 ცდის პირი 34, 51, 61, 65, 158
 ციშლაუტი-აფრიკატები 137
 ცხვირისმიერი თანხმოვნები 239
 ცხვირისმიერი სონორები 153
 ცხვირის რეზონანსის წარმოქმნა 154
 ცხვირის ღრო 154
 ძახილის ინტონაცია 288
 ძახილის წინადადება 287, 288
     "   წინადადების მელოდიკის
     მრული 287
 ძახილის შესატყვისების მახვილი 258
 ძველი ქართული ენის წარმოთქმის
 ნორმა 18
 ძირითადი კბილების არე 160
     "   მეორე წყვილი კბილების
 არე 61, 75
     "   ტონი 56
     "   ხმოვნები 58
 ძირისეული ფონემა 10
     "   ხმოვნის ამოლება 218
 ძლიერდამართვიანი 207, 210, 227
 ძლიერშემართვიანი 141, 207
 წაკითხვის წესები 19
 წარმოთქმა 15, 26
     "   გამოკვეთილად 31
     "   მკაფიოდ 31
     "   სრული სახით 31
     "   სრული სტილით 31
 წარმოთქმის ვარიანტები 17
     ვარიაციები 17
     კანონზომიერება 42
     ნორმები 17
     "   მელოდიკის სტრუქტურა
     16
     "   რიტმიკულობა 16

- წარმოთქმის ორგანული ელემენტები 249
" პარალელური ფორმები 17
წარმოთქმის სრული სტილი 13, 14, 42
    სიძნელე 19
    სიადილე 19
    სხვადასხვა სტილი 13
" სპეციფიკური ფიზიოლო- გიური თავისებურება 106
    ფიზიოლოგია 60
" ფიზიოლოგიური თავისე- ბურება 88
" ფონეტიკური ნორმა 17
" ჩვეულებრივი სალაპარა- კო სტილი 13, 14
წარმოთქმაში მომხდარი ცვლილებანი 23
წესიერი წერა 26
წერის სისტემა 20, 25
წერილობითი ნიშანი 19
წინადადების ერთგვაროვანი წევრები 284
წინადადებაში ინტონაციურად წამყვა- ნი სიტყვა 286
წინადადების მელოდიკის მრუდი 282, 288
წინადადებაში ტონის გარდატეხა 283
წინადადებაში ტონის აღმავლობისა ინტერვალი 284
წინადადებაში შემასმენელის ადგი- ლის შეცვლა 286
წინაენისმიერი, -ები 54, 59, 67, 86, 164, 182
წინაენისმიერი მკვეთრი ხშული 112, 117
    სისინა 28, 145
    ყრუ ფშვინიერი 94
    " ხშული 70, 90
წინა არტიკულაცია 208
წინა ენის ზედაპირის ჩაზნექილობა 55
წინა რიგის ხმოვანი, -ები 7, 55, 221
წინამავალი თანხმოვნის სილბო 162
წმინდა მუსიკალური მახვილი 265
წოდებითი ბრუნვა 9, 225
წყლტუ 27
წყვილელი, -ები 59, 165, 178, 186
    " ნაპრალოვანი 165
წყვილბაგისმიერი 59, 60, 153, 159, 158, 182
წყვილბაგისმიერი მკვეთრი 109
    " ხშული 88
ხანგრძლიობა 38, 45, 50, 159
ხანგრძლიობის ექსპერიმენტული მო- ნაცემები 38
ხანმეტი ძეგლები 10
ხანმეტობა 17
ხახის კედელი 46, 110, 162
ხახის კედლების აქტიური შემკუშ- ველი მოძრაობა 133
ხახის კედელზე შექმნილი ღარი 133
ხახის უკანა და გვერდითი კედლები 138
ხელოვნური სასა 148
ხელოვნური ხასის ბოლო 40
ხმა 26
ხმარებიდან გადავარდნილი ასოები 21
ხმის მსუბუქი ამაღლება 289
    " " აწევა 265
ხმის ამაღლების წესები 252
ხმეირობა 148, 185, 189
ხმოვანი, -ები 20, 21, 26, 31, 32, 189
ხმოვანი არტიკულაციურად წინ წა- მოწეული 43
    " გაურკვეველი 268
    " დახურული 42
    " ვიწრო 35, 43, 221
    " იოტიანი 43
    " მაგარშემართვიანი 21, 54, 58, 140
    " მაგარდამართვიანი 21, 140
    " მახვილიანი 50, 56
    " პარაზიტული 209
    " პრეფიქსისეული 217
    " სუფიქსისეული 217
    " უმახვილო 56

- ხმოვანი საშუალო წარმოების 36
 " ფართო 49, 221
 " ფუძისეული 31
 " ფშვინვიერშემართვიანი 21
 ხმოვანი ლია 42
 " წინა წარმოების 36
 ხმოვნის ამოვარდნა 66, 101
 ვარიანტი 34
 ინტენსიობა 49
 მაგარი შემართვა 140, 142
 " დამართვა 140, 142
 " წარმოთქმის ენერგიულობა 42, 49, 53
 " ინტენსიურობა 42, 49
 " პროფილი 33, 34, 41, 43
 " ტიპოლოგია 38
 ხმოვნის აქცენტუაციურად ამალღებუ
 ლი ტონით წარმოთქმა 57
 " მასიმლირებელი ძალა 224
 " სინკოპირება 216, 239
 " სიმალღე 271,
 " სიძლიერე 271
 " სიძლიერისა და სიმალღის მომენტების შემციირება 56
 " ფშვინვიერი დამართვა 164, 186
 " შემართვა 164, 186
 " შემართვის ვარიანტი 142
 " შემართვის მქღერი ვარიანტი 142
 ხმოვნის ხანგრძლიობა ინლაეტსა და აუსლაუტში 42
 ხმოვანთა ასიმილატია საწარმოთქმო ორგანოების მოწყობილობის მიხედვით 221
 ხმოვანთა დისიმილატია 225
 " გამოკვეთილი წარმოთქმა 32
 " მკათიო წარმოთქმა 32
 " ისტორიული მონაცვლეობა 226
 " თანხმოვნებთან შეგუების ტენდენცია 57
 ხმოვანთა თანაბარზომიერი სიძლიერთ წარმოთქმა 50
 " რელქტცია 31, 215, 239
 " ფონეტიკური ვარიანტები 54
 ხმოვანთა შეერთება 213
 " შეერთების კომბინაციები 221
 " შერწყმა 53
 " ცვლილებანი 218
 ხმოვნისებური არე პირის ღრუს უკანა ნაწილში 185
 ხორკლიერი „გამოღება“ 27
 ხორხისმიერი 142
 ხორხის განსაკუთრებული მოძრაობა 130
 ხორხის ზემოთ აწევა 107
 ხორხის არეში მოქცეული კუნთები 113
 ხრომატიული ხმის ამალღება 263
 ხუთმარცვლიანი სიტყვები 255
 ხშვა 182
 ხშვა-სკღომა 71
 ხშული, -ები 70, 179, 185, 228
 ხშული კომპონენტი 148
 " ფარინგალები 185
 " ფშვინვიერი 130
 ხშულმსკღომები 182, 247
 ხშულ-ნაპარალვანი 150
 ხშულ-მსკღომა შეერთება 157
 ხშვის ადგილი 90, 105
 ხშვის ადგილას საწარმოთქმო ორგანოთა განსაკუთრებული დაქიმულობა 184
 ხშვისა და სკღომის განსაკუთრებული ენერგიულობა 129
 ხშვისა და სკღომის მომენტები აფრიკატებში 148
 ხშვაში მონაწილე საწარმოთქმო ორგანოები 113
 ხშულისა და სპირანტის შერწყმა 145
 ხშულთა მქღერი და ყრუ ვარიანტები 234
 ხშულთა სამეულეები 59, 183

ჭაემეტობა	10	63, 66, 67, 71, 93, 95, 114, 116,
ჭაემეტი ძეგლები	10, 17	157, 174, 188, 209, 210, 234
ჭაერნაკადი	60	ჭარმონიული კომპლექსები მარტელის
ჭაერნაკადის გასასვლელი	60	შედგენილობაში 196
ამომდინარეობა	129	ჭარმონიული კომპლექსების წარმო-
გადამუშავება სახმო სი-		თქმა 187
მებში	154	ჭარმონიულ კომპლექსთა განვითარე-
მოცულობა	165	ბის ტენდენცია 119
ჭარმონიული კომპლექსი, -ები	62,	

შ ი ნ ა ა რ ს ი

წინასიტყვაობა	33- 5—6
თ ა ვ ი I	
შესავალი (§§ 1—13)	7—19
თ ა ვ ი II	
ძაკთული ზრავიკა და ოკთოზკრავიკა (§§ 14—23) .	20—29
ა. ქართული გრავიკა .	20—21
ბ. ორთოგრავიკა	22—25
გ. ქართული ისტორიული ფონეტიკური ტერმი- ნოლოგიისათვის	26—29
თ ა ვ ი III	
ვოკალიზმი (§§ 24—33)	30—58
თ ა ვ ი IV	
კონსონანტიზმი (§§ 34—101) .	59—188
1. მელერი სმულები	60—77
2. მელერობის სარისხიანობა ქართულის მელერ სმუ- ლებში	78—87
3. ურუ სმული ფშვინვიერები .	88—105
4. მკვეთრები ანუ აბრუპტივები	106—132
5. ფარინგალური სმულები .	133—144
6. აფრიკატები .	145—147
7. სონანტები	148—161
8. სპირანტები .	162—188
თ ა ვ ი V	
მარცხალი და მისი აზვავულება (§§ 102—114) .	189—212
თ ა ვ ი VI	
აზვავულებადობანი აზვავულს მავა- ლებადი (§§ 115—150)	213—248
ა. ბერავულებადობათა სავები სმონებში	213—225
ბ. ბერავულებადობანი თანსმონებში	226—248

აქცენტუაცია (§§ 161—182)	249—290
1. ქართული ენის მასვილის კვლევის ისტორიიდან .	251—257
2. ქართული სალიტერატურო ენისა და დიალექტების აქცენტუაციის ურთიერთშიმართება	258—262
3. ქართული სალიტერატურო ენის მასვილის ტიპის საკითხისათვის	263—269
4. ექსპერიმენტული მონაცემების ანალიზი	270—280
5. თხრობითი წინადადება	281—283
6. კითხვითი წინადადება .	284—286
7. მასილის წინადადება	287—290
სამიუბელი:	
1. ჰირები	291—292
2. ენები, დიალექტები, კილოკავები	293—294
3. ტერმინები	294—311

ОГЛАВЛЕНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ	стр. 5—6
Г Л А В А I	
ВВЕДЕНИЕ (§§ 1—13) .	7—19
Г Л А В А II	
ГРУЗИНСКАЯ ГРАФИКА И ОРФОГРАФИЯ (§§ 14—23) .	20—29
А. Грузинская графика	20—21
В. Орфография	22—25
С. Грузинская историческая фонетическая терминология	26—29
Г Л А В А III	
ВОКАЛИЗМ (§§ 24—23) .	30—58
Г Л А В А IV	
КОНСОНАНТИЗМ (§§ 34—101)	59—188
1. Звонкие смычные	60—77
2. Степень звонкости в грузинских смычных	78—87
3. Придыхательные смычные	88—105
4. Абруптивы	106—132
5. Фарингальные смычные	133—144
6. Аффрикаты	145—147
7. Сонанты	148—161
8. Спиранты	162—188
Г Л А В А V	
СЛОГ И ЕГО СТРОЕНИЕ (§§ 102—114)	189—212
Г Л А В А VI	
МОДИФИКАЦИЯ ФОНЕМ В РЕЧЕВОМ ПОТОКЕ (§§ 115—150) .	213—248
А. Явления в области гласных	213—225
Б. Явления в области согласных	226—248

ГЛАВА VII

АКЦЕНТУАЦИЯ (§§ 151—182) .	249—290
1. Из истории исследования грузинского ударения	251—257
2. Взаимоотношение акцентуации грузинского литературного языка и диалектов .	258—262
3. О типе ударения в грузинском языке	263—269
4. Анализ экспериментальных данных	270—280
5. Повествовательное предложение	281—283
6. Вопросительное предложение .	284—286
7. Восклицательное предложение	287—290
УКАЗАТЕЛИ	291—311

რედაქტორი გ. ახვლედიანი

ტექნიკური რედაქტორი ალ. გაბეხკირია

კორექტორი ლ. ცერცვაძე

გამომშები ელგ. დეკანოზიძე

СЕРГЕЙ МИХАЙЛОВИЧ ЖГЕНТИ

Фонетика грузинского языка

(На грузинском языке)

Издательство ТГУ имени Сталина

Тбилиси — 1956

ჟგ 01550. შეკვეთა № 237. ტირაჟი 2000.

გადაეცა წარმოებას 18/II—56. ხელმოწერილია დასაბეჭდად 6/VI—56
ანაწყოების ზომა 6×10. ქალაქის ზომა 60×92. სასტამბო ფორ-
მათა რაოდენობა 19,75. საალრიცხო-საგამომცემლო ფორმათა რაო-
დენობა 16,43.

შპსი 10 შპს.

სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობის
სტამბა-ლითოგრაფია, უნივერსიტეტის ქ., №1.